

Луганський національний педагогічний університет
імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КОНОНОВ Ілля Федорович

УДК 316.356.4

**ДОНБАС В ЕТНОКУЛЬТУРНИХ
КООРДИНАТАХ УКРАЇНИ
(соціологічний аналіз)**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук

Науковий консультант – Шульга М. О.,
доктор соціологічних наук, професор

Луганськ – 2005

ЗМІСТ

	ВСТУП	4
РОЗДІЛ I	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	31
1.1.	Проблема суспільного простору в сучасному науковому дискурсі	31
1.2.	Регіон як суспільна реальність. Предметне поле соціології регіонів	71
1.3.	Глобалізація та регіоналізація в сучасному світі	92
	ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	110
РОЗДІЛ II	ЕТНІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ ДОНБАСУ	114
2.1.	Етнос як соціальна спільнота	114
2.2.	Історичні особливості формування етнічної структури Донбасу	139
2.3.	Етнокультурна самосвідомість мешканців Луганщини	162
	ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	183
РОЗДІЛ III	ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНА СВІДОМІСТЬ: ДОНБАС В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ	185
3.1.	Цінності як суспільна реальність	185
3.2.	Еволюція ціннісного компонента масової свідомості населення нашої країни. Донбас в українському контексті	199
3.2.1.	Загострення суперечності між ціннісним ідеалом та ціннісними орієнтирами повсякденного життя мешканців України в 70-ті та 80-ті роки ХХ ст.	199
3.2.2.	Ціннісна свідомість мешканців Донбасу кінця ХХ – початку ХХІ ст.	207
	ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	222
РОЗДІЛ IV	ДОНБАС ЯК КОМУНІКАТИВНА СПІЛЬНОТА	223
4.1.	Мовна ситуація в Україні	223
4.2.	Мовна ситуація в Луганській області	230
4.3.	Засоби масової інформації як арена комунікативної дії та суспільного дискурсу	240
4.4.	Орієнтації населення в полі масової комунікації Луганщини	251
4.5.	Преса Луганщини: портрет, намальований за допомогою контент-аналізу	255
4.6.	Преса Луганщини очима аудиторії	269
	ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ	276
РОЗДІЛ V	МІЖ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТА НЕОПАТРІОМОНІАЛІЗМОМ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ	278
5.1.	Суспільна трансформація в Україні та Донбасі	278
5.2.	Масова свідомість мешканців Луганської області періоду	299

	катастрофи СРСР та перших років становлення незалежності України	
5.2.1.	Економічні аспекти масової свідомості	299
5.2.2.	Приватизація, вільна економічна зона та розвиток підприємництва	312
5.2.3.	Політичні аспекти масової свідомості	318
5.2.4.	Проблеми бажаного суспільно-політичного ладу	324
5.3	Культурні орієнтації та здатність до самоорганізації	328
5.3.1.	Самоопис міських жителів Луганщини (за результатами фокусованих групових інтерв'ю)	328
5.3.2.	Здатність до самоорганізації в умовах проблематизації середовища проживання	344
5.4.	Культурний геном мешканців Донбасу	358
	ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ	361
	ВИСНОВКИ	364
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	373
	ДОДАТКИ	413
	ДОДАТОК 1. ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБІРКОВИХ СУКУПНОСТЕЙ	413
	ДОДАТОК 2. ТАБЛИЦІ	419

ВСТУП

Становлення і розвиток державності України відбувається в загальносвітовому контексті, який суттєво відрізняється від контексту становлення національних держав Західної Європи. Цей контекст можна визначити за допомогою поняття „епоха”. Кожна епоха отримує якесь лапідарне, а отже однобічне визначення. Здебільшого воно спочатку пропонується вченими, але потім набуває всезагального розповсюдження. Так трапилося і з поняттям „глобалізація”, яке найчастіше вживають для визначення теперішнього стану людства. З наукового вжитку воно досить швидко перекочувало до публіцистики, а потім стало набутком масової свідомості. Трапилося це через відповідність терміну не тільки соціальним зрушенням останнього часу, але й певним ідеологічним очікуванням елітних кіл Заходу. Що стосується об’єктивного змісту цього поняття, то він пов’язаний з тим, що відтворення капіталу в сучасному світі відбувається в масштабі всієї планети. Це означає, перш за все, що фінансові ринки зараз діють автономно щодо національних держав [257]¹. В процесі глобалізації склалася така суспільна група як транснаціональна буржуазія. Глобалізація була б неможливою без транснаціональних корпорацій (ТНК), транснаціональних банків (ТНБ) та певних міжнародних організацій (ООН, МВФ, ВБ, ВОТ та ін.) [14]².

Але за лаштунками глобалізації залишається велика кількість суспільних процесів, які вельми значущі для розуміння сучасного світу, але напряду до глобалізації не можуть бути редукованими. Це дало підставу І. Валлерстайну зробити висновок, що концепт глобалізації скоріше приховує, ніж висвітлює сутність нашої епохи [59]³. На мою думку, відмовлятися від концепції

¹ [257] Мартин Г.-П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процветание и демократию/Пер. с нем. – М.: Издательский дом «Альпина», 2001. – С.92 – 102.

²[14] Арсеєнко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №1. – С. 42 – 58.

³ [59] Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін?// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І.Ф. (науковий редактор), Бородачів В.П., Топольськов Д.М. – Луганськ: Альма - матер; Знання, 2002. – С.49 – 66.

глобалізації не варто, адже вона щільно увійшла в сучасний науковий дискурс. Але слід звертати увагу на інші, не менш важливі, суспільні зрушення. Глобалізацію слід розглядати в системній єдності з ними. Для нас, перш за все, важливим є те, що глобалізація виявляється нерозривно пов'язаною з регіоналізацією. Позірно ці процеси здаються антиподами. Але в реальності – це два боки процесу змін суспільної морфології, пов'язаної з просторовістю. З XVII ст. (після закінчення Тридцятилітньої війни) головними суб'єктами світового політичного порядку виступали національні держави. Майже до кінця XX ст. весь світ перебудовувався відповідно до принципів цього порядку. Саме поняття суспільства, яким користується сучасна соціологія, виникло в понятійних межах Вестфальської моделі світу [390]¹. Національні держави розглядалися як соціальні організми і називалися суспільствами (американське, французьке, російське та ін.). Якщо ж виникало відчуття, що в межах держави існує декілька суспільств (традиційно це пов'язували з імперіями), то це сприймалося як щось аномальне, що потребує виправлення. В сучасній соціології ідеологічні складники поняття „суспільство” достатньо артикульовані. Частина соціологів з метою позбутися їх слідом за А. Туреном взагалі пропонують відмовитися від цього поняття. Ще одна значна група соціологів прирікає себе на постійні вагання стосовно обсягу цього поняття. Яскравий приклад подібних вагань демонструє робота канадського соціолога К. Дені (Claude Denis), в якій він намагається визначитися, чи можна Квебек вважати окремим суспільством і одночасно частиною канадського суспільства [458]².

Процеси глобалізації значно зменшили силу національних держав. Останні зараз повною мірою не можуть контролювати економічні, інформаційні і навіть політичні процеси на своїх територіях. Це в свою чергу дало поштовх до морфогенезу на субнаціональному та наднаціональному рівнях. На першому

¹[390]Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Пер. с фр. Е. А. Самарской. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

² [458] Denis C. Quebec-as-distinct-society as conventional wisdom: The constitutional silence of Anglo-Canadian sociologist//Canadian Journal of Sociology/ - 1993. – №18(3). - P. 251 – 269.

відбулася актуалізація регіональних ідентичностей, які раніше національні держави всілякими способами притлумлювали, проводячи уніфікаторську політику. В другій половині ХХ ст. розвинуті країни одна за одною змушені були здійснити адміністративно-територіальні реформи, які передбачали визнання цих ідентичностей як важливого чинника суспільного життя. У зв'язку з цим нової актуальності набув юридичний принцип субсидіарності, який розроблявся ще середньовічними правниками. Діалектика цих процесів була такою, що регіони, зміцнюючись як одиниці субнаціонального рівня, поступово перетворилися і на суб'єктів міжнародного розвитку. В наш час вони часто без санкцій національних урядів вступають в контакти з регіонами інших держав, з різноманітними організаціями та ін.

На другому рівні створюються союзи держав, або організації для координації політики держав, які спільно намагаються протидіяти негативним аспектам глобалізації. Найбільш успішним прикладом тут є Європейський Союз. Але звертає на себе увагу та обставина, що такі союзи чи організації політично оформляють певні геополітичні регіони.

Отже, можна сказати, що в сучасному світі за порядком, утвореним національними державами, все виразніше проступає інший порядок, створюваний регіонами. При цьому самі регіони характеризуються великою різноманітністю.

Сказане не слід розуміти так, що національні держави зникають, а їм на заміну йдуть регіони. Поки що ці порядки співіснують, взаємодіють, створюючи більш складний світ, ніж той, який був до цього. У кожному разі зрозуміти сучасний світ без врахування регіональних чинників його розвитку вже не уявляється можливим.

Для України ця суперечність сучасного світу має принципове значення. Наша країна отримала незалежність в світі, де сила національних держав зменшується. Україна характеризується значною регіональною гетерогенністю, але наша держава будується як унітарна. Виникає запитання: чи не вступає модель побудови національної держави, яку обрала політична еліта нашої країни, в

суперечність з характеристиками українського суспільства та світового контексту його розвитку?

Все це робить регіональну перспективу аналізу надзвичайно актуальною для вирішення проблем розвитку українського суспільства. При тому, що поняття регіону є комплексним, зараз особливої ваги набуває його соціологічна складова. Регіональні спільноти в межах України проявляють якості специфічних соціальних організмів. Навіть формування модерної української нації має регіональну специфіку. Якщо в Галичині воно відбувається як становлення етнонації, то в Донбасі ці процеси мають характер формування співгромадянства. Українські регіони є носіями різних культурних програм.

На жаль, сучасна соціологія не змогла повною мірою відгукнутися на потреби соціальної практики. Це стосується як вітчизняної, так і світової соціології. Мабуть, це не випадково, а пов'язано з характеристиками самої соціології, з її певною історичною формою. Можна вважати слушним висновок А. Турена, що класична соціологія внутрішньо передбачає подолання всіх форм партикуляризму і спрямованість до універсалізму. При виникненні соціології цей рух розглядався як визначальна риса сучасності. Звідціля можна зробити висновок, що для класичної соціології було внутрішньо притаманним ігнорування просторового аспекту буття суспільства. Тому, коли соціологі-класики розглядали простір, то чітко відокремлювали соціальний простір від простору фізичного. Наприклад, Г. Зіммель писав про суспільне „місце”, розуміючи під ним лише статусну позицію: ”... З одного боку, суспільство виробляє в собі та пропонує певне „місце”, яке, правда, відрізняється від інших змістом та обрисами, але в принципі може бути заповнене багатьма і тому є щось анонімне; з іншого боку, незважаючи на його всезагальний характер, індивід займає це місце на підставі внутрішнього „покликання”, кваліфікації, яка сприймається як цілком особиста” [148]¹. П.Сорокін вважав за необхідне прямо

¹ [148] Зіммель Г. Как возможно общество? // Зіммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристь, 1996. – С. 525.

підкреслити, що „...соціальний простір в корені відрізняється від простору геометричного” [359]¹.

Хоча у попередників класичної соціології ми можемо знайти плідні ідеї щодо взаємозв'язку соціального та фізичного простору (перш за все це стосується праці Ш.-Л. Монтеск'є „Про дух законів”, книги XIV – XVIII), але в подальшому в межах географічного напрямку в соціології зусилля дослідників концентрувалися навколо спроб вивести народний устрій з певного клімату. Оперуючи поняттями „народ”, „країна” та „клімат” ці теоретики парадоксально, але могли обходитися без понять „простір” та „регіон”.

Серед вчених просторову морфологію суспільства першими почали вивчати економісти та географи. Серед економістів насамперед слід згадати А. Сміта та Д. Рікардо, які досліджували абсолютні та відносні переваги у міжрегіональній торгівлі, а також розробляли теорію ренти у зв'язку з місцерозташуванням. Велике значення мала розробка економістами проблеми розміщення виробництва. Починаючи з теорії сільськогосподарського штандорта (standort) Й. Тюнена (J. Thünen) і закінчуючи теорією центральних місць В. Кристаллера (W. Christaller) та вченням про просторову організацію господарства А. Льоша (A. Lösch) відбувалося поглиблення уявлень про роль просторового фактора в житті суспільства. Хоча цей інтелектуальний рух був обумовленим потребами економічної науки, але його наслідки виходили далеко за її межі.

Так само високо необхідно оцінити й значення формування нових підходів до дослідження взаємозв'язків суспільного розвитку з географічним середовищем у другій половині XIX ст. (Ф. Ратцель, Ж. Ж. Е. Реклю, П. Відель де ля Блаш та ін.). Починаючи з П. Віделя де ля Блаша, в соціальній географії мова йде про „індивідуальність регіону”, яка проявляється в різних формах колективної соціальної поведінки. На цей час в зарубіжній літературі особливо докладно досліджено електоральну поведінку в регіональному вимірі (про це чудове уявлення дають статті М. Догана, С. М. Ліпсета та С. Роккана у відомій книзі

¹ [359] Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.297.

„Party Systems and Votes Alignments / Ed. Lipset S.M., Rokkan S. – N.Y.: The Free Press, 1967). Особливо значний внесок в цей напрямок досліджень в останні роки належить польському соціологу Томашу Зарицькому (Zarycki T. Nowa przestrzen społeczno-polityczna Polski. – W., 1997. Zarycki T. Region jako kontekst zachowan politycznych. - W., 2002. Zarycki T. Four Dimensions of Center-Peryphery Conflict in the Polish Electoral Geography // Social Change. Adaptation and Resistance / Ed. Klonowicz T., Wieczorkowska G. – W., 2002).

Певний рух до дослідження суспільства в регіональному вимірі ми можемо спостерігати і в сучасній зарубіжній історичній науці (яскравий приклад: Thompson F. M. L. (Ed.). The Cambridge social History of Britain. 1750 – 1950. Vol. 1. Regions and communities. – Cambridge, 1990).

Особливо помітним регіональний поворот в західній суспільній науці став в другій половині XX ст. Важливу роль у справі об'єднання зусиль різних наук для дослідження просторових аспектів людської діяльності відіграв американський вчений У. Айзард (W. Isard). 1954 р. з його ініціативи було створено Асоціацію регіональної науки, яка 1960 р. набула міжнародного статусу. З того часу регіоналістика як комплексна наукова дисципліна набула визнання у всіх розвинутих країнах.

Традиційно до дисциплін, які є провідними в регіональних дослідженнях, відносять економічні, географічні, психологічні, юридичні, екологічні та соціологічні науки, а також архітектуру, планування та інженерні розробки [107]¹. Але ступінь участі цих дисциплін в сучасних регіональних дослідженнях дуже різний. Найбільшим він традиційно є в економічних та географічних дисциплінах. Зараз до них підтягуються юридичні й політичні науки. Це властиво як для української, так і для російської та західної науки [Див.: Федоров Г. М., Корнеев В. С. Балтийский регион: социально-экономическое развитие и сотрудничество. – Калининград: Янтарный сказ, 1999; Комаров М. П. Инфраструктура регионов мира. – СПб.: Издательство Михайлова В. А., 2000;

¹ [107] Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – С. 67.

Россия регионов: трансформация политических режимов/ Общ. ред. В. Гельман, С. Рыженков, М. Бри. – М.: Весь Мир, 2000 та ін.].

Економоецентризм як характеристика сучасного стану регіональних досліджень є перепорою на шляху пізнання просторової структури суспільства, його просторової морфології. А це в свою чергу створює перешкоди на шляху розуміння багатьох важливих характеристик сучасного суспільства, в якому постіндустріальні зрушення внутрішньо пов'язані з децентралізацією та з глибинним рухом комунітаризму. Отже, як внутрішній стан суспільних наук, так і суспільна практика потребують підвищення ролі соціології у дослідженні регіонів. Нагальною потребою стало створення соціології регіонів як спеціальної соціологічної дисципліни.

Для України розвиток такої соціологічної дисципліни є особливо актуальним. Як уже відмічалось, це пов'язано з регіональною різноманітністю нашої країни і з відсутністю у політичній еліти, та власне й у громадськості, концепції єдності України в різноманітності.

Без сумніву розробка соціології регіонів в нашій країні повинна не тільки враховувати світовий досвід, але й спиратися на вітчизняну традицію. Регіональний аспект був присутнім в творчості видатних істориків України (М. С. Грушевський, Д. І. Яворницький та ін.). Окремо у зв'язку з цим слід згадати Д. І. Багалія, який свідомо вважав себе істориком-соціологом. Неможливо перебільшити його внесок у пізнання історії формування та розвитку Слобідської України. В праці „Історія Слобідської України” він показав механізми формування нового українського регіону, його внутрішній територіальний поділ, еволюцію його соціальної структури.

Значний внесок у пізнання регіональної системи нашої країни зробила плеяда видатних українських географів (М.В. Багров, Д. П. Журавський, С. Л. Рудницький, В. М. Кубійович, К. Г. Воблий, О. Т. Діброва, Ф. Д. Заставний, А. І. Доценко, М. Д. Пістун, В. Г. Руденко, О. І. Шаблій, А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко, І.Г. Черваньов, В. М. Юрківський та ін.).

З позицій сьогодення можна говорити про велике значення в розвитку соціологічної думки України федералістських ідей М. П. Драгоманова, які пов'язували між собою децентралізацію та демократизацію суспільного життя.

Один з фундаторів самостійної української соціологічної традиції М. Ю. Шаповал в своїй праці „Загальна соціологія” серед „найважливіших простих скупчень” розглядав „земляцтво (територіальне скупчення)”. Правда, він розглядав його у відповідності з інтенціями класичної соціології – в русі від партикулярних земляцтв до соборної державності. Але державу він все ж пов'язував з територіальною спільнотою, а не тільки з мовною та політичною [436]¹.

У радянській науці 1970 – 1980-х рр. регіональні дослідження набули особливо виразних економоцентричних рис. Вони переважно й розвивалися в межах теорії економічного районування. Ця теорія переслідувала мету підвищення ефективності соціалістичної економіки через комплексність розвитку територій. Значні досягнення в цій традиції пов'язані з працями таких вчених як А. К. Алимов, І. Г. Олександров, О. Г. Гранберг, Н. Н. Баранський, Н. Н. Колосовський, В. С. Немчинов, М. М. Некрасов, А. Є. Пробст, Ю. Г. Саушкін, Р. І. Шніпер, Н. Г. Чумаченко та ін. В цей час досить велика увага приділялася проблемі територіального розміщення населення, його міграції. Їй були присвячені праці С. А. Ковальова, Н. Я. Ковалевської, В. І. Переведенцева, В. В. Покшишевського, Б. С. Хорєва, С. Г. Смідович, Д. Д. Москвіна та ін. Досліджувалися системи міського (Г. М. Лаппо, М. Н. Межевич, В. М. Харитонов, Р. С. Могилевський, Б. Є. Світличний та ін.) та сільського (О. І. Олексєєв, В. Н. Федосєєв та ін.) розселення. З'явилися узагальнюючі праці з проблеми територіальної організації суспільства (М. Даведжієв, А. В. Дмитрієв, А. М. Лола, М. Н. Межевич, Б. С. Хорєв).

До цієї радянської спадщини не варто ставитися легковажно. В 1960 – 1980 рр. було напрацьоване коло проблем, розроблені терміни та концепції, які є спільним

¹[436] Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – С. 80-83.

надбанням всіх пострадянських наукових співтовариств. Але в цілому можна погодитися з оцінкою досліджень того періоду, яку зробив О. Г. Гранберг: „В цілому проблематика типових регіональних досліджень в СРСР відповідала вимогам економіки, що розширюється, на стадії індустріалізації з переважанням екстенсивних факторів зростання” [107]¹.

Соціологічні дослідження регіонів в СРСР розпочалися лише в 1970-ті роки. За свідченням В. Г. Городяненка, в цей період процес регіонального соціального планування викликав потребу у відповідних соціологічних дослідженнях, що знайшло відображення і в наукових публікаціях [103]². Тогочасні соціологічні дослідження регіонів не були віддиференційованими від соціології міста та соціології села. На методологічному рівні їм був притаманний економоцентризм (яскравий приклад дають праці Н. А. Аітова). Рух соціологічних досліджень регіонального рівня суспільного життя відбувався в напрямку розділення економічного та соціологічного розуміння регіону (В. І. Староверов). Але це поки що привело лише до поєднання у визначенні регіону характеристик різних підсистем суспільного життя (О. М. Барбаков).

Зараз соціологи найчастіше досліджують не регіони, а просторове розгортання якогось суспільного явища в регіональному аспекті. Це дало підстави деяким соціологам взагалі заперечувати правомірність створення спеціальної соціології регіонів [144]³.

Такий стан соціологічних досліджень регіональної реальності є причиною недостатньої вивченості регіональної системи України. Більш-менш розробленим є тільки її економічний аспект. Але цього явно недостатньо для розробки всебічно виваженої регіональної політики держави. Пропозиції щодо адміністративно-територіального переустрою України, що ґрунтуються на суто

¹ [107] Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – С.77.

² [103] Городяненко В. Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск: Днепропетровский национальный университет, 2003. – С. 183.

³ [144] Зборовский Г. Е. Существует ли региональная социология?// Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 103.

економічних аргументах, викликають велику кількість застережень. Наприклад, В. А Поповкін писав: „Для здійснення конструктивної регіональної політики дуже бажаною є конгруенція, або збіг, меж економічних районів з адміністративно-територіальним поділом і відповідно наявними органами регіонального управління” [323]¹. Але цей же автор дещо раніше зробив такий висновок: ”В залежності від рівня розвитку продуктивних сил, розвинутості територіального поділу праці, ступеня вивченості і господарської освоєності території, завдань, що суспільство або окремі дослідники ставлять перед районуванням, може бути виділена різна кількість районів одного й того ж масштабу або різна кількість сіток економічного районування різних масштабів” [323]². Незважаючи на це, В. А. Поповкін пропонував за основу нового адміністративно-територіального устрою прийняти рівень економічних мезарайонів. Він виділив 10 відповідних мезарайонів: Донбас, Катеринославське Придніпров’я, Слобідська Україна, Київське Полісся, Волинське Полісся, Українські Карпати, Поділля, Середнє Подніпров’я, Одесько-Таврійський район, Крим [323]³. Стосовно них він висловився наступним чином: „В принципі можна підтримати ідею федералізації регіонального управління Україною, утворивши на базі 10 мезарайонів землі з власним урядом за типом федеративного устрою Німеччини або США чи Канади. Це дозволить погасити можливі регіональні конфлікти, демократизувати адміністративно-територіальний поділ. Україна в цілому тільки виграє” [323]⁴.

В цих міркуваннях, які на мою думку є типовими для сучасного дискурсу з регіональних проблем, поза увагою залишається велика кількість запитань. По-перше, незрозуміло, чому конгруентність регіонів та адміністративних одиниць передбачається лише для мезарівня. Як бути з макрорівнем, де виділяють 5 макроекономічних районів? По-друге, чи достатньо орієнтуватися суто на економічні критерії при здійсненні нового адміністративно-територіального

¹ [323] Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 90.

² [323] Там же. – С. 85.

³ [323] Там же. – С.99.

⁴ [323] Там же. – С.101.

устрою України? Наприклад, в Донбасі ще в 1970-ті роки в ході емпіричних досліджень було виявлено, що Донецько-Макіївська та Луганська агломерації перебувають у стані взаємної конкуренції [124]¹. Розвиток цих агломерацій викликав формування субрегіонів в межах Донбасу, які теж мають мезарівневий характер. Саме ця обставина і є підґрунтям створення в Донбасі двох областей. Оскільки ж адміністративний устрій країни є розгортанням у просторі політичної влади, то він мусить бути чутливим до різних суспільних суперечностей. Безумовно, подібні суперечності не обмежуються конкуренцією між агломераціями, а отже регіональна політика повинна базуватися на цілісному уявленні про регіональну систему країни.

Регіональна гетерогенність України означає, що різні регіони є креативними центрами, де по-різному інтерпретується національна культура країни. Це пов'язано з тим, що в різних регіонах склалися дещо відмінні етнотериторіальні спільноти. Вся множина цих спільнот в межах України створює континуум, полюсами якого є Донбас та Галичина. Є всі підстави стверджувати, що успішний розвиток нашої країни багато в чому буде залежати від порозуміння між цими полюсами.

Здобуття Україною незалежності, пошуки нашою країною свого місця в світі, що глобалізується та переживає постіндустріальний перехід, обумовили проблематизацію багатьох ідентичностей як на колективних рівнях, так і на рівні індивідів. Повною мірою це стосується і регіональних ідентичностей. Правда, різні регіони України цю проблематизацію переживали й переживають по-різному. Скажімо, для Галичини перші роки незалежності України були пов'язані з відчуттям підвищення статусу регіону в політичній системі країни („український П'ємонт”). Потім виникло відчуття того, що далеко не всі надії справдилися. В останні роки відчуття регіональної окремішності тут не тільки не зникло, а набуло нових рис. Це знайшло вияв в ході „помаранчевої революції” в нашій країні. Для Донбасу, мабуть, проблеми, з якими зіткнувся цей регіон в

¹ [124] Дмитриев А. В., Лола А. М., Межевич М. Н. Где живет советский человек: Социальные проблемы управления расселением. – М.: Мысль, 1988. – С. 83.

останнє десятиріччя, мали особливо трагічний зміст. Потребу в новому етнокультурному самовизначенні регіону, яка виникла після здобуття Україною незалежності, необхідно задовольняти одночасно з вирішенням цілого комплексу проблем, які теж ставлять питання про подальшу історичну долю Донбасу (реструктуризація вугільної промисловості, екологічна криза, депопуляція та ін.). Саме в Донбасі криза індустріалізму набула найбільш гострих форм в порівнянні з іншими регіонами країни. В процесах суспільної самоорганізації, яка відбувається в Донбасі, знаходять своє вираження культурні патерни мешканців регіону. Тому зрозуміти розвиток регіону без розуміння його культурної специфіки неможливо.

Вивчення Донбасу, який є найбільшим проблемним регіоном України, саме по собі має велике значення для суспільної практики. Але вивчаючи випадок Донбасу, можна наблизитися до теоретичного розуміння суспільного феномену регіону. Є всі підстави навіть загострити це твердження. Оскільки соціологія регіонів перебуває на початковій стадії свого розвитку, не маючи чітко виробленої термінології, то вона повинна йти шляхом розвитку теорій середнього рангу в розумінні Р. Мертона. Отже, доцільно рухатися від вивчення проблемного регіону до вивчення регіональної системи, в межах якої і стає зрозумілою його проблемність. Це передбачає „теоретично орієнтовані емпіричні дослідження” [261]¹. Від концептуалізації випадку можна рухатися до теорії суспільної форми. Р. Мертон писав, що „...теорії середнього рангу – це теорії, оформлені емпірично, на основі певної множини підтверджених гіпотез, а не масиви впорядкованих описових відомостей, емпіричних узагальнень чи логічно недоладних та неспівмірних гіпотез” [261]².

Вивчення етнокультурних характеристик регіону в межах регіональної системи країни передбачає одночасну роботу на проблемних полях, де соціологія регіонів перетинається з етносоціологією та соціологією культури. Ці соціологічні дисципліни на даний момент є більш розвинутими, ніж соціологія регіонів. Така

¹ [261] Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Реферат. перевод с англ. В.Костинской. – К.: Абрис, 1996. – С. 63.

² [261] Там же. – С. 68.

взаємодія буде корисною для розвитку соціології регіонів. В свою чергу вона буде сприяти розвитку також етносоціології та соціології культури.

Етносоціологія почала формуватися в 1960-ті роки в Радянському Союзі, а потім набула всесвітнього характеру. На вітчизняному ґрунті її історія чітко поділяється на два етапи: 1) 1960 – 1980 рр. – концентрація уваги на впливі модернізаційних процесів на зміни в соціальній структурі різних народів; 2) 1990 рр. – наш час – фокусування дослідницьких інтересів на проблемі співвідношення етнічного та політичного розвитку [19]¹. Саме в межах другого етапу формується необхідність розглядати в комплексі регіональні, етнічні, культурні та політичні проблеми. Як уже говорилося, здобуття Україною суверенітету, розвиток незалежної держави актуалізували та проблематизували в комплексі регіональні, етнічні й культурні ідентичності. При цьому слід підкреслити, що саме регіони виступають простором цієї проблематизації.

При дослідженні етнічної проблематики на регіональному рівні ми могли спиратися на праці вітчизняних (М. О. Шульга, Т. М. Рудницька, Л. О. Аза, В. Б. Євтух, В. І. Наулко, І. Прибуткова та ін.), російських (С. М. Широкогоров, Ю. В. Бромлей, С. А. Арутюнов, В. І. Козлов, Н. Н. Чебоксаров, І. С. Чебоксарова, В. В. Піменов, В. А. Тішков, К. С. Гаджиєв, В. В. Карлов, Л. Н. Чижикова, С. В. Лур'є, Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробіжева, А. А. Сусоколов, О. І. Шкаратан, А. Р. Акаєв, В. В. Коротєєва, Г. У. Солдатова, Г. В. Старовойтова, М. Н. Губогло, Л. М. Гумільов та багато ін.) та західних вчених (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Сміт, та багато ін.).

Соціологія культури належить до соціологічних дисциплін, що швидко розвиваються. Для нашої мети важливе значення мали праці таких вітчизняних вчених як В. Х. Лобас, В. С. Бакіров, А. А. Ручка, Р.П.Шульга, В. Ф. Бурлачук, Н. В. Костенко, Л. Г. Скокова та ін. Ми спиралися на праці російських вчених Ю. М. Лотмана, А. Я. Гуревича, Л. Г. Іоніна, Ю. Н. Давидова, А. Успенського та ін.

¹ [19] Арутюнян Ю.В., Дробіжева Л.М., Сусоколов А.А. Етносоциология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект пресс, 1999. – С. 8 – 26.

Серед західних вчених найважливіше значення для нас мали праці Т. Парсонса, Р. Мертона, К. Гірца, А. Моля та ін.

Суперечність між потребою в глибокому соціологічному осмисленні місця Донбасу в етнокультурних координатах України, а через це осмислення регіональної системи України і феномену регіону як такого та реальними можливостями поки що нової для нашої країни спеціальної соціологічної дисципліни – соціології регіонів і становить проблему нашого дисертаційного дослідження. Вивчення етнічної структури Донбасу, розгляд ціннісних орієнтацій його мешканців, з'ясування мовної ситуації в регіоні, аналіз специфіки регіонального інформаційного поля і дослідження специфіки самоорганізації мешканців Донбасу розглядаються як шляхи подолання вказаної суперечності.

Актуальність, безсумнівна теоретична та практична значущість проблеми, а також її недостатня розробленість обумовили вибір теми дослідження „Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз)”.

Таке формулювання теми дослідження відображає його стратегію – концентруючись на пізнанні Донбасу, ми прагнули пізнати цей регіон в контексті регіональної системи України. Це дозволяє як краще зрозуміти специфіку Донбасу, так і отримати нову точку зору для пізнання регіональної системи України. Завдяки цьому стає можливим наблизитися до соціологічного розуміння феномену регіону.

Слід зауважити, що в дисертації не переслідується мета відобразити всі аспекти регіону як суспільної системи. Виходячи з того, що регіони є історичним явищем, яке притаманне індустріальному та постіндустріальному суспільствам, ми вважаємо, що загальні теоретичні рамки розгляду нашої теми створює теорія нації. У цьому зв'язку регіони розглядаються як головні морфологічні одиниці субнаціонального рівня. Саме на цьому рівні відбувається інтерпретація цілісної національної культури. В індустріальному та постіндустріальному суспільствах національна культура існує не як щось надрегіональне, не як надбудова

імперського центру, що домінує над провінціями, а через множину своїх регіональних інтерпретацій.

На цій обставині слід зробити особливий наголос. В регіонах створюються не субкультури, а відбувається цілісна інтерпретація національної культури. Завдяки цьому регіони є комунікативними спільнотами, а стосунки між ними є моментом існування нації як комунікативної спільноти.

Є всі підстави стверджувати, що інтерпретація національної культури на регіональному рівні по-різному відбувається в моноетнічних та в поліетнічних державах. В останньому випадку обов'язково слід враховувати етнічну структуру регіональних спільнот. Вони можуть суттєво відрізнятися в межах однієї країни. Отже, загальну етнічну структуру країни неможливо зрозуміти без врахування регіонального аспекту.

„Етнос” та „культура” – не тотожні, але й невіддільні одне від одного поняття. Ми вважаємо, що Україна, як і будь-яка інша країна сучасного світу, може розглядатися як система регіональних спільнот з певними етнічними та культурними характеристиками. Ці спільноти не існують самі по собі. Вони існують в регіональних системах, а отже реляційно. Це й створює певну систему координат, в якій розташовуються регіональні спільноти. Таке розташування не є статичним. Культурна комунікація між регіонами виступає фактором розвитку як регіональних спільнот, так і національної спільноти в цілому.

Об'єкт дослідження – регіональна спільнота Донбасу як регіону України.

Предмет дослідження – процес формування та розвитку етнічної структури та культурних характеристик регіональної спільноти мешканців Донбасу. Можливість досягнення єдності у різноманітності в межах регіональної системи України.

Хронологічні рамки дослідження. В цілому в дослідженні розглядається весь період існування Донбасу як особливого регіону України (кінець XVIII ст. – наш час). Але переважно увага концентрується на сьогоденні.

Для того, щоб зрозуміти сьогоденні реалії життя Донбасу, ми змушені були звернутися до історії його формування. Взагалі у випадку соціологічного

вивчення регіонів, на нашу думку, неможливо обійтися без звернення до їх історії. Як писав Дуглас Норт: „Залежність від траєкторії попереднього розвитку означає, що історія має значення” [282]¹.

Безумовно, соціологічне дослідження не тотожне дослідженню історичному, навіть коли базується на історичних матеріалах. Соціолог зосереджує свою дослідницьку увагу на соціальних структурах, їх еволюції, а не на подіях. Події для соціолога не позбавлені значення, але мають його тільки в тому сенсі, що дозволяють зрозуміти стан суспільства, його структуру.

Якщо для історика життя суспільства – це перш за все причинно-наслідковий ланцюжок фактів, то для соціолога – це зміни в соціальних структурах. Соціальна структура, культура та структура особистості – це ті перемінні, через взаємодію яких соціологи відображають процеси суспільного життя.

Відмінності між методами, що використовують історики та соціологи, часом ведуть до створення не зовсім схожих картин однієї й тієї ж реальності. Наприклад, історик Гіроакі Куромія, досліджуючи історію Донбасу, значну увагу приділяє міжетнічній напруженості та міжетнічним конфліктам [213]². Це пов'язано з характером документів, які він використовував в ході свого дослідження. Частіше за все вони фіксували ексцеси, а не загальноприйняте. Звернення ж до історії етнічної структури Донбасу показує, що ця історія є перш за все історією формування та розвитку домінуючої етнічної коаліції українців та росіян в регіоні. Саме вона й стала його визначальною рисою, радикальним чином впливаючи на культурні характеристики Донбасу.

Суміщення історичного та структурного аналізу створює багато проблем. Ми в даному випадку виходимо з того, що події впливають на соціальні структури не самі по собі, а через певні соціальні та культурні механізми. В межах соціальних структур теж створюються механізми їх саморозвитку. Соціальна структура – це

¹ [282] Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – С. 130.

² [213] Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К.: Основи, 2002. – С. 139, 428.

не застигла стабільність, а певний „креод” (термін Уоддінгтона) [396]¹. Отже, для такого утворення характерними є не тільки причинно-наслідкові, але й телеономічні залежності.

У даному дослідженні ми звертаємо увагу на ключові моменти еволюції етнічної структури Донбасу: 1) самий кінець XVIII ст. – до реформи 1861 р. ; 2) від 1861 р. до 1917 р.; 3) від революційних подій 1917 р. та Громадянської війни до 1941 р.; 4) від Великої Вітчизняної війни до початку 1960-х років; 5) від 1960-х років по 1991 р.; 6) від 1991 р. по наш час.

Емпіричні дані, на які ми переважно спираємося в цій роботі, були отримані нами в ході соціологічних досліджень в Луганській області починаючи з 1991 р. Власні емпіричні дані ми постійно порівнюємо з даними інших соціологів (перш за все фахівців Інституту соціології НАНУ) за цей же період.

Отже, більша частина нашої роботи стосується періоду після отримання Україною незалежності. Саме в цей період відбулася значна проблематизація всього комплексу ідентитетів мешканців Донбасу. Вивчення цих процесів в контексті етнокультурних координат України дозволяє висувати гіпотези щодо майбутнього Донбасу і всієї регіональної системи нашої країни.

Просторове поле дослідження. У фокусі нашого дослідження перебувають Луганська та Донецька області, але вони розглядаються в просторовому контексті всієї України. Тому просторове поле нашого дослідження можна представити у вигляді двох концентричних кіл: внутрішнє – Донбас, зовнішнє – Україна. Більшість проблем Донбасу розглядаються на основі емпіричного матеріалу, що був отриманий в Луганській області.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з’ясувати етнокультурну специфіку Донбасу як регіону України, проаналізувати історію становлення і розвитку його етнічної структури та культурної специфіки й визначити можливості використання накопиченого соціологічного знання для розробки стратегії регіонального розвитку нашої країни.

¹ [396] Уоддінгтон К. Х. Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого. – М.: Мир, 1970. – С. 11 – 38.

Для досягнення визначеної мети нами ставилися й вирішувалися наступні завдання:

1. Проаналізувати стан наукової розробленості регіональної проблематики в сучасній соціології, з'ясувати пізнавальні можливості соціології регіонів та її місце в структурі сучасного соціологічного знання.

2. З'ясувати сутність регіонального ренесансу в сучасному світі, його зв'язок з глобалізацією та переходом до постіндустріального суспільства.

3. Виявити ступінь розробленості в соціології теорії етносу та можливості його застосування до аналізу етнічних процесів на регіональному рівні.

4. Проаналізувати особливості етнічної структури Донбасу, беручи до уваги як історію її формування, так і сьогоденний стан і тенденції розвитку.

5. Розкрити роль цінностей в розвитку регіональних етнотериторіальних спільнот і з'ясувати специфіку ціннісного світу мешканців Донбасу.

6. Науково обґрунтувати розуміння регіону як комунікативної спільноти і з'ясувати у зв'язку з цим мовну ситуацію в Донбасі.

7. З'ясувати специфіку інформаційного поля Донбасу, проаналізувати взаємодію головних суб'єктів процесу масової комунікації в регіоні (влада, засновники ЗМІ, редакції, аудиторії).

8. Проаналізувати культурну обумовленість головних форм самоорганізації мешканців Донбасу в період соціальної трансформації.

9. Розкрити значення соціологічного аналізу регіонального життя для вироблення регіональної політики України, яка б зробила регіональну різноманітність фактором ефективного розвитку нашої країни.

Методологічні засади. З методологічного боку наша робота побудована як теорія середнього рангу, а отже передбачає пізнавальний рух від окремого (сучасна регіональна спільнота Донбасу, регіональна система сучасної України) до особливого (регіон як одна з форм суспільного життя в індустріальному та постіндустріальному суспільствах).

Рамки теорії середнього рангу дозволяють займати досить гнучку позицію стосовно головних парадигм сучасного соціологічного теоретизування. Головне

значення для нас мали настанови **системно-структурного аналізу**. При цьому в нас не було потреби повністю солідаризуватися винятково з окремими формами структуралізму в соціології. Для нас структуралізм виступав перш за все як провідна ідеологія науки (М. В. Попович).

При розгляді етнічних та ціннісних аспектів регіонального життя нами застосовувалася **функціоналістська методологія**, яка дозволяє пояснити феномени етносу та цінностей через їх суспільні функції.

Методологічне значення для нас мав **інституціональний підхід**, який дозволяє пояснити формування різноманітних організацій, які впливають на розвиток регіону. Цей підхід в нашому дослідженні використовувався передусім при аналізі регіону як комунікативної спільноти.

При дослідженні форм самоорганізації мешканців Донбасу в період суспільної трансформації ми виходили з ідей **культурної детермінації** форм суспільного життя та з **ідей синергетики**. Синергетичне пояснення суспільного розвитку включає як найважливіший момент врахування культурних аспектів соціальних процесів. З цього приводу вдало висловилося Л. Бевзенко: „Самоорганізаційний погляд на проблеми суспільства, його динаміки неможливий без звернення до проблем соціокультурного характеру (поняття міфу, гри виявляються необхідними та успішно працюючими в сомоорганізаційних соціокультурних схемах), без розгляду процесів трансляції та репродукції різного роду символів та смислів. Під таким кутом зору багато культурних явищ, несподіваних з точки зору лінійних, прогресистських моделей, виявляються такими, що піддаються поясненню, та закономірними”[34]¹.

Теоретичні засади дослідження становлять:

- Класичні та сучасні соціологічні концепції суспільного морфогенезу (К. Маркс, Ф. Енгельс, Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс, А. Грамші, Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Леві-Строс, Е. Фром, П. Сорокін, М.

¹ [34] Бевзенко Л. Самоорганизационная парадигма и проблемное поле социологии//Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. - №1. – С.125.

- Шаповал, Л. Мемфорд, М. Фуко, А. Турен, П. Бергер, Т. Лукман, С. Макєєв та ін.);
- Етносоціологічні теорії (Ю. Бромлей, М. Шульга, Л. Дробіжева, А. Арутюнов, Т.Рудницька та ін.);
 - Сучасні соціологічні концепції нації (Б. Андерсон, Е. Сміт, Е. Гелнер та ін.);
 - Культурологічні теорії та теорії соціології культури (М. Бахтін, Ю. Лотман, Б. Успенський, А. Моль, К. Гірц, В. Лобас, Ю. Павленко, Р. Шульга, Л. Іонін, В. Бурлачук та ін.);
 - Соціологічні та філософські концепції цінностей (Р. Лотце, М. Шелер, Т. Парсонса, М. Рокіч, К.-О. Апель, А. Ручка, В. Бакіров, В. Хмелько, М. Лапін, Ю. Шрейдер та ін.);
 - Соціологічні та лінгвістичні концепції мовної ситуації (В. фон Гумбольдт, Ф. де Сосюр, М. Трубецькой, Е. Бенвеніст, Р. Белл, А. Потебня, Л. Вітгенштейн, А. Емірові та ін.);
 - Соціологічні концепції масової комунікації (Г. Ласуел, Маклюган, В. Оссовський, Н. Костенко, Б. Грушин, В. Щербина та ін.);
 - Соціологічні концепції інститутів (Д. Норт, І. Гавриленко, В. Радаєв, С. Макєєв, Ю. Чернецький, О. Іваненко та ін.);
 - Соціологічні концепції глобалізації (Р. Робертсон, Дж. Мейер, А. Арсеєнко, Г.-П. Мартін, Х. Шуман, Т. Спайбі, О. Панарін та ін.);
 - Соціологічні концепції постіндустріального суспільства (Д. Белл, А. Турен, М. Кастельс, А. Етціоні, В. Іноземцев, В. Степаненко та ін.);
 - Соціологічні концепції громадянського суспільства (Е. Гелнер, О. Шоркін, В. Степаненко та ін.);
 - Соціологічні концепції нинішньої трансформації українського суспільства (В. Хмелько, Є. Головаха, Н. Паніна, І. Попова, Ю. Саєнко та ін.).

Для досягнення поставленої мети нами використовувався **комплекс дослідницьких методів**. Всі методи, які використовувалися нами в цій роботі,

можна розділити на дві групи. По-перше, **це теоретичні методи**, які використовувалися для визначення засадничих теоретико-методологічних позицій дослідження (методи системно-структурного та функціонального аналізу) та для узагальнення результатів емпіричних досліджень (інституціональний аналіз, класифікаційний аналіз, каузальний та телеономічний аналізи, моделювання, аналіз та синтез, аналогії, герменевтичний аналіз). По-друге, **це методи отримання та обробки емпіричної соціологічної інформації**. Значне місце в зборі первинної соціологічної інформації займали такі опитувальні методи як **стандартизоване інтерв'ю та роздаткове анкетування**. Вони використовувалися при вивченні проблем співвідношення ідентитетів, ціннісних орієнтацій мешканців Донбасу, їх ставлення до різних ЗМІ та ін. При вивченні масової комунікації використовувався **метод контент-аналізу** регіональних ЗМІ. Комп'ютерна обробка даних здійснювалася за допомогою програм OCA та ISPS.

Вивчення форм самоорганізації мешканців Донбасу здійснювалося за допомогою комбінування кількісних (**масове опитування методом стандартизованих інтерв'ю за місцем проживання**) та якісних (**фокусовані групові інтерв'ю**) методів.

В сучасній українській соціології позитивно сприймаються ті дослідницькі підходи, які „...розкривають взаємозв'язок відкритих соціальних структур і діяльних соціальних агентів (акторів), пропонують нові (постнекласичні) методологічні підходи, орієнтовані на вивчення само відтворюваних і само регульованих систем, на подолання традиційної опозиції об'єктивного і суб'єктивного і знаменують настання якісно нового етапу в розвитку соціологічної науки”[368]¹ Вважаємо, що методологічні підходи, використані в цьому дослідженні, відповідають названим сучасним тенденціям.

Концептуальні засади дослідження:

¹ [368] Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність/ Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 26.

1. Соціологія регіонів є спеціальною соціологічною дисципліною, предмет якої становить просторова локалізація різних форм соціальних практик, виникнення в цих процесах регіональних спільнот, взаємозв'язок в їх формуванні примордіалістських та свідомо організованих факторів.

2. Актуалізація регіональних ідентичностей в сучасному світі в цілому та в Україні зокрема тісно пов'язана з глобалізацією. Глобалізація та регіоналізація мають спільне джерело, яким є становлення постіндустріального типу суспільства.

3. Регіони формуються та розвиваються в межах певних регіональних систем. Взаємодія регіонів з регіональною системою є одним з факторів розвитку суспільства.

4. Феномен регіону має історичний характер. Регіони склалися лише в суспільствах індустріального типу. Загальною теорією їх інтерпретації виступає теорія нації.

5. Регіони виступають головними субнаціональними морфологічними елементами, на рівні яких здійснюється цілісна інтерпретація національної культури. Через множинність своїх інтерпретацій національна культура набуває динамізму.

6. На регіональному рівні складаються територіальні спільноти з певною етнічною структурою та стійкими механізмами культурної комунікації та трансляції культурної інформації. Ці структури та механізми можуть значно відрізнятися в межах країни, але знаходять пояснення в історичних та системних рисах регіональної системи.

7. Глибинну структуру будь-якої культурної системи становлять цінності. Вони знаходять відображення в символічних системах, через інтерпретацію різними соціальними групами втілюються в нормах.

8. Самоорганізацію населення на регіональному рівні неможливо пояснити як пряму реакцію на соціальні зміни, що здійснюються при повному усвідомленні всіх обставин та можливостей. Сприйняття проблематизованої соціальної

дійсності та вироблення нових форм її дієвого освоєння опосередковано культурними паттернами.

Джерелознавча база дослідження включає декілька груп джерел. По-перше, автор спирався на результати власних досліджень в Луганській області, які він здійснював починаючи з 1991 р. Це були як масові опитування загальнообласного характеру, так і дослідження в окремих містах та районах. По-друге, автор використовував результати емпіричних досліджень, які здійснювалися іншими авторами і були опубліковані у відкритому друку. Найчастіше ми порівнювали результати наших досліджень з дослідженнями вчених Інституту соціології НАНУ.

По-третє, велике значення як джерела дослідження в цій роботі мали праці соціологів-класиків. Специфіка предмету дослідження обумовила вивчення праць Ш.-Л. Монтеск'є, К. Маркса, Ф. Енгельса, Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зіммель, А. Грамші, Ф. Тьонніса, П. Сорокіна, М. Шаповала, Т. Парсонса, Р. Мертона, А. Шюца, П. Бурдьє, Р. Арона, А. Турена, М. Фуко, Е. Тоффлера.

По-четверте, як до важливих джерел нам довелося звертатися до праць таких філософів як Платон, Аристотель, Дж. Віко, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, І. Г. Гердер, Г. В. Ф. Гегель, М. Шелер, М. Бахтін, К. Попер, К.-О. Апель, Мих. Ліфшиц, П. В. Копнін, М. В. Попович.

По-п'яте, з метою з'ясування обставин формування Донбасу як регіону України була проаналізована вітчизняна і частково зарубіжна історична література.

По-шосте, в дисертації використано праці сучасних соціологів України та інших країн СНД, які досліджують проблеми регіонального розвитку в тих аспектах, що цікавлять нас.

По-сьоме, автор використовував соціологічні праці англійською та польською мовами. Значну частину праць зарубіжних авторів, що були перекладені або самим автором цієї дисертації, або під його керівництвом, було опубліковано у вигляді хрестоматії. (Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф.

(науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 664 с.).

По-восьме, в роботі проаналізовано значну кількість праць етнологів, етнографів, культурантропологів та соціолінгвістів.

По-дев'яте, проаналізовано законодавчі акти, нормативні документи, які стосуються регіонального, етнічного та мовного розвитку України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше всебічно досліджені етнічна структура та культурні характеристики Донбасу, показане місце Донбасу в регіональній системі України. Завдяки цьому аналізу було запропоновано нове соціологічне розуміння регіону як результату просторової локалізації соціальних практик, що веде до виникнення специфічних соціальних спільнот, які виступають головними морфологічними елементами субнаціонального рівня. В дисертації обґрунтовано підхід до етносу як до класу соціальних спільнот, які існують завдяки обмінним процесам, що розгортаються на рівні повсякденності, і мають своєю функцією відтворення людини як цілісної особистості. Етнічність пов'язана перш за все з формами спорідненості та з повсякденним спілкуванням, що забезпечує презумпцію зрозумілості світу. На цій основі в дисертації вперше у вітчизняній літературі проаналізовано особливості міжетнічної взаємодії в Донбасі. Показано, що в цьому регіоні історично склалося утворення, яке в роботі запропоновано визначати як домінуючу українсько-російську етнічну коаліцію. Вона і становить ядро етнічної структури регіону. Домінуюча етнічна коаліція спирається перш за все на єдність ціннісної свідомості двох провідних етнічних груп регіону, яка склалася в процесі його формування. В роботі обґрунтовано підхід до цінностей як до виникаючих в процесі суспільної практики проектів структурних та функціональних підвалин суспільства. На основі вивчення ціннісної свідомості мешканців Донбасу обґрунтовано висновок, що їх ціннісний світ обертається навколо малих груп, які кожен з їх членів намагається центрувати на себе. Фамілізм веде до замикання елітних груп та до депривації народних мас у багатьох сферах суспільного життя. Це ускладнює накопичення суспільного

капіталу. Публічна сфера регіону внаслідок цього формується як простір міжелітної взаємодії. Виходячи з цього, аналізується регіональне поле масової комунікації. Стосовно останньої обґрунтовується підхід як до суспільного інституту, що виник в індустріальному суспільстві і покликаний забезпечувати постійну вторинну соціалізацію. Обґрунтовується висновок, що поле масової комунікації Донбасу, яке є складовою частиною поля масової комунікації України, забезпечує перш за все ієрархічне впорядкування інтересів елітних груп різного рівня і транслює отримані зразки соціального порядку народним масам. Це обумовлює інституціональну слабкість громадянського суспільства в регіоні.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що в ньому уточнюються та розвиваються наукові соціологічні уявлення про предмет та можливості соціології регіонів. Запропонована теорія середнього рангу, що пояснює етнічну структуру та специфіку культурного життя Донбасу, дозволяє рухатися до теоретичного вивчення феномена регіону, до систематизації регіонів та регіональних систем. Завдяки цьому з'являються можливості для кращого розуміння причин регіонального ренесансу в сучасному світі, який пов'язаний з глобалізацією та становленням постіндустріального суспільства.

Отримані результати дозволяють уточнити теоретичні підходи до аналізу етнічної структури поліетнічних суспільств. Стає зрозумілим, що в різних регіонах країни можуть формуватися різні типи етнічних структур, які співвідносяться між собою в рамках регіональної системи.

Здійснений в роботі аналіз дозволяє уточнити взаємозв'язок особливостей культури зі специфікою самоорганізаційних процесів в умовах проблематизації соціальної дійсності.

Теоретико-методологічні позиції дисертації, висновки зроблені в ній можуть бути використані як основа для соціологічного аналізу суспільних явищ з іншими просторовими та часовими характеристиками.

Практична значимість дисертації полягає в тому, що її висновки можуть стати науково обґрунтованими рекомендаціями для вироблення концептуальних засад регіональної політики в Україні в сучасних умовах. На основі пропозицій

автора можуть бути розроблені заходи, спрямовані на досягнення історичного компромісу між Сходом та Заходом України.

Висновки автора можуть бути корисними при розробці стратегічних планів регіонального розвитку.

Аналіз етнічних та культурних аспектів життя регіональної спільноти Донбасу дає матеріал, який може бути використаний при подальших дослідженнях в царині соціології регіонів, етносоціології та соціології культури, при підготовці підручників з цих дисциплін, а також у процесі вивчення цих дисциплін в університетах та інших ВНЗ України.

Достовірність результатів дослідження забезпечується використанням науково обґрунтованих методологічних підходів і додержанням вимог соціологічних методів збору та обробки соціологічної інформації. Концептуальні позиції автора та категоріально-понятійний апарат дослідження спирається на весь попередній масив соціологічного знання. Автор здійснив науковий аналіз широкого кола джерел в проблемному, логічному, історико-генетичному аспектах. Для підвищення надійності висновків автор використовував комплекс дослідницьких методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження.

Особистий внесок автора полягає в розробці концепції дослідження, в отриманні відповідної емпіричної інформації, в уточненні предметного поля соціології регіонів, в з'ясуванні ролі етнічних чинників в житті регіону та в уточненні на цій основі концепції етносу, в вивченні причин формування різних типів регіональних етнічних структур, у з'ясуванні ролі цінностей при виникненні домінуючої етнічної коаліції та в обґрунтуванні нового розуміння природи цінностей, в з'ясуванні залежності форм самоорганізації населення від культурних паттернів та від комунікативних процесів на рівні регіону.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження неодноразово обговорювалися на засіданні кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, на українсько-польській літній школі „Еліти там маси” (Варшава, 1993 р.), міжнародній науково-

практичній конференції „Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методичні питання)” (Київ, 1994 р.), міжрегіональній науково-практичній конференції „Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку” (Харків, 1994 р.), міжнародних науково-практичній конференціях „Діалог української і російської культур в Україні” (Київ, 1997, 1998, 1999, 2000 рр.), другій всеукраїнській науковій конференції „Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави” (Київ, 1997 р.), семінарі „Громадська думка і політика” (Київ, 1997 р.), міжнародному семінарі „Динамізм соціальних процесів в пострадянському суспільстві” (Луганськ, 2000, 2001, 2002рр.), VII, VIII, IX та X Харківських соціологічних читаннях (Харків, 2001, 2002, 2003, 2004 рр.), всеросійській конференції „Глобалізація, федералізм та регіональний розвиток” (Тюмень, 2001 р.), міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці” (Луцьк, 2001 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції „Перспективи розвитку Луганщини в контексті екологічних проблем України та світу. Погляд вчених, громадськості та молоді” (Луганськ, 2002 р.), круглому столі „Соціальні технології регіонального розвитку” (Дніпропетровськ, 2002 р.), III та IV всеукраїнській соціологічній конференції „Проблеми розвитку соціологічної теорії” (Київ, 2003 - 2004 рр.). Дисертаційні матеріали були використані автором в лекціях з етносоціології, соціології ЗМІ, соціології регіонів, які читаються ним для студентів Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, що навчаються за спеціальністю „Соціологія”.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних друкованих джерел та додатків.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблема суспільного простору в сучасному науковому дискурсі

Аналіз регіонального життя передбачає в якості своєї методологічної передумови уявлення про суспільний простір. Без таких уявлень вчених, політиків чи будь-яка пересічна людина не будуть мати системи координат і точки відліку в цій системі для того, щоб сформулювати уявлення про регіон. Безумовно, сказане має відношення не тільки до регіону, а до багатьох суспільних феноменів. Регіоном же ми обмежуємося, тільки тому що це є предмет нашого аналізу.

Ця передумова аналізу регіонального життя здається інтуїтивно самоочевидною. Але аналіз стану справ в сучасній науці показує, що простір не дуже піддається схопленню методами соціології. Сказане стосується всіх соціологічних парадигм. Показовим є узагальнюючий огляд Д. Замятіна, присвячений образам соціального простору. Цей дослідник розглядає відповідні явища в філософії, художній літературі, геополітиці та геоekonomіці [139]¹. Сучасних соціологічних праць в цьому огляді немає. Зрозуміло, огляд Д. Замятіна – це його особиста точка зору. Але він зарекомендував себе як добросовісний дослідник, який вже багато років займається відповідною проблематикою. Отже, його огляд можна розглядати і як діагноз ситуації в сучасній науці. Сучасна соціологія недостатньо взаємодіє з географією і не виступає в авангарді наук, які осмислюють зміни просторової морфології сучасних суспільств.

Варто розібратися в цьому становищі, адже вже при своєму виникненні соціологія значним чином вплинула на географію, привівши до формування економічної та соціальної географії, а пізніше і гуманітарної географії. Спеціалісти в галузі економічної та соціальної географії пишуть: „Соціологізація географічної науки спонукала до виокремлення соціально-економічної географії

¹ [139] Замятин Д. Н. Феноменология географических образов // Новое литературное обозрение // <http://www.nlo.magazine.ru/scientist/main.html>

як самостійної науки” [95]¹. Зниження інтенсивності взаємодії між соціологією та географією в наш час становить проблему, яка може пролити світло на методологічні ускладнення в самій соціології. Потенційно ж вирішення цих проблем може надати поштовх для розвитку соціології, а через неї і інших наук про суспільство.

Стан справ з аналізом проблеми простору в соціології неможливо розглядати поза сучасним науковим дискурсом щодо простору взагалі. Головні інтенції наукового дискурсу фокусуються в філософії. Отже, перш за все варто звернутися до розробки проблеми простору в філософії. Сама по собі філософія наукою не є, але без цієї специфічної форми світоглядної теоретичної свідомості не може обійтися методологія будь-якої конкретної науки. Повною мірою це стосується і соціології, яка за допомогою філософії складає уявлення про свої онтологічні передумови і формує методологічні підвалини дослідження суспільства.

Д. Замятін у вже згаданому огляді висловив впевненість, що проблеми простору були фундаментально розроблені саме в філософії. При цьому він посилається на використання географічних образів в працях таких філософів як М. Фуко, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі та В. Подорога. Все це відповідає дійсності. Наприклад, В. Подорога для характеристики філософських текстів використовує просторові та часові терміни [319]². Метафори є важливим інструментом розвитку філософського мислення. Використання в сучасних філософських текстах географічних метафор симптоматичне. Воно свідчить про важливість просторових відносин в сучасному світі. Але цим неможливо обмежитися. Слід звернутися до спеціального вчення про простір в філософії. Хоча в сучасній вітчизняній філософії нитка часу в черговий раз перервалася, але науковий дискурс вимагає зв'язувати ці нитки. В кінцевому підсумку і метафори базуються на певних онтологічних уявленнях, які тільки не експлікуються.

¹ [95] Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – С. 10.

² [319] Подорога В. А. Философское произведение как событие// Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 9 – 12.

Звернення до спеціальних філософських праць зменшує оптимістичні очікування. Простір виявляється надто складною проблемою і для філософії. М. Парнюк та В. Кизима в праці, яка підвела певний підсумок розробці проблеми простору та часу в радянській філософії, цілком слушно писали: „З розробкою категорій простору та часу в літературі склалася парадоксальна ситуація. Мало з яких категорій проведено стільки досліджень, як з категорій простору та часу. Бібліографія з цього питання величезна. В той же час змістовне доведення розробки категорій простору та часу до задовільної цілісної філософської концепції поступається багатьом іншим категоріям” [335]¹.

З одного боку, в філософській літературі (переважно навчального та довідкового плану, тобто розрахованій переважно на зовнішнього читача) пропонуються строгі визначення простору. Незважаючи на різну вербальну форму, всі ці визначення за сутністю схожі. Наприклад, у „Філософському словнику” за редакцією В. І. Шинкарука дається таке формулювання: „Простір – форма існування матерії, її атрибут (поряд з рухом і часом; філософська категорія, що характеризує співіснування об’єктів, взаємодію їх, протяжність та структуру матеріальних систем” [408]². В „Філософському енциклопедичному словнику” С. Мелюхін дає визначення простору, співвідносячи його з часом): „Простір та час, всезагальні форми буття матерії, її найважливіші атрибути. У світі немає матерії, яка б не мала просторово-часових властивостей, як не існує простору та часу самих по собі, поза матерією або незалежних від неї. Простір є форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах. Час – форма буття матерії, що виражає тривалість її існування, послідовність перемін станів в зміні та розвитку матеріальних систем. Простір та час нерозривно пов’язані між

¹[335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 5.

² [408] Філософський словник / За редакцією В. І. Шинкарука. Вид. 2-е. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – С. 545

собою, їх єдність проявляється в русі та розвитку матерії” [407]¹. Цей автор вказує також на деякі специфічні характеристики простору: „До всезагальних властивостей простору відносяться перш за все протяжність, яка означає рядопокладеність та співіснування різних елементів (точок, відрізків, об’ємів і т.п.), можливість додавання до кожного даного елементу певного наступного елементу чи можливість зменшення кількості елементів. Протяжною можна вважати будь-яку систему, в якій можливі зміни характеру зв’язків та взаємодії становлячи її елементів, їх числа, взаємного розташування та якісних особливостей. Це означає, що протяжність тісно пов’язана зі структурністю матеріальних систем, має атрибутивний характер” [407]².

Власне, це, мабуть, і все, з чим висловлюють згоду більшість філософів щодо проблеми простору та часу. Але і ця згода має позірний характер. Схоже, вона базується на якійсь негласній конвенції, в основі якої лежить небажання критично аналізувати визначення простору, які претендують на онтологічний статус. Ця конвенція склалася під час панування діалектичного матеріалізму, але і зараз не дуже багато бажаючих займатися критикою. Між тим вона напрошується сама по собі. Адже суперечності та неузгодженості в наведених визначеннях просто кидаються в очі вже при поверховому ознайомленні з темою. По-перше, сумнівним здається застосування до простору категорії форми. Адже форма як система структурованих зв’язків (внутрішніх та зовнішніх) властива лише кінцевим об’єктам. До безкінечної матерії цю категорію можна застосувати, лише визнаючи можливість миттєвої дальньої дії. Все це суперечить як сучасним філософським, так і науковим уявленням. По-друге, нам здається некоректним одночасно визначати простір і як форму, і як атрибут. Форма характеризує певний кінцевий об’єкт як цілісність. Всезагальність атрибуту матерії визначається тим, що він властивий будь-якому об’єкту, сукупності об’єктів, елементу об’єкта та ін. По-третє, такі поняття як „протяжність”, „структурність”, „співіснування”, „взаємодія” та інші в цьому ряду імпліцитно

¹ [407] Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С.519.

² [407] Там же. – С. 520.

передбачають поняття простору як „місця”, в якому перебувають об’єкти, для яких і властиві всі ці якості. Отже, імпліцитно в філософському визначенні простору як форма споглядання обов’язково присутнє повсякденне уявлення про простір. В „Словнику російської мови” С. Ожегова воно передається так: „Проміжок між будь чим, місце, де щось вміщається” [287]¹. Отже, в онтологічних визначеннях ми знаходимо приховане логічне коло та не експліковане опертя на повсякденні уявлення.

Найбільш чутливі філософи мабуть вже давно зрозуміли хибність визначень простору через протяжність, структурність та взаємодію. Так, М. Парнюк писав: „В цих визначеннях випускається з виду, що простір та час – визначення буття, а структури є визначенням сутності, що в категоріях простору та часу ніякі зв’язки, в тому числі структурні зв’язки між елементами системи, не фіксуються” [335]². Правда, цей філософ висловлювався лише проти визначення простору через системність, але використовував у його визначенні протяжність та рядопокладеність [335]³. Намагаючись більш глибоко збагнути сутність простору та часу він звертався до творчої спадщини Г. В. Ф. Гегеля. Як і для німецького філософа, для М. Парнюка простір – це кількісна визначеність буття: „Простір – така кількісна визначеність буття, яка характеризує його протяжність в рядопокладеності послідовних змін станів його тривання (дления). Простір – одночасне розташування множини „одних”, що характеризуються певною тривалістю” [335]⁴.

Розвиваючи діалектичне бачення питання, М. Парнюк доводив єдність та суперечливість простору та часу: „При цьому простір виступає позитивною формою позапокладеності (внеположенности - *рос.*) буття, як збереження та ствердження його. Час же виступає негативною формою позапокладеності буття,

¹ [287] Ожегов С. И. Словарь русского языка. Изд. 10-е. –М.: Советская энциклопедия, 1973. – С. 573.

² [335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 32.

³ [335] Там же. – С. 87.

⁴ [335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 87 – 88.

в якому воно знімається, стає іншим” [335]¹. В цьому висновку схоплюються важливі характеристики простору та часу, але їх відмінності доводяться до зайвої категоричності. М. Парнюк розглядав простір як абстрактну чисту кількість, позбавлену якісної визначеності. Він писав: „Можна сказати, що в категорії простору фіксується статичний аспект множини як сукупності місць тотожних собі „одних”, а в категорії часу – динамічний аспект множини як сукупність місць (моментів) послідовності „одних”” [335]². Без сумніву, „безякісність простору” – це абстракція одного з його моментів, як і статичність. Реальний простір поряд з цими моментами включає і моменти, протилежні їм.

До того ж варто зауважити, що ці слова київського філософа фактично повторюють сказане про простір І. Кантом, але кантівські ідеї тут включаються в принципово інший теоретичний контекст. І. Кант писав: „Що ж стосується простору; в ньому самому по собі немає ніякої відмінності прогресу і регресу; він створює агрегат, а не ряд, адже його частини існують всі в один і той же час” [164, 266]³. Але мова тут ведеться про простір як апіорну форму чуттєвого споглядання, а не про визначення буття самого по собі. Тому І. Кант продовжував: „Однак синтез багатоманітності частин простору, за допомогою якого ми аппрегендуємо простір, здійснюється все ж послідовно, відповідно, відбувається в часі і утворює ряд” [164]⁴.

Повертаючись до ідей М. Парнюка, можна сказати, що вони відрізняються значно більшою глибиною, ніж загальновизнані і розтиражовані в словниках. Але вони все одно як свою неявну передумову передбачають уявлення про простір як про умову всіх тих характеристик, через які він і визначається.

Невдачі філософської онтології часто штовхали філософів до того, щоб перекласти цей тягар на фізиків. В другій половині ХХ ст. у зв’язку з широкою культурною рецепцією теорії відносності серед філософів сформувалося

¹ [335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 88.

² [335] Там же. – С. 94.

³ [164] Кант И. Критика чистого разума/Пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб.: Тайм-аут, 1993. – С. 266.

⁴ [164] Там же. – С. 266.

переконання, що саме праці А. Ейнштейна дали більш глибокі відповіді на питання про простір та час. „А. Ейнштейн дав фізичне обґрунтування простору та часу, залежності їх властивостей від матерії, що рухається, залежності метричних властивостей фізичного простору та часу від гравітаційної взаємодії мас” [335]¹. Але філософський аналіз теорії відносності не привів до зникнення старих демаркаційних ліній в осмисленні проблеми простору. Виникнувши ще в античні часи, вони набули сучасного вигляду вже в Новий час. Як відмітив В. Кизима: „... Субстанціальна (Ньютон) і атрибутивна – з її естенсіонним (Декарт) та реляційним (Ляйбніц) варіантами – концепції простору й часу є природничонауковими та філософськими вченнями одночасно” [335]².

В. Жог, аналізуючи в єдності фізичні та філософські уявлення, дійшов висновку, що вся їх різноманітність може бути зведеною до субстанціальної та реляційної. Їх сутність він передав наступним чином: „Для субстанціальної концепції простору та часу є характерним розуміння просторово-часових відносин як первинних, таких, що ні до чого не зводяться. Чи існують взаємодії між матеріальними системами, який вони мають характер? Відповідь на ці питання є байдужою для прибічників субстанціальної концепції простору. Реляційна концепція простору та часу розглядає простір та час, просторово-часові відносини як похідні. Вони повністю залежать від матеріальних взаємодій, визначаються ними” [134]³. Сам В. Жог не приховує своєї прихильності до другої позиції. При цьому за його вподобаннями легко можна помітити ідеологічні інтенції. Наприклад, про субстанціальну концепцію він писав: „Послідовне проведення цієї ідеї веде до об’єктивного ідеалізму, адже, з одного боку, субстанціальна концепція „роздягає” матерію, відриває від неї її атрибути, а це стратегія всіх ідеалістів, тому що відрив всіх властивостей від матерії веде до її зникнення” [134]⁴. Такі аргументи не здаються нам надто переконливими. До

¹ [335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 104.

² [335] Там же. – С. 169.

³ [134] Жог В. И. Пространство, время и симметрия в физических теориях. – М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1985. – С. 34.

⁴ [134] Там же.

того ж і подальший розвиток геометродинаміки не підтвердив цей висновок. В. Жог використовував у цій суперечці і інструменталістські аргументи, коли писав, що „використання теоретичних та емпіричних структур для аналізу сутності просторово-часових відносин показує нерівноправність субстанціальної та реляційної концепцій, більші пізнавальні можливості останньої” [134]¹.

Навряд чи нам доцільно далі заглиблюватися у цю дискусію. Мабуть, більш виваженою є точка зору М. Ахундова, який писав: „В теорії відносності, як і в класичній механіці, функціонують два типи простору та часу, які відповідно реалізують субстанціальну та атрибутивну (в даному випадку реляційну) концепції [21]².

Для нас ці філософські дискусії важливі з точки їх можливого впливу на методологію аналізу соціального простору. Поки що можна констатувати, що реляційна концепція більше відповідає духові науки Нового часу. Але її застосування передбачає форму споглядання, яка базується на повсякденному сприйнятті дійсності, що є стихійно субстанціональним. Це веде до того, що в культурі Нового часу визначення простору веде до виникнення антиномій, які зберігаються в філософії до наших днів.

Крім того, слід констатувати, що спроби філософів спертися на фізику у вирішенні проблем простору та часу не були вдалими. У цьому випадку підтвердилися слова І. Канта, який писав, що „... хоча геометрія та філософія подають одна одній руки в природознавстві, все ж вони глибоко відмінні одна від одної, і тому методи однієї з них не можуть бути предметом наслідування для іншої” [164]³. Скоріше в цьому випадку з’являться нові проблеми, ніж остаточно будуть вирішені старі.

Розвиток науки відбувається не тільки у відповідності до логічних критеріїв. Філософські антиномії зовсім не зупиняють вчених, які приймають за свою позицію одну з сторін антиномії. Вибором тут керує не логіка, а певні культурні

¹ [134] Там же. – С. 37.

² [21] Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982. – С. 190.

³ [164] Кант И. Критика чистого разума/Пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб.: Тайм-аут, 1993. – С. 414.

інтенції. Як уже відмічалось реляційна концепція більше відповідала інтенціям культури Нового часу взагалі і ХХ ст. зокрема. Мабуть і зараз ці інтенції зберігають свою дієвість. Тому реляційна концепція виявилася експансивною щодо різних наук. З цією концепцією пов'язана одна з фундаментальних загальнонаукових ідей: „З реляційної концепції слідує, що при переході від однієї форми руху матерії до іншої суттєві риси простору та часу змінюються. Їх змінює переважаюча, визначаюча форма руху матерії, оскільки простір та час речовинно-енергетично та інформаційно обумовлені” [3]¹. Класиком цієї позиції вважається В. Вернадський, який проводячи лінії поділу між живим та неживим, доводив їх до різниці простору й часу у живому та неживому. Це повною мірою розповсюджується і на суспільство: „...Перехід від біосфери до ноосфери містить, окрім усього іншого, в прихованій формі перехід від спонтанної течії біологічного часу до зміненої його форми, тобто від біохронності до абіохронності. На зміну дискретному незв'язному біологічному часу приходять соціально обумовлений процес освоєння минулого, теперішнього і майбутнього” [3, 35]².

В певних перспективах розвитку такий погляд вів до фактичної елімінації простору з теоретичного аналізу суспільства. Наприклад, А. Лой зробив висновок, що суспільство характеризує єдина структура „часу-простору”, де домінує саме перший компонент. Він писав: „І якщо в чотирьохвимірному просторі-часі фізичної реальності час фігурує як одна з „мірностей” просторової структури, то в поєднанні соціального часу та простору роль даних компонентів змінюється: простір може бути зрозумілим в якості моменту, підпорядкованого часу” [335]³. Власне, це є твердженням про те, що від динаміки суспільства залежить його становище в природі. В такому розумінні з цим твердженням можна погодитися. Але тут же причаїлася небезпека взагалі відірвати соціальний простір від природного. Це і відбулося в аналізі А. Лоя. З одного боку, він пише,

¹ [3] Аксенов Г. П. Пространственно-временные аспекты организованности биосферы и ноосферы // Кибернетика и ноосфера. – М.: Наука, 1986. – С. 29. .

² [3] Там же. – С. 35.

³ [335] Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 153.

що „...в простір соціального світу входить зміст екологічного простору” [335]¹. Але це „входження” залишилося нез’ясованим. Кінцевий же висновок виявився досить однозначним: „Соціальний простір виступає підпорядкованим часу моментом і співвідноситься не з екологічними одиницями простору, а з певними соціальними системами, характеризує впорядкованість, взаємодію соціальних процесів, їх охоплення, насиченість, щільність” [335]². Таким чином соціальний простір зводиться до соціальних структур в модусі експансивного прогресу. Суспільство тим самим позбавляється реальної просторовості, або вона робиться несуттєвою.

Цей філософський концепт мав суттєві методологічні наслідки для аналізу суспільного простору. При цьому, будучи обумовленим культурними інтенціями, він з’являвся не тільки в марксистській філософії, але і в інших філософських системах. Разом з тим ще раз підкреслимо, що на нашу думку, вплив цієї концепції базується не на онтологічній істинності (яка невідома), а на відповідності домінуючим інтенціям європейської культури ХХ ст. Це вже було помічено дослідниками, що дало підстави вивчати еволюцію концепцій простору у конспекті культурних форм та форм психічного сприйняття. М. Ахундов таким чином сформулював цей підхід: „... Суттєвою прогалиною в сучасній науці є роз’єднаність фізики і психології, подолання якої можливе на шляху становлення синтетичної точки зору на все загальність нашого досвіду” [21]³.

Сам М. Ахундов, досліджуючи категорії простору та часу, пішов саме цим шляхом. Він проаналізував психологічні механізми сприйняття простору та часу, дійшовши висновку, що різні відчуття схоплюють різні їх характеристики. Це проявляється навіть стосовно таких фундаментальних характеристик простору як метрика і топологія: „Моторика і зір характеризують відповідно шляхи освоєння людиною двох фундаментальних характеристик простору – топологічного й

¹ [335] Там же. – С. 167.

² [335] Там же. – С. 168.

³ [21] Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982. – С. 7.

метричного” [21]¹. Фундаментальну роль в сприйнятті простору відіграє функціональна асиметрія людського мозку. Так, права півкуля відповідає за образне, візуально-просторове сприйняття, а ліве – за абстрактно-понятійне. Але з формуванням понятійного мислення обидві півкулі беруть участь в сприйнятті як простору, так і часу. „Ліва півкуля пов’язана не з конкретним простором та часом, а з абстрактним простором та часом, які є даними у поняттях. Стосовно часу не виключена можливість, що різні півкулі головного мозку взагалі звернені до різних часів: права півкуля зберігає в собі увесь накопичений у минулому досвід чуттєвого пізнання і в своєму функціонуванні пов’язана з нинішнім та минулим часом, а ліва півкуля пов’язана з абстрактним пізнанням і формує програми на майбутнє, тобто пов’язана відповідно з теперішнім і майбутнім” [21]².

Далі цей автор аналізує культурні форми сприйняття простору та часу від первісної міфології до сучасної науки. На основі цього аналізу він робить висновок: „Простір та час, таким чином, виступають не тільки базисними поняттями класичної механіки, але й упорядковуваними структурами теоретичного світу” [21]³.

Аналіз розвитку уявлень про простір та час в радянській філософії останнього десятиліття існування СРСР, яка на той час була достатньо репрезентативною відносно світової філософії, дозволяє виявити досить цікаві тенденції. Намагання теоретичними засобами схопити онтологічну сутність простору та часу приводили, як і в попередні періоди розвитку філософії, до виникнення антиномій. До того ж будь-яке онтологічне визначення передбачало як свою неявну передумову повсякденне уявлення про простір та час. Отже цей шлях пізнання не виправдав більшості очікувань, що покладалися на нього. Стало зрозумілим, що ми не можемо отримати змістовну відповідь на пряме запитання „Що таке простір та час?” Але філософія та наука знайшли інший шлях, досліджуючи простір та час як форми культури, а отже форми сприйняття і

¹ [21] Там же. – С. 22.

² [21] Там же. – С.40.

³ [21] Там же. – С.177.

освоєння світу людиною. Саме цей напрямок в останні десятиліття забезпечив суттєвий приріст знань в географії, політичних науках, економічних дослідженнях, культурології та ін.

Отже, в конкретних дослідженнях ми зовсім не приречені на коливання між субстанціальною та атрибутивною точками зору на простір та час. Методологічну свободу в цьому відношенні відкриває та лінія філософського аналізу, фундатором якої був І. Кант. Як відомо, цей філософ присвятив аналізу понять простору і часу „Трансцендентальну естетику”, якою розпочинається „Критика чистого розуму”. Між іншим тут він писав наступне: „Які предмети самі по собі та незалежно від дії сприйнятливості нашої чуттєвості, нам цілковито невідомо. Ми не знаємо нічого, крім властивого нам способу сприймати їх, який до того ж не є обов’язковим для будь-якої істоти, хоча і повинен належати кожній людині. Ми маємо справу тільки з цим способом сприйняття. Простір та час суть чисті форми його, а відчуття взагалі є його змістом” [164]¹.

Важливим є і наступне твердження І. Канта: „Простір не є емпіричним поняттям, що абстрагується із зовнішнього досвіду. Насправді, уявлення простору повинне вже лежати в основі для того, щоб певні відчуття були віднесені до чогось поза мною (тобто до чогось в іншому місці простору, ніж те, де я знаходжусь), а також для того, щоб я міг уявити їх, як таких, що знаходяться поза [і поряд] один одного, отже, не тільки як відмінні, а і як такі, що знаходяться в різних місцях” [164]². Це ми вже могли спостерігати на прикладі спроб сучасних філософів дати онтологічне визначення простору та часу.

Отже, простір та час за І. Кантом – це апріорні форми чуттєвого споглядання. Вони є необхідними умовами знання, яке за І. Кантом є синтетичним. „Думки без змісту пусті, а наочні уявлення без понять сліпі. Тому однаковою мірою необхідно поняття робити чуттєвими (тобто приєднувати до них предмет в наочному уявленні), а наочні уявлення робити зрозумілими (тобто підводити їх

¹ [164] Кант І. Критика чистого розуму/Пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб.: Тайм-аут, 1993. – С. 62.

² [164] Там же. – С. 51 – 52.

під поняття)» [164]¹. Апріорні форми орієнтовані на досвід: „... Все, що почерпає розсудок з самого себе, без запозичень з досвіду, знаходиться, однак, в його розпорядженні не для якоїсь іншої мети, крім застосування в досвіді» [164]².

Безумовно, я не закликаю сучасну соціологію повернутися до методологічних позицій у тому вигляді, як вони були сформульовані в „Критиці чистого розуму” І. Канта. Зараз ці підходи можуть бути тільки відправними далекими рубежами пошуку методологічної стратегії. Але без цих відправних рубежів неможливо зрозуміти методологічних підходів до проблем, що цікавлять нас, Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зіммель, А. Шюца та багатьох інших класиків соціології. Як величезна маса викривляє гравітаційне поле, так і праці І. Канта, безпосередньо і через послідовників, продовжують впливати на філософську та соціологічну думку сьогодення.

Завершуючи філософський аспект нашого методологічного розгляду, вважаємо за можливе зробити невеликий відступ. Поєднання розгляду проблеми суспільного простору з проблемою культурних форм сприйняття дійсності не повинне догматизуватися. Ми зовсім не закликаємо до того, щоб онтологічні пошуки в дослідженні проблем простору та часу припинилися. Поки що ці пошуки не були надто плідними, але навряд чи можна сказати що вони були абсолютно безрезультатними для культури. Корисними були самі постановки питань про об’єктивність простору та часу, про їх діалектичний зв’язок один з одним, а також з матерією та рухом. Картина світу як матерії, що рухається, і аспектами якої є простір та час має інтуїтивну переконливість і пов’язана з певними науковими досягненнями в фізиці. Ця картина світу постійно бентежить розум і примушує філософів шукати відповідь у сутнісній формі. Але, разом з тим, цей підхід легко перетворюється на догматичну пастку. Вихід же з неї завжди знаходиться завдяки поєднанню форм осягнення світу з формами культури.

¹ [164] Там же. – С. 70.

² [164] Там же. – С. 181.

Поряд з філософською методологією для соціолога, що займається просторовими аспектами суспільства, велике значення має загальнонауковий рівень методологічної рефлексії. Стосовно наших проблем загальнонаукова методологія просторового аналізу суспільства може скластися лише завдяки співпраці соціології та географії. На превеликий жаль, зараз ця міжнаукова взаємодія є мізерною. Географія знайшла компенсацію цій взаємодії у своїх внутрішніх поділах. Перш за все мова йде про гуманітарну географію і про таку її галузь як економічна та соціальна географія, яку Д. Замятін назвав „привілейованим випадком в структурі географії як науки” [135]¹.

Гуманітарна географія, як і географія взагалі, на відміну від філософії не ставить собі за мету визначення простору як такого. Вона поводить з простором як з реальністю, для вивчення якої потрібно створювати операціональні поняття. По-перше, простір тут розглядається як простір планети Земля, який фізично є трьохвимірним, але в суспільстві набуває багато вимірності. Мабуть варто зауважити, що з часом до простору Землі буде додаватися простір інших планет та штучних поселень в космосі. Але це в перспективі. По-друге, серед методів дослідження простору в географії домінуюче становище займають методи візуалізації [475]². Серед методів візуалізації провідне місце займає метод картографування. Велике пізнавальне значення має створення карт різного масштабу. В дослідженні суспільства неможливо переоцінити створення анаморфованих (тобто перетворених) карт. Через них передаються особливості саме соціального простору.

Щоб зрозуміти спільне та відмінне в підходах соціології та географії до простору розглянемо специфіку географічного дослідження суспільства. Зупинимося на співвідношенні ландшафту та культури, а потім перейдемо до застосування географічних образів в політиці.

¹ [135] Замятин Д. Н. Моделирование геополитических ситуаций (На примере Центральной Азии во второй половине XIX века) // Полис. – 1998. – № 2. – С. 65.

² Zarycki T. Nowa przeszerzen społeczno-polityczna Polski. – Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i localnego, 1997. – S. 65 – 67.

В сучасній українській географічній науці існує певний консенсус щодо визначення предмету соціально-економічної географії (СЕГ). Він перш за все відокремлюється від предмету фізичної географії: „Якщо фізична географія вивчає природу поверхні Землі, її відмінності по широті та довготі, особливості територіальних природних поєднань (комплексів), то СЕГ досліджує ойкумену, що являє собою територію як результат взаємодії людського суспільства з природним середовищем” [366]¹. Більш детальна розшифровка виглядає так: „Економічна і соціальна географія – це наука про загальні та специфічні закони й закономірності територіальної організації суспільства, механізм дії та форми прояву їх у територіальних суспільних системах, що функціонують у просторово-часовому географічному просторі [? – *I. К.*]. Вона поєднує в собі одночасно елементи географії, економіки й соціології” [95]².

Між українськими вченими існує певна згода і щодо методологічних засад досліджень в соціально-економічній географії: „В соціально-економічній географії виділяються такі чільні методологічні принципи досліджень: територіальності, комплексності, регіональної цілісності, системності” [95]³.

В географічній науці при аналізі категорії простору тим не менш відтворюється дуалізм, властивий філософському дискурсу з цього питання. Тому співтовариством географів було схвально зустрінете виділення американським вченим Д. Фліднером двох значень простору: 1) абсолютний тривимірний простір з фізичними закономірностями устрою, що розглядається як „контейнер”; 2) упорядкування елементів та відносин між ними [95]⁴. Правда, як бачимо, на відміну від філософії ці підходи до аналізу простору не протиставляються, а виступають взаємно доповнюючими. Мабуть можна сказати, що в географії при вирішенні різних пізнавальних задач ці два аспекти розуміння простору використовуються по-різному. При вивченні економічних

¹ [366] Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник/За редакцією проф. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – С. 11.

² [95] Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – С. 11.

³ [95] Там же. – С. 26.

⁴ [95] Там же. – С. 30.

процесів частіше домінує перше розуміння. Наприклад, М. Некрасов саме в цьому ключі розглядав економічні регіони: „Під регіоном розуміється велика територія країни з більш чи менш однорідними природними умовами, а головним чином характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі комплексу природних ресурсів у відповідності з тією, що склалася, та перспективною матеріально-технічною базою, виробничою та соціальною інфраструктурою” [277]¹. Тут домінує пізнавальна логіка, яка передбачає погляд на простір як на частину земної поверхні, яку суспільство освоює, використовує. При такому підході суспільство є активною стороною, суб’єктом, який великою мірою не мислиться як щось просторове. Але цей суб’єкт накидає свою логіку просторові, використовуючи його як джерело ресурсів, потрібних для суспільства. В. Каганський в цьому вбачає особливість саме радянського простору: „Простір СРСР – джерело ресурсів та місце експонування позапросторових цілей та цінностей” [160]². Мені ж здається, що хоча в Радянському Союзі цей аспект географічного простору і був гіпертрофований, але це зовсім не означає, що цього ж не було чи немає зараз в інших країнах. Певною мірою, будь-яке індустріальне суспільство було, та і зараз є, позапросторовим утворенням, яке використовує простір.

При вивченні процесів, що розгортаються між суспільними суб’єктами, в географії на перший план виходить інший аспект простору. Це добре показав Д. Замятін на прикладі формування геополітичних просторів. В загальному вигляді він таким чином описав цей процес: „На певний політико-, фізико-, соціально- та економіко-географічний субстрат, або базу даних, накладаються різномірні, інколи такі, що суперечать один одному, політико-географічні та геополітичні уявлення – місцевого населення, військових, політичних та державних діячів. При цьому виникає складний конгломерат, система політико-географічних

¹ [277] Некрасов Н. Н. Региональная экономика. Территория, проблемы, методы. Изд. 2-е. – М.: Экономика, 1978. – С. 29.

² [160] Каганский В. Л. Советское пространство: конструкция и деструкция // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания // <http://www.russ.ru//antolog/inoe/kagan.htm> / [kagan.htm](http://www.russ.ru//antolog/inoe/kagan.htm)

образів, що реагує на зовнішні впливи змінами своєї конфігурації та структури” [135]¹.

Географічні образи – це не просто відбитки реального простору в суспільній свідомості. Вони самі є частиною реального географічного простору, в якому визначається суспільство. І тут справа не тільки в тій банальній обставині, що природні об’єкти, потрапляючи в сферу культури, набувають культурні риси [157]². Д. Замятін слушно робить інший висновок: „Формування політико-географічних образів як основи конкретного геополітичного простору пов’язане як з рівнем розвитку географічних уявлень про регіон (територію), так і зі специфічною політико-ідеологічною спрямованістю військових, політичних, економічних акцій, що проводяться в регіоні” [135]³. Цей вчений показує, що геополітичні образи мають реальні наслідки (як у відомій теоремі У. Томаса). Більш того, без них геополітичний простір просто розпався б, не міг би конституюватися. „Мета створення геополітичної картини світу – досягнення збалансованого комплексу політичних угод відносно будь-якого великого або глобального регіону між учасниками міжнародних переговорів, які часто притримуються різних політичних поглядів та принципів” [136]⁴.

Першість того чи іншого аспекту географічного простору в тих чи інших видах аналізу не знімає його принципової дуалістичності. Як би там не було, але в географічному просторі неможливо розірвати єдність суперечливих елементів. „Соціально-географічний простір функціонує й розвивається завдяки взаємодії двоєдиних його частин – соціальної та природної” [95]⁵.

¹ [135] Замятин Д. Н. Моделирование геополитических ситуаций (На примере Центральной Азии во второй половине XIX века) // Полис. – 1998. – № 2. – С. 66.

² [157] Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Изд. 3-е. М.: Логос, 2000. – С. 25.

³ [135] Замятин Д. Н. Моделирование геополитических ситуаций (На примере Центральной Азии во второй половине XIX века) // Полис. – 1998. – № 2. – С. 67.

⁴ [136] Замятин Д. Н. Политико-географические образы и геополитические картины мира. Представление географических знаний в моделях политического мышления // Полис. – 1998. – № 6. – С. 83 – 84.

⁵ [95] Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – С. 31.

Саме завдяки тому, що географічний простір є основою практичного чуттєвого синтезу природного та соціального, він не може бути „схопленим” винятково в понятійній формі. Для його пізнання, творення та використання необхідна географічна карта. Вона являє собою настільки фундаментальне явище суспільного життя, що слід тільки дивуватися, чому соціологія до цього часу ним не зацікавилася. Між ти, карта притаманна будь-якій цивілізації. Особливо її значення зросло в Європі Нового часу. Тут „... картографічні проєкції допомогли розробити універсальні засоби репрезентації образів географічного простору” [138]¹. Але цей універсалізм був заданий всьому людству саме Європою. Географічні образи накидали всім саме європейське бачення стану справ на планеті. Карта світу в проєкції Г. Меркатора не є ціннісно нейтральною. Північ на ній розташовано зверху, а Південь – знизу. Для космічного становища Землі не притаманний верх та низ. Але в залежності від того як розташувати земний простір на карті образ світу значно змінюється. До того ж до найархаїчніших опозицій належить опозиція верху та низу, де верх має ціннісно позитивне забарвлення, низ – негативне. Отже, те що з можливих варіантів візуалізації земної поверхні був обраний той, про який іде мова, свідчить про те, що вибір був обумовлений європейськими цінностями.

В наш час географічна карта – це не просто науковий інструмент географії. Зараз без карти взагалі неможливий сам географічний простір. Багато з понять, які здаються людям самоочевидними і впливають на їх орієнтацію в світі, пов’язані з картою. Б. Андерсон на підставі праць тайського історика Тхонгчая Вінічакула дійшов висновку, що створення карти країни сприяє виникненню її нового образу, котрий характеризується цілісністю і певною герметичністю. Так, в Таїланді до створення карти країни її межі визначалися певними гірськими перевалами чи іншими природними об’єктами. Королівство не мало уявлення

¹ [138] Замятин Д. Н. Геополитические образы современного мирового развития//Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 11. – С. 10.

про кордони як про безперервну замкнену лінію. Тільки мапа сформувала чіткий образ країни, зовнішня форма якого задана кордоном [10]¹.

Фундаментальність карти як факту життя сучасного суспільства обумовила певну культурну рецепцію карти. Особливості сучасного осмислення цього суспільного явища багато в чому задані тією широкою інтелектуальною течією, яка отримала назву постмодернізму. Ця течія поступово зміщує сприйняття соціального світу з категорії часу на категорію простору. В цьому сенсі мапа почала цікавити філософів. І. Касавін представив цілу містичну картину шляху мандрівки та місця, як двох компонентів суспільного життя. В карті вони представлені в єдності, а сама мапа мусить піддаватися герменевтичній процедурі. „...Карта території виявлялася не стільки передумовою мандрівки, скільки її наслідком. Вона створювалася мандрівником по поверненню і несла в собі конкретні вказівки з місцевості та порядку їх розташування. Процес створення карти мав концентричний характер: вона розширювалася у всі боки від центру, тобто домівки, у напрямку недосліджених територій” [170]².

В сучасній гуманістичній географії не без впливу постмодернізму розвивається напрямок, який В. Каганський назвав „ландшафтною герменевтикою культури” [161]³. Одночасно це – і герменевтика карти. Географи вважають, що зрозуміти сутність карти можна тільки в контексті порівнянь з іншими видами зображень в науці. „Без цієї методологічної проробки карту можна визначити тільки як зображення, що використовує умовні знаки, і яке використовується співтовариством географів для аналізу розміщення об’єктів на поверхні Землі” [159]⁴.

¹ [10] Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. – М.: «КАНОН – Пресс – Ц», «Кучково поле», 2001. – С. 188 – 196.

² [170] Касавин И. Т. «Человек мигрирующий»: онтология пути и местности // Вопросы философии. 1997. – № 7. – С. 75.

³ [161] Каганский В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 134.

⁴ [159] Каганский В. Л., Шрейдер Ю. А. Карта как общий способ представления знаний (география за пределами географии)//Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 5. – С. 3.

Завдяки герменевтиці карти можна краще зрозуміти соціальний простір. Виділимо декілька його принципових характеристик, які будуть виконувати для нас методологічні функції в подальшому аналізі.

Перше. На відміну від простору, який вивчають філософія та теоретична фізика, географічний простір є анізотропним. Ця неоднорідність географічного простору має велику кількість проявів. Кожна частина цього простору є унікальною і являє з себе місце. Тобто географічний простір суспільства радше аристотелівський, ніж ньютонівський. Ця його характеристика знайшла відображення в позиційному принципі функціонування об'єктів, що був сформульований Б. Родманом. „Згідно з цим принципом багато об'єктів у географічному просторі мають локальний оптимум, тобто таке оптимальне місце, де вони функціонують найкращим чином. Якщо об'єкт перебуває поза цим місцем, то на нього діє сила, яку можна назвати тиском місця, або позиційним тиском” [95]¹.

Унікальність місць в географічному просторі не робить їх рівнозначними. В. Каганський пише навіть про „аристократизм ландшафту” та про його ієрархічність. Але цілком слушно він відмічає: „Ієрархії в ландшафті не універсальні, ландшафт – поліієрархічний” [161]².

Співвідношення місць в географічному просторі породжує безліч поділів. Найбільш наочним є поділ на центр та периферію. Такий поділ притаманний як світу в цілому, так і кожній країні та всім частинам країн. Центр - це концентрація владних інтенцій та культурних смислів. Зміна центру, перецентрування географічного простору змінює характеристики всього соціального цілого. Це добре підмітив ще К. Леонтьєв, коли писав: „Новгород – перший зародок державності та племінного об'єднання; закликання варягів; Київ – православ'я та початок удільної системи (якась невдала спроба своєрідного устрою); Володимир (ненадовго – таке ж переддвер'я Москви, як Новгород

¹ [95] Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – С. 30.

² [161] Каганський В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С.141.

переддвер'я Києва); Москва – падіння удільної федерації; царство; ствердження східно-візантійського культурного стилю; новий порив, так би мовити, з „Варяг в Греки”; Петербург – Європа; зворотній порив „із Греків у Варяги”, але із збереженням величезного, вже міцно нажитого, візантійського запасу” [228]¹.

В сучасних суспільних науках просторово вивчають і інші суспільні поділи. Один з напрямків досліджень інституціоналізувався завдяки працям М. Ліпсета та С. Роккана [45]². Політичні розколи, що мають просторовий вияв, навіть стали називати англійським словом кліваж (cleavage). Західні теоретики запропонували графічне зображення для аналізу цих поділів, яке являє собою ромб, вершинами якого є конфлікти загальнонаціональні, локальні, прагматичні та ідеологічні. В самому ромбі є осі – територіальна та функціональна. В рамках цього графічного простору і локалізуються різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами. Цю схему успішно застосував польський вчений Т. Зарицкий для порівняльного аналізу політичних просторів Польщі, України та Росії [140, 499 - 540]³.

Друге. Географічний простір – це діалектичне поєднання континуальності та дискретності. Власне, це характерно і для простору філософських онтологій. Але слід звернути увагу на вираження цих властивостей географічного простору на карті. В. Каганський та Ю. Шрейдер писали: „Картографічне зображення суцільне і безперервне, пустот, тобто позбавлених семантики графічних місць немає” [159]⁴. Разом з тим географічний простір в усіх напрямках розділяється кордонами. Парадокс в тому, що ці кордони повсюди. В їх якості можуть виступати предметно дані природні об'єкти – ріки, моря, гори; аналітичні

¹ [228] Леонтьев К. Н. Записки отшельника. – М.: Русская книга, 1992. – С. 284 – 285.

² [475] Zarycki T. Nowa przestrzen społeczno-polityczna Polski. – Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i lokalnego, 1997. – S. 31 – 48.

³ [140] Зарицкий Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 499 – 540.

⁴ [159] Каганский В. Л., Шрейдер Ю. А. Карта как общий способ представления знаний (география за пределами географии)//Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 5. – С.4.

характеристики клімату – ізотерми січня [423; 300]¹; розселення етносів; результати політичних зіткнень; культурні явища і т.д. і т.п. В Каганський у цьому зв'язку посилається на свій особистий досвід: „Якось я для добре вивченої великої території наніс на карту кордони тих районів, на які ця ділянка чітко членується. Але те, що було вірно для кожного аналітичного образу, виявилось невірним для ландшафту як такого: сума кордонів створила суцільну чорну пляму, кордони займають увесь ландшафт. Більш того, оскільки виділення кордонів (районування) є діяльність в межах наукової дисципліни та/або культурної практики, виявляється, що дані та навіть інколи видимі в матеріалі ландшафту (території) кордони – проекція „з культури”. Саме конкретика культурної ситуації передзадає членування ландшафту на частини” [161]². Правда, цю обставину не варто витлумачувати як свідчення примарності кордонів як таких. В суспільстві вони є органами певних цілісностей, за допомогою яких регулюються відокремлення та взаємодія між певними суспільними порядками [193]³.

Третє. Карта – це не застигле зображення земної поверхні, яке тотожне самому собі. Скоріше, це – простір, де виявляються все нові зв'язки і нові структури; простір, що знаходиться в процесі постійної інтерпретації та переінтерпретації. Сказане стосується не тільки індивідуальної і не стільки індивідуальної, як суспільної інтерпретації. Суспільна ж інтерпретація – це діалог (ворожий чи коопераційний) суспільних акторів. В. Каганський та Ю. Шрейдер писали: „Здається, що для карти є принциповою можливістю, яка надається нею, самостійно бачити (виділяти) нові об'єкти (паттерни, образи), конструювати їх,

¹ [423] Хорев Б. Естественнo-историческая специфика России и ее влияние на рыночные реформы // <http://lib.thewalls.ru/horev/specifika2.htm>. [300] Паршев А. П. Почему Россия не Америка. Книга для тех, кто остается здесь. – М.: Крымский мост – 9Д, Форум, 2002.

² [161] Каганский В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 135.

³ [193] Кононов И.Ф. Проблема границ и ее значение для социологии//Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 45 – 49.

нетривіально використовувати просторові співвідношення графічних компонентів картографічного зображення” [159]¹.

Одним з прийомів побачити нове в топології суспільного простору є зміна масштабу мапи. Отже, картографування місцевості в різних масштабах дозволяє побачити різні просторові структури. В. Каганський слушно підкреслює: „Кожний масштаб подібний цілісній сфері реальності” [161]².

Кожне місце географічного простору, згідно з В. Каганським, є полі масштабним. Між масштабами можуть виникати навіть смислові конфлікти, які в суспільстві перетворюються в конфлікти між соціальними суб’єктами. „Людина також має свій власний спектр масштабів, в якому зазвичай бувають доміанти, пов’язані з образом життя. Вони різні, наприклад, у селянина і городянина, шахтаря та льотчика. Розмір особистості пов’язаний з багатством та розмахом спектру масштабів і частково індукується ним” [161, 139]³.

Таким чином, різномасштабний суспільний простір є невичерпним для людських дій. І щоб зрозуміти ці людські дії, а також стосунки між людьми треба приймати до уваги, що вони живуть фактично в різних просторах.

Отже, через ландшафтну герменевтику культури гуманітарна географія перетворюється в соціологію соціального простору. Можливо, більш точно буде сказати, що на цей час вона змушена в співтоваристві наук виконувати частину функцій соціології. І пов’язано це з тим, що сама соціологія майже не торкається просторових характеристик суспільства.

Про провідні позиції географії в пізнанні просторових відносин в суспільстві свідчить і той факт, що при викладанні соціології територіально-поселенських груп в університетах доводиться користуватися термінолічним арсеналом, створеним географами. Це перш за все стосується поняття територіальна

¹ [159] Каганский В. Л., Шрейдер Ю. А. Карта как общий способ представления знаний (география за пределами географии)//Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 5. – С.4.

² [161] Каганский В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 138.

³ [161] Там же. – С. 139.

організація населення, регіон. На них базуються соціологічні поняття соціально-територіальна спільнота, територіально-поселенські групи та ін. [321]¹.

Разом з тим, в сучасній гуманітарній географії є одна проблема, яку неможливо не зачепити. В ній не вирішується питання про поєднання фізичного та соціального простору. Вони накладаються один на одного за допомогою карти, але поняттєвого вирішення проблеми це не дає. Власне це не можна закинути географії як її ваду. Адже це є задача соціології. Вирішити цю задачу соціологія може, в тому числі і спираючись на матеріали архітектури та економічної теорії.

Вже саме становлення людини як соціальної істоти було пов'язане з поділом простору її існування на „приручений (штучний)” та природний. І. Андрєєв цілком слушно вважає: „Історично першою формою „цивілізованого” простору було, скоріше за все, спеціально обладнане житло. Первинна функція будь-якого природного укриття чи спорудження на його базі житла – використання природного, а потім і штучного мікросередовища шляхом відділення замкненого, спеціально облаштованого простору від решти у даному випадку – потенційно ворожої) зовнішньої природи з метою забезпечення необхідних організму комфортних умов антропологічного виживання та відтворення. В залежності від специфіки екологічного середовища та напрямку міграції, на перший план міг виходити захист від спеки або холоду, вітрів або дощів, хижаків або канібалів” [11]². Цей вчений переконливо доводить, що відокремлення „домашнього” простору від простору „зовнішнього” було важливим не просто для виживання людини. Таке відокремлення мало величезні наслідки для становлення і розвитку соціальності. Воно прискорило складання її розвинутих форм: „...Навіть найпримітивніше первісне укриття створювало замкнений простір не тільки фізично, але і психологічно. Індивіди ставали ближчими один до одного. Кожен з

¹[321] Попов В. Б. О методологических основах курса «Социология форм пространственной организации общества» // Ціннісні пріоритети освіти у XXI ст.. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1. – С. 11 – 13 листопада 2003 р. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 202 – 208.

² [11] Андреев И. Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // Вопросы философии. – 1999. – №4. – С.58.

них тепер більш уважно „вдивлявся” в Іншого як в свого роду „соціальне дзеркало” [11]¹.

Протиставлення „прирученого” та „вільного” простору є одним з факторів життя суспільства протягом всього його існування. На різних стадіях історичного розвитку воно набувало все нових і нових форм. Так, перехід до цивілізації, а отже до міст і держав, передбачало протиставлення міста та степу, які і уособлювали цивілізацію та дикість. Достатньо у цьому зв'язку пригадати великий за своїм ідейним змістом „Епос про Гільгамеша”, де з самого початку задається поділ світу на „Урук огорожений” та степ [285]². З цього часу можна говорити про особливу метрику та топологію «прирученого» міського простору, про взаємодію цього простору з простором степу/лісу/пустелі. А людство розколося на два типи суспільств – осілих та кочівників, взаємодія між якими стала джерелом трагедій та драм всього періоду аграрної історії. Осілі народи окрім простору житла виокремлювали простір поселення (міста чи села). Від поселення концентричними колами розходилися зони різною мірою „прирученого” простору – сади та виноградники, поля, пасовиська, мисливські угіддя та ін. У кочівників повністю „прирученим” був тільки простір житла, яке саме було нестационарним, а його простір постійно відтворювався все на нових місцях вільного простору. Кочівники теж частково „приручали” простір господарського використання, але при цьому він не позбавлявся своїх характеристик.

Поділ простору на „приручений” та вільний веде до виникнення в суспільстві лімінальних соціальних груп, які існують на межі, забезпечуючи одночасно існування кордонів і їх постійне подолання. Мисливці, купці, моряки пов'язані з подоланням та відтворенням кордонів в географічному просторі, священники – кордону між мирським та сакральним просторами, космонавти – земного і космічного, поети та артисти – простору повсякденності та простору мрії.

¹ [11] Андреев И. Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // Вопросы философии. – 1999. – №4. – С.58.

² [285] «О все видевшем» со слов Син-лике-уннинни заклинателя. Эпос о Гильгамеше//Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилона и Ассирии/Пер. с аккадского. – М.: Художественная литература, 1981. – С.128.

Архітектура як людська діяльність, що має прагматичні та естетичні аспекти, пов'язана як раз з оформленням „прирученого” простору. О. Габричевський писав: „Термін „архітектура”, взятий в самому широкому обсязі як зодчество взагалі, позначає різновид людської творчості, що ізолює частину простору, цінну для духовного та матеріального життя та діяльності людських індивідів чи колективів, або за допомогою вилучення відповідної кількості матеріальної маси, що вже дана в природі, або за допомогою спорудження тривимірної матеріальної оболонки, яка відокремлює просторовий обсяг, що ізолюється, і що зводиться на ділянці земної поверхні, що відповідає цьому обсягу” [78]¹.

Архітектура має прямий стосунок до ствердження різних форм соціальності. По-перше, через „приручення” простору вона створює умови для суто людського життя. В таких локусах домінують соціальні закони. У О. Габричевського ми читаємо наступне: „...Мабуть, самою характерною рисою пластичного світочуття є антропоморфізація будь-якого іншобуття, адже воно пластично оформляється в акті сприйняття або в матеріальному творінні” [78]². По-друге, архітектура певним чином організує людські дії та відчуття. Про найпростіші форми такої організації також можна знайти у О. Габричевського. Він відмічав, що мистецтвознавство класифікує типи просторових архітектурних об'ємів за принципом їх рухової орієнтації. Сам він у відповідності з цим принципом виділив такі типи: центричний, повздовжній, поперечний, форми, що передбачають „людину, що йде” і „людину нерухому” [78]³.

Завдяки комбінуванню різних типів об'ємів, комбінуванню внутрішніх та зовнішніх форм архітектура висловлює і акцентує різні суспільні смисли. Тим самим вона надає їм вигляд матеріальної фактичності, вагомості самого матеріального світу. Прикро, але соціології ще тільки доведеться осмислювати цю реальність.

¹ [78] Габричевский А. Г. Теория и история архитектуры. Избранные сочинения / Под ред. А. А. Пучкова. – К.: Редакция журнала «Самватас», 1993. – С. 6.

² [78] Там же. – С. 10.

³ [78] Там же. – С. 4.

Синтез природного і соціального в географічному просторі неможливо розглядати без врахування економіки. Спільним для всіх типів взаємодії суспільства та природи, що реалізується через економічну діяльність, є те, що ця взаємодія має чітко дискретний характер. Активність людини у виробництві спрямована на ті фрагменти дійсності, які виступають предметом праці. Цей людський вплив на природу опосередковано засобами праці. Завдяки такому характеру економічної діяльності вона створює ілюзію позапросторового існування суспільства. Власне простір в економіці не осмислюється як позитивна категорія. Навпаки, це – фактор витрат. Найбільш успішною є та економічна діяльність, в якій витрати прагнуть нуля.

В реальній економічній діяльності, без сумніву, доводиться враховувати просторові фактори. Їх і повинне оптимізувати раціональне розміщення продуктивних сил. На це спрямована і логістика. Але все одно, в економічній діяльності закладена тенденція позапросторовості. На це слід звернути особливу увагу, адже форми осмислення соціальної дійсності, які склалися в економіці, значним чином вплинули на соціологію. Про це дає чудове уявлення стаття М. Хальбвакса „Матерія і суспільство” [415]¹. Вона була написана ще 1920 р., але багато в чому характеризує і нинішній стан осмислення в соціології відносин природи та суспільства, моментом якого і є географічний простір. З цим ми будемо стикатися далі при аналізі регіональної реальності.

Якщо географія досліджує розташування елементів суспільства в просторі, то соціологія розглядає виробництво суспільством власного простору. Результати цього розгляду на цей час не дуже, правда, вражають. О. Філіппов цілком слушно зауважує: „ Звичні ламентатії нинішніх соціологів, які прагнуть привернути науковий та суспільний інтерес до соціології простору, слушні саме в цьому сенсі: не тільки не було і немає майже жодної порівняно широко визнаної

¹ [415] Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / Пер. с фр. – М.: Институт экспериментальной социологии – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 47 – 88.

загальної соціологічної теорії, в якій простору приділялася б увага, але і взагалі фундаментальна соціологія і соціологія простору не пересікаються” [405]¹.

Для соціолога такий стан науки мусить становити проблему. З самого свого становлення соціологія розглядалася як завершення ряду наук, що передбачало і розповсюдження на соціальну реальність методів наукового дослідження, властивих природознавству. Сама ідея єдності методів різних наук, мабуть, своїм джерелом мала філософію французького Просвітництва. Ш.-Л. Монтеск'є писав: „Нехай звичайні законодавці пропонують нам закони для впорядкування людських суспільств, – закони, що підлягають змінам, настільки мінливим є розум тих, хто пропонує їх та розум народів, що їх дотримуються! А філософи говорять нам про закони всезагальні, непорушні, вічні, яких дотримуються без будь-яких винятків, в необмеженому просторі, з безкінечним порядком, послідовністю та швидкістю” [268, 227 – 228]². О. Конт вважав метафізичну стадію розвитку суспільства продовженням теологічної, а отже такою, що повинна бути подоланою з переходом до позитивної стадії. На вищій стадії вчені замінять філософів. Але, незважаючи на це, О. Конт залишався послідовником просвітників. Наступне його висловлювання переформується з наведеною вже думкою Ш.-Л. Монтеск'є: „... Зasadнича характеристична риса позитивної філософії полягає у визнанні всіх явищ підпорядкованими незмінним законам, відкриття та зведення числа котрих до мінімуму і становить мету всіх наших зусиль, хоча ми й визнаємо абсолютно недоступними та позбавленими сенсу пошуки перших або останніх причин” [197]³. З точки зору О. Конта створення соціології завершує ряд наук, надаючи науковим знанням завершеного системного характеру. „Таким чином ми поступово приходимо до відкриття незмінної ієрархії – одночасно історичної та догматичної, однаково наукової та

¹ [405] Филиппов А. Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы // http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html.

² [268] Монтеск'є Ш. – Л. Персидские письма / Пер. с фр. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – С. 227 – 228.

³ [197] Конт О. Курс положительной философии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты/Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 97 – 98.

логічної – шести основних наук: математики, астрономії, фізики, хімії, біології та соціології; з них перша необхідно становить виключно відправний пункт останньої, що є єдиною основною метою усякої позитивної філософії, яка розглядається віднині як філософія, що утворює, в силу своєї природи, істинну, неподільну, хоча анітрохи не довільну систему, де будь-яке розкладення в корені штучне, і котра відноситься в кінцевому підсумку, цілком до людства, єдиного цілковито унікального поняття” [196]¹.

Після О. Конта більше за інших для уточнення предмету соціології зробив Е. Дюркгайм. Він розумів, що нова наука про суспільство – це не просте розповсюдження загально визнаних стандартів науковості на нове предметне поле. Свою методологічну позицію французький вчений визначав через поняття соціологізму. Зокрема онтологічні постулати соціологізму передбачали і те, що суспільна реальність є включеною в світовий природний порядок, і те, що суспільство – це реальність особливого роду, яку неможливо звести до інших видів реальності. Останнє положення було основою твердження про те, що соціологія є самостійною наукою. У Е. Дюркгайма з онтологічними постулатами чітко корелювалися методологічні постулати соціологізму. Вони передбачали з одного боку методологічний монізм, а з іншого – пояснення соціальних фактів іншими соціальними фактами і соціологізацію інших наук [105]². Тому Е. Дюркгайм при поясненні поділу праці в суспільстві міг посилатися на його біологічні, більш того загальноприродні передумови: „Поділ праці виступає вже тільки як окрема форма цього всезагального процесу, і суспільства, узгоджуючись з цим законом, мабуть, підкорюються течії, яка виникла значно раніше від них та тягне в одному і тому ж напрямку весь живий світ” [128]³. Сама людина для Е. Дюркгайма це – *Homo duplex*. Сама поява в теорії Е.

¹ [196] Конт О. Дух позитивной философии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 87.

² [105] Гофман А. Б. О социологии Эмиля Дюркгейма // Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – С.541 – 550.

³ [128] Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – С. 45.

Дюркгайма дуалістичного бачення людини симптоматичне. Але вчений вважав, що соціологія має справу тільки з однією стороною цієї суперечливої реальності. А отже при аналізі соціальних фактів до уваги приймаються виключно соціальні факти. Глибиною відрізняється твердження О. Філіппова стосовно витоків методологічної позиції французького соціолога: „Суспільство Дюркгайм ставить на місце кантівського трансцендентального суб’єкта. Іншими словами, саме соціальній організації людина зобов’язана такими самоочевидними формами сприйняття, які Кант називав апіорними, в першу чергу ідеям простору та часу” [404]¹. Таким чином суспільство створює свій простір, який не є фізичним, або навіть географічним простором. Більш того, будь-які уявлення про простір – це суспільний продукт.

У Е. Дюркгайма такий підхід до простору є результатом методології, а спеціально цією проблемою він не займався, як і більшість класиків соціології. Серед тих, кого зараз зараховують до соціологів-класиків, виняток становив лише Георг Зіммель. Він 1903 р. опублікував досить велику роботу „Соціологія простору”, а 1908 р., доповнивши цю та інші праці, де зачепалися проблеми суспільного простору, включив їх в свою фундаментальну працю „Соціологія” [406]².

Зацікавленість цією проблематикою можна помітити і в більш ранніх творах Г. Зіммеля. Так, в праці 1890 р. „Соціальна диференціація. Соціологічні та психологічні дослідження” вчений декілька разів звертається до проблеми простору в житті суспільства. Простір тут розглядається як умова життя суспільства. До цієї умови слід пристосовуватися, її слід використовувати. Але ця теоретична інтуїція простору ще недалеко відходить від повсякденної інтуїції.

¹ [404] Филиппов А. Ф. Ясность, беспокойство и рефлексия: к социологической характеристике современности // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С.44.

² [406] Филиппов А.Ф. Теоретические основания социологии пространства. – М.: Канон – Пресс – Ц., 2003. – С. 41.

Відносно суспільних та психологічних феноменів простір виступає одночасно початковою і випадковою умовою їх існування [147]¹. Це тільки початкова умова об'єднання, яка в подальшому повинна бути подоланою.

Сам простір у Г. Зіммеля не виступає дієвим чинником, але впливає на життя суспільствам. Тому до нього слід пристосовуватися. „Диференціація частин потрібна неодмінно, якщо зростання групи повинне відбуватися в даному просторі та при обмежених життєвих умовах, і ця необхідність існує навіть в тих областях, яким є абсолютно чужим тиск господарчих відносин”[147]².

Г. Зіммель мислив діалектично. Це давало йому можливість побачити, що зміни в певній соціальній групі, які були викликані пристосуванням до умов існування, в свою чергу змінюють ставлення до цих умов. „... Разом з такою диференціацією соціальної групи буде рости необхідність і схильність виходити за межі її початкових кордонів в просторовому, економічному та духовному відношенні” [147]³.

Німецький соціолог звертав увагу на те, що просторові стосунки відіграють важливу роль при взаємодії між державами. Використовуючи простір, держави отримують імпульс до самозмін. „... Що ж стосується об'єднуючого значення спільного ворожого ставлення, то ще укладач книги законів Ману вказував на те, що князь завжди повинен вважати свого сусіда ворогом, а сусіда свого сусіда – другом, і з численних прикладів достатньо пригадати про те, що Франція завдячує створенням своєї національної єдності, головним чином і перш за все, війні з англійцями, і про те говорить історія останнього утворення Німецької імперії” [147]⁴.

Разом з тим, уже в цій ранній праці Г. Зіммель намічає іншу перспективу дослідження просторових відносин в суспільстві. Маємо на увазі його вчення про „соціальні кола”. Симптоматичним є саме використання геометричного образу

¹ [147] Зіммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Зіммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1996. – С.410.

² [147] Там же. – С.370.

³ [147] Там же. – С.350.

⁴ [147] Там же. – С. 335.

стосовно суспільної реальності. Але вчений не обмежується лише цією метафорою. Він активно її розробляє, говорячи, що соціальні кола перетинаються під різними кутами [147]¹. Для німецького соціолога це має велике значення, адже так він пояснює розвиток індивідуалізації в сучасних суспільствах, роблячи наступне узагальнення: „Число різних кіл, до яких належить окрема людина, є, таким чином, одним з показників висоти культури” [147]². Відштовхуючись від фіксації того положення, що в сучасних суспільствах людина одночасно включена в різні соціальні групи, Г. Зіммель вводить в дослідницький арсенал соціології суспільну систему координат. Він писав: „Ті групи, до яких належав індивід, утворюють начеб то систему координат, так що кожна нова група, що приєднується до цієї системи, визначає його з усе більшою точністю та однозначністю” [147]³. На це положення ранньої творчості німецького соціолога слід звернути пильну увагу. Мабуть першим в світовій соціології він сформулював сам принцип аналізу власне соціального простору. Його подальший розвиток був пов’язаний з працями П. Сорокіна з соціальної та культурної динаміки, а також з працями Р. Парка та Е. Богардуса з вивчення соціальної дистанції.

В подальшому Г. Зіммель неодноразово звертався до просторового аналізу суспільства. О. Філіппов проаналізував еволюцію поглядів німецького вченого. Згідно з його розвідками аналіз Г. Зіммеля торкався таких тем: простір як форма; простір та тілесність; унікальність кожної точки простору; місце як кристалізація соціальних зв’язків; кордон як соціологічний факт, що оформлений просторово; різниця між соціальними групами в залежності від їх ставлення до соціального простору; суміщення перспектив дослідника та тих, на кого спрямоване дослідження [405]⁴. Вже сам перелік показує, що і до нашого часу творчість Г.

¹ [147] Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1996. – С. 411.

² [147] Там же. – С.412.

³ [147] Там же. – 413.

⁴[405] Филиппов А. Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы // http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html.

Зіммеля містить величезну кількість методологічних можливостей, не використаних соціологією.

В подальшому найбільш інтенсивно розроблялося запропоноване Г. Зіммеlem розуміння соціального простору як системи місць. Мабуть, найбільш чітко він його виклав в екскурсі „Як можливе суспільство?": „... З одного боку, суспільство виробляє в собі та пропонує певне „місце”, яке, правда, відрізняється від інших за змістом та обрисами, але в принципі може бути заповнене багатьма і тому є щось анонімне, з іншого боку, незважаючи на його всезагальний характер, індивід займає це місце на підставі внутрішнього „покликання”, кваліфікації, що сприймається як цілком особиста” [148]¹. Таке розуміння дозволяло поєднувати в одному теоретичному підході стабільність та зміни в суспільстві, структури та індивідів, які не тотожні суспільству. Отже такий соціальний простір є одночасно і простором примусу, і простором свободи та творчості.

Спадщина Г. Зіммеля, будучи багато в чому фрагментарною, дозволяла рухатись в різних напрямках при просторовому аналізі суспільства.

Нового імпульсу дослідженням соціального простору надав П. Сорокін. Багато в чому це було обумовлене тим, що він досліджував соціальний простір під кутом зору соціальної мобільності. Такий підхід дозволив чітко структурувати проблематику і запропонувати надзвичайно прозорі рішення, які можна застосовувати в практиці емпіричних соціологічних досліджень. Правда, зворотною стороною прозорості було спрощення соціальної реальності.

Приступаючи до дослідження проблеми соціального простору, П. Сорокін дає загальне посилання на попередників. З одного боку, ними він вважав великих філософів XVII ст.. – Декарта, Гоббса, Ляйбніца та Вейгеля, а з іншого – Ф. Ратцеля, Г. Зіммеля, Е. Дюркгайма, Р. Парка, Е. Богардуса та Л. фон Візе [359]². Далі як принципову позицію він стверджує, що „...соціальний простір в корені відрізняється від простору геометричного” [359]³. Це твердження він ілюструє

¹ [148] Зиммель Г. Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристъ, 1996. – С. 525.

² [359] Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 297.

³ [359] Там же. – С. 297.

численними прикладами, які мусили довести, що суб'єкти можуть бути близькими в фізичному просторі і далекими в соціальному, а також навпаки. Після цього П. Сорокін пропонує своє визначення соціального простору, фактично переносячи на суспільну реальність реляційне визначення простору в філософії. Варто це визначення навести повністю: „... Соціальний простір є певний всесвіт, що складається з народонаселення землі. Там, де немає людських особистостей або ж мешкає лише одна людина, там немає соціального простору (або всесвіту), оскільки одна особистість не може мати в світі жодного стосунку до інших. Вона може знаходитися тільки в геометричному, але не в соціальному просторі. Відповідно визначити становище людини або якогось соціального явища в соціальному просторі означає визначити її (їх) відношення до інших людей та інших соціальних явищ, що приймаються за такі „точки відліку” [359]¹.

Сам П. Сорокін відчував, що у визначеному таким чином соціальному просторі дуже складно знайти місце соціальних суб'єктів чи явищ. Тому він запропонував методологічне удосконалення, яке передбачало співвіднесення індивіда з соціальною групою. „Складові частини даного методу: 1) вказування стосунків людини до певних груп; 2) стосунки цих груп одна до одної в межах популяції; 3) стосунки даної популяції до інших популяцій, які входять до людства” [359]².

П. Сорокін знову повертається до порівняння геометричного та соціального просторів. Геометричний простір він обмежує лише евклідовим простором. Тому відмінність, яку він констатує, полягає в тому, що геометричний простір має три виміри, а соціальний простір є багатовимірним. Більш того „вісі диференціації населення по кожній із цих груп специфічні, *sui generis*, і не співпадають одна з одною” [359]³. Правда, для цілей досліджень він пропонував спростити картину і приймати до уваги вертикальну та горизонтальну координати соціального простору. Тобто, незважаючи на визнання багато вимірності, в практиці соціологічних досліджень П. Сорокін пропонував користуватися декартовою

¹ [359] Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 298.

² [359] Там же. – С. 299.

³ [359] Там же. – С. 300.

системою координат. Це йому дозволило при дослідженні соціальної мобільності описати рухи по вертикалі (висхідні та низхідні) і рухи по горизонталі.

У порівнянні з концепцією Г. Зіммель концепція соціального простору П. Сорокін виглядає спрощеною, але більш інструментально придатною для здійснення емпіричних досліджень. Соціальний простір П. Сорокіна більше схожий на простір фізики Нового часу, ніж зіммелівський простір. Але рух від аристотелівського простору місць до лямбніцівського простору відносин привів до втрати багатьох евристичних можливостей. Категорія місця дозволяє подивитися на суспільство як на систему, що відкриває певні можливості перед соціальними суб'єктами. Безумовно, суб'єкти і самі можуть впливати на систему, але для цього вони повинні визначитися в її межах.

В соціології ХХ ст. певним чином були вдосконалені методи аналізу соціального простору. Це було пов'язано перш за все з розробкою Р. Парком та іншими представниками Чикагської школи соціально-екологічного методу в соціології [25]¹. Р. Парк запропонував розробити шкалу для вимірювання соціальної дистанції, що й було зроблено Е. Богардусом [296]².

В практиці емпіричних досліджень інструментальне розуміння соціального простору виявилось достатньо продуктивним. Воно дає можливість розробити систему показників, які піддаються вимірюванню. Найбільш повну експлікацію інструментального визначення поняття „соціальний простір” нещодавно запропонував український соціолог І. Мартинюк: „Соціальний простір є інтегрованою в єдине ціле системою диференціацій суспільства, яка структурована у вигляді певних порядків та ієрархій, що визначають соціальну

¹[25] Баньковская С.П. Роберт Парк // Современная американская социология/Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.3 – 19.

²[296] Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследовании национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21 – 43.

дистанцію між представниками різних груп, верств та страт і є континуумом їхньої соціальної мобільності як за „горизонталлю” так і за „вертикаллю”[368]¹.

Що стосується теоретичної розробки проблеми соціального простору, то в соціології ХХ ст. мабуть найбільш резонансний вплив мали праці П. Бурдьє. З ними пов’язаний поворот до аналізу соціального простору перш за все як простору влади, простору панування одних соціальних акторів над іншими.

П. Бурдьє надавав поняттю соціального простору першочергового значення для соціології, пов’язуючи з ним сам її предмет. „Соціологія в об’єктивістському аспекті є соціальною топологією, *analysis situs*, як називали цю нову область математики в часи Ляйбніца, аналізом відносних позицій та об’єктивних зв’язків між позиціями” [55]².

З точки зору П. Бурдьє соціальний простір є відносно кожного індивідуального агента об’єктивним. Але це інша об’єктивність, ніж об’єктивність природного світу. Соціальний простір – це зв’язки між соціальними агентами. Він має декілька вимірів, в ньому виділяються поля в залежності від видів влади чи капіталів (економічного, культурного, соціального та символічного). Структура простору в кожний момент часу визначається розподілом капіталу та прибутку. В кожному з полів неперервно точиться боротьба за визначення легітимних принципів поділу поля, боротьба за класифікацію. Таким чином, з сукупності агентів, що займають схожі позиції в соціальному просторі, створюються класи. Соціальні інститути можуть розглядатися як суспільні фантазії, що об’єктивуються [54]³.

Для П. Бурдьє побачити щось в суспільстві можна, лише займаючи якусь позицію в соціальному просторі. „...При відсутності сконструйованого простору

¹ [368] Соціальний простір життя як суб’єктивна символічна реальність/ Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 115.

² [55] Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть // Бурдьє П. Начала/Пер. с фр. Н. А. Шматко. - М.: Socio-Logos, 1994.– С.185 – 186.

³ [54] Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов» // Бурдьє П. Социология политики / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С.53 – 97.

немає ніякої можливості побачити звідкіля бачать те, що бачать” [55]¹. Уявлення агентів змінюються в залежності від їх позиції та габітусу. „Габітус є одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття та оцінювання практик. У обох випадках ці операції виражають соціальну позицію, в якій він був сформований” [55]².

Праці П. Бурдьє викликали велику кількість унаслідувань. Через політичні категорії деякі автори аналізують всі просторові відносини, включаючи території держав. Наприклад, О. Бікбов пише: „Виробляючий територію принцип міститься не в фізичних властивостях самої території, а в політичній боротьбі та вписаних в неї військових перемогах та поразках” [46]³. Це вже - значне спрощення, яке робить позапросторовою навіть територію.

Цей висновок не стосується всіх праць, які розглядають політичний аспект складання територій держав. Серед них є і досить інформативні [200]⁴. Але він відображає переважаючу тенденцію аналізу соціального простору в суспільних науках в цілому і в соціології зокрема. З причинами такого стану речей варто спробувати розібратися.

В соціологічній літературі є спроба соціологічними ж засобами відповісти на запитання про зникнення просторовості з поля соціологічного аналізу. Належить вона О. Філіппову. Хід його думок наступний. Зникнення просторовості в фізичному сенсі з поля соціологічного аналізу пов’язана з глибинними зрушеннями в суспільних науках, які відбулися в Новий час. Тобто ці зрушення відбулися ще до виникнення соціології як окремої науки і вона тільки сприйняла їх. Полягали ж вони в зникненні ідеї Космосу, як об’єктивного контексту, в який вписане суспільство. Єдність космічного та людського, онтологічного та соціального була можливою тільки в світоспогляданні європейської

¹ [55] Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть // Бурдьє П. Начала/Пер. с фр. Н. А. Шматко. - М.: Socio-Logos, 1994.- С.193.

² [55] Там же.

³ [46] Бикбов А. Социальное пространство как физическое: иллюзии и уловки// <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=289>

⁴ [200] Королев С.А. Бесконечное пространство: гео- и социографические образы власти в России. – М.: ИФ РАН. 1997 // <http://www.philosophy.ru/iphras/library/wpower.html>

середньовічної людини. І космос, і суспільство були творіннями Бога, а отже в них втілювався спільний божественний задум. В такому світі Космос і людство були не чужими. В них був присутнім спільний зміст. Людина як центральний елемент створеного світу повинна була реалізовувати божественний план. Отже, у людини був моральний обов'язок онтологічного характеру. З точки зору О. Філіппова єдність Космосу та суспільства знаходила своє вираження в ідеї світової монархії. Ця ж ідея знайшла яскраве відображення в трактаті Данте Аліг'єрі „Монархія”.

Руйнування ідей всесвітньої монархії, як і реальних імперій, відбувалось одночасно з двома процесами – виділенням з імперій національних держав та становленням науки Нового часу. Новочасна наука, з одного боку, поклала край фізичному протиставленню Землі та Неба, а, з іншого боку, з'ясувала, що в світі діють закони, яким чужі будь-які моральні цілі. Становлення ж національних держав сприяло замиканню суспільства в самому собі. Отже, і в цьому плані соціологія – продукт Вестфальської системи світового устрою. О. Філіппов підбиває підсумок: „Щоб пов'язати викладення з сучасною ідеєю охоплюючої все людство соціальності, за точку відліку були прийняті не класичні античні концепції, але ідея християнської світської імперії, а набуття суверенітету державами, що залишали імперію, та відповідні цьому новому стану суверенітету концепції дозволили виявити зв'язок між втратою охоплюючої соціальної реальності та втратою ідеї Космосу, що охоплює в тому числі і соціальну реальність” [403]¹.

Здається можливим до цього висновку додати деякі нюанси [192]².

Перше. Індустріальні суспільства, втрачаючи позитивне відчуття простору, все більше значення надавали своєму буттю в часі. Суспільний час перетворювався у вираження субстанції суспільства. Ним вимірялася вартість виробленим товарів.

¹ [403] Филиппов А. Ф. Социология и космос // Социо-логос. Выпуск 1. Общество и сферы смысла / Составление и общая редакция В. В. Винокурова и А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – С. 269.

² [192] Кононов И.Ф. Проблема пространства в социологии//Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Кармазина.. – 2004. - №621. – С. 20 – 26.

Час ввійшов, як внутрішня форма, в поняття ефективності, а отже конкуренції, яка охопила не тільки товаровиробників, але і всі нації. Субстанціональність часу знайшла відображення в ідеї прогресу, яка в індустріальних суспільствах прийшла на заміну божественному провидінню. Прогрес став виступати критерієм життєвості тих чи інших суспільних форм, виправданням людських дій. Він ввійшов у найглибші підвалини легітимації всього, що існувало в суспільствах індустріального типу.

Ідея прогресу внутрішньо споріднена з потребою подолання простору як перепони для людської всемогутності. Тому індустріальні суспільства мають імпліцитну космічну тенденцію, яка досить рано перетворилася в напрямок європейської культури, який в перспективі привів до виникнення космонавтики як виду людської діяльності. Ідея космонавтики виникла з світоглядної кризи, яка виникла на порозі Нового часу. Тоді в гостру суперечність вступили антропоцентричні уявлення епохи Відродження та уявлення науки Нового часу, які змальовували Землю як дрібну піщину в безконечному космічному просторі. Людина могла зберегти свої космічні амбіції тільки завдяки такій діяльності, яка б позбавляла її залежності від прив'язки до певної точки простору (тобто до Землі) [182]¹.

Сказане не заперечує і більш глибинних передумов космічної експансії людства. Ю. Школенко зробив слушний висновок: „Тенденція створення власного середовища, відмінного від природного середовища Землі, подолання заданих планетарних умов може – суто умовно, звичайно, - розглядатися як „космічна” тенденція, що виникла задовго до власне космічної практики і навіть до появи ідеї проникнення в космос” [438]². Власне, ми вже зачепали цю проблему, коли обговорювали штучний простір архітектури. Але це загальна передумова, яка в конкретних обставинах відіграла роль в становленні ідеї космонавтики. В загальному ж вигляді ця тенденція людського способу

¹ [182] Кононов И. Ф. Мировоззренческие аспекты проблемы освоения космоса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филос. наук. – К., 1986. – С. 10.

² [438] Школенко Ю.А. Философия, экология, космонавтика: (критический очерк буржуазных доктрин). М.: Мысль, 1983. – С. 9.

існування в світі сприяє і погляду на простір як на перепону для людської могутності та свободи. В певних умовах це може привести і до ігнорування проблеми простору в теоретичному мисленні. Прогрес та позапросторовість як форми мислення індустріальної епохи мали наслідком прагнення до виправлення історичного розвитку за ефективними, а в силу цього „правильними” зразками. „Тягар білої людини” мав і космічну проекцію. Навіть К. Ціолковський вважав, що вищі істоти мають право знищувати на планетах, що будуть колонізуватися, „недосконалі” форми життя 426]¹. Отже, це ще раз показує, що позапросторовість в уявленнях про людське існування, веде до ігнорування інакшовості як позитивного фактору світу. Позитивної оцінки заслуговує в такій системі поглядів перш за все універсальне.

Друге. Для індустріальних суспільств властивий економцентризм при аналізі суспільного життя. Яскравий зразок цього дає марксизм. Але лібералізм теж виходить з ідеалізації такого економічного інституту як ринок. Саме уявлення про ринок як про довершений соціальний інститут в лібералізмі є умовою синтезу всіх інших понять.

Для економіки індустріальних суспільств притаманне інструментальне ставлення до світу. Тут світ – це джерело засобів виробництва, джерело ресурсів. Власне, у світі і є важливими саме ресурси. Вони нерівномірно розташовані на земній поверхні чи в космічному просторі. Тому простір доводиться долати. Отже він оцінюється як негативна умова господарювання. Є тенденції, які суперечать цьому висновку, але вони не спростовують його в цілому.

Наслідком економцентризму є самовбивчий спосіб існування індустріальних суспільств, коли вони розвиваються лише за рахунок знищення природних передумов свого існування. Отже, позапросторовість та антиекологізм існування суспільства взаємопов'язані.

Зараз в існуванні людства склалася принципово інша ситуація, пов'язана з переходом до постіндустріального суспільства. До цієї обставини ми ще

¹ [426] Циолковский К. Э. Мониизм Вселенной // Циолковский К. Э. Грезы о Земле и небе: Научно-фантастические произведения. – Тула: Приокское книжное издательство, 1986. – С. 289.

повернемося. Зараз достатньо констатувати, що перехід від експансіоністського до сталого розвитку вимагає в методології суспільних наук змінити позাপросторові уявлення просторовими. Цього вимагає і екологізація суспільного буття. Отже, просторові методи аналізу повинні бути освоєні сучасною соціологією. Це дає змогу більш ефективно використовувати і методи аналізу, які на цей час є для соціології традиційними.

1.2. Регіон як суспільна реальність. Предметне поле соціології регіонів

Суспільний простір функціонує як неоднорідний. Це знаходить вираження на різних рівнях суспільних практик як в діяльності окремих людей, так і в діяльності різноманітних людських груп. Наприклад, після праць І. Гофмана (E. Goffman) це стало банальним твердженням щодо повсякденного життя. Для найменування способу, яким суспільний простір, що використовується особистістю, поділяється на зони, вживається поняття „регіоналізація”. В цьому плані регіоналізованим є простір будинку, університету, крамниці, заводу, міста і т. ін. Скрізь тут є сцена та простір залаштункового життя. Е. Гіденс узагальнює: „Розуміння того, як розподіляється та чи та діяльність у часі й просторі, має фундаментальне значення для аналізу зустрічей, а також для розуміння суспільного життя взагалі. Всяка взаємодія якось розташована, вона відбувається в певному місці й має специфічну протяжність у часі” [88]¹.

Регіоналізація повсякденного життя індивіда чи малих груп має функціональний характер. В різний час той самий фізично простір може відігравати роль сцени, або глядацького залу чи залаштунків. Протягом певного часу кожна особа переміщується з одного такого „регіону” до іншого. Це відображає циклізм суспільного життя.

Драматургічний підхід не покликаний дати загальну теорію суспільного простору. Він описує тільки повсякденну реальність. Приріст в розумінні цієї реальності багато в чому досягається за рахунок продуктивних метафор. Але коли ми виходимо за межі цієї реальності і намагаємося створити теоретичну

¹ [88] Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – С. 109.

модель соціетального рівня суспільства, то нам доводиться звертатися до інших методів.

В соціології поштовх до подолання того стану, коли номотетичність її методів асоціювалася з позапросторовістю, надійшов від емпіричних досліджень. Маємо на увазі той період, коли в соціології почали розгортатися масові загальнонаціональні опитування. Їх проведення передбачало врахування не тільки традиційних для соціології на той час елементів соціальної морфології (класи, соціально-професійні та інші групи), але і поселенської структури суспільства. При розробці проблеми розрахунку вибірових сукупностей стало ясно, що й поселенські структури не обмежуються власне поселеннями. Самі поселення утворюють певні системи в межах якогось відокремленого простору. Так емпіричні дослідження підштовхнули до розуміння важливості регіону, а більш широко до розуміння важливості просторової морфології суспільства.

Але це розуміння до цього часу не перетворилося на теорію просторової структури суспільства, в межах якої давалася б теоретична інтерпретація феномену регіонів. Тут цілком правомірно використати слова Г. Батигіна, який писав: „...Мова емпіричних соціологічних досліджень виявляється в кращому випадку перетвореною мовою спостереження, що містить в собі елементи наукового аналітичного висновку” [31]¹.

Українські соціологи, які займаються емпіричними дослідженнями, постійно теж стикаються з дієвістю регіональних факторів. Внаслідок дії всієї сукупності чинників масова свідомість мешканців України теж має регіональну специфіку. З урахуванням факторів формування масової свідомості київськими соціологами в нашій країні було виділено 11 регіонів: Київ, Північний (Київська, Чернігівська і Житомирська області), Північно-Західний (Волинська, Рівненська і Хмельницька області), Західний або Галичина (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області), Південно-західний (Чернівецька і Закарпатська області), Центральний (Черкаська, Полтавська, Вінницька й Кіровоградська області), Північно-Східний

¹ [31] Батыгин Г. С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии. – М.: Наука, 1986. – С. 93.

(Харківська й Сумська області), Східний або Донбас (Донецька й Луганська області), Південно-Східний (Дніпропетровська та Запорізька області), Південний (Одеська, Миколаївська і Херсонська області) та Автономна республіка Крим [433, 78]¹. Цей результат було отримано в результаті застосування факторного та кластерного аналізів. Але невідворотно постає запитання про якісну природу відмінностей між регіонами. Що власне перетворює їх на окремі регіони?

Спробою відповісти на це питання є вчення про регіоноутворюючі чинники. Мабуть, найбільш концептуально воно на цей час викладено в російській соціології, що пов'язано з бурхливим розвитком в сучасній Росії такого інтегрального напрямку досліджень як регіоналістика, та такої інтегральної навчальної дисципліни як регіонознавство. Всі регіоноутворюючі фактори поділено на дві групи: внутрішні та зовнішні. До першої їх групи відносять наступні: історія регіону; державний та територіальний устрій; географічні та кліматичні умови, природні ресурси; народонаселення, його динаміка, розселення та урбанізація; етнічний склад населення; економіко-географічний стан; трудові ресурси. До зовнішніх факторів зараховують міжрегіональні та міжнародні відносини [337]².

Та обставина, що всі ці фактори емпірично фіксуються, робить вчення про них переконливим. Його легко застосувати з прикладною метою, будь то вирішення суспільних проблем чи викладання в навчальних закладах. Але аналітичний підхід до комплексу цих ознак показує позірну їх релевантність. Почнемо з історії. Для того, щоб говорити про історію регіону, треба, щоб регіон вже почав формуватися. Так, наприклад, колись на території Донбасу жили половці, але це не означає, що історія Донбасу продовжує їх історію. Початок Донбасу як окремого регіону України відноситься до кінця XVIII ст. В його історії на різних етапах існування проступали різні риси: нова паливно-металургійна база

¹ [433] Чурилов М., Потоцька С. 10000 виборців були опитані фірмою "Соціс-Геллап" у день виборів: спроба проведення першого "Exit poll" в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 78.

² [337] Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – С. 28 – 31.

Російської імперії, одна з територій хартленду ССРСР, проблемний регіон незалежної України.

Теж саме можна сказати і про будь-який інший регіон. Наприклад, коли зараз ростовські автори пишуть про історію Південного федерального округу Російської Федерації, то вони просто підганяють історичні факти під сучасну політичну мету. Свою регіональну історію вони починають з донеандертальської стадії[337]¹. Між тим ні расоутворення, ні навіть історія Хазарського каганату до історії регіонів, які потрапили в кордони цього округу, відношення не мають. Адже це історія різних суспільних організмів, які в тому числі мали і зовсім відмінну просторову морфологію.

Отже, історія формує „обличчя” регіону, самосвідомість його жителів, сприйняття регіону мешканцями інших регіонів країни. Але історія не є первинним фактором, який викликає регіон до життя. Що стосується абераций історичної свідомості, то вони заслуговують на окрему розмову. Власне, вони стають можливими завдяки території, яка виконує функції загальної умови чуттєвого синтезу всього, що на ній знаходиться. Оскільки давня історія залишила матеріальні сліди на території, де мешкають люди, які є представниками зовсім інших суспільних організмів, виникають передумови синтезу цих слідів з їх власним життям. Цей синтез набуває особливої інтенсивності, коли у ньому виникає політична потреба. Жителі Іраку можуть відчувати зв'язок з давнім Шумером, жителі Центральної України – з давньою Трипільською культурою, жителі Криму – з Херсонесом та Пантікапеем, а жителі Південного федерального округу РФ – з Хазарським каганатом та ін. Цей культурний синтез на основі єдності території може мати плідні культурні наслідки. Але у будь-якому випадку вони можуть виникнути тільки тоді, коли регіон уже почав складатися. До того ніякий синтез не є можливим.

¹ [337] Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – С. 52.

Що стосується державного та територіального устрою, то він надає чи не надає політичне вираження регіонам, сприяє чи не сприяє їх розвитку, але не створює сам феномен регіонів.

Географічні та кліматичні умови – це дійсно важливий чинник складання певних регіонів. Але цей чинник треба розглядати в контексті сукупної діяльності певного суспільства. Різні суспільства по-різному освоюють природні умови. Тому одна і та ж територія на різних етапах історії може входити до різних просторових морфологій.

Немає регіону без народонаселення. Але його динаміка залежить від закономірностей розвитку регіональної спільноти. Певною мірою це ж стосується і етнічного складу населення. Міжетнічні стосунки залежать від етнічної структури регіональної спільноти. Хоча в цілому етнокультурні особливості населення є одним з найбільш надійних маркерів регіональних кордонів. Але ж самі ці особливості багато в чому є похідними від історії регіону.

Економіко-географічний стан регіону не є суто внутрішнім чинником. Він обумовлюється станом економічного життя всієї країни, а в умовах глобалізації і всього світу.

Зовнішні фактори відіграють суттєву роль в формуванні регіонів. Наприклад, початковий етап формування Донбасу був пов'язаний з боротьбою Російської імперії та Туреччини за панування на Чорному морі. Старі промислові бази Росії не могли задовольнити її стратегічні потреби. Приймається рішення про будівництво Луганського заводу та про початок вуглевидобутку в Лисичій балці. За початковим задумом Луганськ та Севастополь і Херсон нерозривно між собою пов'язані. Луганськ – це їх арсенал.

Інший чудовий приклад, коли зовнішні сили формують регіон дає Кавказ. Без зіткнення інтересів різних держав, що спрямовані на цей регіон, навряд чи тут виникло б якесь відчуття спільності. До цього прикладу ми ще повернемося.

Разом з тим, визнаючи важливу роль зовнішніх чинників, ми не можемо визнати їх всесильними. Неможливо довільно сконструювати регіон тільки ззовні. Для цього потрібні і внутрішні передумови.

Отже, емпіричні дослідження дозволили зафіксувати важливі чинники регіоноутворення та розвитку регіонів. Але вони не дозволили розглянути ці чинники системно. Це взагалі неможливо без створення соціологічної теорії регіону. На цей час її відсутність гальмує розвиток не тільки соціологічних досліджень. Враховуючи ж інтегративну роль соціології серед наук про суспільство, відсутність такої теорії не може не гальмувати розвиток інших наук, що вивчають суспільство в просторовому аспекті (гуманітарної географії, регіональної економіки, політичних досліджень та ін.). Це в свою чергу не може не вплинути на регіональну політику у всіх її аспектах та на обґрунтованість стратегічного планування в регіонах.

Для того щоб розібратися з методологічними питаннями соціологічного дослідження регіонального життя варто почати з історії соціології регіонів. Соціологічний дискурс з цього питання в розвинутих країнах Заходу почав формуватися з 50-х рр. ХХ ст. Спочатку він виступав лише одним з моментів міждисциплінарних досліджень, в яких тон задавали економісти. Формування соціології регіонів в той час на Заході заважало переконання в тому, що суспільство рухається до уніфікації. При такому підході всі просторові відмінності розглядалися як пережитки, як архаїка. Домінуючою стала модель людини, відірваної від простору. Тільки з 1960-х років теоретичний контекст став змінюватися. Зараз на цей контекст суттєво впливає постмодернізм, з його зацікавленістю унікальним. До того ж емпіричні дослідження переконали вчених, що регіональні відмінності в найбільш розвинутих країнах не тільки не стираються, а навіть підсилюються з переходом до постіндустріального суспільства [476]¹.

У вітчизняному соціологічному дискурсі регіональна домінанта почала формуватися дещо пізніше. Її початки ми можемо знайти в радянській регіоналістиці 70 - 80-х років ХХ ст.. За свідченням В. Г. Городяненка в другій половині 1970-х років процес регіонального соціального планування викликав

¹ [476] Zarycki T. Region jako kontekst zachowan politycznych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2002. – S. 13 – 14.

потребу у відповідних соціологічних дослідженнях, які й знайшли відображення в соціологічних публікаціях [103]¹.

В радянській регіоналістиці домінував економоцентричний підхід. Дослідження в межах цього напрямку мали і сильні, і слабкі сторони. До того ж треба враховувати і певну динаміку досліджень. О. Гранберг цілком коректно підсумував їх розвиток таким чином: „В цілому проблематика типових регіональних досліджень в СРСР відповідала вимогам економіки, що розширювалася, на стадії індустріалізації з переважанням екстенсивних факторів росту. В радянській регіоналістиці у порівнянні з західною регіональною наукою недостатню питому вагу складали проблеми соціальні, демографічні, екологічні, етнічних стосунків, розвитку інфраструктури та сфери послуг, інформаційного середовища, розповсюдження інновацій. Все ж в 1970 – 1980-х рр. в структурі радянської регіоналістики поступово накопичуються позитивні зрушення: значно розширюється вивчення соціальних та екологічних аспектів, а також економічних механізмів регіонального розвитку та міжрегіональних стосунків” [107]². Правда, подолання економоцентризму в радянській регіоналістиці навіть не ставилося як методологічна задача.

На початковому етапі соціологічне вивчення регіонів не тільки знаходилося під методологічним впливом економоцентризму, але і слабо було віддиференційоване від соціології міста та соціології села. Правда, остання обставина мала не тільки негативні наслідки. Завдяки цьому було вироблено поняття територіальної спільноти, яке визначалося як ”...сукупність людей, яка характеризується спільністю ставлення до певної господарчо освоєної території, системи економічних, соціальних, політичних та інших зв’язків, що виділяють її в якості відносно самостійної одиниці просторової організації життєдіяльності

¹ [103] Городяненко В. Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск: Днепропетровский национальный университет, 2003. – С. 183.

² [107] Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – С. 77.

населення” [336, 74]¹. Незважаючи на помітні недоліки даного визначення (неясність природи спільності ставлення, несистемність в аналізі внутрішніх зв'язків) воно відкривало перспективи для продуктивного соціологічного дослідження регіонального життя.

Одним з перших в радянському соціологічному співтоваристві визначення регіону запропонував Н. Аітов: „З точки зору соціології регіон – це соціально-територіальна спільнота, що характеризується локалізацією єдиних для всієї країни суспільних відносин. Ця спільнота передбачає певну економічну єдність регіону, що складається на базі загальносоюзного поділу праці” [2]². Позитивним для подальшої розробки теми було ствердження розуміння регіону через поняття соціально-територіальної спільноти, а також зв'язку цієї спільноти з системою суспільних відносин в країні. Але зараз це визначення породжує також багато питань. По-перше, не зрозуміло чому при соціологічному аналізі до уваги приймається тільки економічна єдність регіону. Це можна пояснити тільки ідеологічною упередженістю дослідника. По-друге, Н. Аітовим не розкривався механізм локалізації єдиних для країни суспільних відносин. Цей постулат може здатися очевидним. Насправді, це не зовсім так. Адже тут поєднується універсалістський та локалістський погляд на суспільне життя. При цьому провідне місце в такому розумінні займав саме універсалістський і уніфікуючий погляд на розвиток суспільства. Мабуть, зрозуміти це поєднання можливо, лише приймаючи до уваги культурний контекст того часу. Такий погляд був розповсюдженим у всьому світі. Наприклад, американський соціолог Е.Дж. Рейс-молодший розглядав співвідношення спільнот та великого суспільства, виходячи з принципу співвідношення мікрокосма та макрокосма. Він писав: „...Спільноти (community) є мікрокосми великого суспільства. Одним з найбільш суттєвих

¹ [336] Рабочая книга социолога. Изд. 2-е. / Отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Наука, 1983. – С/ 74.

² [2] Аитов Н. А. Социальное развитие регионов. – М.: Мысль, 1985. – С. 15.

моментів тут виявляється те, що американська спільнота – це арена, на якій розігруються ціннісні та організаційні конфлікти великого суспільства” [339]¹.

Втім дослідження Н. Аітова цінне не самим визначенням. Цей соціолог досліджував міжрегіональні відмінності, що були характерними в той час для Радянського Союзу. Він виділив в якості порівняльних критеріїв рівень життя, умови всебічного розвитку особистості та впевненість у завтрашньому дні. Завдяки своєму фактичному змісту це дослідження ще довго буде привертати увагу дослідників, що займаються регіональною проблематикою. Разом з тим, дослідження Н. Аітова добре демонструє, як економцентризм обмежує бачення соціологами суспільної реальності. Поза увагою залишаються фактори самоорганізації, без яких неможливо зрозуміти морфогенез, в тому числі і на регіональному рівні.

В подальшому для уникнення пасток, пов’язаних з економцентризмом, було запропоновано розрізняти економічне і соціологічне розуміння регіону. В якості ознак регіону в другому значенні цього терміну найчастіше називалися: специфічні природні умови, спеціалізація виробництва, що склалася, певний рівень розвитку продуктивних сил, специфіка соціальної структури, образ життя населення, що історично закріпився [374]². Однак, ці показники навряд чи здатні чітко розділити соціологічне та економічне розуміння регіону. Дослідження з регіональної економіки приймають до уваги практично всі з вказаних ознак.

На цій стадії дослідження регіонів соціологія зіштовхнулася з їх надзвичайною різноманітністю. Науковий підхід вимагав систематизації цієї різноманітності. В якості основи систематизації частіше за все використовувався тільки територіальний масштаб. Так, В. Староверов наступним чином виділяє вісім типів регіонів: 1) мікрорегіони (ядро – окреме сільське поселення); 2) малі регіони (території сільських рад); 3) внутрішньорайонні кущі (специфічні частини адміністративних районів); 4) адміністративні райони; 5)

¹ [339] Рейсс – младший Э. Дж. Некоторые социологические проблемы американских сообществ // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 113.

² [374] Староверов В. И. Регион // Социология. Словарь – справочник. Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 116.

внутрішньообласні куші (специфічні частини областей); 6) адміністративні області; 7) територіально-економічні райони, які не мають чітко вираженого ядра поселенського тяжіння; 8) зони, що об'єднують декілька територіально-економічних районів [374]¹.

Проте, єдність основи систематизації в даному випадку є позірною. Тут в одному ряду розглядаються поселенські, адміністративні та економічні утворення. До того ж цей ряд є принципово неповним. Геополітики, наприклад, оперують такими аналітичними засобами, які всю Євразію дозволяють розглядати як єдиний регіон [33]².

Крім того, слід нагадати про проблему, яку ми вже зачепали у Вступі до цієї роботи. Мова йде про базовий рівень регіонального життя. В сучасній літературі висловлювалася точка зору, що цей рівень не обов'язково співпадає з територіально найменшим утворенням в регіональній ієрархії. У вчених-економістів є підстави вважати, що "... з методологічної точки зору, мабуть, неправильно виявляти регіональні розбіжності у рівнях розвитку для територіальних одиниць масштабу дрібніших за адміністративну область. Області, не кажучи вже про міжобласні утворення, макро- та мезоекономічні райони, сформувались або формуються як доволі потужні територіально-виробничі комплекси, яким останні десятиліття були притаманні тенденції диверсифікації економіки, набуття галузевими структурами все більшої гармонійності"[324]³. Подібні ідеї з'являються не тільки у економістів. Наприклад, Т. Заславська та Т. Горяченко на основі вивчення сільських населених пунктів дійшли висновку, що найменш цілісними та самодостатніми є маленькі населені пункти. Їх жителі для задоволення своїх різноманітних потреб

¹ [374] Староверов В. И. Регион // Социология. Словарь – справочник. Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 116 - 117.

² [33] Бжезинский З. Великая шахматная доска / Пер. с англ. – М: Международные отношения, 1999.

³ [324] Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинко В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України // Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. Вип. 24 – К., 1994. – С. 15.

повинні постійно виїжджати до більших населених пунктів [141]¹. Група ростовських вчених дійшла висновку, що регіони всіх типів неможливо характеризувати лише за допомогою поняття цілісності. З їх точки зору „...регіон є настільки ж „цілісним”, настільки і „конгломератним” територіальним утворенням” [337]². На їх думку цілісність зменшується після певного рівня регіонів. „Чим менше простір, який вони займають, тим більш відкритими (в системному сенсі) стають ці утворення в господарчому, екологічному та інших відношеннях. Тому деякі вчені пропонують розглядати регіони як своєрідні територіальні типи системно-конгломеративних структур, для яких „системність” і „цілісність” слід переважно розглядати як ідеальні стани” [337]³. Думаю, що цю думку слід продовжити. Цілісність також зменшується при русі до більших регіональних утворень. Скажімо, великі геополітичні регіони часто взагалі не мають внутрішньої соціальної цілісності. Отже, все це дозволяє зробити висновок, що дійсно є базовий рівень регіонального життя, де його цілісність та специфічність проявляється найбільшою мірою. Цей рівень можна назвати першим субнаціональними рівнем. Йому більше всього відповідають так звані історичні землі. Але і інші регіональні рівні також не ефемерні, про що мова піде дещо далі.

В останні роки вивчення соціологією регіону йшло шляхом збільшення ознак, які приймалися до уваги в дослідницькій практиці. Так, О. Барбаков називає сім „складових (підсистем) регіону: фізико-географічну; економічну; політико-адміністративну; етнічну; соціокультурну, правову і політичну” [26]⁴. Не заперечуючи проти виділення аспектів регіонального життя, вважаємо необхідним зазначити, що цей перелік не є вичерпним та не об’єднується в якусь систему, в рамках якої можна прослідкувати різні типи зв’язків між названими та

¹ [141] Заславская Т. И., Горяченко Е. Е. Актуальные вопросы совершенствования сельского расселения // Вопросы географии. Сб. 132. Современное село: пути развития. – М.: Мысль, 1988. – С. 56 – 57.

² [337] Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – С. 25.

³ [337] Там же.

⁴ [26] Барбаков О.М. Регион как объект управления// Социологические исследования. – 2002. - №7. – С.97 – 98,

неназваними підсистемами. О. Барбаков навряд чи дає можливість значно просунути в розумінні регіону. Він пише: „...Регіон визначається як цілісна соціальна система, яка має всі характеристики соціуму” [26]¹. Це скоріше емоційна заява, ніж вивірена наукова констатація. Насправді деякі регіони проявляють риси окремих соціумів, інші – ні [458]². Але і ті регіони, які проявляють риси окремих соціумів, не є абсолютно герметичними. Поряд з регіональними структурами та акторами на їх життя впливають зовнішні структури та чинники. В реальному аналізі буває вельми складно відділити одне від іншого [461]³.

Такий стан розуміння регіональної реальності прямо впливає і на практику соціологічних досліджень. Регіональне життя в різних його аспектах переважно вивчається опитувальними методами [175]⁴. Рідше використовується контент-аналіз регіональних ЗМІ [204]⁵. Інші методи використовуються надзвичайно рідко. Українські та російські соціологи практично не звертаються до просторових моделей суспільства, які вже давно використовуються в регіональній економіці [107]⁶, економічній та соціальній географії [95]⁷. Між тим, користь від звернення до методів, які розроблені в цих науках, чудово продемонстрував археолог М. Колесников [178]⁸.

¹ [26] Барбаков О.М. Регион как объект управления// Социологические исследования. – 2002. - №7. – С.98.

² [458] Denis C. Quebec-as-distinct-society as conventional wisdom: The constitutional silence of Anglo-Canadian sociologist//Canadian Journal of Sociology/ - 1993. – №18(3). - P. 251 – 269.

³ [461] Dunkerley D., Thompson A. Civil society: the view from Wales// Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Материалы международного семинара. Выпуск II. Часть II. Социальные науки. – Луганск – Цюрих – Женева: Знание, 2001. – С. 137 – 155.

⁴ [175] Коваліско Н. В., Хоронжий А. Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.

⁵ [204] Костенко Н. В., Makeev C. A. Крымский конфликт: мораль против права// Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 11. – С. 53 – 66.

⁶ [107] Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – С. 41 – 68.

⁷ [95] Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – С. 28 – 50.

⁸ [178] Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). – К., 2003. – С. 18 – 51.

Безумовно ми не закликаємо до простого запозичення методів інших наук соціологією. Мова може йти тільки про внутрішню методологічну роботу, яка приймає до уваги методологію споріднених наук. Ми прагнули в нашій роботі спиратися на апробовані методи отримання первинної соціологічної інформації. Вона теж отримувалася або в ході масових опитувань, або в ході фокусованих групових інтерв'ю. Важливу інформацію нам дало лонгitudне дослідження луганської обласної преси, яке проводилося комбінуванням методів контент-аналізу та масового опитування. Про вибіркові сукупності та про інші особливості дослідницьких процедур інформація дається в Додатку 1.

Відставання в розвитку соціології регіонів в порівнянні з регіональною економікою та економічною і соціальною географією породило у деяких соціологів сумніви щодо її майбутнього взагалі. Г. Зборовський так виразив цю позицію: „Насправді мова йде не стільки про окремий напрямок соціологічної науки – регіональну соціологію, скільки про вивчення конкретних та найбільш актуальних для даного (або декількох схожих за основними соціальними параметрами) регіону проблем” [144]¹.

Таким чином, до досягнень сучасної соціології можна віднести виокремлення регіону із інших форм просторової організації суспільства, опис окремих підсистем регіональної дійсності. Разом з тим, в реальній дослідницькій практиці увага дійсно частіше зверталася на регіональні особливості загальнонаціональних процесів. Це привело в поточний момент до маргіналізації соціології регіонів, невизначеності її предмету та поля дослідницьких задач. Поки що цей напрямок соціології загубився в тіні більш успішних регіональних досліджень економічного та географічного планів. Але разом з ним в тіні залишаються надзвичайно важливі для сучасного суспільства аспекти його життя.

Для подальшого розвитку соціології регіонів необхідно дати системний опис її предметного поля, співвідносячи в ньому об'єктивну реальність з методами її

¹ [144] Зборовский Г. Е. Существует ли региональная социология?// Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 103.

відображення в науці. На основі цього можна буде зробити висновки про взаємозв'язок соціології регіонів з іншими науками, які вивчають просторову організацію суспільства. Тим самим можна буде визначити і перспективи розвитку соціології регіонів.

Зараз обґрунтування предметного поля соціології регіонів як окремої соціологічної дисципліни передбачає створення якісної моделі її предмету. Тільки після цього можна буде вести мову про створення кількісних моделей регіонального життя. Контури якісної моделі можна звести до декількох пунктів.

Перше. Регіон формується як результат адаптивно-адаптуючої взаємодії суспільства та природи. Зараз ця взаємодія, як це вже було показано, в соціології розглядається поза простором. Сучасна соціологія в цьому не дуже далека від методології К. Маркса чи М. Хальбвакса. В наш час таку позицію неможливо не визнати однобічною. Природа як умова людського існування являється не тільки сховищем предметів праці, але й простором. Вивчаючи морфогенез регіонів простір потрібно розглядати в двох аспектах.

Перший передбачає погляд на простір як на просту протяжність. Цю ідеалізацію вже давно продуктивно використовує регіональна економіка. Таке припущення покладене в основу просторових моделей економіки, починаючи від сільськогосподарського штандорта Й. Тюнена до вчення про просторову організацію А. Льоша [107]¹. Спрощення реальних відносин в даному підході дозволило створити математичні моделі регіональної економіки.

Оригінально застосував ці моделі для реконструкції Великої грецької колонізації М. Колесников. Цей автор показав, що всі ці моделі явно або неявно як свою основу передбачають принцип К. Зіпфа. Його формулювання таке: „...Люди прагнуть організувати свою діяльність таким чином, щоб співвідношення зусиль, що затрачуються на результат, який отримується, були

¹ [107] Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – С. 42 – 66.

величиною постійною, тобто завжди мали вигляд, що описується графічною кривою в середній її частині” [178]¹.

Можна, мабуть, стверджувати, що в перспективі цей напрямок досліджень може отримати соціологічну інтерпретацію. Регіони різного рівня в такому випадку повинні розглядатися як локалізації соціальних практик. В залежності від розвинутості в різних суспільствах кола локалізації різних практик будуть різними. Буде різною і їх кількість, а також співвідношення їх між собою. Взаємне підпорядкування кіл локалізацій практик буде давати ієрархію регіонів. Можливо, в перспективі буде створена і математична модель цих співвідношень.

Варто, мабуть, зробити застереження. Мова тут не йде про те, що існування регіонів пов’язане з якимись специфічними практиками. Всі суспільні практики мають певний просторовий оптимум. Наприклад, частина повсякденних практик локалізується на рівні поселення чи поселень (останнє у випадку маятникових міграцій). Ті суспільні практики, які пов’язані з етнічним життям, мають більш складну просторову структуру. З одного боку, будь-який етнос існує через сукупність своїх просторових варіантів, які виникають внаслідок необхідності адаптуватися до просторової різноманітності. У цьому відношенні етнос можна порівняти з стільником, де кожна чарунка – це його просторовий варіант. Під іншим кутом зору структура етносу в просторі являє собою сукупність концентричних кілець – ядерна структура, периферія, маргінальні елементи, діаспорні групи. Економічні практики дають дуже складну конфігурацію просторових структур, які накладаючись одна на одну, окреслюють певну територію найбільш інтенсивних та щільних економічних зв’язків. Теж саме можна сказати про політичні та інші соціальні практики. Всі ці просторові локалізації суспільних практик накладаються одна на одну, внаслідок чого утворюється потужний кластер практик, прив’язаних до певної території. Це є передумовою виникнення територіальної спільноти, для якої притаманні певні культурні риси. В такому кластері практик можна виділити ядерну структуру та

¹ [178] Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). – К., 2003. – С. 22.

перехідні зони, які одночасно і відділяють один регіон від іншого і поєднують їх між собою в регіональну систему країни.

Другий аспект передбачає погляд на регіон як на конкретну геоторію (термін Е. Алаєва) [4]¹. В цьому випадку для аналізу будуть важливими конкретні характеристики геоторії (ландшафт, корисні копалини, біологічна різноманітність, соціальна освоєність). При такому підході регіон являє з себе результат історичного освоєння природної реальності суспільством. На цій ділянці земної (або будь-якої придатної для життя планети) поверхні відбувається її соціальне освоєння, перетворення фізичного простору у внутрішній простір суспільства. Це один з важливих аспектів виробництва суспільством простору свого існування. Він виробляється у вигляді різноманітних локалізацій, одним з класів яких і є регіони.

Друге. Регіон – поняття історичне. При цьому історичність регіону слід розуміти в двох смислах. Нам вже доводилося писати, що до виникнення індустріального суспільства існували інші просторові морфології (території племен, провінції, історичні землі та ін.) [190]². В цьому наша позиція відрізняється від загальнорозповсюдженої. В. Лаймгрубер (Leimgruber Walter) взагалі висловив переконання, що регіони існують з того часу, як на Землі існує людина (“There is no doubt that regional disparities have existed since the advent of homo sapiens on earth”) [459]³. Вважаємо, що в цьому випадку відбувається ототожнення такої загальної риси людського існування як локалізація з її конкретною історичною формою. Між тим, регіонів не могло існувати в первісних суспільствах. Територія племені, безумовно, поділялася на зони, але цей поділ мав функціональний характер. Не було регіонів і в державах доіндустріального періоду. К. Гірц мабуть теж вважав, що поняття регіону можна

¹ [4] Алаев А.Э. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 67.

² [190] Кононов И. Ф. Ценностная интерпретация действительности на региональном уровне (пример Донбасса) // Грані. – 2003. – № 1(27). – С. 92 – 99.

³ [459] Development Issues in Marginal Regions (Processes, technological developments and societal reorganizations)/Editors R.B. Singh, R. Majoral. – New Delhi: Westview Press. A Division of Harper Collins Publishers, 1996. – P. 1.

застосувати до будь-якого періоду людської історії. Але конкретний матеріал, який він наводить свідчить про зовсім інше. „... Ранні держави були не стільки згуртованими територіальними єдностями, скільки мало між собою пов'язаними скупченнями поселень, орієнтованих на своє центральне місто, кожне з яких боролось з іншими за першість. Перевага тієї чи іншої регіональної, а іноді міжрегіональної гегемонії залежала не від систематичної адміністративної організації великих територій під владою одного короля, а від здатності різних королів мобілізувати й застосувати ефективні ударні сили для розгрому столиць – суперників – здатності, яка вважалася основою на, по суті, релігійних, тобто містичних началах. Якщо у такій системі управління і була територіальна складова частина, то її можна зобразити у вигляді кілець релігійно-військової влади, що розходяться від різних столиць як радіохвилі від передавача” [90]¹. У великих імперіях доіндустріального періоду існували провінції. Але провінція – це підкорена територія. Вона може існувати як окрема країна поза імперією.

Що стосується регіону то він отримує адекватну інтерпретацію в теорії нації. Власне регіони виступають головними субнаціональними одиницями. На рівні регіонів відбувається цілісна інтерпретація національної культури. Тому регіони цього рівня виступають базовим рівнем регіонального життя індустріального суспільства.

Це положення в подальшому буде виконувати в нашій роботі функцію головного методологічного орієнтира.

Друге поняття історичності регіону пов'язане з тим, що будучи способом просторової локалізації суспільних практик в межах нації, він не може бути відірваним від попередньої історії. Інколи ця історія сягає ще первісних часів. Наприклад історичні землі Правобережжя України пов'язані своєю історією ще з племінним поділом. Це і зараз можна прослідкувати, вивчаючи мовні діалекти [424]². Те саме характерно і для інших країн. Шведський дослідник Ульф Віберг

¹ [90] Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Пер. з англ.. – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 262.

² [424] Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – С. 71.

(Wiberg Ulf) відмічає, що ще до XV ст. на території сучасної Швеції існувало 24 відносно самостійних державних утворення. Вони мали своє законодавство. Він їх і називає „регіонами” і від них виводить сучасний регіональний поділ країни. (“Historically, the territory which is now mentioned as Sweden, consisted of relatively independent regions, the “landscape””) [459]¹. Сучасні географи, вивчаючи внутрішні відмінності різних країн, теж пов’язують їх з історією. Це не обов’язково прадавня історія. Регіональний поділ нових країн пов’язаний з особливостями їх заселення. Наприклад, В. Юрківський пише про США: „Найважливіші відмінності в населенні й господарстві США в історичному плані відображені поділом їх території на Північ, Південь і Захід. Колонізація Півночі і Півдня почалася практично одночасно у XVIII ст., але здійснювалася по-різному. На Півночі розвиток продуктивних сил не гальмувався феодалізмом. Сюди був спрямований основний потік переселенців і капіталів з Європи. Розвиток Півдня до 1865 р. стримувався рабством, а після скасування рабства – його пережитками. Головна відмінність Заходу полягає в тому, що це гірська посушлива територія. Її колонізація розпочалася лише в середині XIX ст.” [452]².

В Україні є регіони, які історично пов’язані ще з прадавніми структурами і є відносно молоді регіони, чиє походження типологічно схоже з походженням регіонів США, Канади та ін. Ці відміни чітко поділяють Україну на Захід та Схід.

Зв’язок регіонів з історією, яка розгорталася на їх території, ми вже розглядали. Але в даному випадку ми маємо справу з історією одних і тих же соціальних організмів. Все ж вважаємо, що це не спростовує наше твердження про те, що регіони формуються лише в індустріальному суспільстві. Історично вони можуть бути пов’язаними з племенами, князівствами, провінціями, але формування нації докорінним чином переробила початковий матеріал. Тому регіони якісно відрізняються від усіх інших просторових поділів суспільства.

¹ [459] Development Issues in Marginal Regions (Processes, technological developments and societal reorganizations)/Editors R.B. Singh, R. Majoral. – New Delhi: Westview Press. A Division of Harper Collins Publishers, 1996. – P. 97.

² [452] Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни: Підручник. – К.: Либідь, 2000. – С. 330.

Третє. В рамках нації регіони конститууються в межах регіональних систем. Поява нових регіонів відбувається в результаті виникнення проблем, які в межах старої регіональної системи не можуть бути вирішені. Наприклад, Донбас почав формуватися в результаті виникнення у Російської імперії нових геополітичних перспектив в басейні Чорного моря.

Будь-який регіон формується в результаті взаємодії сил самоорганізації та організуючих зусиль держави. Для опису виникнення та подальшого розвитку регіону дуже корисними є поняття креоду та біфуркації. Останнє поняття досить активно використовується як загальнонауковий термін. Перше ж потребує деяких пояснень.

Свого часу поняття „креод” було введено до наукового вжитку біологом К. Х. Уоддінгтоном. Цим терміном він позначив каналізовану траєкторію (протяжний в часі процес змін), що притягає до себе близько розташовані траєкторії [396]¹. Вчені відразу відчували загальнонауковий потенціал цього поняття. Р. Том писав, що теорії креоду та епігенетичного ландшафту за своїм значення далеко виходять не тільки за межі ембріології, але і біології загалом [383]².

Але справжній загальнонауковий смисл поняттю „креод” надав А. Газарян. Він писав: „„Притягуючи” сусідні траєкторії, креод визначає найбільш імовірний напрям дрейфу і еволюції системи, але не детермінує їх повністю, оскільки фактична лінія розвитку не тільки підлягає флуктуаціям, але проходить і через точки біфуркації” [81]³. В подальших публікаціях А. Газарян розвиває поняття „ландшафт сил” та „креодогенний ландшафт”, які також корисні при поясненні формування та розвитку того чи іншого регіону [82; 83]⁴.

¹ [396] Уоддінгтон К. Х. Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого. – М.: Мир, 1970. – С. 21.

² [383] Том Р. Динамическая теория морфогенеза // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого. – М.: Мир, 1970. – С. 145.

³ [81] Газарян А. Є. Субструктури і інформація // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 5. – С. 61.

⁴ [82] Газарян А. Элементарное представление о самоорганизующихся системах // Город как самоорганизующаяся система. Сборник материалов / Под ред. Ю. В. Кириллова. – Обнинск: Институт муниципального управления, 1997. – С. 36 – 43. [83] Газарян А. Методологические основы стратегического планирования. Теоретические заметки и материал для тренингов. – Бишкек: ОФЦИР, 2003. – 72 с.

Четверте. В результаті процесів самоорганізації формуються регіональні спільноти, що мають свої інтереси та свою самосвідомість. Наслідком цього є формування регіональної ідентичності та регіональних ідентитетів, які співіснують з іншими ідентитетами, визначаючи поведінку людей. Тим самим регіони виступають як соціокультурне середовище для своїх мешканців. Р. Шульга цілком слушно писала про природу соціокультурних явищ, відзначаючи, що в них” ...культурне задає ціннісний дискурс соціальному, особливо в його світоглядних підвалинах” [445]¹.

Польський соціолог Т. Зарицкий дослідив регіон як контекст політичних дій. Поняття контексту та контекстуальних ефектів можуть бути витлумачені значно ширше, ніж інструментарій для пояснення електоральної поведінки в регіональному розрізі [476]².

П’яте. Формування регіону пов’язане з телеомною спрямованістю в бік політичного вираження його специфіки. В силу цього регіональна система пов’язана не тільки з безпосередніми міжрегіональними стосунками, але і з відносинами з центром. Відносини „центр – регіони” зовсім не тотожні відносинам „центр – окраїни” [77]³. В регіональному поділі країн закладена можливість багатьох креативних центрів. Тільки через інтерпретації в таких креативних центрах існує і розвивається будь-яка національна культура.

Сказане не дає підстав твердити, що регіон повністю залежить від свого політичного оформлення. До подібних висновків прийшла група ростовських авторів підручника „Регіонознавство”. Вони подібний постулат зробили своїм головним методологічним принципом: „В нашому навчальному посібнику поняття „регіон” вживається у вузькому смислі для позначення територіальної

¹ [445] Шульга Р. П. Соціокультурне середовище як простір ідентичностей та ідентифікацій // Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 131.

² [476] Zarycki T. Region jako kontekst zachowan politycznych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2002. – S. 35 – 53.

³ [77] Габриелян О. А. Крым как проблема регионализма // Ученые записки Симферопольского гос. университета. – 1999. – Вып. 11(50). География. История. Филология. Философия. Экономика. – С. 4 – 8.

спільноти в адміністративних кордонах Російської Федерації, яка характеризується такими рисами, як цілісність та керованість” [337]¹. Емпіричний матеріал спростовує таку однозначну прив’язку буття регіонів до політичної системи країни. Наприклад, в Чеській Республіці жителі Моравії хотіли поновлення поземельного устрою країни. Моравія в такому випадку набула б статусу землі. Але уряд побоювся розвитку чесько-моравського дуалізму і заблокував цю реформу [459]². Але ж Моравія як регіон існувала і продовжує існувати.

Шосте. Регіони існують як складні поселенські системи. Конурбації можуть не тільки взаємно доповнювати одна одну, але і конкурувати між собою. Тому для забезпечення керованості суспільних процесів часто необхідно створювати різні адміністративні одиниці в межах одного регіону.

Сьоме. Вся ієрархія субнаціональних регіонів являє собою взаємопов’язану локалізацію суспільних практик. Їх носії – це територіальні спільноти. Що стосується наднаціональних регіонів, а особливо геополітичних регіонів, то їх конституювання пов’язане з діяльністю держав, взаємно спрямовуючих свої інтереси на певну ділянку земної поверхні. Внаслідок цього геополітичні регіони можуть бути не тільки поліетнічними та полікультурними, але і поліцивілізаційними (Кавказ, Балкани) [80]³.

З усього сказаного можна зробити наступний висновок. Соціологія регіонів покликана пояснювати просторову локалізацію різних соціальних практик, виникнення в цих процесах щільних кластерів практик, прив’язаних до територій, і виникнення та розвиток різноманітних територіальних спільнот. Вона повинна дати теоретичні моделі регіональних систем, показавши взаємодію в процесі їх формування та розвитку примордіальних та суб’єктивних факторів.

¹ [337] Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – С. 27.

² [459] Development Issues in Marginal Regions (Processes, technological developments and societal reorganizations)/Editors R.B. Singh, R. Majoral. – New Delhi: Westview Press. A Division of Harper Collins Publishers, 1996. – P. 214.

³ [80] Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 9 – 97.

Ці задачі не в змозі своїми методами вирішити жодна з існуючих наук. На основі теорії регіону більш глибокими та змістовними стануть також соціографічні описи конкретних регіонів. Отже в період становлення постіндустріального суспільства розвиток соціології регіонів перетворюється на нагальну наукову потребу.

1.3. Глобалізація та регіоналізація в сучасному світі

В наш час неможливо говорити про регіональне життя, не враховуючи феномену глобалізації. В останні роки просторова соціальна морфологія найбільш активно змінювалася на двох рівнях – всієї планети та окремого регіону. Глобалізація співіснувала з регіоналізацією. Отже, розробка методології соціологічного аналізу регіональної реальності передбачає її співвіднесення з реальністю глобального світу.

Сам термін „глобалізація” набув розповсюдження тільки в 1990-ті роки. Г. Терборн пов’язує це з працями, що вийшли в одному й тому ж 1992 р. (Ianni O. A Sociedade Global. – Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 1992; Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London: Sage, 1992)[472]¹. Зараз література, присвячена глобалізації, здається неоглядною за обсягом.

Визначення сутності глобалізації в сучасній літературі теж коливаються в досить широкому діапазоні – від визнання її якісно новим етапом цілісності людства до проголошення її новою формою колоніалізму. В українській та російській науковій літературі при визначенні феномену глобалізації частіше за все намагаються врахувати її суперечливі риси. Ю. Павленко пише: „Сутністю глобалізації, певно, є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему, в якій – в ідеалі – окремі елементи, блоки, субсистеми будуть працювати на забезпечення один одного. У цьому зв’язку сьогодні кидається в очі різниця нерівноправність утворюючих глобальну цивілізацію компонентів і все зростаючий розрив між її провідним ланцюгом – Заходом, групою найбільш

¹ [472] Therborn G. Introduction. From the Universal to the Global// International Sociology – 2000. – Vol.15 (2). – 149 – 150.

розвинутих країн, що вийшли на рівень інформаційного суспільства, та рештою людства, яке різко відстало від світових лідерів” [425]¹. В іншому місці цей автор ще більш чітко заявляє, що глобалізація перетворила людство на єдину структурно-функціональну систему завдяки зусиллям Заходу і в його інтересах. „На планеті склалася жорстка ієрархія, що спирається на три форми домінування Заходу: фінансову (транснаціональні компанії, що базуються переважно в США), військово-політичну (перетворення НАТО, під проводом США, в єдиного світового жандарма) та інформаційну (беззаперечне лідерство США у відповідній сфері технологій)” [291]².

В російській науковій літературі останнього часу найбільш гострий памфлет, спрямований проти глобалізації, належить О. Панаріну. Маю на увазі його працю „Спокушання глобалізмом”. В ній він намагався дати всебічний аналіз феномену глобалізації. Російський вчений вважав, що слід вести мову про три типи глобалізму, „які в своєму переплетінні дають строкату, непевну і в цілому оманливу картину світу” [293]³. Першим типом глобалізму він вважає „глобалізм Просвітництва”, що пов’язаний з інтенціями універсалізму, заснованому на вірі в прогрес, що веде до єдності людства на принципах рівності та свободи. Другим типом глобалізму вчений називає „езотеричний глобалізм правлячих еліт”, а третім – „... глобалізм, заснований на традиційній процедурі перетворення однієї держави, з усією її національною та місницькою обмеженістю, в монопольного носія світової влади – однополярної глобальної системи” [293]⁴. Намагання О. Панаріна схопити різні аспекти феномену глобалізації інколи приводили його до суперечностей. Так, в його книзі співіснують твердження, що глобалізація – це „вислизання” з під „деспотизму норм”, а з іншого боку – ... глобальний світ – це не стільки взаємозалежний світ, як переконували нас нові ліберали, скільки

¹ [425] Цивилизационные модели современности и их исторические корни/ Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 572.

² [291] Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 15.

³ [293] Панарин А. С. Испытание глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – С. 47.

⁴ [293] Там же. – С. 48.

залежний, керований з одного центру” [293]¹. Керувати з одного центру такою системою як людство при повному руйнуванні всіх норм здається абсолютно неможливим.

В західній соціології ми теж знайдемо подібний набір точок зору. Наприклад, Т. Спайбі вважає, що сучасна глобалізація є продовженням тих тенденцій європейської культури, які сягають часів хрестових походів та Великих географічних відкриттів. Він твердить, що глобалізація – це продукт розвитку європейських економічних, політичних та культурних інститутів. Принципову ж відмінність сучасного етапу він вбачає в зміні комунікаційної системи. При цьому саму концепцію глобалізації англійський соціолог розглядає як альтернативу концепції І. Валлерстайна: „Різниця між концепцією глобалізації і концепцією світової системи або міжнародних відносин – це власне культура і комунікація. Спосіб поширення культури – це важлива частина культури” [371]².

І. Валлерстайн взагалі вважає, що концепт глобалізації в науковому плані є малопродуктивним. На думку цього вченого сьогодні треба визначати в межах завершення двох циклів. Перший цикл розпочався десь близько 1450 р. Це цикл розвитку сучасного капіталізму. Другий цикл – це цикл Кондратьєва, висхідна фаза якого тривала з 1945 р. по 1967 – 1973рр. Низхідна фаза триває до нашого часу. Вичерпаність розвитку капіталізму співпала з завершенням кондратьєвського циклу, що надає особливої глибини кризовим явищам у всіх підсистемах сучасного суспільства [59]³. Отже, наш час – це перехідна епоха, коли вирішується майбутня доля людства. При цьому вирішується вона в гострій боротьбі. Результат цієї боротьби не передзаний. Майбутнього ще немає. І невідомо, яким воно буде.

¹ [293] Панарин А. С. Испытание глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – С.180 – 181.

² [371] Спайбі Т. Європейські національні держави і глобалізація// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 75.

³ [59] Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін?// Там же. – С. 50.

Від загальних визначень перейдемо до більш детального аналізу самого механізму глобалізації. Підхід, що може бути емпірично верифікованим, належить А. Арсеєнко. На основі попередніх досліджень великої кількості західних авторів він дійшов висновку, що сутністю глобалізації є складання специфічної системи транснаціонального капіталізму. Ця система не може розглядатися як сукупність національних капіталізмів, а становить специфічну надбудову над всіма національними ринками. Власне глобалізація і свідчить про те, що транснаціональний капіталізм перетворився на самостійний і дуже потужний чинник суспільного розвитку [14]¹.

Становлення транснаціональної капіталістичної надбудови було пов'язане з сукупністю об'єктивних та суб'єктивних факторів. Вони об'єдналися в певну систему в умовах неоконсервативного повороту на Заході. Про це слушно написав Дж. Сорос: „Ринковий фундаменталізм взяв гору біля 1980 року, коли Рональда Рейгана було обрано президентом Сполучених Штатів, а незабаром після цього Маргарет Тетчер стала прем'єр-міністром Великобританії. Мета фундаменталістів полягала в усуненні регулювання і всіх форм державного втручання в економіку та в забезпеченні вільного руху капіталу і підприємництва як в рамках однієї країни, так і на міжнародному рівні” [360]². Саме тоді провідні капіталістичні країни прийняли рішення про звільнення фінансових ринків від національного контролю. Це породило цілий каскад наслідків. Виник єдиний фінансовий ринок, який повною мірою нікому не підконтрольний і на якому змагаються три світові валюти (долар, євро та ієна). За даними російського вченого М. Іванова в останні 20 років щорічний обсяг операцій тут виріс з 1 млрд. дол. до 1200млрд. дол.. За цей же час обсяг торгівлі товарами та послугами збільшився тільки на 50% [92, 5]³.

¹ [14] Арсеєнко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні XXI століття// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 42 – 58.

² [360] Сорос Дж. Разоренье: почему рынки не могут регулировать себя сами // Вестник Европы. – 2002. – № 6 // <http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/6/sor-pr.html>

³ [92] Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С.5.

Держави, конкуруючи за інвестиції, змушені постійно йти на поступки агентам цього ринку. Світовий ринок дає великі можливості для фінансових гравців уникати національних податків. Цьому сприяє система офшорних зон. Завдяки цьому транснаціональний капітал припиняє виконання соціальних обов'язків. Німецькі дослідники Г. – П. Мартін та Х. Шуман зробили висновок: „Потік товарів і капіталів охопив увесь світ, а регулювання та контроль як і раніше залишаються в національній компетенції. Економіка пожирає політику” ” [257]¹.

Ці процеси особливо пришвидшилися після падіння Радянського Союзу та світової системи соціалізму. Вже цитовані німецькі автори дотепно зауважують: „Коли зникла загроза диктатури пролетаріату, всі сили було кинуте на побудову диктатури всесвітнього ринку” [257]². Розрив між рівнем доходів верхніх та нижніх страт населення зростає стрімкими темпами як в світовому, так і в національних масштабах. В світовому масштабі розрив між рівнем добробуту 20% верхніх верств і 20% нижніх верств з 1960 р. по 1990 р. збільшився вдвічі і склав 60:1. Але вже в 1994 р. прірва вимірювалася відношенням 78:1 [425]³. Ще більш різкими є дані про протистояння купки надбагатих більшості населення планети. Лише 358 мільярдів володіють таким же багатством, як і 2,5 млрд. людей разом взятих [257]⁴. Г.-П. Мартін та Х. Шуман ввели в світовий дискурс з цих питань яскравий образ: „Нова модель – це світ 20:80, суспільство однієї п'ятої, в якому тим, хто опиниться за бортом, доведеться задовольнитися тіттейнментом” ” [257]⁵. Подібні процеси поляризації соціальної структури відбуваються у всіх країнах сьогоденного світу. Це стосується і провідної країни сучасності. А. Арсеєнко наводить дані про поляризацію в США. З 1976 р. по 1997 р. власність 1% багатих домогосподарств цієї країни збільшилася з 19% до 40%, наступних за ним 9% - з 30% до 33%, а доля 90% американських

¹ [257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 278.

² [257] Там же. – С.27.

³ [425] Цивілізаційні моделі сучасності і їх історическі корні/ Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 582 – 583.

⁴ [257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 46.

⁵ [257] Там же. – С. 22.

домогосподарств, що знаходяться нижче цієї децилі, зменшилися з 51% до 27%” [15]¹.

У всьому світі капітал перейшов у наступ на найманих працівників. Це знайшло вираження в падінні рівня оплати праці, в зменшенні чисельності і впливовості профспілок. Г.-П. Мартін та Х. Шуман наводять дані, що в 1995 р. 4/5 американських робітників та службовців чоловічої статі заробляли в реальному підрахунку на 11% на годину менше, ніж в 1973 р. В світі розповсюдилася „працююча бідність” і 1/5 всіх зайнятих працюють за зарплату, що нижча за офіційний рівень бідності. З 1991 р. кількість членів Німецької федерації профспілок (DGB) скоротилася на 1/5 [257]². В Лос-Анджелесі, в якому найбільш чітко проявилися тенденції постіндустріального розвитку, за даними американських дослідників теж відбулося значне скорочення кількості членів профспілок серед працюючих (в 1973 р. – 34%, в 1987 р. – 19% [467]³).

Зниження заробітної плати найманих працівників мало свої особливості в старопромислових регіонах розвинутих країн. Добрим прикладом тут може слугувати Уельс. Після того, як він пережив шокову терапію консерваторів, і в ньому була фактично ліквідована стара промислова база, опорою якої були вугілля та сталь, з 1990-х років тут спостерігається економічне пожвавлення. Зараз в Уельсі мешкає 5% населення Великої Британії (2,9 млн. осіб), але 5,7% всіх зайнятих. Економічний підйом стався багато в чому завдяки іноземним інвестиціям (40% - США, 27% - ЄС, 20% - Японія та ін.). Така структура інвестицій зробила Уельс дуже залежним від коливань світового ринку. Електроніка, електротехніка, мотори, хімікалії – це продукція, у виробництві якої

¹ [15] Арсенко А. Г. Перераспределение богатства и трансформация классовой структуры в США в условиях неолиберальной глобализации// Проблемы развития социологической теории. Трансформация социальных институтов та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції/Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – К., 2003. – С. 238.

² [257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 161 – 178.

³ [467] Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – P. 21.

зараз тут зайнято понад 50% робочої сили. Але зарплата у цих галузях зараз набагато нижча, ніж вона була у вугільній та металургійній галузях. Якщо зараз на заводах з виробництва електроніки робітник одержує близько 173 фунтів стерлінгів, то шахтар одержував майже 330, сталевар – близько 314 фунтів стерлінгів на тиждень [474]¹.

Подібні ж тенденції в Сполучених Штатах зафіксували Г.-П. Мартін та Х. Шуман. За їх даними в цій країні в період між 1979 та 1995 рр. 43 млн. чоловік втратили роботу. В більшості випадків вони знайшли для себе іншу. Але в 2/3 випадків це супроводжувалося погіршенням умов праці та значним зниженням заробітної плати [257]².

Навіть в найбільш передових галузях економіки можна спостерігати відродження архаїчних трудових відносин. Цінними тут є свідчення американських дослідників стосовно Каліфорнії, де концентрується найбільш передова робоча сила США. Навіть в електронній промисловості на кінцевому етапі тут можна спостерігати так звані „sweat workshops”. Фактично в Лос-Анджелесі можна спостерігати відтворення „глобального складального конвеєра”, на якому кінцеві операції дістаються політично безправним групам. Товари, що виробляються підпільно, потім продаються в легальних магазинах. Це веде до переплетення легальної та нелегальної економік. Економічна гонитва за наживою продукує навіть робоче рабство, в яке потрапляють нелегальні мігранти [467]³. Соціологічні дослідження показують високий рівень кореляції між зайнятістю в підпільній економіці та бідністю (значення - .894 при значимому рівні - .001) [467]⁴. В Сан-Хосе, де за свідченням американських вчених мешкає найбільш інтелектуальне населення, міжкласні стосунки дуже далекі від рівності. Білі тут складають 62% робочої сили, але 76% - керівних

¹ [474] Wales Today/ Ed. By D. Dunkerley and A. Thompson. – Cardiff: University of Wales Press, 1999. – P. 62.

²[257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання и демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 162.

³ [467] Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – P.37 – 39.

⁴ [467] Op. cit. – P. 41.

працівників. Вихідці з Азії становлять 16% робочої сили, але 25% операторів машин. Латиноамериканці склали 18% робочої сили, але 36% операторів машин. В Силіконовій долині (Silicon Valley) жодну з 150 кращих фірм не очолювали чорні чи латиноамериканці. Тільки 8% фірм мали своїми керівниками вихідців з Азії [467]¹.

Важливими агентами сучасного типу глобалізації поряд з транснаціональними банками (ТНБ) та валютними біржами стали транснаціональні корпорації (ТНК). За даними Торгової організації ООН (UNCTAD) в світі налічується біля 40000 компаній, що мають штаб-квартири в більш, ніж трьох країнах [257]². Великі ТНК часто мають значно більші ресурси, ніж цілі країни. Близько 1000 з найбільших серед них контролюють понад половину світового виробництва і дві третини міжнародної торгівлі [14]³. В межах ТНК циркулює величезна за обсягом науково-технічна та комерційна інформація. Внутрішньофірмовий обмін складає десь третину світової торгівлі [368]⁴. Це перетворює ТНК в особливий простір, не прозорий для іншого світу. З діяльністю ТНК пов'язана втеча виробництва з місць з високою заробітною платою. Навіть в найбільш розвинутих метрополітенах США спостерігалася у зв'язку з цим деіндустріалізація. Після цього відбувалася реіндустріалізація на нових засадах. Але і зараз відповідні проблеми непокоять Америку [467]⁵.

У зв'язку з діяльністю ТНБ та ТНК зараз можна говорити про виникнення гострого конфлікту між двома найважливішими інститутами західного суспільства – ринком та демократією. Г.-П. Мартін та Х. Шуман зробили

¹ [467] Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – P. 134 – 137.

²[257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 154.

³ [14] Арсеєнко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 50.

⁴[376] Старостенко Г. Г. Проблеми розвитку транскордонного співробітництва// Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Випуск ХХІХ. Том І. – Львів – Луцьк: Вежа, 2001. – С.169.

⁵ [467] Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – P. 24.

надзвичайно важливий для західного світу висновок: „...Ринкова економіка та демократія ні в якому разі не є нероздільними кровними братами, що мирно збільшують загальний добробут” [257]¹.

Глобалізація зменшує простір державного суверенітету. Перш за все це стосується можливостей регулювати розвиток економіки (включно з проведенням незалежної податкової політики). Але такі ж обмеження виникають в юридичній сфері, де пріоритет віддається міжнародним правовим нормам. Держави позбавляються значної частини свого політичного суверенітету. Тих лідерів, які з цим фактом не рахуються, чекає доля С. Мілошевича чи С. Хусейна. Тим менше держави можуть зараз контролювати потоки інформації, які у більшості населення і створюють відчуття єдності світу. З діяльністю ЗМІ пов'язаний демонстраційний ефект, коли в будь-якому куточку планети люди можуть порівнювати своє життя з життям мешканців найбільш розвинутих країн.

Сказане не означає, що держави відіграють вже другорядну роль в сучасному світі. Але їх роль значно змінилася. Вони змушені конкурувати не тільки між собою, але і з ТНБ та ТНК, іншими міжнародними організаціями. Про це свідчить розроблена М. Портером концепція „національного ромбу”, згідно з якою детермінантами інноваційного розвитку країни є чотири групи факторів. Перший – параметри факторів виробництва (кваліфікована робоча сила, запаси сировини, виробничі потужності, науковий потенціал та ін.) Другий – конкурентоспроможність споріднених галузей. Третій – характер попиту на внутрішньому ринку. Четвертий – стратегія фірм. Все це дуже відрізняється від традиційної концепції державної могутності. Держава зараз може бути ефективною тільки в тому випадку, коли буде сприяти розвитку суспільства. М. Іванов з цього приводу пише: „В умовах глобалізації значення „національного ромбу” зростає, адже зростає роль головного ресурсу сучасної економіки –

¹[257] Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобалізації. Атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – С. 298.

інтелектуального, професійного та організаційного потенціалу суспільства” [92]¹.

Суб’єктами міжнародного політичного процесу поряд з державами та легальними міжнародними організаціями стали також різного роду злочинні міжнародні організації. Боротьба з тероризмом останніх років є яскравим підтвердженням сказаного. Все це радикально змінило світове поле політики і веде до руйнування Вестфальської системи світу. В її межах саме національні держави розглядалися як суб’єкти міжнародного права [214, 31].

Картина сучасного світу ускладнюється ще й тим, що відбуваються мутації серед держав, які не можуть не викликати тривогу. Маю на увазі два феномени сучасного світу. Перший – це невизнані держави, які фактично існують і беруть участь в світовому політичному процесі. Вони теж різні. Достатньо порівняти Тайвань та Абхазію. Другий феномен – це неспроможні держави, держави-невдахи. Часто вони існують де-юре, але де-факто на їх території існують різні політичні утворення. Як приклади можна навести Сомалі, Афганістан та ін. О. Неклеса вбачає в цих феноменах значну небезпеку для розвитку людства: „Зі зростанням кількості держав, що не відбулися, проявилася також імовірність глобальної альтернативи цивілізації: можливість розпечатування заборонених кодів антиісторії, вивільнення соціального хаосу, виходу на поверхню й легітимації світового андеграунду, його злиття з державами, що „не відбулися” та „збанкрутували”, „країнами-ізгоями”, сучасними „піратськими республіками”, іншими соціальними ефі меріями, що утверджують чудернацький лад нової світової анархії” [270, 48]. Тобто ці феномени стирають різницю між державами та іншими організаціями, що зараз є суб’єктами світового політичного процесу. Крім того, вони стирають різницю між законним та незаконним, легальним та нелегальним.

Відчуття не підконтрольності світових процесів знайшло відображення на різних щаблях духовного виробництва в сучасному світі. З. Бжезинський може

¹ [92] Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 8.

тішитися тим, що американське домінування в економіці та військовій сфері підкріплюється „...широким, але невідчутним впливом американського панування в області глобальних комунікацій, народних розваг та масової культури, а також потенційно вельми відчутним впливом американських технічних переваг та глобальної військової присутності” [33]¹. Але це зовсім не свідчить про успішність самого духовного виробництва в Америці чи взагалі країнах Заходу. Масова культура – це перш за все економічна, а не власне культуротворча діяльність. До неї цілком можна застосувати дотепне зауваження О. Панаріна: „В певному сенсі можна сказати, що найновіша економіка представлена двома специфічними „субкультурами” – неврастеніками, що знаходяться в стані залежності, з одного боку, та своєкорисливими „психотерапевтами”, що зацікавлені в хронічному характері захворювання, - з іншого” [293]². Серед професійних західних філософів зараз розповсюджена або постмодерністська іронія, або неогностицизм. Про останній зараз все частіше пишуть як про тривожну симптоматику сучасного Заходу. Ю. Шрейдер говорив, що найбільшого розповсюдження неогностицизм набув в наукових центрах Пасадени та Принстона. Його висновок такий: „Неогностицизм – це найбільш повне та послідовне вираження антираціоналістичних тенденцій, що приводять в кінцевому підсумку до сатанинських культів” [441]³. Художнє зображення цих процесів в середовищі західних інтелектуалів можна знайти в романі М. Уельбека „Елементарні частки”.

Подібні процеси в духовній сфері привели до зниження рівня дискурсу з приводу глобальних проблем людства. Власне терміни „глобальні проблеми людства” та „глобалістика” стали широко вживаними вже в 1980-ті роки. Мабуть, термін „глобалізація” виник з цього семантичного поля. Але він зсунув все це поле в бік смислів панування, співвідношення економіки та політики.

¹ [33] Бжезинский З. Великая шахматная доска / Пер. с англ. – М: Международные отношения, 1999. – С. 37.

² [293] Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – С. 340.

³ [441] Шрейдер Ю. А. Наука в контексте культуры // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 2. – С. 6.

Проблеми ж взаємодії суспільства та природи відійшли майже на другий план. Реально ці проблеми не стали менш гострими. Цілком можна погодитися з висновком В. Данилова-Данільяна: „Проблема відвернення екологічної, або біосферної, катастрофи, переходу людства до стабільного розвитку (глобальна екологічна проблема, за для стислості – ГЕП), по за всіляким сумнівом, перевершує за своєю грандіозністю всі інші, з якими людство зустрічалося в своєму розвитку. І ніколи ще не було такого гігантського розриву між масштабами проблеми та нашими можливостями її вирішення” [117]¹.

Отже, наведені дані дозволяють зробити висновок, що глобалізація – це багато в чому стихійний процес. Хоча суттєвий поштовх йому свого часу надали неоконсерватори, сподіваючись таким чином вирішити внутрішні проблеми своїх країн, але потім процес вийшов з під їх контролю. Тому спрощеним є погляд, що керівні кола США контролюють процес глобалізації. Парадоксально для тих, хто поділяє такі думки, але їх можна назвати надто оптимістичними. Якщо б якийсь суб’єкт сьогоденного світу міг контролювати глобалізацію, то можна було б мати надію вплинути на цей суб’єкт. Значно складніше впливати на стихійні процеси. Америка фактично зараз і намагається опанувати процесом глобалізації, „осідлавши” його в світовому масштабі. Але навряд чи ці зусилля приведуть до бажаного результату. Тут потрібні координовані зусилля всіх народів нашої планети.

Але з погляду на тенденції, які помітні зараз в світовому розвитку, оптимістична перспектива не виглядає найбільш вірогідною. У всякому випадку в близькому майбутньому. Нам вже доводилося писати про один з можливих варіантів світового соціокультурного розвитку, який було запропоновано називати „індіїзацією” [187]². Згідно з цим підходом певну модель можливого майбутнього глобального світоустрою уже дала Індія. Тут з’єдналися територіально, не змішуючись і не втрачаючи своїх ідентичностей, раси, етнічні

¹ [117] Данилов - Данільян В. И. Возможна ли «коэволюция природы и общества»? // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 15.

² [187] Кононов И. Ф. Глобализация и регионализация в современном мире // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 88.

групи, релігії. Тут поєднуються дивовижне багатство і жахливі злидні, висока освіченість та страшне невігластво. Сам загальний контекст індійської культури навіть найбільш нетерпимих завойовників та прибульців з інших культурних світів перетворював в одну з каст, яка повинна була далі жити поряд з іншими. Так ця культура прореагувала навіть на іслам з його агресивним універсалізмом [62]¹. Безумовно, з ісламом така трансформація до кінця не вдалася, про що свідчить і розкол колись єдиної країни. Але для нас важлива сама тенденція, що сформувалася в цій культурі.

Певні духовні передумови для „індіїзації” глобального людства в західній культурі вже створені. Це – розробки філософів - діалогістів, постмодерністська толерантність. Підсилюючи тезу, взагалі можна сказати, що постмодернізм як інтелектуальна течія – це і є духовний рефлекс „індіїзації” західного світу. У всякому випадку в великих містах Заходу вже сформувалися свої касты, які живуть незалежно одна від одної, а життєві обрії їх членів майже не перетинаються [470]². Слід сказати, що ці касты часто існують в особливих просторах. Відкривачем цього типу просторових структур є Л. Пріс. Він звернув увагу на особливу модель міграції, коли люди змушені постійно пересуватися між декількома локусами свого існування. Німецький дослідник писав: „Ми вважаємо, що транснаціональні соціальні простори є плюролокальними полями діяльності, які структурують повсякденну життєдіяльність, соціальні позиції, трудові траєкторії, біографії і людську ідентичність, і одночасно існують над і поза соціальними контекстами національних суспільств” [333]³.

Багато в чому схожу позицію щодо соціальної ролі постмодернізму висловлював О. Панарін: „... Постмодерністи в своєрідній формі поновлюють дохристиянську політеїстичну установку в культурі, яка не бентежиться тим, що

¹ [62] Васильєв Л. С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). – М.: Высшая школа, 1983. – С. 237.

² [470] Soja E. W. Postmetropolis: critical studies of cities and regions. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2000. – P. 189 – 232.

³ [333] Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 374.

боги сваряться між собою” [293]¹. Правда здається, російський вчений перебільшив соціальну ефективність постмодернізму, коли писав: „Антибуржуазні старання постмодерну ефективніше за всіх використовувала сама буржуазія” [293]². Скоріше постмодернізм можна розцінити як філософію, яка демобілізує цивілізаційну свідомість Заходу.

Не меншою мірою процеси „індіїзації” є характерними для країн колишнього Радянського Союзу, в тому числі і для України. У нас це найбільш наочно проявляється у розпаді єдиного соціального простору. Соціальне розшарування підсилюється територіальним розшаруванням. Столиця, обласні центри, великі міста, малі та середні міста, села – це різні типи життєвих світів.

Глобалізація зачепа всіх жителів нашої планети. Але зачепа по-різному. Для транснаціональної буржуазії, яка є і породженням і головним агентом глобалізації, вона надає нові дивовижні можливості. До них належить і надзвичайне багатство, яке було просто неможливим в національних межах, і відчуття, що вся Земля – це твій дім, в якому ти вільний пересуватися у будь-якому напрямку. Для більшості ж людства сучасна форма глобалізації є джерелом відчуття незрозумілості і невідконтрольності світу. Отже вона позбавляє значну частину нині живучих людей сенсу буття. І це не просто індивідуальне відчуття екзистенційного вакууму чи покинутості Богом (що кому до вподоби). Фактично це прояв аномії як однієї з сторін глобалізації. Добре це відчув О. Панарін: „Глобальний світ в його „справжній”, постмодерністській перспективі означає розставання з будь-якою примусовою, тобто не представленою індивіду в формі його добровільного та тимчасового контракту, нормативністю як такою” [293]³. Соціологічну перспективу аналізу цього явища намітив С. Макеев: „Тотальний наступ на ряд основоположних для минулого соціального порядку дихотомій – „внутрішнє - зовнішнє”, „національне - інтернаціональне”, „локальне – соцієтальне”, „центр – периферія”, „приватне –

¹ [293] Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – С. 201.

² [293] Там же. – С. 175.

³ [293] Там же. – С.179.

публічне”, „далеке – близьке”, „своє – чуже” (перелік відкритий для поповнення), - який тепер природним чином і мало не рефлекторно пов’язується з глобалізацією, викликає розмивання обґрунтованості і значимості подібних дихотомій. Що, в свою чергу, імперативно вимагає переосмислення уявлень про соціальний порядок, що конститується, перш за все, соціальними інститутами” [251]¹. Не думаємо, що всі ці дихотомії розмиті однаковою мірою („центр – периферія”, „приватне – публічне”, „далеке – близьке”, „своє – чуже”), але в цілому напрямок роздумів здається слушним.

Аномія породжує і пошуки свого подолання. Теоретики, які мислять переважно в політичних категоріях, зосереджують їх в напрямку конструювання політичної форми для єдиного світу. Так думав О. Панарін: „Велика книга новоєвропейської демократії по цю пору читалася на національному рівні. Вона має бути прочитаною на глобальному рівні – з позицій поновленого суверенітету більшості, який покликаний демократично контролювати дії еліт, що підвизаються на світовому рівні” [293]².

Польський соціолог С. Конопацький покладає надію на „космополітичне громадянство”. Він вважає, що „...єдиним рішенням є рішення глобалізувати громадянське суспільство і демократію. Вони повинні наздогнати капіталізм за межами національних держав і заснувати в міжнародному масштабі ряд інститутів. Аналогічних тим, що колись були засновані в традиційних національних державах. Це завдання повинне бути вирішеним з тим, щоб створити гуманний глобальний світ” [194]³.

Управлінські рішення в світі, що глобалізується, передбачають використання процесів соціальної самоорганізації. Тобто потрібно враховувати такі перемінні

¹ [251] Makeev S. A. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 6.

² [293] Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – С. 60.

³ [194] Конопацький С. Громадянство в глобальному контексті // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 93.

як тезаурус, що формується біфуркаціями, детектор, селектор, ієрархізація [48,]¹. Однією з форм самоорганізації, що характерний для сучасного світу, є регіоналізація. Вона має дві форми – наднаціональну та субнаціональну. Їх пов'язує те, що вони обумовлені неможливістю національних держав забезпечити нормативну регуляцію суспільного життя. Регіони обох видів доповнюють національні держави і тим самим сприяють подоланню аномії.

Спочатку зупинимося на прикладах регіоналізації наднаціонального рівня. В сучасному світі таких прикладів багато (зафіксовано більше 100 об'єднань наднаціонального рівня), але найбільш потужними є ЄС, НАФТА і АСЕАН. Зараз навіть говорять про те, що ця тріада задає „нову геометрію світу” [92]². Інші приклади – Андська група, Центральноамериканський спільний ринок, МЕРКОСУР, СНД та ін. Найбільш успішним проектом став Європейський Союз. Рух від Європейського об'єднання вугілля та сталі (1951 р.) через Європейське економічне співтовариство (1957 р.) до Європейського Союзу був обумовленим перш за все економічними мотивами. Головними акторами цього руху виступали економічні та політичні еліти розвинутих країн Європи. Цей процес не тільки стимулював економічний розвиток старого світу, але і робив його економічну систему все менш проникною для агентів ззовні. Вже широко обговорювалися дані про те, що обсяг внутрішньої торгівлі в об'єднаній Європі за період 1980 – 1989 рр. зріс з 51% до 59% [187]³.

Західноєвропейські дослідники зовсім не ідеалізують досвід Європейського Союзу. Це скоріше спостерігається в країнах, які прагнуть стати членами ЄС. Вчені, які спостерігають євроінтеграцію зсередини, намагаються вирахувати баланс позитивного та негативного. Частіше за все говорять про те, що, з одного боку, об'єднана Європа може перетворитися в самий потужний центр сили

¹ [48] Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 115 – 123.

² [92] Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 6.

³ [187] Кононов И. Ф. Глобализация и регионализация в современном мире // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 88.

сучасного світу, але, з іншого боку, надмірне розширення ЄС загрожує виникненням „багатошарової” та конфліктної Європи. Все частіше обговорюється проблема „демократичного дефіциту” в ЄС [177]¹. Його подолання між іншим пов’язують і з підвищенням ролі регіонів субнаціонального рівня в об’єднаній Європі. В ЄС нові популярності набув юридичний принцип субсидіарності. Знов актуальною стала творчість такого юриста як Йоганн Альтузіус (Johannes Althusius) (1557 – 1638), підсумована в його magnum opus “Politica methodice digesta” (1603 р.) [471]². Т. Фадеева так передає сутність цього проекту: „Альтузіанська модель соціетального федералізму будується на основі малих спільнот з обмеженими функціями, які з’єднуються в більш широкі територіальні об’єднання – регіони” [399]³. Таким чином, через принцип субсидіарності в структурі Європейського Союзу поєднуються обидва види регіоналізму.

Хоча регіоналізація – це відповідь сил соціальної самоорганізації на проблеми сучасного світу, але на початковому етапі майже у всіх країнах вона сприймається і центральним урядом, і частиною інтелектуалів досить хворобливо. Однією з причин такої реакції є також те, що регіоналізму може з’являтися у вигляді то сепаратизму, то етнокультурного націоналізму. Неадекватні дії уряду можуть тільки погіршити ситуацію. В Європі сплеск регіоналізму відбувся ще в 60-ті роки ХХ ст. В сучасних Україні та Росії він відбувається зараз. Більш гострі проблеми він породив в Росії. Разом з тим там він і вивчений краще. Все ж в сучасній Росії регіоналізація сприймається перш за все через призму політичних проблем. Ю. Левада пише: „Сучасна регіоналізація постає перш за все продуктом розпаду централізованої економіки і державно-політичних структур, що назрівав безперервно з початку 90-х років. Цей процес

¹ [177] Колер-Кох Б. Эволюция и преобразование европейского управления// Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 7. – С. 44 – 57.

² [471] The example of Federalism in the Federal Republic of Germany. A Reader. – Sankt Augustin: Konrad Adenauer Foundation, 1994. – P. 23.

³ [399] Фадеева Т. М. Федералистская модель Европейского союза: концепции и практика // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 29.

зазвичай стимулював тенденції локальної самоорганізації різних соціальних, економічних, комунікативних і владних структур” [221]¹.

В Росії серед частини вчених навіть сформувався думка, що ототожнює регіоналізм з ігноруванням загальнодержавних інтересів. Наприклад, Г. Марченко пише: „Регіоналізм – спосіб мислення і дій, що впливає з пріоритетності регіональних інтересів над державними” [Цит. по:176]². Причини такого сприйняття регіоналізму пояснює В. Ковальов, говорячи, що центр кинув регіони на самовиживання. В силу цього „між властями в Москві і суб’єктами федерації відбувається обмін взаємним потуранням в порушенні законів, обмін лояльності до Центру на свавілля в кордонах регіону”. Далі він продовжує: „Федералізм по-російськи обертається якимсь новим „феодалізмом” [176]³.

Але боротися з подібними явищами неможливо методом ліквідації самого регіоналізму. Скажімо, в Європейському Союзі теж у центральних урядів багато причин бути незадоволеними підвищеною активністю регіонів. Але там намагаються відносини регулювати через інституціоналізацію позитивних для суспільства практик. При Єврокомісії з 1992 р. як дорадчий орган працює Комітет регіонів (COR), куди зараз входить 189 членів. В Раді Європи зареєстровано 235 регіонів, які співробітничать між собою. Дії регіональних представників інколи породжують тривогу центральних урядів, коли перші напряду звертаються в Брюссель, а не через центральні уряди. Дослідник з Уельсу Е. Томпсон вважає, що прагнення представників субнаціональної влади встановити прямі контакти з Брюсселем пов’язані з бажанням отримати доступ до фінансування з Європейського фонду розвитку. Разом з тим він відмічає, що”...ідея „Європи регіонів” підкреслює необхідність залучення до управління

¹ [221] Левада Ю. О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 258.

² [176] Ковальов В. А. Республіка Комі: інститути та соціальні спільноти в сучасному політичному процесі // Там же. – С. 222.

³ [176] Там же. – С. 227.

представників, котрі більше поінформовані про місцеві потреби” [384]¹. Це – і є один з шляхів подолання „демократичного дефіциту” в ЄС та легітимації цього утворення в очах населення країн, що входять до його складу.

Мабуть хворобливе сприйняття регіоналізму в суспільстві з часом проходить. Найкраще цьому сприяє вдала регіональна політика. Її пошук спонукав західноєвропейські країни провести глибокі реформи місцевого врядування (Іспанія – 1978 р., Франція – 1982 р., Велика Британія – 1999 р.). До подібних реформ приступає і Україна. В силу цього для нашої країни дуже важливо врахувати досвід тих країн, які досить далеко просунулися цим шляхом.

Мабуть є підстави припустити, що регіоналізація – це не просто процес, що протистоїть глобалізації. І в основі глобалізації, і в основі регіоналізації в сучасному світі, лежить більш глибокий процес світових перетворень – становлення постіндустріального суспільства.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. Суспільні очікування, орієнтовані на соціологію, в наш час перш за все пов’язані з переходом до постіндустріального суспільства та сталого розвитку. Останній з названих концептів повинен показати перспективу збереження людством перспективи, заданої ідеями Відродження та Просвітництва, на якісно новій технологічній базі, що передбачає гармонію суспільства та природного середовища. Рух суспільства до екологічно орієнтованого способу життя стикається з великою кількістю перепон. Однією з них є невідповідність методологічних підходів соціології до проблеми суспільного простору сучасним потребам. Вона проявляється у відсутності теоретичних уявлень про синтез фізичного та соціального просторів, в наданні переважаючої ваги часовій координаті просторово-часового континууму буття суспільства.

¹ [384] Томпсон Е. Народна Європа? Соціальні аспекти європейської інтеграції// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 427.

2. Методологія просторового аналізу суспільства передбачає синтезування філософського, загальнонаукового та власне соціологічного методологічних рівнів. Філософія на цей час продемонструвала малу продуктивність онтологічного підходу до проблеми простору. Визначення запропоновані в цій традиції є внутрішньо суперечливими і умовою свого синтезу передбачають повсякденні уявлення про простір. До того ж онтологічний напрямок в дослідженні проблеми простору приводить до відтворення протягом останніх 300 років антагоністично зорієнтованих один до одного субстанціального та реляційного підходів. Приріст наукових знань про простір та час був пов'язаний з тим напрямком досліджень, який колись був започаткований І. Кантом. Простір та час в ньому розглядаються як форми чуттєвого споглядання, як умови синтезу людського досвіду, а отже, в сучасних термінах, як суспільні культурні форми.

3. Загальнонауковий рівень методології аналізу соціального простору залежить перш за все від взаємодії соціології та географії. В соціології номотетичність її методології фактично передбачає позапросторовість, що веде до недорозвинутості зв'язків з географією. В межах географії виникли компенсаторні механізми, зорієнтовані на пом'якшення негативних наслідків недорозвинутості міжнаукової комунікації. Гуманітарна географія через свої внутрішні поділи змушена була змоделювати потрібну взаємодію. Отже, в географії, незалежно від соціологічного співтовариства, розроблялися соціологічні питання. Географи в цій роботі відштовхувалися від уявлення про наявність двох аспектів тієї просторової реальності, яку вони вивчають (фізичний тривимірний простір та система відносин між елементами суспільства). Названі аспекти географічного простору синтезуються за допомогою географічної карти. Для цього простору характерним є анізотропність, поєднання континуальності та дискретності, полімасштабність. Географічний простір, як простір взаємопроникнення суспільства і природи, принципово неможливий без мапи. Вона породжує просторові образи різного масштабу, які є умовою синтезування природних і соціальних об'єктів в суспільній свідомості і через це на реальній земній (в перспективі і інших планет) поверхні.

4. Простір суспільства є багатовимірним. Різні його виміри сформувалися в ході людської історії як все нові і нові поділи, що відображають етапи освоєння простору людиною. Вже на початкових етапах соціоантропогенезу розвиток людини передбачав відділення простору житла від природного простору. Саме в першому просторі виникли умови для більш тісних психологічних контактів між людьми. В цьому просторі почали системно проявлятися соціальні закони, пришвидшуючи еволюцію людських колективів. Необхідність формування просторових умов людського життя було передумовою виникнення архітектури. Неоднакова соціальна насиченість перетвореного простору привела до виникнення великого числа соціальних розколів (центр – периферія; місто – село; внутрішні розколи цивілізаційної системи людства та ін.).

5. У соціологів-класиків, як і у більшості сучасних соціологів, просторовий аналіз суспільства є радше винятком, ніж правилом. Генеральна лінія розвитку соціології до цього часу пов'язана з підходом, підвалини якого закладені соціологізмом Е. Дюркгайма. Згідно з ним суспільство створює свій простір, який не пересікається з фізичним, або навіть географічним. Особливо чітко принципову відмінність простору суспільства від простору природи декларував П. Сорокін. В цій перспективі соціологічний простір фактично ототожнюється з соціальною структурою, що зводить нанівець евристичні можливості першого поняття.

6. Позапросторовість аналізу суспільства в соціологічному мейстрімі пов'язана з рядом методологічних характеристик соціології, з якими вона існувала від О. Конта до нашого часу. Ці риси соціології є рефлексом індустріалізму, з його прагненням до універсалізму, синхронізації, ефективності та культурної уніфікації. Як відомо, все це досягалося в межах національних держав, характеристики яких стали осмислюватися в соціології як риси суспільства взагалі. Отже, соціологія внутрішньо пов'язана зі способом мислення та образною системою, що були притаманні Вестфальській системі світового устрою. В індустріальних суспільствах найважливішим світоглядним концептом був концепт прогресу. Фактично безособовий прогрес замінив за своїми

соціальними функціями божественне провидіння. Він ввійшов у найглибші підвалини, що визначали легітимність тих чи інших суспільних форм та дій. Ідея прогресу внутрішньо споріднена з подоланням простору як перепони до людської всемогутності. Втрата позитивного відчуття простору підвищувала вартість часу. Час входить як внутрішня форма у поняття ефективності. Суспільний час перетворюється у вираження субстанції суспільства. Сам спосіб буття індустріального суспільства штовхає до економцентризму осмислення суспільних проблем. В цьому випадку простір виступає як негативна умова господарювання, яку доводиться долати. Позитивне значення мають ресурси, предмети праці, які розташовані тільки в певних місцях географічного простору. Отже, економцентризм задає модель взаємодії суспільства та природи, де переважає дискретність та інструменталізм.

7. Просторова морфологія суспільства має історичний характер. Така просторова морфологічна одиниця як регіон з'являється тільки в індустріальному суспільстві. Регіони виступають головними субнаціональними одиницями, а тому отримують інтерпретацію в теорії нації. На рівні регіонів відбувається цілісна інтерпретація національної культури. Існування націй пов'язане з виникненням регіональних систем. Виникнення нових регіонів чи еволюція старих пов'язані зі змінами в регіональних системах.

8. Взаємовідносини між регіонами можна зрозуміти, якщо прийняти до уваги, що регіони виникають як локалізації кластерів суспільних практик. Таке розуміння дає можливість синтезувати в системну єдність такі ознаки регіону як адаптивно-адаптуючий характер взаємодії суспільства та природи, історію територіальної спільноти, її соціальну структуру, самосвідомість, телеономічні спрямованість в бік політичного вираження та поселенську структуру. Від субнаціональних регіонів відрізняються геополітичні регіони, які є результатом діяльності держав, що взаємно спрямовують свої інтереси на певну ділянку земної поверхні.

9. Соціологія регіонів почала формуватися на Заході в 1950 – 1960-ті рр., а в колишньому Радянському Союзі в 1970-ті рр. Вона покликана пояснити

просторову локалізацію різних соціальних практик, виникнення в цих процесах різноманітних територіальних спільнот. Вона повинна також дати теоретичні моделі регіональних систем, з'ясувавши роль в процесі їх формування та розвитку взаємодії примордіальних та суб'єктивних факторів.

10. В сучасному світі найбільші зміни просторової морфології суспільства відбуваються на рівні всієї планети та на регіональному рівні. Глобалізація та регіоналізація виявляються взаємопов'язаними процесами. Глобалізація, маючи в основі виникнення транснаціонального капіталізму, значно зменшила можливості держав по регулюванню суспільних процесів на своїх територіях. Це посилює аномічні тенденції в сучасному світі. Сили суспільної самоорганізації штовхають до того, що регулюючі функції переміщуються на рівень регіонів. Проблематизація функцій національних держав викликає регіоналізацію двох типів – субнаціональну та наднаціональну. Продуктивною регіональною політикою виглядає така, яка через принцип субсидіарності поєднує обидва рівні в єдиний організм, що поки що краще, ніж будь-де вдалося в ЄС.

РОЗДІЛ 2

ЕТНІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ ДОНБАСУ

2.1. Етнос як соціальна спільнота

Проблему етносу ми будемо розглядати через категорію соціальної спільноти. "Соціальна спільнота" – категорія соціології, що має подвійну спрямованість. З одного боку, вона констатує різноманітність членів суспільства, з іншого ж боку – вказує на те, що люди з відповідними спільними ознаками об'єднуються в групи. Такі групи формуються як результат дії перш за все примордіальних сил. Вже потім на них можуть впливати конструюючі зусилля еліт. Одним з примордіальних факторів є неоднорідний суспільний простір, в якому групи виникають і взаємно розташовуються. Співіснування людських груп в одному соціальному просторі створює феномен соціальних відносин. Породжується механізм, який робить можливими різні типи зв'язків. З цього приводу вдало

висловився В.О.Ілюшин: "Відносини – не реальна взаємодія речей, а лише можливість такої взаємодії"[156]¹.

Перебуваючи в певному місці соціального простору, відноситися до інших, вступати з ними в зв'язки – означає різні практики. З спільних практик формуються спільні інтереси, а їх усвідомлення породжує групову свідомість. Бути членом групи – це посідати певний статус, грати відповідну соціальну роль, носити соціальну маску, що стандартизує спілкування між людьми. Бути членом групи – знаходитися в полі певних експектацій, тобто очікувань з боку суспільства поведінки, яка відповідає статусу. Бути членом групи означає підкорюватись груповим цінностям. Сукупність цих ознак робить людську групу суб'єктом суспільної дії.

Людські групи надзвичайно різноманітні. Що стосується соціальних спільнот, то вони являють собою великі соціальні групи, а отже тут неможливе безпосереднє спілкування всіх з усіма. З цим пов'язана ще одна їхня характеристика – неістотність безпосередніх психологічних реакцій членів один на одного для існування спільнот. Тому, як правило, вони існують значно довше в порівнянні з малими групами. Це свідчить про зв'язок соціальних спільнот з існуванням певного соціального цілого – суспільства. Оскільки суспільство існує лише завдяки сукупній людській діяльності, то спільноти пов'язані з неоднорідністю цієї діяльності та з обмінними процесами в суспільстві.

Ми поділяємо точку зору, згідно з якою етноси належать до соціальних спільнот. Це означає, що їм притаманні риси, які є спільними для всіх соціальних спільнот. Але для розуміння сутності етносу в наш час вже недостатньо вказувати на його зовнішні ознаки. Московська етнографічна школа показала вичерпаність цього шляху [186]². Треба зрозуміти сутність практик, які перетворюють людську сукупність в етнос.

У світовій соціологічній та етнологічній думці є надбання, які дозволяють просунути по цьому шляху. Перш за все хочу звернути увагу на працю

¹ [156] Ілюшин В.А. Стоимость и богатство. – Луганск: Издание автора, 1992. – С. 63.

² [186] Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – С. 17 – 33.

Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності та держави". В передмові до першого видання 1884 р. автор писав: "Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є в кінцевому підсумку виробництво та відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знов-таки, буває двох родів. З одного боку – виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла та необхідних для цього знарядь; з іншого – виробництво самої людини, продовження роду"[449]¹.Такий розтин виробництва можна зробити лише в абстракції. В живій дійсності обидва моменти суспільного виробництва взаємопронизують один одного. Але основою етносу є перш за все друга підсистема суспільного виробництва – відтворення самої людини. При цьому другу підсистему суспільного виробництва не слід ототожнювати суто з процесом дітонародження. Але і цей процес має стосунок до реального буття етнічних спільнот. Дітонародження в суспільстві передбачає такі суспільні інститути як шлюб та сім'ю, а отже складний психоментальний комплекс, що регулює відносини між статями. Те, що структура спорідненості відносно автономна по відношенню до виробничих відносин, видно на прикладі первісних суспільств. Тому К.Леві-Строс дуже цінував думку засновників марксизму про те, "...що первісні суспільства або ж ті, котрі такими вважаються, управляються завдяки зв'язкам кровних родичів (ми називаємо їх тепер структурами спорідненості), а не виробничими відносинами"[222]².

Поки діяльність людей своїм стрижнем мала саме безпосереднє відтворення людського життя, доти на першому місці знаходилися етнічні характеристики людських груп. Інакше не пояснити той факт, про який В.С.Барулін пише так: "...Всі спільноти первіснообщинного ладу носили яскраво виражений етнічний характер"[30, 61]³.

¹ [449] Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в трех томах. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1979. – С. 212.

² [222] Леві-Строс К. Структурна антропология / Пер. з фр. З. Борисик. – К.: Основи, 1997. – С. 320.

³ [30] Барулин В.С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 61.

Відтворення людини через народження передбачає певний тип обмінних процесів. К.Леві-Строс їх характеризує як обмін жінками. Чітко уявлення про це він виклав при дослідженні авункулату, тобто давнього звичаю, що передбачає тісний зв'язок небожа та дядька з боку матері. Він писав: "...В людському суспільстві чоловік може отримати жінку від іншого чоловіка, який поступається нею або як донькою, або ж як сестрою. Отже, немає потреби пояснювати, як саме у структурі спорідненості з'являється дядько з боку матері: він там не з'являється, він там – безпосередньо даний, він є її умовою"[220]¹. К. Леві-Строс розглядав спорідненість як динамічний процес телеологічного характеру, що існує одночасно в синхронічному і діахронічному вимірах.

Структура спорідненості з її обмінними процесами передбачає презумпцію зрозумілості. Успішне відтворення людини неможливе в світі, який незрозумілий, а отже, в якому неможливо впевнено діяти. Презумпція зрозумілості – наслідок колективних семіотичних дій, які здебільшого вплетені в матеріальну діяльність. Це не що інше як процес спілкування. Він обслуговується процесом реального буття мови, тобто мовленням. В.Х.Лобас пише : "Упорядкування явищ дійсності засобами етнічних мов створює у свідомості людей психологічну установку на те, що світ можна впорядкувати і діяти осмислено в межах цього встановленого порядку. А те, що залишається за межами цього порядку, слід вважати чужим, незрозумілим, хаосом"[231]². В.Х.Лобас пропонує цю функцію етнічних мов називати "презумпцією осмисленості". "Якщо якесь явище має назву в певній мові, воно осмислене. Йому є місце в системі уявлень, можна передбачити, що від нього можна чекати"[231]³. Отже, презумпція зрозумілості своєю передумовою має презумпцію осмисленості. Вони є результатом колективності, яка передбачає обмінні інформаційні процеси, спілкування. В сучасній науці виділяють три різновидності спілкування: 1) комунікацію як обмін оперативною інформацією;

¹[222] Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З. Борисик. – К.: Основи, 1997. – С.51.

² [231] Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 14.

³ [231] Там же.

2) трансляцію як міжпоколінну передачу інформації в ході соціалізації молодого покоління; 3) трансмутацію як інноваційний інформаційний процес, що передбачає пояснення[231]¹.

Виникнення етнічності – це розв'язання парадоксу комунікації, що був відкритий В.Х Лобасом. Відкривач сформулював його так: "Сутність його з соціальної, наприклад, точки зору полягає в тому, що для досягнення єдності комунікація повинна базуватися на цій єдності. Логічний аспект цього парадоксу полягає в тому, що взаєморозуміння можливе при ототожненні предмету з самим собою, а це, в свою чергу, передбачає знання ознак, за якими здійснюється ототожнення"[229]². Фактично, цей парадокс є одним з проявів герменевтичного кола. Розірвати це коло та досягти презумпції зрозумілості в спілкуванні можливо лише за умови постійного знаходження індивідів в стані обміну інформацією, тобто колективності. Герменевтичне коло розривається лише в тому випадку, коли суб'єкти-індивіди включені в колективний суб'єкт. У цьому випадку виникає особливий спосіб регуляції поведінки індивідів за допомогою того, що Г.Гарфінкель назвав "фоновими очікуваннями". Це ті властивості повсякденного життя, які навіть не помічаються людьми, але виконують роль правил при взаємодіях індивідів. Через фонові очікування суспільство задає спрямованість власної інтерпретації[166]³. Звідділя і презумпція зрозумілості є чинником згуртованості членів етносу і одночасно чинником відчуження від інших етносів. Етнос вкорінений в повсякденності, але не локалізується винятково в межах профанних практик. Своє завершення презумпція зрозумілості світу в етнічному житті знаходить на сакральному рівні. Сфера сакральності може бути як суто релігійною, так і стосуватися громадянської віри (героїчні події в історії народу, видатні постаті та ін.). Діалектика профанного і

¹ [231] Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 31 – 32.

² [229] Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления. – К.: Вища школа, 1980. – С. 147.

³ [166] Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 251 – 256.

сакрального пронизує все етнічне життя. Але к відповідності до завдань нашого дослідження у цій роботі переважна увага зосереджена на повсякденності.

Суспільна самоорганізація, що викликала до життя етноси, була пов'язана з рядом факторів. Щоб розібратися з ними слід розрізняти етногонію та етногенез. С.О.Арутюнов запропонував під першим терміном розуміти первинне утворення етносів на базі доетнічних колективів, а під другим – утворення нових етносів на базі попередніх[17]¹. Етногонію цей автор пов'язує зі змінами, що відбулися в верхньому палеоліті. Антропологічно – це сапієнтація, технологічно – поява складених з декількох елементів знарядь, лінгвістично – поява синтагм, а соціально – на заміну стаду приходить екзогамна родова організація. Екзогамні родові общини не могли існувати ізольовано від інших общин, адже інакше неможливе відтворення людей шляхом дітонародження, але, одночасно, первісні колективи не могли селитися близько один від одного. Це пов'язано з проблемою так званої "кормової території". При чисельності общини в 100 чол. діаметр території, де її члени полювали, повинен становити близько 50 км. Це розштовхувало общини в територіальному плані. С.О.Арутюнов писав, що такі колективи селилися вздовж певної лінії ландшафту (річка, передгір'я та ін.). Вирішення суперечності між потребою взаємодіяти та потребою просторово віддалитися було досягнуто через виникнення дуально-родової організації, коли один з сусідів ставав близьким, інший – далеким[17]². Фактично, так виникла і перша форма територіальної організації суспільства.

Цілком можна погодитися з С.О.Арутюновим, що "...етноси як форми культурної варіабельності можуть розглядатися як адаптивні механізми, ізоморфні різним видам біологічної варіабельності"[17]³. При цьому слід наголосити, що етноси виконували адаптивні функції не тільки на початковому етапі їх існування. Це – їх атрибутивна властивість. Адаптація здійснюється відносно природного середовища, інших етносів та своїх внутрішніх проблем.

¹ [17] Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – С. 28.

² [17] Там же. – С. 59.

³ [17] Там же. – С. 57.

Е.С.Маркарян пов'язує з цим появу трьох підсистем культури: природно-екологічної, суспільно-екологічної та соціорегулятивної[254]¹.

Адаптація здійснюється не тільки завдяки знаряддям праці. Вона передбачає мотивацію діяльності індивідів, певні диспозиції, а також проєктивні схеми успішної діяльності. Останні я далі буду розглядати як особливу підсистему цінностей. Знаряддя праці (навіть одні й ті ж) набувають різного значення в контексті цілого адаптаційного комплексу.

Здійснення практик, пов'язаних з відтворенням буття людей, які забезпечують виникнення етнічних груп, одночасно є процесом етнічної самоідентифікації. С.О.Макеев вважає, що ідентифікаційні практики "...можна трактувати як постійно поновлювані індивідуальні та групові спроби розташувати себе в неоднорідному просторі, упевнитися в стабільності приналежності до реальних та «уявних» спільностей, спроби знайти переконливі підтвердження відповідності «зовнішніх» та «інтерналізованих» структур, тобто соціальної структури і габітусу"[250]².

В процесі ідентифікаційних практик у членів етносу народжується відчуття "Ми", яке закріплюється в самоназві. Особистість пов'язана з відчуттям декількох "Ми", або ідентитетів. Це може бути "Ми – члени сім'ї", "ми – друзі", "ми – уродженці Луганщини", "ми – жителі України", "ми – українці", "ми – росіяни", "ми – гагаузи", "ми – токарі", "ми – викладачі соціології", "ми – люди середнього віку", "ми – чоловіки", "ми – жінки" та багато чого іншого. Етнічне "Ми" характеризується тим, що зрівнює нерівних. Адже етнос – соціальна спільнота, яка включає в свій склад представників інших соціальних спільнот, що знаходяться у відносинах нерівності. Це дало підставу С.О. Войтовичу висунути тезу про те, що "етнічні й територіальні чинники визначають лише просторові кордони спільноти, але аж ніяк не організують її в систему як цілісність"[73, 34]³.

¹ [254] Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука: (логико-методологический анализ). – М.: Мысль, 1983. – С. 55.

² [250] Макеев С.О. Структурна перспектива в сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 32.

³ [73] Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – С. 34.

З розглядом етнічних та територіальних чинників як однопорядкових погодитися неможливо. Так же неможливо поділити думку про етнічні чинники, як про "кордони спільноти". Адже етнос - теж спільнота. Кожна спільнота покладає сама собі межу сукупністю практик, завдяки яким вона існує. Клас, скажімо, може включати представників різних етносів. Суспільства сучасних країн, або соціальні організми, як правило, багатоетнічні. Тому не можна етнічний чинник розглядати як такий, що покладає межу соціальному організму. Але все ж теза С.О.Войтовича виникла не на порожньому місці. Етнічний чинник постійно породжує в суспільстві зрівняльні тенденції. Він формує уявлення, що члени етносу мають перед іншими членами етносу певну моральну відповідальність. Тобто етнічна приналежність пов'язується з зобов'язаннями перед етнічним колективом, які закріплюються, здавалося б, безглуздими висловами – "справжній українець", "справжній росіянин", "справжній іспанець" чи "справжній удмурт".

Власне, ця позиція – псевдоетична, тому що мораль є вираженням загальнолюдського. Але ця позиція часом дієва. Причому ця дієвість може бути спрямована на пом'якшення класового гноблення. Мабуть, без цього була б неможливою така складова реформ Солона в давніх Афінах як заборона обернення в рабство за борг та сісахфія ("струшування тягаря")[158]¹. У Платона з цього випливає протиставлення еллінів і варварів як нерівних за суттю. В Книзі п'ятій "Держави" говориться: " – Виходить, і нашим громадянам не можна мати рабом елліна та й іншим еллінам слід радити те ж саме.

– Звичайно, таким чином їхні зусилля будуть скоріше спрямовані проти варварів й елліни утримаються від міжусобиць"[310]².

Далі це пояснюється таким чином: "Я стверджую, що всі елліни – близькі один одному люди і знаходяться між собою в стані спорідненості, а для варварів вони

¹ [158] История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузишина. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 11 – 114.

² [310] Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений в 4 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1994. – С. 247.

– іноземці та чужинці"[310]¹. З таких засновків виводиться природність війни між еллінами та варварами і природність миру між еллінами.

Зрівняльні тенденції етнічної ідентифікації є причиною того, що члени того чи іншого етносу орієнтуються на найвищі досягнення представників свого етносу. Відблиск найвищих досягнень начебто лягає на всіх представників цього етносу, піднімаючи їх самооцінку. Ставлення до найвищих досягнень членів свого етносу отримало назву "національної гордості". Через ці найвищі досягнення зусилля представників етносу, які теж прагнуть соціальної активності, певним чином орієнтуються. Виникає ефект суспільної тенденції, що самопідсилюється. Таким чином реалізується і адаптивно-адаптуюча функція етносу. Це, можливо, найкраще ілюструє історія євреїв, які проживали в Європі. Вони добре відчували потребу в висококваліфікованій інтелектуальній праці з становленням індустріального суспільства і змогли адекватно відповісти на цю потребу. Звідділя їх значний внесок в розвиток науки та мистецтва.

Досвід єврейського етносу свідчить про важливість референтної групи членів етносу, що досягли найвищих здобутків. Дуже небезпечно, коли такої референтної групи немає, або її заміняє інша група – скажімо жертв насильства, або ж катів. Це загрожує етнічній групі дезінтеграцією.

Зі зрівнюванням нерівних при формуванні етнічних "ми" пов'язане й формування спільних психологічних рис членів того чи іншого етносу. Думаю, можна погодитися з М.Н.Корньєвим та А.Б.Коваленко, котрі розглядаючи "національний характер" як фіксацію певних типових рис, застерігають проти їх абсолютизації: "Будь-яка риса національного характеру не може бути жорстко прив'язана лише до конкретної нації, кожна з них зрештою є загальнолюдською рисою. Адже не можна сказати, що якомусь народові властива працьовитість, а іншому – веселість. Тому слід говорити не стільки про різний набір рис, скільки про міру вираженості тієї чи іншої риси, про специфіку її вияву"[199]². Ця констеляція рис змінюється з часом, що є вираженням адаптивної функції етносу.

¹ [310] Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений в 4 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1994. – С. 248.

² [199] Корньєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – К.: Б.В. 1995. – С. 136.

Цитовані вище соціальні психологи наводять декілька відповідних прикладів. У XVIII ст. найбільш схильним до революційних змін народом вважали англійців, а французів розглядали переважно як консерваторів. Ці стереотипи змінилися на протилежні після Великої французької революції. В той же час німців вважали нездатними до економічної діяльності, але після промислового перевороту в Німеччині від цих уявлень не залишилося й сліду[199]¹.

Слід відзначити одну рису етносу, що пов'язана з формуванням людини як цілісності і яка стає більш зрозумілою саме при аналізі процесу зрівнювання нерівних. Він забезпечується процесом соціалізації, коли особистість формується як етнофор, тобто носій етнічних ознак (нагадаю, що термін "етнофор" належить В.В.Піменову). Бути ж етнофором – це бути носієм саме загальних рис етносу. На опис цього явища спрямований особистісно-типологічний підхід, розроблений в нашій літературі М.О.Шульгою. "Він заснований на тому, що приналежність особи до етнічної спільноти, включеність в життєдіяльність цієї групи формує у неї сталі, такі, що повторюються, риси, властивості, спрямованість, які є типовими для всіх або більшості членів спільноти"[442]². Український дослідник наводить переконливі докази щодо цього. Наприклад, кожна етнічна культура має свій ідеальний образ нормальної дитини. В США – це активний, радісний дослідник довколишнього світу, в Японії – тихий та замкнутий малюк. Десь на 3 – 4 місяцях життя у дітей формується відповідна поведінка. Відмінності з ходом соціалізації збільшуються[442]³.

Далі М. Шульга дає більш розгорнуту картину впливу етносу на особу. Він говорить про три головні способи: 1) через несвідоме засвоєння ціннісних орієнтацій, норм, настанов, цілей, еталонів поведінки даної етнічної культури; 2) через закон; 3) через ідеологію[442]⁴. Український етнолог звертає увагу на те, що в процесі етнізації діють дві системи детермінації – облігаторна та така, що не має облігаторного характеру. Про першу він говорить: "В певному значенні

¹ [199] Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. – К.: Б.В. 1995. – С. 140 – 141.

² [442] Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. –С. 8.

³ [442] Там же. – С. 32.

⁴ [442] Там же. – С. 39.

феномен етнізації особистості являють собою побічні продукти, наслідок таких видів діяльності, котрі на свідомому рівні не передбачають відповідний результат"[442]¹. Далі наводиться приклад: "...Логіка загальнокультурних конструкцій українського та російського етносів імпліцитно містить в собі православні християнські «паттерни», схеми, «ходи». Хоча в свідомості, причому не тільки особистій, але й суспільній, вони слабо усвідомлені, слабо відрефлектовані, тим не менш сприймаються як давні, народні, «грунтові», корінні"[442]². Інша система детермінації, що не має облігаторного характеру, має відкритий характер. Етнічна культура, досвід народу стають тут предметом свідомої рефлексії особи. Людина щось приймає, а щось відкидає.

Ось через цю діалектику облігаторного та необлігаторного в етнізації особи і проявляється дуже важлива риса етносу. Він є способом відтворення людини як цілісності. Тобто в процесі соціалізації людина набуває професійні якості, стає членом багатьох спільнот та організацій, але завдяки етносу вона залишається цілісною особою. Саме цьому і служить зрівнююча функція етнічної спільноти, завдяки їй відтворення людини здійснюється не як відтворення слюсарів, поетів чи космонавтів, а як цілісних осіб, які можуть переходити від одного виду діяльності до іншого. Саме тут розгадка того, що етнічні відмінності всі відчують але дуже часто абсолютно неможливо чітко їх визначити. Етнічність заглиблена в повсякденності, вона криється в її обмінних процесах, про які я вже сказав раніше. Але завдяки цьому вона пронизує всі підсистеми суспільства, проникаючи у всі його пори. Завдяки цьому відбувається стабілізація суспільства. Воно не розколюється на професійні чи якісь інші замкнені утворення, які б контактували лише з прагматичних економічних міркувань. До речі, це вказує межу теоретичній абстракції раціональної "людини економічної".

Якщо ж в одному суспільстві об'єднуються декілька етносів, які будуть виконувати різні професійні функції, спілкуючись лише на рівні спеціалізованих обмінів, то виникне тенденція до перетворення етнічних груп у кастові

¹ [442] Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. –С. 31.

² [442] Там же. – С. 32.

утворення. Це стосується не тільки індійських каст, природа яких історично стала значно складнішою. Щось подібне можна побачити в феномені, який Д.С.Фюрніваль та М.Г.Сміт назвали "плюралістичним суспільством". Вони його спостерігали в Бірмі та на Яві. Там різні етнічні групи живуть поряд, але окремо. В кожній з них своя внутрішня стратифікація[155]¹. Це зовсім не той плюралізм, до якого варто прагнути. Такі суспільства постійно потрясаються вибухами міжетнічних конфліктів.

Отже, підсумуємо. Етнос – соціальна спільнота, яка існує завдяки обмінним процесам, що розгортаються в площині повсякденності, маючи своєю метою відтворення людини як цілісної особистості. Етнічність перш за все пов'язана з формами спорідненості та з повсякденним спілкуванням. Саме на цьому фундаменті формується релігійна, політична та ідеологічна складова буття етносу.

Далі вважаємо за необхідне перевірити свої висновки на міцність. Колись Дж.К.Хоманс виступив з в'їдливою критикою функціоналізму. Він писав: "Те, що дійсно було зроблено функціоналістами, виявилось не теорією, а просто новою мовою для опису соціальної структури, однією з багатьох можливих мов; і більшість праць, на їх думку теоретичних, полягала в тому, щоб показати, як слова інших мов, в тому числі і повсякденної, можуть бути перекладені мовою функціоналізму"[422]². Зробимо перевірку своїх твердження на теоретичність. Слід впевнитися, чи не являють вони собою просто переклад на іншу мову (в даному випадку – мову соціального обміну) того, що вже було сказано московською етнографічною школою та іншими дослідниками. Якщо ні, то тоді ознаки етносу, які були виділені представниками московської етнографічної школи, повинні бути пояснені, виходячи з нових теоретичних засновків. Адже, як писав в уже цитованій праці Дж.К.Хоманс, "якщо соціологія – наука, то вона повинна серйозно поставитися до того завдання, що стоїть перед будь-якою

¹ [155] Ильин В.И. Социальная стратификация. – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского у-та, 1991. – С. 56 – 57.

² [422] Хоманс Дж. К. Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 52 – 53.

наукою, а саме: пояснити отримані емпіричні дані. Будь-яке пояснення є теорія, і як таке воно існує в формі дедуктивної системи"[422]¹.

Почну з самосвідомості та самоназви як її частини та індикатора. Л.М.Гумільов цим чинникам приділяв найбільшу увагу при визначенні етносу: "Мова, походження, звичаї, матеріальна культура, ідеологія інколи виступають визначальними моментами, а інколи – ні. Винести за дужки ми можемо тільки одне – визнання кожною одиницею: «Ми такі-то, а решта – інші"[114]². З цього приводу перш за все слід відмітити, що певний рівень самосвідомості притаманний і іншим соціальним спільнотам – класам, професійним групам, статевим групам та ін. Тобто вони теж являють собою певні "Ми", що протиставляють себе іншим "Ми". По-друге, вказати на самосвідомість як на ознаку спільноти не означає ще пояснити її сутність. Самосвідомість передбачає рефлексію. Можливо, виникнення та функціонування етнічної самосвідомості можна описувати за допомогою схем В.О.Лефевра. Перш за все маю на увазі рефлексивну структуру, коли суб'єкт А уявляє собі комбінацію самого себе та суб'єкта В, як таких, що бачать комбінацію обох суб'єктів[440]³. Ю.А.Шрейдер однією з найбільш важливих лефеврівських ідей вважає ту, згідно з якою "...оцінка суб'єктом себе та відчуття цієї оцінки як негативної або позитивної здійснюється без зусиль свідомості"[440]⁴. Тобто діє своєрідний оціночний автомат, що виробляє самооцінки. Хоча сам В.О.Лефевр, дослідивши різні форми рефлексії, дійшов висновку навіть про існування двох етичних систем, але мені поки що невідоме застосування цих процедур до вивчення саме етнічної самосвідомості. Між тим застосування формальних засобів для її вивчення, створення відповідної моделі могли б відкрити нові перспективи перед багатьма науками, в тому числі й перед етносоціологією.

¹ [422] Хоманс Дж. К. Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 60.

² [114] Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е издание. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – С. 95.

³ [440] Шрейдер Ю.А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 33.

⁴ [440] Там же. – С. 35.

Але і на сучасному рівні знань можна твердити, що рефлексивні автоматизми етнічної самосвідомості вкорінені саме в обмінних процесах повсякденності. Відносини спорідненості, повсякденне спілкування, діалектика профанного та сакрального формують та зберігають певний універсум життєдіяльності особи. Цей універсум передбачає такий рівень колективної рефлексії, коли спосіб життя групи визнається нею як нормальний. При цьому нормальність ця не потребує підтвердження, вона сама собою зрозуміла. Становище змінюється, коли етнос на повсякденному рівні вступає в тривалі відносини з іншим етносом. Виникає потреба в постійному підтвердженні своєї нормальності. Особливо гострих форм ця потреба набуває в умовах міжетнічної конкуренції, коли у якоїсь з груп виникають сумніви в успішності своїх практик. Тоді в її самосвідомості власний етнічний образ набуває рис проблематичності. Вона себе бачить начебто різними очима – своїми і свого конкурента. Це породжує дискомфорт, отже і спроби його позбутися. Виникають відповідні ауто- і гетеростереотипи. За певних обставин вони можуть стати засобом легітимізації насильства по відношенню до етнічної групи, котра розглядається як конкурент.

В цьому плані значний інтерес становить зусилля С.В.Оболенської, спрямовані на аналіз процесу складання образу німця в російській культурі XVIII – XIX ст. Дослідниця переконливо доводить, що цей образ складався під час повсякденних контактах росіян з німцями, котрі жили в таких містах як Москва і Санкт-Петербург. Що ж стосується німців, які жили в Німеччині, а також німців-колоністів причорноморських губерній, то про них не було чітких уявлень. Уявлення, що народжувалися в повсякденних інтеракціях, набували сталості та підсилювалися через такі форми народної російської культури як лубочні видання, вистави на майданах та ін. С.В.Оболенська пише: "...В образі німця відображалось уявлення про самого себе, відбувалося осмислення власного образу. Виявляючи переваги, відчували змішані почуття – і повагу, і заздрість, прагнули з допомогою іронії злегка принизити образ чужого і упевнити себе, що російська людина не гірша. Насмішка виступає як форма

самоствердження"[280]¹. Отже, історичний матеріал свідчить на користь того, що основні структури етнічної самосвідомості формуються і зберігаються в повсякденних інтеракціях.

Ще одна ознака етносу, яку слід проаналізувати, – мова. Здається, що ця ознака самоочевидна. Але все не так просто. Ю.В.Бромлей писав: "Існування спільної мови у декількох етносів разом з тим свідчить про надмірну категоричність тези, яка пов'язує виконання функції етнічної ознаки лише з тією мовою, яка властива винятково даному народу"[51]². Прикладами тут виступають англословні народи, народи, що послуговуються іспанською, португальською чи арабською мовами. Серби та хорвати теж користуються двома варіантами однієї мови. З іншого ж боку, є народи, для яких характерною є практично повна двомовність (українці, парагвайці, значною мірою перуанці). Різні частини одного народу можуть говорити різними мовами (шотландці, ірландці тощо). Все це свідчить про те, що для існування етносу потрібна не унікальна мова, а своя сфера спілкування, де діє презумпція зрозумілості. Вона може забезпечуватися і однією мовою, і двома мовами, і навіть декількома. Але межі етносу задає не мова, а от ця безпосередня зрозумілість соціального та природного світів.

Дуже цікавою проблемою є співвідношення етносу і культури. Я вже наводив висловлювання, в яких вони фактично ототожнюються. Без сумніву, немає етносу без культури, але далеко не все в культурі має етнічний характер. Загальним місцем в етнологічних дослідженнях стало розрізнення етнічної культури та культури етносу. Остання значно ширша в сучасних умовах від першої, тому що включає елементи загальнолюдської культури.

Існує декілька сотень визначень культури. Тільки станом на другу половину 60-х років ХХ ст. А.Моль нараховував понад 250 її дефініцій[266]³. На нашу думку, одним з найбільш "працюючих" в соціології є визначення культури, запропоноване українським дослідником В.Х.Лобасом. "Комплекс приписів та

¹ [286] Оболенская С.В. Образ немца в русской народной культуре XVIII-XIX вв. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 181.

² [51] Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 55.

³ [266] Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – С. 35.

обмежень, що вироблені в процесі трудової діяльності та відрізняють соціальний тип організації від біологічного, іменуються терміном «культура»"[229]¹. В цьому визначенні в найбільш узагальненій формі знайшли відображення інтенції радянської культурології. Воно близьке до підходів Е.С.Маркаряна і Ю.М.Лотмана. Разом з тим, для нього притаманний надзвичайно високий (кібернетичний) рівень узагальнення, що дозволило відобразити саме всезагальні риси культури. Власне до етнічних компонентів культури при такому погляді належать ті форми діяльності (приписи та обмеження), які пов'язані з формами спорідненості та з забезпеченням презумпції зрозумілості світу.

Хоча культурні форми можуть передаватися від одного суб'єкта до іншого, але культура як така пов'язана з тими чи іншими формами колективності. Вона виступає як система форм діяльності тієї чи іншої спільноти. Це означає неможливість співіснування в культурній системі будь-яких довільних форм діяльності. Залишаються тільки ті, які відповідають системі. Інші вибраковуються нею. Можливо, найбільш наочні уявлення про це дають праці з фонології М.С.Трубецького. М.В.Попович таким чином передає сутність структуралістських уявлень у лінгвістиці: "Уже на рівні фонології аналіз звукового складу мови дав можливість не тільки з необхідною точністю встановити властиві для даної мови опозиції звуків (точніше, фонем – звуків, значущих саме для даної мовної системи), але й взаємозв'язок між звуковими мовними явищами. Зміна звучань в одному, так би мовити, місці мовного поля викликає зміну звучань в іншому місці, оскільки всі звукові, фонетичні опозиції пов'язані між собою"[322]². Мова – один з найважливіших елементів культури. В її фонологічних законах відображається загальна риса системності культури. Для культури ж як надскладної системи людських форм діяльності теж властиві слідування, обумовлені її цілісністю. В.Х.Лобас пише про них таке: "Бути «культурною людиною» означає, таким чином, входити до складу певної єдності, бути здатним мислити, відчувати і діяти в певній послідовності, що дозволяє

¹ [229] Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления. – К.: Вища школа, 1980. – С. 47.

² [322] Попович М.В. Рациональность и измери людського буття. – К.: Сфера, 1997. – С. 35.

стати передбачуваним. Якщо людина сказала «а», то мусить сказати «б», якщо сказала «один», то має на увазі, що наступною цифрою буде «два»"[231]¹.

Крім культурних слідувань, які реалізуються в послідовності дій людей як індивідів, для культури властиві системні закономірності. Одну з таких закономірностей російської культури відкрили і дослідили видатні представники Тартусько-московської семиотичної школи Ю.М.Лотман та Б.А.Успенський. Маю на увазі бінарну структуру цієї культури. Бінарний характер полягає в тому, що тут не визнаються ціннісно нейтральні явища. Весь культурний світ дихотомічно розколюється на ціннісно позитивну та ціннісно негативну частини. Це задає і відповідні характеристики культурної динаміки. Нове уявляється як радикальний розрив з попереднім. Як писав Ю.М.Лотман: "Навіть там, де емпіричне дослідження знаходить багатофакторні та поступові процеси, на рівні самосвідомості ми стикаємося з ідеєю повного і безумовного знищення попереднього і апокаліптичного народження нового"[236]². Культурна динаміка набуває рис постійного "вивертання": "Природним результатом цього було те, що нове виникало не з структурного «невикористаного» резерву, а з'являлося як результат трансформації старого, так би мовити, вивертання його навиворіт. Звідцілья, в свою чергу, повторні зміни могли фактично приводити до регенерації архаїчних форм"[238]³. Можливо, ця структурна закономірність властива не тільки російській культурі, а культурам всіх східнослов'янських народів, а може й всім православним народам. Ми до цього повернемося в останньому розділі.

Будучи системою форм людської діяльності, культура є колективною пам'яттю народу. Через свою структурну організацію вона впливає на вибір майбутнього.

¹ [231] Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 29.

² [236] Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис – Издательская группа «Прогресс», 1992. – С. 268.

³ [238] Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XV111 в.) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т. 1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С.221.

Тому можна погодитися з таким афористичним визначенням культури: "Це минуле, яке діє в сучасних умовах і формує майбутнє"[163]¹.

З цього можна зробити такий висновок. Хоча в культурі народу можна виділити суто етнічні елементи (їх найчастіше вбачають в традиціях, обрядах, ритуалах, формах побуту), але завдяки системності культура як цілісність теж набуває етнічного забарвлення. Виходячи з цього, слід визнати плідною думку Ю.В.Бромлея про етноси як про "згустки" специфічної культурної інформації[51]².

Для забезпечення презумпції зрозумілості у випадку запозичень в культурі діють механізми адаптації. Перш за все вони функціонально розділяють своє та запозичене. Наприклад, для японської культури властивий поділ елементів побутової культури на традиційні японські – «васікі» та запозичені західноєвропейські – «йосікі». При цьому "васікі" переважають в інтимній сфері, "йосікі" – в публічній[16]³. Отже, і цей матеріал підтверджує, що в культурі є елементи, які пов'язані безпосередньо з обмінними процесами, що забезпечують існування етносу як соціальної спільноти. Разом з тим помітно й інше. Етнічна функція культури не обмежується тільки її власне етнічними елементами. Вона виконує етнічну функцію також в своїй цілісності.

Закінчуючи розгляд проблеми "етнос та культура", хочу звернути увагу на відображення в етнічній культурі природного світу. Через пристосування форм людської діяльності до певного природного середовища етнос виконує адаптивні функції. Вони не обмежуються тільки прагматичною складовою, скажімо, усталеністю успішних способів господарювання, форм одягу, типів житла тощо. Адаптивно-адаптуюча діяльність спільноти включає в себе і певні форми семіозису. Внаслідок цього знакову роль починають відігравати елементи ландшафту, флори й фауни, з якими пов'язана життєдіяльність етносу. В. Тихонович про цей процес символізації простору життєдіяльності суспільства

¹ [163] Канак Ф., Лобас В. Національний прогрес: сподівання, реалії, перспективи // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 105.

² [51] Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 53.

³ [16] Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 51 – 53.

пише наступним чином: „ З погляду соціологічного, насамперед ідеться про ідентифікаційне освоєння, „*привласнення*” (поряд з іншими ознаками суверенної державності) території країни як соціального простору життя, тобто *місця* життєдіяльності даної спільноти, пов’язаної відносинами соціальної взаємодії” [368]¹. Звідціля символічність образу берези для росіян чи калини – для українців. Символічного значення набувають краєвиди, а потім і символічні зображення своєї місцевості.

Для нашої мети слід розглянути ще один теоретичний сюжет, пов’язаний з типологією етнічних спільнот. Він має два аспекти. З одного боку, аналізується ієрархія етнічних спільнот в синхронному плані, з іншого – виділяються історично-стадіальні типи етносів. Обидва аспекти надзвичайно заплутані. Навколо них багато десятиліть точаться суперечки. Ми не ставимо собі за мету поставити крапку в цих дискусіях. Скоріше, будемо прагнути досягти точності в термінах, які буду використовувати в подальшому аналізі реалій Донбасу.

Почну з питання про ієрархію етнічних спільнот. Ю.В.Бромлей запропонував виділяти: а) "основні етнічні підрозділи"; б) "елементарні етнічні одиниці" чи "мікроетнічні одиниці"; в) "макроетнічні одиниці". Критерії для їх виділення, щоправда, не відрізнялися великою чіткістю. Наприклад, основний етнічний підрозділ пропонувалося розуміти як сукупність людей, що характеризується найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей. Але як виміряти цю інтенсивність? Далі автор пояснював, що "основний етнічний підрозділ" – це власне і є етнос. Ще невизначенішим видається критерій для виявлення "елементарних етнічних одиниць". Ю.В.Бромлей говорив про них як про межу поділу етносу. Не викликає заперечень тільки уявлення про "макроетнічні одиниці" як про такі спільноти, що охоплюють декілька етносів. Ці недоліки проявилися при спробі знайти межу поділу етносу. Вчений дійшов висновку, що ним є людина як етнофор[51]². Але ж мова йшла про ієрархію етнічних спільнот.

¹ [368] Соціальний простір життя як суб’єктивна символічна реальність/ Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 60.

² [51] Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 125 – 126.

Виділення людини в цьому ряду не є співмірним. Якщо ж треба перейти від логіки до онтології етнічного буття, то й в цьому випадку етнофор – це не атом етнічності, з яких складається етнос. Щоб бути носієм етнічних рис слід належати до етносу, тобто етнічні риси людини виступають в ролі системних якостей. Ще на одну ваду в підході до етнофора як до мікроетнічної одиниці вказав М.В.Крюков. За його словами, окремі етнофори не відокремлюють себе від інших етнофорів цього ж етносу в етнічному плані, а отже їх не можна розглядати як самостійні таксономічні одиниці[209]¹.

В подальшому відбулося уточнення критеріїв віднесення етнічних спільнот до різних таксономічних рівнів, але сам тричленний поділ зберігся. Так, Л.М.Гумільов виділяв етноси, субетноси та суперетноси. Останньому терміну він приділяв особливу увагу, вважаючи феномен етносу лише варіантом суперетносу[114]².

Більшість дослідників субетнос визначають як внутрішню групу в межах етносу. Наприклад, М.М.Чебоксаров та І.А.Чебоксарова писали так: "Територіально-культурні підрозділи народів звичайно називають "етнографічними групами" або «субетносами»; вони можуть збігатися з районами розповсюдження мовних діалектів, хоча такий збіг і не є обов'язковим"[427]³. Але, якщо уважніше поглянути на проблему, виникає багато сумнівів щодо такого визначення субетносу. По-перше, це стосується розуміння поняття "територіально-культурний підрозділ народу". Який його зміст? Культурні відмінності можна знайти між будь-якими населеними пунктами. Невже будь-яку територіально-культурну групу треба визнати субетносом? По-друге, сумнівним видається ототожнення субетносу з етнографічною групою. Адже на цій сторінці автори говорять, що існують основні етнографічні групи, в межах яких можна виділити ще декілька

¹ [209] Крюков М.В. Этнос и субэтнос // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 7.

² [114] Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е издание. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – С. 112.

³ [427] Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука, 1985. – С. 31.

етнографічних груп меншого масштабу. До яких з них можна застосувати термін "субетнос" незрозуміло.

Розширеному вживанню терміну "субетнос" суперечить реальний етнографічний матеріал. Адже навряд чи українці Харківщини, Донеччини, Поділля, а також бойки, лемки чи гуцули - це все субетноси. Мабуть, цей термін без застережень можна застосувати лише до трьох останніх етнографічних груп. Можливо, взагалі субетнос слід розуміти як ізольовану частину етносу. В тому ж випадку, коли територіальні підрозділи народу не ізольовані від обмінних процесів з іншими територіальними підрозділами, то немає, очевидно, сенсу називати їх субетносами. Для них потрібний інший термін, який би відображав їх природу.

Мабуть, недоліки терміну "субетнос" були причиною, що спонукали Е.А.Рікмана висунути пропозицію відмовитися від нього і натомість застосовувати інший для позначення відповідних груп – "внутрішньоетнічні"[342]¹. Це дуже широкий за обсягом термін і охоплює як субетнічні, так і територіальні підрозділи народів. На нашу думку, **субетнічні та територіальні спільноти – це і є два типи внутрішньоетнічних спільнот.** Територіальні спільноти ще й тим відрізняються від субетносів, що вони не обов'язково гомогенні в етнічному відношенні. **Серед територіальних спільнот індустріального суспільства найважливішу роль відіграють регіональні спільноти.** Прикладом тут є територіальна спільнота Донбасу.

Зробимо ще одну ремарку. В сучасних науках про культуру широкого розповсюдження набуло розширене трактування терміну "субкультура", як сегменту культури. Цю тенденцію чітко зафіксував Ю.Б.Савельєв, котрий до того ж довів її до логічного завершення. Його позиція така: "Культуру в цьому

¹ [342] Рикман Э.А. Об этнодифференцирующей роли культуры // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 48 – 49.

випадку буде справедливо визначити як множину субкультур, аналіз яких призведе до розуміння феномена внутрішньокультурної різноманітності"[350]¹.

Нам ця позиція не здається бездоганною. Культура є способом впорядкування суспільного життя, а отже об'єднання людей. Завдяки цьому вона робить поведінку індивідів передбачуваною. Що ж стосується субкультури, то вона призначена для відмежування якоїсь людської групи в межах культури. Тобто субкультура пов'язана з сталими способами девіантної поведінки. Девіантна поведінка зовсім не тотожна злочинній поведінці. Остання – тільки один з її різновидів. Н.О.Победа пише, що після молодіжних бунтів 60-х років ХХ ст. молодь в розвинутих країнах Заходу створила численні організації. Для них було притаманним негативне ставлення до цінностей традиційної культури. Отже, форми їхнього культурного життя не належали до злочинного світу, але були спрямовані на відокремлення від панівної культури.[311]². В подальшому з'явилося декілька різновидів молодіжних субкультур. Власне з цього поштовху 60-х років і бере свій початок розширене розуміння терміну "субкультура". Але сенс тут є тільки в тому, що субкультура не тотожна злочинній субкультурі.

Субкультури можуть бути не лише злочинні та молодіжні. Мабуть можна говорити про субкультуру партпрацівників КПРС в колишньому СРСР, про субкультуру сучасних "нових росіян" чи "нових українців". Але в будь-якому разі вона служить відокремленню, закритості якоїсь групи від решти суспільства в культурному відношенні. Роль кожної субкультури в суспільстві необхідно оцінювати конкретно-історично. Все ж субкультура – така програма поведінки, яка ніколи не може стати в своїй цілісності всезагальною. Це відразу викликало б масові дисфункції. В той же час будь-яка норма культури тяжіє до генералізації.

З усього сказаного випливає, що культурне життя як субетносів, так і територіальних спільнот не може бути охарактеризовано за допомогою терміну "субкультура". В усіх цих випадках ми маємо справу з культурою, яка є

¹ [350] Савельев Ю.Б. Внутриккультурное разнообразие как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск: Світлиця, 1998. – С. 57.

² [311] Победа Н.А. Социология культуры. – Одесса: Астропринт, 1997. – С. 85.

суспільною тотальністю, але існує через багатоманітні модифікації, пов'язані з різними соціальними суб'єктами. Отже культура сучасної України існує через культуру Поділля, Донбасу, Галичини тощо. Разом з тим вона існує через культуру робітників, селян, інтелігенції та інших соціальних груп.

Для України притаманна значна регіональна гетерогенність. Її регіони відрізняються в природному, економічному, соціальному та культурному відношеннях. Регіональний поділ України – результат багатовікової історії, адже різні її землі входили до складу різних державних утворень. Внаслідок дії всієї сукупності факторів масова свідомість мешканців України теж має регіональну специфіку. З урахуванням факторів формування масової свідомості київськими соціологами в нашій країні було виділено 11 регіонів: Київ, Північний (Київська, Чернігівська і Житомирська області), Північно-Західний (Волинська, Рівненська і Хмельницька області), Західний або Галичина (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області), Південно-західний (Чернівецька і Закарпатська області), Центральний (Черкаська, Полтавська, Вінницька й Кіровоградська області), Північно-Східний (Харківська й Сумська області), Східний або Донбас (Донецька й Луганська області). Південно-Східний (Дніпропетровська та Запорізька області), Південний (Одеська, Миколаївська і Херсонська області) та Автономна республіка Крим [377]¹. Цей сучасний поділ у певних відношеннях збігається, а в певних розходиться з традиційним історичним розподілом українських етнічних земель на Донбас, Слобожанщину, Київщину, Сіверщину, Поділля, Волинь, Буковину, Галичину, Закарпаття, Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя[434]². Частина історичних земель залишилась поза межами нашої держави. Разом з тим, з'явилися нові – Південний регіон (Новоросія), Крим.

Історичні землі України з соціальної точки зору є багатомірні спільноти з стійкою трансляцією соціальної інформації. В силу цього вони продукують

¹ [377] Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К.: Б.В., 1998. – С. 13 – 30.

² [434] Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів – Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського державного університету, 1993. – С. 42.

регіональну ідентичність своїх мешканців. Отже, вивчення регіональних спільнот України це вивчення колективних "Ми", що склалися в її землях. З цього погляду навряд чи коректно поєднувати Чернівецьку область з Закарпатською областю. Разом з тим, при вирішенні наукових чи прикладних фундаментальних завдань цілком можливий інший поділ України на регіони. Він буде залежати від того завдання, яке переслідує дослідник. Але при вирішенні будь-якого завдання, він не може бути довільним. Історичні землі можуть об'єднуватися за якоюсь ознакою в більші сукупності. Крім того, на сучасну ситуацію значний відбиток наклав адміністративний поділ України. Формування областей відбувалося не обов'язково в кордонах історичних земель.

Так, Луганська область (утворена 1938 р.) об'єднала частину власне Донбасу і частину районів Слобідської України. Навіть у природному відношенні промисловий південь області відрізняється від сільськогосподарської півночі. О.П.Фісуненко та В.І.Жадан писали, що з геологічної точки зору південна частина Луганської області розташована в межах Донецької складчастої споруди, а північна її частина належить до Східноєвропейської платформи, точніше, до Воронезької антеклізи, південне крило якої спускається до Донецької складчастої споруди[409]¹. Але незважаючи на це, перебування в межах однієї області, виникнення інтенсивних зв'язків між містами та районами, формування відповідної інфраструктури об'єднали населення в нову територіальну спільноту. Отже, в подальшому будемо розглядати Луганську область і як особливий регіон, масову свідомість мешканців якого можна аналізувати як певною мірою окремих феномен, і як частину більшого регіону – Донбасу.

Регіональні спільноти належать до класу багатомірних спільнот. Розгляд їх в аспекті етнічного життя дозволяє використовувати термін "етнотериторіальні спільноти". Підкреслю, що етнотериторіальні спільноти – не етноси і навіть не субетноси. Це саме регіональні спільноти, взяті в єдності їх етнічних характеристик. Етнічне життя тієї чи іншої країни визначається відносинами між

¹ [409] Фісуненко О.П., Жадан В.И. Природа Луганской области. – Луганск, 1994. – С. 8 – 9.

етнічними групами, між етнічними та субетнічними групами, між етнотериторіальними спільнотами. Є всі підстави стверджувати, що в сучасному світі етнотериторіальні спільноти набули значення самостійного чинника суспільного розвитку. Щоправда, слід зауважити, що в різних країнах різні етнотериторіальні спільноти відіграють різну роль. Так, скажімо, в історії України етнотериторіальні спільноти Донбасу та Галичини відігравали та й відіграють значно більшу роль, ніж етнотериторіальні спільноти Закарпаття чи Буковини.

Другий сюжет, що стосується історико-типологічного підходу до етносів зачепимо тільки в тих аспектах, які стосуються проблеми регіону. До цього часу самим розповсюдженим є уявлення, згідно з яким етнічні спільноти в своєму історичному розвитку проходять три етапи: плем'я, народність та нація. Нам вже доводилося наводити аргументи щодо спрощеного характеру такого підходу [186]¹. Спрощення пов'язане перш за все з поглядом на націю як на одиницю, що знаходиться в одному ряду з племенами та народностями. Між тим, нація - це значно складніше явище соціального світу. Як форма етнічного життя вона виникає з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Найбільш коротке визначення нації можна дати, використавши запропоноване Ю. Бромлеєм розрізнення етнікосу та етносоціального організму (ЕСО). Нація – це і є ЕСО індустріального суспільства. В її межах переважає економічна логіка стратифікації. Самі ж межі в ідеалі окреслюються політично як державні кордони. Внаслідок цього існування нації продукує ідеологію націоналізму. Отримуючи легітимацію від етнічного чинника, національна держава може включати в свій склад крім провідного етносу і інші етнічні групи. Це веде до того, що нації починають розглядатися як політичні утворення (політична нація). Але нація не може повністю звільнитися від етнічного чинника, а отже від певної етно-політичної амбівалентності. В багатоетнічних державах важливе значення набуває етнічна структура суспільства. Існування нації пов'язане з певною

¹ [186] Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – С. 67 – 82.

територіальною логікою. З одного боку, формування націй – це відносна уніфікація культурного життя в межах країни (літературна мова, література, ЗМІ, єдина система освіти), а, з іншого боку, - виникнення регіонального поділу.

2.2. Історичні особливості формування етнічної структури Донбасу

Ю.В.Бромлей якось зауважив, що аналогом соціального експерименту, який дозволяє висвітитись етнічним властивостям народів, є міграції[51]¹. В цьому плані досвід формування територіальної спільноти Донбасу дуже багато дає для розуміння народів, які в ньому брали участь У заселенні ж нашого краю з самого початку брали участь як українці, так і росіяни. Специфіка формування Донбасу полягала в тому, що він складався як українська земля в межах Російської імперії. Щоб розібратися з цією специфікою слід подивитися на зв'язок Донбасу з Слобожанщиною, яка сформувалася раніше і чиї традиції мали певний вплив на Донбас. До того ж, традиції Слобожанщини в міжетнічних стосунках найближчі до традицій Донбасу.

Господарче освоєння території нашої області починається з кінця XVI – початку XVII ст. як українцями, так і донськими козаками. Московський уряд сприяв переселенню сюди українців в межах Слобідської України, що формувалася. Переслідувалися при цьому прагматичні цілі. Територія сучасної Луганщини була ареною боротьби Російської держави з Кримським ханством. Організувати надійну оборону державних рубежів без заселення місцевості було практично неможливо.

Українців же сюди видавлював гніт польської шляхти. В Дикому Полі рятувалися учасники повстань. Особливо інтенсивним потік переселенців став під час визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького та під час Руїни. Саме ця українська колонізація перетворила наш край в одну з земель України.

Історики відмічають, що на початковому етапі в заселенні Слобідської України українці та росіяни брали участь по-різному. Українці сюди переселялися

¹ [51] Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – С. 35.

сімейно, великими групами на чолі з осадчими. Так, у 1652р. з-під Острогу на Волині переселилася тисяча козаків на чолі з полковником Іваном Дзиковським. З Росії ж сюди потрапляли несімейні служилі люди. Якщо вони осідали на цій землі, то перетворювалися на слобожан[430]¹.

Острогозькому та Ізюмському слобідським полкам належала тільки частина території нашої області. В інших місцевостях існували зимівники запорожців. Ще частина земель належала Війську Донському. Безумовно, що ні в XVII, ні в XVIII ст. тут не було якогось єдиного соціального організму. Лише промислове освоєння нашого краю призвело в перспективі до формування нової територіальної спільноти. Але неможливо не бачити і спадковості в процесах заселення території нашої області.

Слобідська Україна сформувалася в політичному полі Московської держави. Д.Багалій писав: "...Хоч то було на диких, не заселених степах, котрі не були нічиєю власністю, але все ж таки на ту землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення українськими переселенцями, хоч ті землі в дійсності належали прадідам українців"[22]².

Слобідська Україна відіграла величезну роль в історії Московської держави. Здається, ця роль ще до кінця не зрозуміла і не поцінована. Знов-таки пошлемося на Д.І.Багалія, котрий писав про історичну роль Слобожанщини так: "Се було велике діло безіменного велетня-народу. Слободська Україна захищала собою московську Белгородську лінію і тому повинна була приймати на себе перші татарські напади"[22, 49]³. Ширше про це можна сказати, що живий щит з слобідських українців зробив життя Московської держави спокійнішим. З іншого ж боку, завдяки слобідським українцям зменшувалися сили Кримського ханства, яке й було ліквідоване 1783 р. Після цього в Росії з'явилися нові геополітичні перспективи в басейні Чорного моря, що в свою чергу вимагало створення військової промисловості на Півдні.

¹ [430] Чижикова А.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 14 – 62.

² [22] Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С.63.

³ [22] Там же. – С. 49.

Доленосне значення мало формування Слобожанщини й для України. Ця українська земля надала всьому українському організмові нової геополітичної орієнтації. Є підстави стверджувати, що таким чином виник зв'язок України та Росії міцніший, ніж той, який пов'язаний з Переяславським договором 1654 р. Склалася широка зона українсько-російського порубіжжя, де на народному рівні розгорталася культурні обмінні процеси. В елітних шарах українського суспільства теж завдяки цьому відбулася переорієнтація, адже українська козацька старшина отримала перспективу набути прав російського дворянства.

Питання про взаємовідносини України й Росії потребує всебічного, системного розгляду. Абсолютизація одного з аспектів цих відносин може спотворити всю картину. Для всебічності розгляду необхідно розрізняти міждержавні та міжетнічні стосунки. У випадку українсько-російських відносин вони дуже часто не збігалися. Під цим кутом зору треба дивитися і на Переяславський договір. В цілому можна погодитися, що "військово-політичний союз України і Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї"[13]¹. Але не можна цей розвиток подій пояснювати винятково підступністю однієї з сторін та тим, що "надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників"[13]². Здається, що саме застосування в цьому контексті терміну "національно-державні інтереси" – данина сучасності. Модернізація ж минулого – один з способів творення політичної міфології. Запобігти цьому може соціологічний погляд на українське суспільство доби Великого повстання. Воно було станом корпоративним, але вищі щаблі були погано з'єднані з нижчими. Верхи й низи розділялися етнічно й релігійно. Антипольська війна породила егалітарні тенденції в українському суспільстві. Але далі козацька старшина сама почала перетворюватися на шляхту, породжуючи антиегалітарні тенденції в суспільному житті. Українське суспільство XVII ст. змогло розвинути неймовірну енергію в боротьбі з

¹ [13] Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – С. 92.

² [13] Там же.

Польщею, але його політична еліта не досягла згоди з приводу майбутнього країни. Через це вона виявилася нездатною сконструювати соціальний простір України як незалежної держави. Звідціля – Руїна, втеча величезних мас населення на Слобідську Україну, яка все міцніше поєднувала український та російський народні організми.

Окрім цього, українсько-російські відносини слід розглядати як такі, що еволюціонували в часі. В цьому процесі змінювалися самі суб'єкти взаємодії. Так, українське суспільство втрачало відносні риси егалітаризму і демократизму, з якими воно вийшло з визвольної війни. Його еліта захопилася здобуттям та переділом власності, утисками козаків та представників інших суспільних верств. Тим самим, як писав Д.І.Багалій, вона "приготувала для себе свою політичну смерть"[22]¹. Скориставшись зловживаннями слобідських полковників, царський уряд скасував автономію Слобідської України. В перспективі це відкрило шлях до закріпачення селянства. Тобто сам розвиток соціальної структури українського суспільства в XVII-XVIII ст. не сприяв збереженню автономії, не кажучи вже про здобуття незалежності.

У Росії ж на рубежі XVII і XVIII ст. сталися політичні та культурні мутації, які відкривали шлях до технологічної, адміністративної та культурної модернізації, що парадоксально вели до збереження і підсилення феодалізму. Росія скористалася здобутками європейської культури, які були пов'язані з буржуазним розвитком, для укріплення середньовічних політичних та соціальних інститутів. У цій справі велику роль відіграли освічені українці. Достатньо пригадати Ф.Прокоповича. Внаслідок цих змін, колосально зріс вплив бюрократії. Бюрократизація ж держави породила тенденцію до нівелювання культурного життя по всій імперії. Цей шлях в історичній перспективі вів до глухого кута, але в перспективі короткочасній дав Росії переваги у вигляді небаченого зростання військової могутності, а за її допомогою, збільшення території.

¹ [22] Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 78.

У процесі взаємодії змінювалися і уявлення українців та росіян один про одного. Про початковий етап Д.І.Багалій писав так: "Придивляючись до переселенців, московські люди побачили, що се були хоча й рідні брати їх, але все-таки вони дуже од них одрізнялися усім своїм життям і своїми звичаями. І оцю велику різницю вони обізвавали у своїх актах «черкаскою, старочеркаскою обькlostію, обьчностію», себто їх особливими звичаями. І до сих звичаїв вони спочатку однеслися обережно"[22]¹. Цими звичаями обґрунтовувалися привілеї, якими наділялися українці, і яких не мали великороси. Перш за все це право на вільну займанщину земель. В становому суспільстві такі характеристики дуже важливі. Взагалі у XVIII ст. населення Слобожанщини ділилося на 7 станів: "...1) козаки виборні, або компанейці, і їх підпомошники, 2) козаки підсусідки, 3) козака старшина, 4) поспільство, або піддані, 5) цехові люди, або ремісники, 6) духовенство, 7) великоросіяне та чужоземці"[22]². Великороси об'єднані з чужоземцями саме за рівнем прав, а не на етнічному ґрунті.

Історик Т.В.Вихрова відмічає, що "...два народи, які жили плечем до плеча на Слобожанщині, спочатку ставилися один до одного насторожено. Але неприязнь один до одного не йшла далі взаємних дражнівок, насмішок з особливостей національних характерів. В цілому стосунки між українцями та росіянами були доброзичливими"[72]³. Вона ж на основі аналізу документів пише, що в слободах з українсько-російським населенням дуже швидко з'являлися змішані шлюби, переймалися звичаї та традиції, особливості побуту[71]⁴.

Етнографи зафіксували досить багато народних приповідок як українських, так і російських, які являють собою гетеростереотипи іншої етнічної групи. Часто вони мають форму дражнівок. Але у відносинах українців та росіян навряд чи цей факт можна витлумачити як прояв неприязні на етнічному ґрунті. Справа в тому, що в аграрних суспільствах дражнівки побутують саме на

¹ [22] Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С.39.

² [22] Там же. – С.98.

³ [72] Вихрова Т.В. Духовна культура слобожан (Старобільський повіт, кінець XIX ст.) // Луганський обласний краєзнавчий музей. Краєзнавчі записки. – Вип. 2. – Луганськ, 1993. – С. 53.

⁴ [72] Там же. – С. 52.

внутрішньоетнічному рівні. В.В.Карлов відмічав, що "...локально-земляцькі відмінності до найдрібніших деталей та тонкощів розпізнавалися самим населенням, яке, як правило, не приймало і висміювало будь-які варіанти, хоча б скільки-небудь відмінні від прийнятих у власному середовищі"[168]¹. Так що немає підстав і з відповідних етнографічних фактів, зафіксованих на Слобожанщині, робити якісь висновки про неприязнь між українцями та росіянами.

Донбас як нова металургійна та паливна база Російської імперії почав формуватися з кінця XVIII ст., коли згідно з указом Катерини II від 14 листопада 1795 р. були засновані Луганський завод і вугільна ломка в урочищі "Лисича балка". Це поклало початок новому етапу в українсько-російській культурній взаємодії.

Для роботи на Луганському заводі були переселені кваліфіковані робітники та майстри з Липецького та Олександрівського (м. Петрозаводськ) металургійних заводів. Для потреб заводу царським урядом були закуплені кріпаки у поміщиків Тамбовської та Курської губерній. До заводу були приписані селяни чотирьох місцевих сіл. У 1796 – 1798 рр. сюди партіями були надіслані 371 чол. колишніх польських військовослужбовців. Керівництво роботами здійснювали шотландець Карл Гаскойн, англієць Адам Сміт та ін [126]².

Перші островці індустріального суспільства на українській землі з соціологічної точки зору мали парадоксальний характер. Тут поєднувалися новітня техніка та технології з архаїчними суспільними відносинами. Виробництво трималося на примусовій праці. В.І.Подов так пише про організацію діяльності Лисичанського рудника та Луганського заводу: "На руднику, як і на заводі в цілому, підтримувався суворий режим військової дисципліни. Робітники, по суті, знаходилися на становищі військовослужбовців. Все їх життя підпорядковувалося гірничому статуту, який мало чим відрізнявся від

¹ [168] Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР (стадиальные закономерности и локально-исторические особенности этнокультурных процессов в XIX – XX вв.) – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 34 – 35.

² [126] Довнар Г.С. Луганцы – Донецк: Донбасс, 1994. – С. 5 – 36.

військового. Гірничим чиновникам присвоювалися військові звання. На заводі був створений військовий суд, який був покликаний захищати підвалини феодальної держави. За найменші провинності робітників жорстоко карали"[313]¹. Проте неможливо саме з цих фактів виводити нинішні характеристики мешканців Луганщини. На жаль, інколи заснування Луганського заводу саме як підприємства, яке було покликане задовольняти військові потреби, проголошується "археподією". Постулюється, що "археподія" обумовила в соціальній психології луганчан схильність до державного патерналізму, майже зробила їх релігією військову силу та ін. [131]².

Автори XIX ст. свідчать зовсім про інше. Так, професор І. Тіме писав: "У Луганську та Лисичанську свого часу був достатній контингент прекрасного гірничозаводського населення. Маючи випадок протягом двох років (1868 – 1869 рр.) керувати спорудженням машин для Лисичанського заводу, ми до цих пір зберегли найпрекрасніші спогади про робітників Луганська та Лисичанська, багато з яких за шляхетністю, за старанністю та знанням справи були справжні джентльмени"[313]³. Отже, розвиток промисловості в Донбасі навіть в умовах домінування позаекономічного примусу призвів до формування нової якості робочої сили.

Але після реформи 1861 р. почався новий етап розвитку краю. До цього часу територія сучасного Донбасу була малонаселеною. Тут залишались значні площі вільних цілинних земель[302]⁴. Про чисельність населення та про його етнічний склад в середині XIX ст. дає уявлення Таблиця 1 з Додатку 2.

Отже, напередодні реформи 1861 р. на території сучасного Донбасу чисельно домінуючою етнічною групою були українці. Але в другій половині XIX ст.

¹ [313] Подов В.И. У истоков Донбасса: Исторический очерк. – Луганск, 1995. – С. 47.

² [131] Еременко А.М., Снегирев В.В. Луганск: мифологизированное прошлое и возможное будущее // Древности Подонцовья: Сборник археологических и историко-философских статей / Ред Манько В.А. – Луганск, 1997. – С. 81-84.

³ [313] Подов В.И. У истоков Донбасса: Исторический очерк. – Луганск, 1995. – С.69.

⁴ [302] Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.) – Луганск: ЛСХИ 1997. – С.5.

відбулися радикальні зміни в етнічній структурі населення. Це було обумовлено характером міграційних потоків.

Пореформені міграції, їх вплив на етнічну структуру Донбасу ретельно вивчила Н.П.Пашина. Вона дійшла висновку, що " ...аграрні та промислові міграції в Донбас були приблизно однаковими, а в подальшому основна частина емігрантів йшла в промисловість"[303]¹. Головними факторами переселення були економічні чинники. При цьому, якщо до відміни кріпацтва російське населення державною силою та общиною стримувалося від переселення на південні терени, а українці були мобільнішими, то тепер становище змінилося. Після реформи у селян було відібрано близько 5 млн. дес. землі. За землю разом з процентами вони змушені були виплатити близько 2 млрд. руб. Стрімко зростали недоплати в Рязанській, Тульській, Орловській, Казанській та Смоленській губерніях. Близько 4/5 селянських господарств були змушені продавати робочу силу. Станом на 1893 р. в 46 губерніях Росії 24.4% від загальної кількості селян становили резервну армію праці.

На землях сучасного Донбасу були дешевші ціни на землю, ніж в Центрально-Чорноземному регіоні Росії. Так, у 80-ті роки у нас десятина землі коштувала від 30 до 80 руб. у порівнянні з 55 – 150 руб. в російському Центрально-Чорноземному регіоні. Крім того, на наших територіях існувала велика потреба в робочих руках, які до того ж краще оплачувалися. Таким чином, **виник суспільний механізм, який спрямовував переселенські потоки з місць аграрного перенаселення на терени сучасного Донбасу.** Тому в цілому тут населення зростало в 5 разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії.

Потужним чинником збільшення міграційних потоків на територію Донбасу стала стрімка індустріалізація нашого краю. Її показником може бути збільшення вуглевидобутку за 40 пореформених років в 112 разів. З 17 металургійних та машинобудівних заводів Півдня 12 діяли в Донбасі. Всього ж у 1900 р. тут діяло близько 300 різних підприємств. Н.П.Пашина вважає, що до 1880 р. Донецький

¹ [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 172.

басейн як окремий економічний регіон вже склався "начорно". На рубежі ж ХІХ та ХХ ст. Донбас перетворився на провідний центр індустрії Російської імперії[303]¹.

Внаслідок міграцій відбулися значні зміни в етнічній структурі населення Донбасу. По-перше, збільшилася питома вага росіян, по-друге, зросла кількість етнічних груп, представники яких мешкали в Донбасі. Чіткі уявлення про ці зміни дає співставлення даних середини ХІХ ст. з даними Всеросійського перепису 1897 р. (Таблиця 2. Додатку 2).

Порівняння даних Таблиць 1 і 2 Додатку 2 свідчить про те, що українці залишилися в Донбасі найбільш чисельною етнічною групою, але їх питома вага дещо зменшилася з одночасним зростанням питомої ваги росіян. На протилежних полюсах знаходилися Старобільський та Маріупольський повіти. Перший був майже моноетнічним (83.4% населення – українці). Разом з росіянами та білорусами східнослов'янське населення тут становило 99.6%. Другий характеризувався наявністю досить великих неслов'янських етнічних груп. Так, другою за чисельністю після українців (46.1% населення) етнічною групою тут були греки (19%), четвертою – німці (7,5%), п'ятою – татари (6%), шостою – євреї (4%).

Н.П.Пашина з'ясувала, що українці та росіяни в Донбасі по-різному орієнтувалися відносно професійних занять та способу життя. За даними перепису 1897 р. в гірничозаводській промисловості нашого краю росіяни становили 74% робітників, українці – 22.3%, в металургії – відповідно 69% та 20.2%. Такий розподіл найбільш численних етнічних груп у промисловості досить показовий. Його не можна пояснити тим, що серед мігрантів-росіян переважали робітники. Ні, це теж були в своїй масі вихідці з села. Але вони більш радо, ніж українці, йшли працювати на шахти та заводи. Крім цього, й підприємці намагалися наймати на роботу безземельних селян з російських губерній. Справа тут полягала не в етнічних симпатіях. Підприємці були

¹ [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. –С. 48 – 81.

зацікавлені в постійних працівниках, а не в таких, що будуть періодично відлучатися на сезонні сільськогосподарські роботи. Тому тільки на залізниці серед працівників фіксувалася невелика чисельна перевага українців, адже робота тут не вимагала повного відриву від землі[303]¹.

У сільськогосподарському виробництві співвідношення етнічних груп було іншим. У трьох повітах Донбасу (Бахмутському, Маріупольському та Слов'яносербському) за переписом 1897 р. нараховувалося 532480 чол., які займалися землеробством, тваринництвом та обробкою продукції землеробства та тваринництва. З них 329217 чол. (61.8%) були українцями, 97563 чол. (18.3%) – росіяни, 46015 (8.6%) – греками, 26838 чол. (5.0%) – німцями[302]².

Отже, незважаючи на те, що за пореформені роки ХІХ ст. приплив мігрантів у Донбас був приблизно однаковим як з російських (46.7%), так і з українських (37.9%) губерній, але міграція висвітила різні схильності українців та росіян. Завдяки цьому формувалося російськомовне місто та українськомовне село. Але оскільки в Донбасі саме промислова праця була провідним видом діяльності, це автоматично призводило до домінування російської мови в краї. Тобто, **російсько-українська мовна асиметрія нашого краю пов'язана з історією складання його соціальної структури, з місцем у ній різних етнічних груп.** Мабуть вже з кінця ХІХ ст. можна говорити про певні закономірності розвитку етнічної структури Донбасу. Саме ці закономірності сприяли поступовому збільшенню питомої ваги росіян в усій масі населення.

До етнічних процесів не можна підходити механістично. При поясненні міграцій слід враховувати стан соціальної структури не тільки в місцях виходу мігрантів, але й у місцях їх нового поселення. Це добре видно, коли порівняти динаміку української та російської етнічних груп у Донбасі та в Новоросії. З механістичної точки зору пропорції цих етнічних груп у названих регіонах мусили б бути однаковими. Між тим, за даними, які наводять С.І.Брук та

¹ [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 99.

² [302] Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.) – Луганск: ЛСХИ 1997. –С. 20.

В.М.Кабузан, частка українців у Новоросії зростає з 9.4% у 1719 р. до 45.9% у 1858 р., а далі дещо знижується до 42.9% у 1897 р. У цей же час питома вага росіян зменшується з 90.6% у 1719 р. до 21.1% у 1858 р., а потім незначно зростає до 30% у 1897 р. [53]¹. Зрозуміло, що за цією динамікою стоять зовсім інші процеси в народному господарстві, а отже й інша соціальна структура. Сільськогосподарська Новоросія не мала тієї притягальної сили для безземельного російського селянина як Донбас.

Дослідники констатують, що стосунки між українськими та російськими мігрантами на землях, які зараз складають Донбас, були дружніми. Це стосується як аграрних, так і промислових мігрантів. Міграційні потоки якщо й породжували напруженість, то не в стосунках між українцями і росіянами, а в відносинах аграрних мігрантів і місцевого сільського населення. Останні побоювання підвищення орендної плати за землю та зниження ціни на робочу силу[302]². В промисловій сфері не було й цих перешкод.

Для Донбасу характерною була взаємодія українських та російських народних мас практично без участі гуманітарної інтелігенції. Елітні прошарки суспільства тут представляла переважно технічна інтелігенція. Взагалі в міжлюдських контактах величезну роль відігравали саме технологічні відносини, адже саме виробництво було головною ареною суспільних інтеракцій. **Формувалося індустріальне суспільство без сегрегації за національними ознаками, але з сильними технократичними традиціями.**

Взаємодія між українцями та росіянами в нашій місцевості вже в другій половині XIX ст. почала породжувати синтетичні явища в культурі. Надійним індикатором, який дозволяє їх зафіксувати, є поява власної фольклорної традиції. У Донбасі вона є, причому дуже оригінальна. Фольклорист Ю.П.Фесенко зафіксував побутування на Луганщині деяких народних пісень як в українському,

¹ [53] Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России XVIII – начало XX вв. (численность, структура, география) // История СССР – 1984 – № 4. – С. 42.

² [302] Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.) – Луганск: ЛСХИ 1997. – С.12.

так і в російськомовному варіантах[402]¹. Він пише: "Фольклор у Луганщині необхідно сприймати як особливе культурне утворення"[402]². Цікавим і обґрунтованим видається й наступний висновок вченого: "Репертуар народнопоетичної творчості, який ствердився на Луганщині, при всій його внутрішній рухливості мало піддається зовнішнім впливам. Він майже несприйнятливий й до привізного (західного) українського фольклору, і до пісень з російської глибинки"[402]³.

Особливе значення для Донбасу має шахтарський фольклор. Тут навіть можна говорити про складання елементів власної міфології. Перш за все це стосується оповідок про такий амбівалентний персонаж як Шубін, якого не зовсім точно називають шахтарським чортом. Оригінальна міфотворчість, як випадок інтенсивного семіозису, могла відбуватися лише в умовах радикального розриву переселенців у Донбас зі своїм минулим. Колишні селяни потрапляли в нові умови життя і змушені були займатися надзвичайно небезпечною працею. Новий стан не стикувався з їх попереднім досвідом, вони майже не могли скористатися наявним у них семіотичним резервом для адаптації до нових умов. Особистість людини мусила начебто розплавитись, щоб потім відбулася кристалізація нової структури. Людей, що опинилися в подібному стані, В.Тернер назвав "лімінальними персонами" (від лат. "limen" – межа). Члени "лімінальної групи" потрапляють у позастатусний стан, який був названий англійським дослідником терміном "комунітас", і який передбачає рівноправ'я і товаришування. В такому стані вони набувають екзистенціального досвіду єдності з колективом.

В.Тернер, вивчаючи життя африканських племен, виділяв у ритуалах переходу три фази: відділення, межа і відновлення[391]⁴. Хоча ця теоретична конструкція була побудована для первісної культури, але в своїх загальних положеннях дозволяє пояснити будь-які процеси соціальної динаміки. І в цьому плані пісня зі словами: "Шахтер рубит, шахтер бьет, за плечами смерть несет" – є вираженням

¹ [402] Фесенко Ю.П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск: Фиеста, 1993. – С.22.

² [402] Там же. – С. 17.

³ [402] Там же. – С.30.

⁴ [391] Тэрнер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – С. 231 – 264.

особливого екзистенціального досвіду. А перший спуск у шахту був схожий на ініціацію, яка знаменувала смерть старого "Я" та народження нового.

Саме через цей досвід "комунітас" і лежав шлях не просто до дружнього співіснування української та російської культур у Донбасі, а до їх синтезу.

Виникнення цього синтезу є проявом системних якостей нової етнотериторіальної спільноти, що складалася в Донбасі. У подальшому її закономірності визначали етнічні процеси на наших теренах.

Повсякденне життя більшості робітників Донбасу в XIX ст. було не просто суворим, а жорстоким. У цей час в наших краях 1 школа приходилася на 2040 чол. населення, 1 церква – на 3094 чол., а 1 шинок – на 570 чол. П'янки й бійки були звичним явищем в шахтарському середовищі.

Люди працювали по 12 годин у надзвичайно шкідливих умовах. Значна частина робітників жила в бараках та землянках. Звідси розповсюдження сухот, ревматизму, професійних захворювань. Смертність дітей досягала 55%. Медична допомога була мало доступною. Яскравим прикладом є те, що на початку XX ст. групу крупних рудників (Щербинівський, Нелепівський та Північно-Микитівський), де нараховувалося близько 15 тис. робітників, обслуговував лише один "роз'їзний" лікар[101]¹.

У цих рисах історичного Донбасу відсутня благоліпність, але естетична оцінка не відмінняє факту складання українсько-російського культурного синтезу. У зв'язку з цим треба зробити одне зауваження. У суспільній свідомості України побутує стереотип, що Донбас – конгломерат різноплеми́нних людей, спільною рисою яких є зрусифікованість. Між тим, це далеко не так. Основу етнічної структури Донбасу становлять українсько-російські відносини. Всі інші етнічні групи мають справу з цією реальністю і змушені тим чи іншим чином адаптуватись до неї. **Отже, можна зробити висновок, що основою етнічної структури Донбасу є домінуюча коаліція українців та росіян. Це і є його найбільш важливою етнокультурною характеристикою.**

¹ [101] Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918 гг.). Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – С. 12.

Ми вводимо термін „домінуюча етнічна коаліція” за прикладом соціології організацій, де використовується термін „домінуюча коаліція”. В останньому випадку він відображає угруповання в організації, яке визначає та перевизначає її цілі[456]¹. Але наше розуміння домінуючої коаліції в етнічній структурі дещо інше. Воно не передбачає свідомої угоди для досягнення якоїсь мети. Це розуміння близьке до поняття суспільного договору Ж.-Ж. Руссо чи теорії гегемонії А. Грамші. Отже, це – тип стосунків між етнічними групами, що склався природно-історичним шляхом, і який передбачає їх особливу близькість. Внаслідок цього формується спільний шар ціннісної свідомості, виникають синтетичні культурні явища, долається поріг ендогамії. Якщо етнічні групи, між якими склалися такі стосунки, утворюють більшість в соціальному організмі, то домінуюча етнічна коаліція перетворюється на ядро відповідної етнічної структури. Отже, її цінності та норми стають домінуючими в суспільному організмі. Інші етнічні групи змушені враховувати цю реальність та пристосовуватися до неї.

Ця мовчазна суспільна угода між українцями та росіянами склалася в процесі промислового освоєння нашого краю. В тих місцях, де жило сільське неслов'янське населення, таких синтетичних форм культурного життя не виникало. Навпаки, тривалий час зберігалася етнічна сегрегація. Колоністи близько ста років мали право на власну юриспруденцію. Так, "грецький суд" у Маріуполі було скасовано лише після реформи 1861 р. Колоністи мали й інші привілеї в землеволодінні та оподаткуванні. Самоврядування в німецьких колоніях піклувалося про збереження етнічної культури. Все це призводило до відносної замкнутості життя цих спільнот[303]².

Специфічні риси тієї чи іншої спільноти найкраще висвічуються у кризові періоди суспільного розвитку. Тому в період революцій 1917 р. та громадянської війни відбувався складний процес усвідомлення специфіки Донбасу як елітними

¹ [456] Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S. 106.

² [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 137 - 142

групами, так і всім населенням. Показово, що 5 березня 1917 р. демонстрація в Луганську пройшла під гаслами "Хай живе свобода!", "Хай живе вільна Росія!", "Хай живе російський народ!" Проте в процесі формування рад у Донбасі вони прагнуть координувати свою діяльність перш за все в межах нашого краю. Так, на першій конференції Рад Донбасу були присутні представники від шести найбільших районів регіону: Бахмутського, Горлівсько-Щербинівського, Макіївського, Юзівського, Єнакієвського та Лисичанського. Потім (з 27 квітня по 6 травня 1917 р.) в м. Харкові відбулася перша обласна конференція Рад Донецького й Криворізького басейнів. Там було обрано обласний комітет Рад. До координації дій штовхала специфіка регіону, а не політичні вподобання.

Важко відтворити еволюцію масової свідомості мешканців нашого краю того періоду. Певні уявлення про неї дають результати виборів до Установчих зборів. Тоді в Донецько-Криворізькому басейні більшовики отримали 32.3% голосів, есери – 18.7%, меншовики – 5.4%. Решта голосів розподілилася між українськими партіями. Отже, з певною обережністю можна сказати, що трохи більше половини населення (56.4%) цього великого регіону орієнтувалися на загальноросійське політичне життя. Решта ж (43.6%) були зорієнтовані на українські проблеми.

У великих промислових центрах власне Донбасу більшовики отримали значно більше голосів: у Луганську – 48%, у Юзівці – 47%.

Після захоплення влади більшовиками в Петрограді серед керівників рад Донецько-Криворізького басейну все частіше обговорюються питання про автономію нашого регіону. Так, 17 листопада 1917 р. на пленарному засіданні виконкому Рад Донецько-Криворізького басейну визначалося ставлення до Центральної Ради та її III Універсалу. Було прийнято резолюцію, де пропонувалося "розвинути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом в складі Російської республіки з віднесенням цієї території в особливу, єдину адміністративно-самоврядну область"[101]¹.

¹ [101] Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918 гг.). Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – С. 218.

На IV обласному з'їзді Рад Донецько-Криворізького басейну 12 лютого 1918 р. було проголошено Донецько-Криворізьку радянську республіку. Цьому передували гострі дебати. С.Ф.Васильченко стверджував, що при владі Рад державне життя буде будуватися не за національною ознакою, а за особливостями "економічно-господарського побуту". Він вважав, що Донецький та Криворізький басейни вже склалися як самостійні господарчі одиниці. Виходячи з цього висновку, С.Ф.Васильченко й запропонував резолюцію про створення окремої від України Донецько-Криворізької республіки.

Альтернативну резолюцію запропонував з'їзду М.О.Скрипник. Мова там йшла про автономію Донбасу, але в межах України. Свою позицію М.О.Скрипник обґрунтував тим, що перемога соціалістичної революції в Україні без правильного вирішення національного питання неможлива. Відокремлення Донбасу від України зробить це неможливим.

Хоча була обрана й рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки на чолі з Ф.А.Сергеевим (Артемом), але республіка не відбулася. В умовах наступу німців керівництво більшовиків відмовилися від цієї ідеї. Як і М.О.Скрипник, вони, мабуть, побачили в ній загрозу для майбутньої перемоги в усій Україні.

З того часу ідея Донецько-Криворізької республіки перетворилася на єресь, яка витіснялася в підсвідомість за часів соціалізму і продовжує витіснятися зараз. Радянські історики оцінювали створення цієї республіки як помилкове, таке, що суперечило ленінській політиці з національного питання. Вона розглядалася як штучне утворення, не викликане необхідністю[101]¹. Сучасний історик П.І.Лаврів характеризує проголошення Донецько-Криворізької республіки як "харківську метушню"[214]².

Навряд чи такі оцінки відповідають сучасним потребам України. Незважаючи на те, що проголошення Донецько-Криворізької республіки залишилося

¹ [101] Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918 гг.). Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – С. 221.

² [214] Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 131.

формальним актом, Донбас у роки революцій та громадянської війни проявив себе як окремий регіон України. Народні маси Донбасу в період громадянської війни явили світу чудеса героїзму. Перш за все треба пригадати безпрецедентну епопею переходу 82 ешелонів луганських робітників та їх сімей з Луганська в Царицин. Це було 1918 року. Дозволю собі велику цитату з книги луганського письменника Г. Довнара "Луганці": "Тридцять тисяч народу, в тому числі жінки, діти, завантаживши в три тисячі вагонів необхідні пожитки, хліб, худобу, птицю, а також заводське майно, утворили ще ніким ніколи не бачений майже суцільний ешелон протяжністю в двадцять верст, котрий тягнули майже сто паровозів.

Попереду пробивали шлях потужним вогнем гармат та кулеметів бронепоезди гартманців "Коммуна летит" та "Луганец" під командою Дмитра Рудя. З боків стримували шалений натиск білокозачих повстанців отамана Краснова кіннотники й піхотинці загонів Пархоменка, Латишева, Якубовського, Артема, Холоділіна та червоних козаків і сулінських шахтарів під командуванням Юхима Щаденка, що приєдналися до луганців у станиці Каменській. А замикав цей воістину залізний потік бронепоезд «Гроза», команда якого складалася майже цілковито з патріотів"[126]¹.

Не менш легендарною була боротьба луганчан під час облоги міста денікінськими військами. Це тоді в квітні 1919 р. мешканці міста утворили живий ланцюг від прохідної патронного заводу до Гострої Могили і передавали боєприпаси з рук в руки до бойових позицій червоних військ.

Такі події не проходять безслідно. Стаючи надбанням колективної пам'яті, вони перетворюються на могутній чинник семіозису. Виникають нові фактори, що згуртовують спільноту. Специфіку Донбасу після цих подій вже неможливо було ігнорувати.

Історичний досвід Донбасу зараз не розглядається як складова традиції української державотворчості. Мабуть, тут свою роль відіграє острах перед привидом сепаратизму. До того ж відбувається інверсія радянської схеми української історії ХХ ст. Якщо за часів СРСР саме Схід України розглядався як

¹ [126] Довнар Г.С. Луганцы – Донецк: Донбасс, 1994. – С. 259 – 260.

носії прогресивних тенденцій, то зараз такою роллю наділяється Захід. Але в обох випадках соціальна дійсність конструюється таким чином, що один з регіонів мусить відчувати гордість, а інший – комплекс вини за своє минуле. На такому ґрунті неможлива побудова спільного для всієї України майбутнього. Реально ж необхідний історичний компроміс між Сходом та Заходом України, перш за все компроміс між Донбасом та Галичиною. Проте компроміс це не капітуляція. Він можливий лише при збереженні історичного досвіду регіонів у всій повноті, але при знаходженні в цьому досвіді спільного знаменника.

Досягнення внутрішньоукраїнського історичного компромісу, незважаючи на його надзвичайну важливість, не видається мені легкою справою. І.М.Дзюба слушно зауважив, що в українсько-російському історичному діалозі є багато історичних обставин, які продукують у його сторін різні, а часом і протилежні оцінки. "Скажімо, нинішнє відродження монархічних настроїв у Росії справляє на українця прикре враження, а гльорифікація царів – Петра I, Катерини II (а тепер уже й Миколи II та ін.) для нього принципово неприйнятна і викликає гіркоту: вони для українця залишаються тими, ким їх вважав і як їх називав Шевченко: «Кати! Кати! Людоїди!» Це не предмет «діалогу», тут у кращому разі слід залишити одним одним у спокої" [119]¹. Щоправда, навряд чи ми з росіянами залишимо один одного в спокої. Історія у нас багато в чому спільна.

Проте така ж проблема існує й у внутрішньоукраїнському діалозі. Справа тут не тільки в тому, що луганські червоногвардійці та галичанські січові стрільці билися за різні ідеали. Річ у тім, що в Луганську пам'ятають про те, що в травні 1918 р., після окупації міста німецькими військами, в ньому з'явилися два коменданти – німецький та український. Каральні органи військової влади здійснювали терор по відношенню до населення [126]². Так що, поспішна гльорифікація всіх, хто воював на боці всіх українських урядів часів громадянської війни в Україні – шлях до внутрішньоукраїнського розбрату.

¹ [119] Дзюба І.М. Ідеологічні децибелі «діалогу культур» // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. Науковий збірник. – К.: Національний інститут українсько-російських відносин, 1998. – С. 84.

² [126] Довнар Г.С. Луганцы – Донецк: Донбасс, 1994. – С. 249 – 258.

Відповідна історична пам'ять зберігається і в Західній Україні. Вона стосується, скажімо, подій після возз'єднання Західної й Радянської України восени 1939 р. Їх спектр – від розгрому галицької інтелігенції, коли навіть галицьких прихильників радянської влади замінювали на відповідальних постах вихідцями з Східної України, до масових розстрілів (за деякими підрахунками до 10000 чол.) в'язнів в тюрмах Західної України напередодні відступу радянських військ в 1941 р. [345]¹. Весь цей матеріал дозволяє зробити висновок, що у внутрішньоукраїнському діалозі взагалі не можна гльорифікувати досвід однієї з сторін. Донбас став одним з "хартлендів" Радянського Союзу, а політична еліта Галичини довгий час бачила свій край "П'ємонт" української незалежної держави". І на Сході, і на Заході в масовій свідомості вкорінені форми мислення, пов'язані з тоталітаризмом, хоча й з різними його формами. Пам'ятаючи цю спадщину, не прикрашаючи її й не драматизуючи, слід шукати форми історичного компромісу. Прикро, але доводиться констатувати, що за роки незалежності України для цього зроблено надто мало.

Уявлення про етнічний склад Донбасу по закінченню громадянської війни дають результати перепису населення 1926 р. (Таблиця 3 Додатку 2).

При порівнянні цих даних з даними перепису 1897 р. помітно, що при загальному збільшенні населення Донбасу з 1136361 чол. до 2036200 чол., тобто на 899839 чол., знову дещо зменшилася в структурі населення питома вага українців (з 62.5% до 60%) та суттєво зросла питома вага росіян (з 24.2% до 31.4%). Для всіх інших етнічних груп характерне зменшення їх питомої ваги. Виняток становили євреї, чия питома вага серед етнічних груп Донбасу залишилася незмінною.

Звертає на себе увагу також відмінність між містом і селом за етнокультурними ознаками. Серед міського населення домінують росіяни (48.9%) та українці (40.5%). Третє місце за питомою вагою серед міського населення посідали євреї

¹ [345] Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 1994. – С. 184 – 241.

(4.6%). Місто в цей час переважно розмовляло російською мовою (71.3% мешканців), але близько третини населення віддають перевагу українській мові.

Сільське населення Донбасу в цей період переважно складається з українців (74.1%). Росіяни на селі були другою за чисельністю етнічною групою (18.8%). Далі йшли греки (2.7%) та німці (2.6%), але вони були переважно зосереджені в Маріупольській окрузі. На селі 1926 р. переважала українська мова (66.8% мешканців), але й у російській мові тут були досить міцні позиції.

Співвідношення українців та росіян по округах теж зафіксовано не однакове. Найбільшою була питома вага росіян у Луганській окрузі, а найменшою – в Артемівській. Питома вага українців була найбільшою в Старобільській окрузі, а найменшою – в Луганській.

Отже, незважаючи на те, що в попередні роки землями Донбасу прокотилися страшні хвилі вогню, але суспільні потрясіння не похитнули етнічну структуру нашого регіону. Продовжували діяти структурні закономірності, які були помітні вже в кінці XIX ст. Вони сприяли збільшенню російського населення, розповсюдженню російської мови і збереженню відмінностей між переважно російськомовним містом та переважно україномовним селом. Але помітно й інше. Між українцями та росіянами немає сегрегації за способом життя, адже українців у місті майже стільки як і росіян.

Аналізуючи результати переписів у нашому краї слід пам'ятати, що для значних мас східнослов'янського населення проблема етнічної самоідентифікації становила певну проблему. Вона полягала в тому, що респондентам важко було однозначно віднести себе або до українців, або до росіян. У яскравій художній формі цю проблему відобразив В.М.Сосюра в автобіографічному романі "Третя рота" [362]¹. Поет пише про свої вагання при етнічній самоідентифікації. Він належав до тих, хто зробив однозначний вибір на користь українськості. Але в кінці XIX ст. та в перші десятиліття XX ст. в нашому краї мабуть було багато людей, які задовольнялися тим, що ідентифікували себе з "перевертнями". Л.Н.Чижикова писала: "«Ми не

¹ [362] Сосюра В.М. Третя рота. Роман. – К.: Радянський письменник, 1988. – 357 с.

росіяни і не українці, ми – перевертні», – нерідко можна почути ще і в наш час від місцевих жителів старшого покоління"[430]¹. Зараз такої ідентифікації фактично вже немає. Це пов'язано й з емоційно-смысловими конотаціями слова "перевертень", і з тією обставиною, що за часів СРСР у кожного в паспорті мусила бути позначена лише одна національність. Виникли відповідні традиції. Проте при всіх колізіях самовизначення особистостей змішаного походження історичний досвід Донбасу пом'якшував ці пошуки. Думаю, що в цьому плані досвід Донбасу заслуговує на увагу в світовому масштабі. Достатньо порівняти його з досвідом Бельгії. П.Л.ван ден Берге в книзі "Етнічний феномен" розповідає про свій власний досвід самоідентифікації. Хлопчиком він довідався про повстання фламандців 1302 р., коли інсургенти вирішили знищити в м. Брюгге французький експедиційний корпус. Щоб відрізнити своїх від французів вони вимагали від розбуджених серед ночі чоловіків вимовити фламандську фразу "Schilde en de Vriend" ("щит і друг"). Ця фраза містить фонему, недоступні вимові корінних французів. Вчений пише: "Як син фламандсько-бельгійського батька та французької матері, я чітко пригадую своє двозначне становище, коли, відвідуючи франкомовну бельгійську школу в Брюсселі, ознайомився з цим жахливим епізодом бельгійської історії – мені ніяким чином не було зрозуміло, на чю сторону стати"[Цит. за: 186]². В Бельгії так і не виникло суспільної угоди між фламандцями та валлонами, яка б забезпечувала єдність країни. Зараз існує загроза перетворення Бельгії на конфедерацію, або навіть її розпаду. Донбас дає зовсім інший зразок.

Коли в 20-ті роки ХХ ст. окружна адміністративна комісія намагалася диференціювати населені пункти Луганщини за національною ознакою, вона зіткнулася з великими труднощами. Ю.П.Фесенко опублікував витяг з протоколу засідання окружної адміністративно-територіальної комісії від 8.06.1927 р. Згідно

¹ [430] Чижикова А.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 49.

² [186] Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – С. 130.

з ним м. Луганськ визнається за національно російське місто. Райони Лозово-Павлівський та Краснолучський визнавалися українськими, але до розгляду їх характеру пропонувалося повернутися пізніше. Деякі селищні ради було визначено як "умовно українські"[402]¹. Отже, в Донбасі проблему породжувало не поєднання, а розділення по лінії "українське – російське".

Довгий час інтенції донбаської етнотериторіальної спільноти, що формувалася, не знаходили вираження на рівні професійної культури. Становище почало змінюватися з перетворенням Донбасу в новий центр вищої освіти. Першим вузом став Донецький інститут народної освіти (ДІНО), заснований 1921 р. Зараз це Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. Паралельно з відкриттям вузів у Донбасі створюються й інші елементи культурної інфраструктури: з 1923 р. починає видаватися журнал "Забой", відкриваються театри тощо. Поступово в художній літературі і кіно формується явище, яке можна назвати "міфом Донбасу". Приблизно його можна виразити такою формулою: "Прихід та самоперетворення в звитяжній праці, набуття нового суспільно-значимого «Я». Хоча цю формулу можна запідозрити в тому, що вона несе емоційно-сміслові конотації сталінської епохи, але вона відображає й дійсні риси Донбасу як соціального феномена.

Велика Вітчизняна війна призвела до зменшення населення Донбасу, до переміщень великих мас людей. Післявоєнна відбудова народного господарства була пов'язана з масовою міграцією в Донбас. Але показово, що в етнічній структурі нашого краю зберігалися закономірності, які дали про себе знати ще в кінці XIX ст. В загальному вигляді про це дає уявлення Таблиця 4 Додатку 2..

Як бачимо, постійно збільшувалася частка російського населення в обох областях. Українці та росіяни стали майже однаковими за чисельністю етнічними групами в Донбасі. Стабільно зменшувалася частка єврейського населення. На 10.2% зменшилася чисельність греків.

¹ [402] Фесенко Ю.П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск: Фиеста, 1993. – С. 14.

Декілька слів про динаміку народонаселення Луганщини. Про зменшення чисельності населення області за час війни дає уявлення співставлення даних 1939 р. (1837016 чол.) та 1950 р. (1705100 чол.) В подальшому населення зростало. Збільшувалась кількість міських жителів (від 1114000 чол. в 1950 р. до 2472981 чол. в 1989 р., що у відсотках становило 65.3% та 86.4% від загальної чисельності відповідно). Сільське населення постійно скорочувалося (від 591100 чол. в 1950 р. до 389753 чол. в 1989 р., що відповідно становило 34.7% та 13.6% від загальної чисельності мешканців)[274]¹.

З 1990 р. у Донбасі фіксується від'ємний коефіцієнт приросту населення. В Луганській обл. він становив – 0.6, а в Донецькій обл. – 1.2 з розрахунку на 1000 чол. Населення[142]².

У структурі міського населення Луганської області українці й росіяни відповідно становили в 1970 р. – 51.0% та 45.0%, в 1979 р. – 49.4% та 46.9%, в 1989 р. – 49.2% та 47.2%. Серед сільського населення цифри мали такий вигляд: 1970 р. – 72.4% та 26.3%, 1979 р. – 71.2% та 27.5%, 1989 р. – 68.3% та 29.8%. Про співвідношення українців і росіян в різних міськрадах та районах Луганської області дають уявлення Таблиці 5 та 6 з Додатку 2.

З одного боку, ці таблиці підтверджують попередні висновки, які стосуються структурних закономірностей всієї етнотериторіальної спільноти. З іншого ж боку, помітні територіальні особливості в етнічній структурі області. Південний схід області більш російський, а захід та північ – українські. Ці відмінності свідчать на користь того, що етнічні процеси в нашій області неможливо розглядати як такі, що ведуть до суцільної русифікації.

Взагалі термін "русифікація" не зовсім точний при поясненні специфіки Донбасу. Неможливо заперечувати, що як царський уряд, так і радянське керівництво з сталінських часів проводили політику, спрямовану на розповсюдження російської мови та російської культури, на уніфікацію

¹ [274] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С. 9.

² [142] Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: МП «Край» – «Просвіта», 1993. – С. 40.

культурного життя Російської імперії і СРСР. Проте в різних регіонах ця політика мала різні наслідки. Грузія та Естонія не сприйняли цієї політики, незважаючи на всі зусилля. **Що стосується Донбасу, то розповсюдження тут російської мови в поєднанні з українською побутовою культурою – результат внутрішніх закономірностей нашої етнотериторіальної спільноти.**

Етнотериторіальна спільнота Донбасу в період між переписами 1989 р. та 2001 р. зазнала певних змін (Таблиця 7а та Таблиця 7б Додатку 2). По-перше, в 1990-ті роки відбулося суттєве зменшення загальної чисельності населення (в Донецькій області на 9,2%, в Луганській – на 11,1%). Питома вага українців в етнічній структурі Донецької області незначно зросла (на 1,9%), а в Луганській області – незначно зменшилися (на 0,7%). В обох областях відбулося значне зменшення в питомій вазі населення росіян (Донецька область – на 20,4%; Луганська область – на 22,5%), татар (відповідно – на 24,8% та 28,4%), білорусів (відповідно – на 42,1% та 38,6%). Суттєво збільшилася питома вага вихідців з Кавказу та Закавказзя. Наприклад чисельність вірменів зросла в Донецькій області на 55,1%, а в Луганській області – на 70,5%.

Разом з тим, українці та росіяни як і раніше створюють домінуючу етнічну коаліцію, яка задає конфігурацію етнічної структури Донбасу як регіону України.

2.3. Етнокультурна самосвідомість мешканців Луганщини

Закономірності, властиві для розвитку етнічної структури Донбасу, знайшли вираження й у масовій свідомості мешканців Луганщини. Аналізуючи її, будемо користуватися результатами соціологічних досліджень, які були здійснені співробітниками Соціологічної лабораторії Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Питання національно-культурної своєрідності нашого краю вивчаються цим науковим колективом з 1991 р. Данні про вибіркові сукупності наводяться в Додатку 1.

Вперше питання про специфіку нашого регіону було включено в анкети під час опитування читацької аудиторії обласної "Нашої газети". Згодом, через чотири

роки, воно було повторено під час опитування аудиторії цієї ж газети, а також аудиторії луганської міської газети "Жизнь Луганска".

Таблиця 2.3.1.

**Уявлення читачів газет про специфіку територіальної спільноти Донбасу.
(В %)**

№	Визначення населення Донбасу	"Наша газета"			"Жизнь Луганска"
		1991 р. №=748	1996 р. №=400	1996 р. №=400	
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	54.9	64.5	45.4	
2.	Переважно українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	16.4	10.5	10	
3.	Переважно росіяни та зрусифіковані представники інших народів	9.4	16	10	
4.	Денаціоналізовані елементи	6.4	6.5	7.5	
5.	Важко відповісти	11.9	5.3	5.2	

1992 р. колективом лабораторії спільно з Луганським гуманітарним центром було здійснено спеціальне дослідження "Національно-культурні орієнтації населення Луганської області". За загальнообласною квотною вибіркою було опитано 968 чол.

Таблиця 2.3.2.

Розподіл відповідей на запитання "Що Ви думаєте про національно-культурну специфіку Донбасу?" (В %)

№	Визначення населення Донбасу	Всі опитані №=968	Національність		
			Українці №=441	Росіян и №=467	Інші №=60
1	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	49	48	49	55
2	Переважно українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	12	18	7	8
3	Переважно росіяни та зрусифіковані представники інших народів	14	11	19	8
4	Денаціоналізовані елементи	14	13	15	20
5	Важко відповісти	10	10	10	8

Отже, як бачимо, більшість опитаних схильні були визначити населення Донбасу як особливу спільноту людей. Громадська думка українців і росіян за цим параметрам майже не відрізнялася. Відмінності між ними простежувалися в іншому. Серед українців було більше тих, хто схилився до визнання українського характеру донбаської спільноти, а серед росіян відповідно було більше тих, хто нашу спільноту розглядав як російську.

Всі повторні опитування підтвердили впевненість в тому, що нами був зафіксований феномен масової свідомості мешканців Луганщини, який можна назвати громадською думкою про специфіку Донбасу.

Наведу результати опитування, яке проводилося в місті Луганськ 1998 р. та в Луганській області в 2004 р. (Таблиці 8 та 9 Додатку 2).

Ці таблиці свідчать про те, що представлені позиції вичерпно характеризують діапазон визначень територіальної спільноти Донбасу. Отже і регіональна самоідентифікація наших мешканців здійснюється в цих параметрах. Тобто ці

позиції являють собою сукупність регіональних ідентитетів, між якими мусить визначитися мешканець Донбасу в процесі самоідентифікації.

Відомо, що ставлення до своєї ідентичності може бути як позитивним, так і негативним[1]¹. Позитивне ставлення згуртовує спільноту, відкриває їй перспективу стабільного розвитку. Негативне ж ставлення продукує аномію, викликає процеси саморуйнації спільноти. Тому з самого початку досліджень нами ставилася мета з'ясувати регіональні автостереотипи мешканців Донбасу.

Ще 1991 р. під час опитування читачів "Нашої газети" перед респондентами ставилося запитання, як вони розцінюють культурний рівень Донбасу в порівнянні з іншими регіонами тоді ще СРСР. В той час 49.2% з числа всіх опитаних обрали позицію, що наш культурний рівень не нижчий рівня більшості регіонів СРСР, а 8.4% навіть висловили впевненість, що він є вищим. Але 19.1% наших респондентів розглядали Донбас як глуху культурну провінцію. Решта (23.3%) з відповіддю визначитися не змогла.

У ході опитування 1992 р. на репрезентативній для всієї Луганської області вибірці був отриманий розподіл відповідей на це ж запитання:

1. Наш культурний рівень є не нижчим від більшості регіонів України та СНД - 57%
2. Наш культурний рівень є вищим від більшості регіонів України та СНД - 6%
3. Мешкаємо в глухій культурній провінції - 31%
4. Важко відповісти - 6%

Фактично цей розподіл думок зберігся і до цього часу, про що свідчать результати опитування липня 2004 р.:

- Наш культурний рівень не нижче, ніж в більшості регіонів України – 55,2%
- Ми – глуха культурна провінція – 20,8%

¹ [1] Авраамова Е.М. Формирование новой российской макроидентичности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 20.

- Наш культурний рівень вищий за рівень більшості регіонів України – 7,8%
- Складно відповісти – 16,2%.

Наведені дані дають можливість зробити висновок про те, що на Луганщині в громадській свідомості домінує позитивний регіональний автостереотип. Проте він не пов'язаний з "регіональним шовінізмом". У нас не помітно серйозної тенденції в громадській свідомості, яка була б спрямована на вивищення нашого регіону в порівнянні з іншими регіонами України.

Разом з тим, не можна не звернути уваги на те, що для значних груп людей (від 1/5 до 1/3 опитаних) наш регіон уявляється глухою культурною провінцією. Це є свідченням неблагополуччя. І ця проблема потребує подальшого вивчення. Відповідними до автостереотипу є уявлення мешканців Луганщини про можливе культурне майбутнє нашого краю. Порівняю загальнообласні дані 1992 р. з даними по місту Луганськ та з даними по Луганській області 2004 р..(Таблиці 10 та 11 Додатку 2).

Таблиця 2.3.3.

Уявлення мешканців Луганської області про культурне майбутнє нашого регіону (1992 р.). (В %)

№	Варіанти культурного майбутнього	Всі опитані №=968	Українці №=441	Росіяни №=467	Інші №=60
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	58	55	61	58
2.	Відбудеться українізація	16	24	9	18
3.	Відбудеться русифікація	10	8	11	10
4.	Важко відповісти	16	13	18	13

Наявність в останніх дослідженнях великої кількості респондентів, яким складно було відповісти на питання про можливе майбутнє нашого регіону,

можна витлумачити як ознаку невпевненості в культурному майбутньому Донбасу. Симптоматично, що за останні роки ця невпевненість зростає.

До духовних феноменів, які забезпечують існування етнотериторіальної спільноти належить історична свідомість. Більш того, можна сказати, що самоідентифікація будь-якого соціального суб'єкта включає історичну свідомість. Вона дає уявлення про буття суб'єкта в історичному часі як тотожного собі і одночасно відмінного від самого себе. Діалектика цих моментів завжди присутня в ідентифікаційних практиках. Г.В.Комісарова відмічала, що історична свідомість не тотожна історії як науці, а значно ширша. Вона виконує роль в усіх відносинах суб'єкта, опосередковуючи їх[181]¹. Цій дослідниці належить глибока думка про те, що "соціальні організми можуть відрізнятися за характером та механізмами відтворення і відповідно за характером та способами відображення історичного зв'язку теперішнього з минулим та майбутнім" [181]².

У цьому розумінні історична свідомість присутня у всіх тих духовних феноменах, про які ми вже вели мову. Але важливим показником стану історичної свідомості є і зацікавленість членів тієї чи іншої спільноти своїм минулим, тими чи іншими його періодами. Враховуючи це, в ході опитування 1992 р. перед респондентами ставилося запитання про їх зацікавленість різними періодами історії України та Росії. Переслідувалася мета дізнатися, чи відбулася в масовій свідомості мешканців Луганщини переорієнтація з спільних епізодів історії України та Росії на ті моменти минулого, які представляють минуле наших країн як особне. Отримані результати наведемо в табличній формі.

¹ [181] Комиссарова Г.В. Методологические основания типологизации исторического сознания // Методологические проблемы науки. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1986. – С. 62.

² [181] Там же. – С. 63.

Таблиця 2.3.4.

<i>Інтерес до минулого України та Росії. (В %)</i>					
№	Історичні періоди	Всі опитані №=968	Українці №=441	Росіяни №=467	Інші №=60
1.	Київська Русь	13	16	11	8
2.	Окрема історія дореволюційної України	6	10	2	8
3.	Окрема історія дореволюційної Росії	5	3	7	10
4.	Спільна дореволюційна історія України та Росії	21	21	21	29
5.	Радянський період історії	14	14	16	8
6.	Історія не цікавить	24	23	26	27
7.	Важко відповісти	8	14	17	10

Мабуть, такий розподіл відповідей свідчить, по-перше, про те, що для нашої спільноти властива історична свідомість, позбавлена гостроти. Адже чверть опитаних прокламували свою незацікавленість історією. По-друге, переважає інтерес до минулого, яке поєднує Україну та Росію. По-третє, досить низький показник зацікавленості радянською історією, можливо, пояснюється минулими обставинами. В цей час люди перенаситились поверховими публікаціями викривального характеру про сталінщину.

Дуже важливим показником культурних орієнтацій спільноти є переважаючі літературні вподобання її членів. Художня література забезпечує трансформацію цілісних моделей людського світу. Ці моделі містять когнітивні та емотивні структури. Результати дослідження 1992 р. дають можливість скласти уявлення про цю сторону культурного життя мешканців Луганщини.

Таблиця 2.3.5.

Розподіл відповідей на запитання "Художній літературі яких країн світу Ви надаєте перевагу?" (В %)

№	Літературні регіони	Всі опитані	Українці	Росіяни
1.	Українська література	5	7	3
2.	Російська література	31	27	37
3.	Українська та російська література в однаковій мірі	25	30	21
4.	Західноєвропейська і північноамериканська література	17	15	19
5.	Література країн Сходу	2	3	1
6.	Інша	3	2	4
7.	Важко відповісти	17	16	15

У 1995 р. було проведено опитування працівників приватних підприємств в Луганській області (№=233, вибірка – серійна). Розподіл відповідей був отриманий дещо інший: 46% опитаних віддавали перевагу російській літературі, 5% – українській, 17% – в однаковій мірі українській та російській літературі, а 32% – західноєвропейській та північноамериканській літературам. Безумовно, ці дані не можна розглядати як репрезентативні відносно всього населення області. Але оскільки вони відображають художні вподобання найбільш економічно активної частини населення, то їх не можна не розглядати як вельми симптоматичні.

Повертаючись до літературних вподобань нашого населення, слід звернути увагу на дві їхні риси. По-перше, "російська асиметрія" навіть при прагненні до поєднання російської та української орієнтацій; по-друге, спрямованість на західноєвропейську та північноамериканську літератури, тобто певний літературний європоцентризм. Отже символічний простір мешканців Луганщини зорієнтований на два полюси культурної влади – російський та західний. Українська складова в цьому символічному просторі виконує, на жаль, підпорядковану роль. Це підтвердили подальші опитування.

Для характеристики етнотериторіальної спільноти Донбасу цінний матеріал дає вимірювання соціальної дистанції між різними етнічними групами, що проживають у нашому регіоні. Визнаною в світі методикою для цього є шкала

Е.Богардуса. В останні роки її використовували багато українських соціологів. Тому є можливість порівняти стан міжетнічної толерантності в Донбасі з станом міжетнічної толерантності в Україні в цілому, та в різних її регіонах. В табличній формі порівняємо дані, отримані 1992 р. в Луганській області, з даними по Україні в цілому і по м. Києву[98]¹.

Таблиця 2.3.6

Ставлення населення України, Луганської області та м. Київ до різних етнічних груп. (В балах. Шкала: 1 – 7)

№	Етнічні групи	Україна	Луганська область	м. Київ
1.	Українці	1.55	1.40	1.44
2.	Росіяни	2.46	1.43	2.08
3.	Білоруси	2.85	1.92	2.41
4.	Українці діаспори	3.48	2.38	2.56
5.	Євреї	4.18	3.48	3.48
6.	Поляки	3.77	3.49	3.65
7.	Американці	4.31	3.44	3.79
8.	Угорці	4.24	3.69	3.86
9.	Англійці	-	3.55	3.92
10.	Французи	4.45	3.56	4.10
11.	Литовці	-	3.69	4.02
12.	Японці	4.66	3.87	4.30
13.	Румуни	4.56	4.01	4.31
14.	Німці	4.43	3.81	4.75
15.	Грузини	5.26	4.57	4.78
16.	Вірмени	-	4.60	5.04
17.	Турки	-	4.54	5.20
18.	В'єтнамці	5.29	4.69	5.20
19.	Кримські татари	5.09	4.57	5.21
20.	Араби	5.37	4.67	5.21
21.	Узбеки	-	4.68	5.23
22.	Азербайджанці	-	4.78	5.29
23.	Африканці	5.49	4.80	5.40
24.	Цигани	5.55	4.79	5.72
25.	Народи Північного Кавказу	-	4.69	-

Порівняння свідчать на користь того, що в Луганській області рівень міжнаціональної толерантності дещо вищий, ніж по Україні в цілому і в Києві

¹ [98] Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – С. 109.

зокрема. По-друге, **найбільші відмінності Луганщини в тому, що тут зафіксовано найвищу толерантність стосовно трьох східнослов'янських народів. Це ще одне підтвердження наявності в етнічній структурі нашого регіону домінуючої етнічної коаліції.**

Разом з тим, можна погодитися з тим, що міжетнічні стосунки на Сході України не потрібно витлумачувати як всезагальну толерантність. Цікаві дані щодо цього були отримані колективом вчених Інституту соціології НАНУ під керівництвом А.О.Ручки. В січні 1997 р. за загальноукраїнською вибіркою ними було опитано 1200 чол. Вивчалось ставлення населення до культур різних етнічних груп. Після кластерного аналізу відповідей було виділено три групи респондентів: 1) "помірковані" (70.5% від загальної кількості), для яких властиві уявлення домінуючі в масиві опитаних; 2) "відкриті" (18.9%) з космополітичними орієнтаціями та 3) "закриті" (10.6%), яким властиво розглядати лише культури східнослов'янських народів як близькі. В різних регіонах співвідношення цих груп різне. Суто формально за цією структурою ознакою Схід (відповідно 72.2%; 16.9%; 10.9%) ближче до Заходу (70.1%; 18.3%; 11.6%), ніж до Центру (70.1%; 18.3%; 11.6;) та особливо Півдня (56.8%; 38.1%; 5.1%). Правда, схожість Сходу і Заходу саме формальна, адже вченими зафіксовано, що в східному регіоні індекс етнокультурної дистанції щодо росіян найменший (1.47), а у західному – найвищий (2.64) [355]¹. цілому ж ці висновки підтверджують, що на Сході України, як і в Україні в цілому, мова йдеться не про ліквідацію будь-яких міжетнічних бар'єрів. Йдеться про домінуючу коаліцію східнослов'янських народів.

Ще раз підкреслю, що на нашу думку, домінуюча коаліція східнослов'янських народів не тотожна ксенофобії. Більш того, міжнаціональний мир в Україні, забезпечується саме наявністю цієї коаліції.

Етнічні дослідження говорять на користь такого висновку. Наприклад, у вересні 1992 р. соціологічна лабораторія разом з Луганським гуманітарним

¹ [355] Скокова Л.Г. Етнокультурні орієнтації населення України // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1998. – С. 124-130.

центром та фірмою "ЛОЦИС" провели дослідження "Ставлення жителів Луганської області до проекту Конституції України" (№=968, вибірка квотна репрезентативна за статтю, віком, освітою та місцем проживання). Тоді 72% респондентів висловилися за те, щоб у Конституції була закріплена рівність всіх національностей, а ще 8% вважали за необхідне особливим чином обумовити права національних меншин. 8% з усіх опитаних думали, що національне питання взагалі не треба зачіпати в Конституції. Разом з тим, 8% наших респондентів були за те, щоб у Конституції особливим чином були закріплені переважні права українців. Лише 5% опитаних не змогли обрати один з варіантів відповідей.

Певні відмінності в розподілі відповідей спостерігалися в залежності від національності та рідної мови респондентів. Так, за конституційну рівність всіх національностей висловилися 70% опитаних українців, 75% респондентів – росіян та 65% представників інших національностей, яких було проінтерв'ювано в ході опитування. Серед тих, хто назвав своєю рідною мовою українську, цю позицію підтримали 62%, серед тих, для кого рідною була російська мова, – 76%, серед іншомовних – 60%.

Серед респондентів-українців 12% бажали для свого етносу особливих конституційних прав (серед україномовних – навіть 17%). Серед опитаних росіян та російськомовних тих, хто висловлював згоду з цією перспективою, було по 4%. Серед представників інших національностей та іншомовних таких було відповідно 3% і 8%.

Вважаю, що саме суспільна угода східнослов'янських народів, перш за все українців та росіян, утримала українців від прагнення вимагати особливих прав для себе. Тим самим ця коаліція сприяла не розпалюванню ксенофобських настроїв, а збереженню демократії та забезпеченню прав представників всіх народів.

Регіональні спільноти існують, співвідносячись одна з одною. В регіональній структурі України особливе значення мають відносини між Сходом та Заходом, Донбасом та Галичиною. Оскільки кожний з цих регіонів продукує свій проект

бажаного для всієї України майбутнього, оскільки ці проекти часто виявлялися в історії несумісними, остільки відносини між ними висувалися на передній план загальноукраїнського дискурсу в кризові періоди розвитку нашої країни.

Характер внутрішньоукраїнських відносин після 1991 р. інколи примушував їх сприймати як загрозу самому існуванню України. Так, Соціологічна служба Центру "Демократичні ініціативи" за участю Інституту соціології НАНУ в 1994 р. опитала в східних та південних регіонах нашої країни 1200 чол. І.Бекешкіна так підсумовувала один з результатів цього дослідження: "...Узвичаєний стереотип, що протиставляє національно орієнтований захід України сходові й півдню – як проросійському, взагалі неточний, починаючи з того, що ці останні вельми різняться у рівні національного самовизначення"[35]¹. Цей висновок базувався на розподілі відповідей на запитання про те, як би чинили респонденти, якби референдум про незалежність України відбувся сьогодні.

Наведу відповідну таблицю з цитованого тексту (Таблиця 12 Додатку 2).

Ці дані свідчили, що більшість населення України були розчаровані напрямком її розвитку. Лідером цього невдоволення виступав Донбас. Такі процеси примушували деяких зовнішніх спостерігачів розцінювати їх як загрозу цілісності країни. Наприклад, 25 січня 1994 р. в газеті "Вашингтон пост" з'явилася стаття Данієля Уільямса та Р.Джеффри Сміта під промовистою назвою "Розвідка США передбачає розвал України внаслідок важкого становища України". Навіть деякі російські інтелектуали радили своєму уряду скористатися з такого становища нашої країни [272]².

Осмислення цього важкого досвіду до кінця ще не відбулося. Однак, зараз зрозуміло, що різна поведінка населення регіонів не може бути поясненою виходячи лише з економічних чинників. Разом з тим, навряд чи серйозний прорив у справі розуміння українських реалій можливий завдяки доведенню до рівня банальності суджень про цивілізаційні відмінності між католицтвом і

¹ [35] Бекешкіна І. Ставлення населення Сходу і Півдня України до проблем незалежності, порівняльні оцінки ситуації у Росії і в Україні // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 44.

² [272] Нарочницкая Н.А. Внешняя политика России // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 16-30.

православ'ям у дусі А.Тойнбі та С.Хантінгтона. Що ж тоді утримало Україну від розлому? Навряд чи цю заслугу можна приписати її політичній еліті. Завдання зрозуміти це ставилася в ряді досліджень, здійснених у Луганській області. Деякі результати представимо в табличній формі. Спочатку дані, отримані в ході загальнообласного опитування в липні 1994 р.

Таблиця 2.3.7.

Розподіл відповідей на запитання "Чи існують зараз суперечності між Сходом та Заходом України, і якщо так, то на якому рівні?"(В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=962	Українці №=502	Росіяни №=428	Інші №=32
1.	Суперечності існують лише між політиками.	38.3	40.1	38.4	33.3
2.	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	46.9	44.4	48.2	50.0
3.	Суперечності існують на рівні населення	2.4	2.3	3.0	2.1
4.	Суперечностей взагалі немає	3.3	4.1	2.5	4.2
5.	Складно відповісти	9.1	9.1	7.9	10.4

Наведемо також результати двох опитувань в м. Луганську, що були проведені 1997 р. і 1998 р. І в Луганській області в 2004 р. (Додаток 2 Таблиці 13 та 14). Отже, як бачимо, для мешканців Луганщини наявність суперечностей між Сходом та Заходом України очевидна. Але помітно й інше. Наші респонденти, визнаючи суперечності, не становили однорідну групу. Близько половини з цього числа були схильні пояснювати міжрегіональні суперечності впливом політики. Тобто, в масовій свідомості був присутній фактор, що сприяв більш "м'якому" сприйняттю цих суперечностей.

Ця настанова проявлялася також у свідомому прагненні до міжрегіонального компромісу. Наведу з цього приводу знову дані загальнообласного опитування

1994 р. В Додатках 2 наведемо також результати наступних опитувань (Таблиці 15 та 16).

Таблиця 2.3.8.

Розподіл відповідей на запитання "До яких відносин між Сходом та Заходом України слід прагнути?"(В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=962	Українці №=502	Росіяни №=428	Інші №=32
1.	Необхідно домагатися згоди через компроміс	76.8	78.7	75.6	81.3
2.	Необхідно домагатися перемоги Сходу над Заходом	7.0	5.4	8.7	2.1
3.	Треба, щоб ідеали Західної України перемогли і у нас	0.8	1.6	0.0	0.0
4.	Важко відповісти	15.4	14.3	15.7	16.6

Цінний матеріал для аналізу отриманих даних дає крос-табуляція відповідей на питання про наявні та бажані стосунки між Сходом та Заходом.

Розглянемо результати такої операції над даними, отриманими в м. Луганськ 1997 р. Середні стовпчики з аналізу можна виключити з причини нечисельності груп. Що стосується останнього стовпчика, то він свідчить про те, що частіше складно було сказати про варіант бажаних відносин тим респондентам, які суперечностей між населенням регіонів не визнавали. Перший же стовпчик дає повноцінну інформацію, яка свідчить про те, що до компромісу прагнуть ті жителі Луганщини, котрі визнають наявність суперечностей. Це можна розглядати як доказ існування в масовій свідомості мешканців нашої області громадської думки про необхідність міжрегіонального компромісу.

Таблиця 2.3.9.

Результати крос-табуляції відповідей всіх опитаних на запитання про наявні та бажані відносини між Сходом та Заходом. (В %)

№	Наявність суперечностей	Бажані відносини			Складно відповісти
		Згода через компроміс №=313	Перемога Сходу №=27	Розповсюдження ідеалів Заходу №=7	
1.	Суперечність лише між політиками	37	11	14	№=109 17
2.	Суперечності як між політиками, так і між населенням	47	59	14	10
3.	Суперечності лише на рівні населення	2	7	0	2
4.	Їх взагалі немає	2	0	14	12
5.	Важко відповісти	12	23	58	59

Масова свідомість суперечлива. Цю банальну констатацію доводиться повторювати й відносно проблеми міжрегіональних відносин. Наші дослідження показують, що люди не тільки стикаються з міжрегіональними суперечностями, але й постійно відтворюють їх своєю діяльністю. Особливо це чітко показують виборчі компанії.

Вперше ми зіткнулися з цією проблемою восени 1991 р., коли в м. Луганськ проводили вивчення громадської думки відносно проголошення України незалежною державою та виборів Президента і місцевих органів влади, які повинні були відбутися. Серед інших респондентам пропонувалося питання про вплив на їх ставлення до кандидатів у Президенти України тієї обставини, звідки кандидат родом. Відповіді розподілились так: 30% від загальної кількості опитаних воліли бачити Президентом вихідця з Донбасу, 24.1% – з центральних областей України, 4.1% – з Заходу України, 2.6% – з південних областей. Ще 36% заявили, що походження кандидата з тієї чи іншої місцевості не впливає на їхнє ставлення до нього, а 3.2% респондентів з відповіддю не визначилися.

Безумовно, ці дані не можна інтерпретувати як свідчення конфронтаційного ставлення донбасівців до галичан. Але вони показують, що, досить одноставно прагнучи до компромісу між регіонами, мешканці Луганщини не схильні були ділитися політичною владою з вихідцями з Західної України.

В опитуванні 1994 р. тільки 2% опитаних заявили, що при виборі депутата Верховної Ради вони орієнтувалися на його національність, і лише 1.9% брали до уваги, з якої місцевості родом кандидат в депутати. Між тим, об'єктивно результати виборів свідчать про інше. Серед обраних 1994 р. депутатів Верховної Ради України від Луганщини уродженці нашої області становили 53%, уродженці Донецької обл. – 4%, уродженці інших областей Лівобережної України – 13%, а 30% депутатів були вихідцями з різних областей Росії. Половина депутатів, обраних у 1994 р. від нашої області, отримали освіту в вузах Луганщини, а по чверті – в вузах України і в вузах Росії.

Розглянемо відповідні дані 1998 р., отримані в м. Луганськ та порівняємо їх з даними 2004 р., отриманими за загальнообласною вибіркою (Додаток 2, Таблиця 17).

Таблиця 2.3.10.

Вплив походження кандидата в депутати Верховної Ради України з того чи іншого регіону на ставлення до нього виборців. (В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Регіони	м. Луганськ					
		Всі опитані		Українці		Росіяни	
		№=422	№=219	№=191	№=422	№=219	№=191
		Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Свій виборчий округ	4.3	0.8812	4.4	0.8555	4.3	0.8985
2.	Луганська обл.	4.1	0.9428	4.1	0.9291	4.1	0.9822
3.	Донбас	3.8	1.0359	3.8	1.0126	3.7	1.0766

№	Регіони	м. Луганськ		Українці		Росіяни	
		Всі опитані					
		№=422		№=219		№=191	
4.	Інші області Сходу і Півдня України	2.9	1.0325	2.9	0.9840	2.9	1.0982
5.	Області Центру і Півночі України	2.8	0.9925	2.8	0.9521	2.8	1.0374
6.	Області Західної України	2.2	1.0082	2.3	1.0213	2.1	0.9509
7.	Росія	2.1	0.9929	2.0	0.9571	2.2	0.9923
8.	Інші країни СНД	1.9	0.9783	1.8	0.9219	2.1	0.9925

Матеріал цієї таблиці свідчить про те, що в масовій свідомості мешканців Луганщини всі регіони України поділяються на три групи. По-перше, це Донбас (оцінка "добре" переважає по відношенню до вихідців, котрі прагнуть потрапити в парламентську еліту), по-друге, це Західна Україна (переважають більш стримані оцінки), по-третє, це решта областей (переважають нейтральні оцінки).

Тлумачачи ці дані, слід пам'ятати, що йдеться про вибори депутатів Верховної Ради. Виборці хочуть в особі депутати мати захисника своїх інтересів. Оскільки ж Донбас та Галичина це крайні політичні полюси України, які продукують різні, а часом і несумісні, проекти бажаного майбутнього, то настрої виборців цілком зрозумілі.

Відповідні орієнтації, але вже пов'язані з виборами Президента України були нами зафіксовані і в 2004 р. Оскільки в попередні роки політична еліта та контреліта тільки експлуатували ці розбіжності у власних інтересах, то в 2004 р. такий стан суспільної свідомості ледь не мав трагічних наслідків для України як суверенної держави.

Ідентичність соціального суб'єкта забезпечується складною ієрархією ідентитетів. Це вірно як по відношенню до особи, так і по відношенню до територіальної спільноти. Зараз як результати наших досліджень, так і досліджень інших українських соціологів дозволяють стверджувати, що регіональна ідентифікація мешканців Луганщини вписана в їх загальноукраїнську ідентифікацію. Саме тому, навіть усвідомлюючи наявність суперечностей з таким регіоном як Галичина, наші мешканці демонструють прагнення до компромісу.

Образ цілісної України для донбасівців – момент їхнього внутрішнього "Я". Про це свідчить ставлення до такого питання як проблема статусу м. Севастополь. Його ми з'ясовували під час загальнообласного опитування в серпні 1993 р. Тоді 53% опитаних засудили рішення російського парламенту визнати Севастополь російським містом, а 18% були з цим рішенням згодними. Не визначилися з відповіддю 29% респондентів.

Подібні результати були отримані Соціологічною службою Центру "Демократичні ініціативи" в травні – на початку червня 1994 р. Вони вивчали уявлення жителів Сходу та Півдня України про майбутнє Криму. В Донбасі на запитання "Кому має належати Крим?" був отриманий такий розподіл відповідей:

Залишитися в складі України – 51%

Стати незалежною державою – 16%

Увійти до складу Росії – 6%

Інший варіант – 9%

Важко відповісти – 18%.

З приводу цього питання в Донбасі були зафіксовані навіть більш "державницькі" настрої, ніж за вибіркою в цілому[35]¹. Вони дають підстави стверджувати, що це стосується не тільки ставлення до Криму. Думаю, що якби хтось спробував відділити Галичину від України, то він зустрівся б з протидією мешканців Донбасу.

Отже, усвідомлення жителями Донбасу специфіки своєї етнотериторіальної спільноти не несе загрози цілісності України. В ході опитування 1994 р. за унітарний устрій держави висловилися 54.1% респондентів, проти – 24.3% (підтримали варіант федеративного устрою). Не визначилися з відповіддю 21.6% опитаних, Зверну увагу на те, що розподіл опіній з цього приводу в нашій області майже збігається з загальноукраїнським. За даними Є.І.Головахи в листопаді 1993 р. в Україні загалом підтримували ідею федеративного устрою держави 26% опитаних, відкидали її – 50%, не визначилися з відповіддю – 24%. [97]².

Штовхнути на шлях здобуття автономії, а то й підштовхнути до сепаратизму населення Донбасу може тільки політика офіційного Києва, яка не буде враховувати специфіку нашого регіону. Нами вже було з'ясовано, що найважливіша специфічна його риса – українсько-російський культурний синтез. Йому відповідають і обмінні процеси спорідненості. В дослідженні серпня 1993 р. було зафіксовано, що населення Луганщини родинними зв'язками поєднано перш за все з регіонами Росії та України. При цьому зв'язки з Росією характеризувалися навіть більшою інтенсивністю. Там були родичі у 84% опитаних (у 18% – в Ростовській обл., у 16% – в Москві, у 9% – в Воронежській обл., у 7% – в Белгородській обл. та у 34% – в решті областей Російської федерації). З мешканцями різних регіонів України зв'язками спорідненості були поєднані 78% наших респондентів (у 16% опитаних родичі були в Донецькій обл., по 14% мали родичів в Києві і в областях Центральної України, 13% – в Південній Україні, 12% – в Харківській обл., 10% – в Західній Україні).

¹ [35] Бекешкіна І. Ставлення населення Сходу і Півдня України до проблем незалежності, порівняльні оцінки ситуації у Росії і в Україні // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 46.

² [97] Головаха Е.І. Стратегія соціально-політичного розвитку України: Досвід перших років незалежності та нові орієнтири. – К.: Абрис, 1994. – С. 40.

В інших регіонах колишнього СРСР мали родичів значно менше жителі Луганської області. Так, у Білорусі вони були у 8% опитаних, у Прибалтиці та Закавказзі їх мали по 5% респондентів, в Середній Азії та Казахстані – 4%, у Молдові – 3%.

Географічна конфігурація родинних зв'язків мешканців Луганщини дещо відрізняється від відповідної конфігурації родинних зв'язків населення України в цілому. Вчені Інституту соціології НАНУ двічі (в 1996 р. і в 1997 р.) збирали інформацію про останню. Згідно з їх даними більше ніж у половини населення (1996 р. – 50.3%, 1997р. – 51.9%) близьких родичів за межами України не було. Більш ніж третина мали їх в Росії (відповідно 34.9% та 33.4%). Про їх наявність в інших колишніх республіках СРСР в 1996 р. заявили 7.6% опитаних, а в 1997 р. – 8.2%. За кордоном колишнього СРСР були близькі родичі в 1996 р. у 7.2% респондентів, а в 1997 р. – у 6.4%.[294]¹.

Зафіксована нами більша інтенсивність родинних зв'язків населення Луганщини з населенням російських регіонів у порівнянні з Україною в цілому підтверджується дослідженнями демографів. Вони встановили, що до Росії здебільшого виїжджають жителі колишнього Донецько-Придніпровського економічного району, на частку яких припадало майже 50% тих, хто переселявся з України[142]².

Підсумовуючи викладені матеріали зробимо деякі зауваження. Перше. Наявність у Донбасі особливої етнотериторіальної спільноти передбачає ідентифікаційні практики, спрямовані на єдність з нею. Вони мусять бути властиві більшості мешканців нашого краю, інакше спільноти не буде. Проте ця обставина не відмінняє інших ідентитетів жителів нашого регіону. Без сумніву, сказане стосується і етнічної ідентичності. Донбасівці залишаються росіянами, українцями, білорусами чи євреями.

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 118.

² [142] Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: МП «Край» – «Просвіта», 1993. – С. 65.

Друге. Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті. Навряд чи можна погодитися з тими дослідниками, які шукають пояснень лише в недавній історії. Наприклад, Е.В.Віленська та В.І.Поклад вважають, що "на місці зруйнованого ідеологічного моноліту – тоталітарної свідомості – виникла різноманітність типів свідомості з неоднаковими національними та політичними орієнтаціями"[70]¹.

Уявлення про "ідеологічний моноліт" – міфологема доби перебудови. Ідеологія, що панувала в Радянському Союзі, ніколи не охоплювала всіх духовних продуктів, які виробляло наше суспільство. Тим більше це стосується духовно-практичних утворень. Живі люди ніколи не ідентифікували себе лише як "радянських", але й як "українців", "росіян", "євреїв", "жителів Донбасу" чи "галичан". Крах соціалізму призвів до кризи ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Були ж втрачені зовсім не всі ідентитети. Старі й набуті нові ідентитети вимагали переструктурування для утворення нової ієрархії. Зараз така перебудова й відбувається в Україні. Регіональна складова в новій ієрархії буде посідати значніше місце, ніж це було за часів СРСР.

За результатами опитування 2004 р. видно, що у мешканців нашого регіону регіональна ідентичність слідує відразу за загальноукраїнською ідентичністю. Наведу розподіл відповідей на запитання «Без яких з вказаних характеристик Ваше уявлення про себе буде неможливим?» (Респонденти могли обирати до 5 позицій):

1. Член сім'ї – 70,8%
2. Громадянин України – 44,1%
3. Житель Донбасу – 37,9%
4. Самостійна, суверенна, неповторна особистість – 36,6%
5. Член дружнього кола – 30,8%

¹ [70] Віленська Е.В., Поклад В.І. Національно-культурні орієнтації мешканців Луганської області // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №4. – С.59.

6. Людина певної професії 24,0%
7. Житель планети Земля – 21,4%
8. Член певного трудового (навчального) колективу – 20,2%
9. Житель певного населеного пункту – 17,1%
10. Радянська людина – 15,3%
11. Людина з певною освітою - 12,4%
12. Людина пов'язана з певним колом діловими зв'язками – 8,5%
13. Людина з певними політичними переконаннями – 6,3%
14. Людина з певними художніми смаками – 6,3%
15. Вірний певної релігії – 5,8%
16. Житель СНД – 5,2%
17. Європець – 4,8%
18. Інше – 0,9%

Отже, мешканці Донбасу були схильні на перший план ставити ідентитети пов'язані з первинними малими групами, громадянською та регіональною приналежністю. Отже, щоб зрозуміти етнокультурні риси мешканців Донбасу треба врахувати їх ціннісні орієнтації.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Етнос – соціальна спільнота, яка існує завдяки обмінним процесам, що розгортаються в площині повсякденності, маючи своєю метою відтворення людини як цілісної особистості. Етнічність перш за все пов'язана з формами спорідненості та з повсякденним спілкуванням.
2. Структури спорідненості, пов'язані з етнічним життям, передбачають презумпцію зрозумілості світу. Остання виникає як наслідок колективних семіотичних дій в процесі спілкування. Етнос розв'язує парадокс комунікації, який виникає як комунікаційне буття герменевтичного кола, об'єднуючи індивідуальних суб'єктів в колективний суб'єкт.

3. В структурі етнічних спільнот можна виділити субетноси та етнотериторіальні групи. Особливу роль етнотериторіальні групи відіграють в структурі націй. Саме в цьому випадку етнотериторіальні спільноти набувають характеру регіональних спільнот. Регіональні етнотериторіальні спільноти є головними структурними елементами субнаціонального характеру.
4. Національна культура існує через свою інтерпретацію на регіональному рівні. Тому культурне життя регіону некоректно характеризувати через термін «субкультура».
5. Виникнення Донбасу як особливого регіону України пов'язане з взаємодією українського та російського етнічних організмів, а також зі змінами в регіональній системі Російської імперії, обумовленими новими геополітичними перспективами в басейні Чорного моря.
6. Після реформи 1861 р. виник специфічний соціальний механізм, який спрямовував міграційні потоки з місць аграрного перенаселення в Донбас. Це привело до того, що в Донбас спрямовувалися міграційні потоки як з України, так і з Росії.
7. В особливостях міграційної поведінки українців та росіян закладені причини формування в Донбасі переважно російськомовного міста та переважно україномовного села. Це обумовило російсько-українську мовну асиметрію в Донбасі.
8. В етнічній структурі Донбасу склалася домінуюча етнічна коаліція українців та росіян, яка в подальшому визначала етнокультурний розвиток регіону. Вона і є головною етнокультурною характеристикою Донбасу.
9. З виникненням домінуючої етнічної коаліції пов'язано і формування українсько-російського культурного синтезу в Донбасі. Він знайшов своє вираження в специфічному фольклорі, в мові, в побутовій культурі та ін.
10. Періоди глибоких суспільних криз (революція, громадянська війна, Велика Вітчизняна війна, системна криза першої половини 1990-х рр..) позначилися проблематизацією етнокультурних рис Донбасу і пошуком

- власної ідентичності. З усіх цих криз регіон виходив, зберігши свою основну характеристику – домінуючу етнічну коаліцію українців та росіян.
11. Етнокультурна специфіка Донбасу знайшла вираження на рівні масової свідомості мешканців регіону. Вона включає уявлення про те, що в Донбасі склалася специфічна етнотериторіальна спільнота. В регіональній масовій свідомості переважають позитивні регіональні авто стереотипи.
 12. Вивчення міжетнічної соціальної дистанції дозволяє зробити висновок, що найбільш суттєві відмінності Донбасу від інших регіонів України полягають в тому, що тут зафіксовано найвищу толерантність стосовно трьох східнослов'янських народів. Це ще одне підтвердження наявності в етнічній структурі нашого регіону домінуючої етнічної коаліції.
 13. В своїй більшості населення Донбасу зорієнтоване на досягнення історичного компромісу між Сходом та Заходом України.
 14. Серед головних ідентитетів мешканців Донбасу чітко фіксуються орієнтації на малі первинні групи, на громадянство України і на регіональну приналежність.

РОЗДІЛ 3.

ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНА СВІДОМІСТЬ: ДОНБАС В ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТ

3. 1. Цінності як суспільна реальність

Будь-яка людська спільнота для свого існування передбачає наявність спільних цінностей. Саме вони взаємно орієнтують дії та експектації людей і їх "можливі світи" (за висловом М.В.Поповича) [322]¹ не розбігаються у безконечність, а існують як упорядкована система.

Цінності – одна з найважливіших складових культур. Причому це – не просто одна з складових поряд з іншими. В певному значенні ціннісна система є

¹ [322] Попович М.В. Рациональность и измерения человеческого бытия. – К.: Сфера, 1997. – С. 73.

"сутністю" тієї чи іншої культури, що пронизує та об'єднує її технологічну, соціонормативну та символічну сфери. Вивчення культури з соціологічної точки зору неможливе без вивчення цінностей суспільства та ціннісних орієнтацій різних соціальних груп. А отже, без цього неможливий і кваліфікований розгляд процесів, з якими пов'язане існування етнічної, етнотериторіальної чи субетнічної спільнот.

Проблема цінностей нерозривно пов'язує соціологію з філософською проблематикою. Розгляд цієї проблеми нашою думкою, що крім загальних філософських уподобань в соціології є ряд фундаментальних проблем, які одночасно є фундаментальними проблемами філософії. Через них соціологи визначаються щодо своєї філософської позиції.

У сучасній постановці проблема цінностей своїм загальним витком має філософію І. Канта, з її поділом світу на сферу свободи та сферу необхідності. В явній же формі вона була поставлена в середині ХІХ ст. німецьким філософом Рудольфом Германом Лотце (1817 – 1881), котрий ввів до наукової термінології й саме поняття цінності. Для нього цінності – момент всесвітньої телеології. Ціннісна визначеність будь-якого об'єкта обумовлена його місцем і роллю в реалізації світового телеологічного процесу[23]¹.

На цей час налічується величезна література з проблеми, що розглядається. Так, з початку ХХ ст. по його середину було видано 4 тис. книг та статей про проблему цінностей. [23]². Публікації відрізняються великим розмаїттям підходів, дефінітивною неузгодженістю. А.О.Ручка в середині 80-х років нараховував тільки у вітчизняній, марксистсько-ленінській на той час, літературі понад 100 визначень цінностей [349]³. Тому у В.С.Бакірова були підстави написати: "В міру заглиблення в спеціальну літературу колекція відмінних дефініцій цінності набуває розмірів, що лякають, відображаючи велику складність, багатозначність ціннісних явищ, можливість їх розгляду та аналізу

¹ [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 11 – 12.

² [23] Там же. – С. 71.

³ [349] Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 123

під різними кутами зору, в найрізноматніших площинах людського ставлення до світу"[23]¹.

Зупинимося на двох, найбільш характерних для нашої вітчизняної літератури, підходах. Перший назву предметним. Згідно з ним цінностями виступають певні фрагменти об'єктивного світу, які важливі для задоволення людських потреб та реалізації інтересів. Так, видатний радянський етик О.Г.Дробницький писав: "Цінність, термін, що широко використовується в філософській та соціологічній літературі для вказування на людське, соціальне та культурне значення певних явищ дійсності"[407]².

Вважаємо, що реїфікація цінностей знищує сам їх феномен. Іменем цінності в цьому випадку називається зовсім інше явище. Логіка тут така. Людина і суспільство – системи відкриті, такі, що саморегулюються. Їм для самовідтворення та розвитку потрібні певні зовнішні умови. Саме вони й виділяються суспільною свідомістю як цінності. Наприклад, А.Г.Здравомислов вважає, що "цінність – особливе суспільне відношення, завдяки якому потреби та інтереси людини чи соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовні явища, надаючи їм певних соціальних якостей, не пов'язаних прямо з утилітарним призначенням цих речей, предметів, духовних явищ"[369]³.

Розглянемо детальніше думку російського соціолога. По-перше, звернемо увагу на те, що тут здається недоречним згадування як однопорядкових потреб та інтересів. Потреба – поняття, яке описує не тільки соціальну, але й біологічну реальність. Найбільш містке визначення потреби запропоноване В.Є.Хмельком: "...З точки зору «процесної парадигми» потреба будь-якої системи (організму, співтовариства, людини, суспільства) є залежність процесів її функціонування та розвитку як цілого від певних процесів взаємодії з зовнішнім середовищем, або

¹ [23]] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 6.

² [407] Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 732.

³ [369] Социологический справочник / Под общей ред. В.И.Воловича. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1990. – С. 120.

внутрішніх самої системи (наприклад, потреба у відпочинку, у сні)"[418]¹. Що ж стосується інтересів, то А.Г.Здравомислов цілком слушно розглядає їх як головні інструменти регулювання соціального становища [146]². Виходячи з цього навряд чи можна проєкцію на зовнішній світ таких відмінних феноменів називати одним терміном. Крім того, суто з цих проєкцій неможливо пояснити виникнення "неутилітарних цінностей".

По-друге, потреби та інтереси відносно незалежні від визначених фрагментів зовнішнього світу. Одна й та ж потреба, чи один і той же інтерес можуть переноситись з одного фрагмента реальності на інший. Наприклад, потреба в енергозабезпеченні сучасного суспільства може задовольнятися за рахунок різних енергоносіїв (нафти, газу, вугілля, урану тощо). Інтереси соціальних груп теж не прив'язані тільки до тих чи інших засобів їх забезпечення. Наприклад, національні інтереси тієї чи іншої країни на світовому ринку не забезпечуються лише розвитком якихось одних форм діяльності. Навпаки, забезпечення своїх національних інтересів передбачає розвиток різних форм діяльності в залежності від кон'юнктури.

По-третє, саме існування потреб та інтересів як суспільних феноменів передбачає існування цінностей, а тому цінності до них не редукуються. Адже навіть вітальні людські потреби – це не якась сліпа жага організму. В суспільстві людські потреби окультурені, тобто унормовані. Норми виступають критеріями оцінки будь-яких потреб та способів їх задоволення. Ще більшою мірою це стосується інтересів, які характеризують положення суб'єкта в площині різних соціальних полів.

Друга точка зору полягає в тому, що цінності як феномени суспільної свідомості є відображенням значимісних відносин між людьми та світом. Найбільш повно цей підхід був представлений В.С.Бакіровим, який писав, що ціннісна свідомість "...є особливою формою відображення реальності,

¹ [418] Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. – К.: Изд-во полит. Лит Украины, 1988. – С. 15.

² [146] Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект-пресс, 1995. – С. 115.

суб'єктивним образом об'єктивних значимісних відносин, що виникають між людьми та світом у процесі діяльнісного освоєння останнього"[23, 141]¹.

Цей підхід виник внаслідок усвідомлення суперечностей реїстичного підходу. Правда, він не був радикальним розривом з попередніми поглядами. Так, словацький вчений В.Брожик спочатку запропонував розрізняти "ціннісну предметність" від власне цінності. Виходячи з цього був зроблений крок до того, щоб витлумачити цінність як "...конкретний суб'єктивний спосіб проявлення ціннісної предметності"[23, 33]². В свою чергу це веде до появи логічного кола у визначенні, коли цінність розумілася як результат оцінки чи як "бажане бажане". Наприклад: "В самому загальному вигляді цінності можна визначити як будь-які предмети людських устремлінь, прагнень, бажань, які сприймаються в якості таких свідомістю особистостей, соціальних груп, суспільств"[23]³. Хоча одночасно з цим визнавалася продуктивність погляду на вищі цінності як на символ в розумінні О.Ф.Лосева, тобто як на породжуючі моделі реальності[23]⁴.

Зупинимося більш докладно на деяких пунктах цієї позиції. По-перше, багато запитань виникає стосовно "значимісних відносин". Це поняття чітко не визначається. Вчення про значення та смисл розроблене в логіці, але в даному випадку звернення до нього навряд чи буде релевантним. У повсякденному ж слововжитку "значимий" це й той, що має відношення до змісту чогось і той, що відіграє важливу роль. Мабуть, можна припустити, що мовиться саме про роль тих чи інших явищ в житті соціального суб'єкта.

Ця проблема заслуговує на окреме обговорення. Якщо "значимісні відносини" можна витлумачити як відносини ролі, то ролі будуть визначатися характером та ступенем участі якихось факторів у житті суб'єкта. Це означає, що ролі будуть ситуаційними. В такому розумінні той чи інший феномен буде мати різне значення в різних обставинах. Скажімо, значення питної води для спраглого в

¹ [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 141.

² [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С.33.

³ [23] Там же. – С. 8.

⁴ [23] [23] Там же. – С.46.

пустелі буде зовсім іншим, ніж для того, кого підхопив гірський потік. Інколи в житті людини те, що цінується найнижче, висувається на перший план. Проте це зовсім не означає, що таким чином змінюється ціннісна система. До того ж, говорячи про ситуаційне значення тих чи інших факторів слід враховувати, що крім ситуацій загальних (характерних для всього людства чи для певної країни) існують ситуації групові та індивідуальні. Отже, "значимісні відносини" будуть, часом суттєво, різнитися в різних ситуаціях. Якби цінності були відображенням цих відносин, то вони мали б переважно суб'єктивний характер. В умовах ціннісної анархії було б неможливе узгодження дій та експектацій. Між тим ще Т.Парсонс показав, що цінності можна розглядати як символи, які служать критеріями чи стандартами при виборі серед альтернативних орієнтацій, які відкриваються в ситуації [465]¹.

Таким чином, трактування цінності як відображення певних "значимісних відносин" виявилось до певної міри маргінальним. Воно виросло з вірної критики реїстичного підходу до цінностей, але відірватися від нього не змогло. Як і в попередньому підході цінності тут позбуваються власного обличчя.

Ми не ставимо за мету замість визначень, які не витримують найпростішої фальсифікаційної процедури, запропонувати нове визначення. Після критики К.Поппером есенціалізму як однієї з підвалин історизму зрозуміла непродуктивність такого руху в суспільних науках. Не слідуючи за К.Поппером у всьому, в даному випадку вважаю слухним його розрізнення двох підходів до визначення. "Ми можемо сказати, що в той час, як есенціалістське витлумачення читає визначення «нормально», тобто зліва направо, то визначення, як його звично застосовують у сучасній науці, мусить читатись навпаки, тобто справа наліво, оскільки починається з визначальної формули, до якої вимагає стислої етикетки"[325]². У випадку цінностей ця вимога може бути реалізованою через аналіз їх функцій у суспільстві.

¹ [465] Parsons T. The Social System. – N.Y.: The Free Press, 1964. – P. 12.

² [325] Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. У полоні Платонових чар./Пер. З англ.. О. Коваленко. – К.: Основи, 1994. – С. 20 – 21.

Більшість з них вже описані в літературі. Перша, на яку звертають увагу фактично всі дослідники, може бути названа інтегруючою. В.С.Бакиров характеризує її таким чином: "Функціональне призначення ціннісної свідомості на соцієтальному рівні зводиться до інтеграції безконечної множини розрізнених людських дій і вчинків в єдину цілісну систему практичної взаємодії соціального організму з природою, систему, що відрізняється особливим внутрішнім розчленуванням і що знаходиться в постійному процесі руху до нових якісних станів"[23]¹.

Друга функція пов'язана з регулюванням індивідуальної поведінки. А.О.Ручка визначив її так: "Виступаючи як знаряддя соціального регулювання в нашому суспільстві, вони є тією проміжною ланкою, яка з'єднує поведінку людини з його найважливішими соціальними інститутами, з його ідеалами та вимогами"[349]².

Найбільш докладно ця функція розглядається в диспозиційній концепції регулювання соціальної поведінки людини, розробленій В.О.Ядовим з співробітниками[453]³. В.Є.Хмелько таким чином передає сутність цієї концепції: "Основною в цій концепції є ідея про те, що внутрішня регуляція соціальної поведінки людини здійснюється складно організованою системою її відносин до умов свого існування і діяльності, котрі обумовлюють домінуючу спрямованість як сприйняття зовнішніх соціальних впливів, так і практичної діяльності, та що всі відносини, які виконують регулятивні функції, при всій їхній різноманітності є не що інше, як диспозиції особистості, зафіксовані соціальним досвідом людини схильності сприймати та оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах певним чином». [418]⁴.

¹ [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С.34 – 35.

² [349] Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 19.

³ [453] Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М.:Мысль, 1975. – С. 89-105.

⁴ [418] Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1988. – С. 46 – 47.

В якості одного з класу диспозицій розглядаються ціннісні орієнтації. Диспозиції структуровані ієрархічно. На найнижчому щаблі знаходяться елементарні фіксовані установки, пов'язані з потребами фізичного існування. Далі йдуть соціальні установки (аттітуди). Як третій рівень виділяється система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби їх досягнення [418]¹. В.Є.Хмелько пише, що "стан орієнтацій на сфери діяльності та цінності дозволяє передбачити характер узагальнених соціальних установок, а варіації останніх в свою чергу обумовлюють і варіації ситуаційних установок. Спроби ж встановити зворотні залежності – від ситуаційних соціальних установок до узагальнених і далі до ціннісних орієнтацій – не дали статистично значимих результатів" [418]².

Феномен ціннісних орієнтацій пов'язаний з тим, що людині доводиться самовизначатися в неоднорідному, часом навіть суперечливому ціннісному просторі. Як виміри тут виступають різні ціннісні системи. Отже ціннісна орієнтація – результат засвоєння певних цінностей, перетворення їх в "складові вищих рівнів у диспозиційній структурі спрямованості особистості" [369]³.

Третя функція – ідентифікаційна. Самоідентифікація – механізм, завдяки якому особистість ототожнює себе з якоюсь спільнотою. Через таке ототожнення виникає і ставлення до норм цієї спільноти як до своїх. Тобто самоідентифікація виступає умовою дієвості функції регулювання індивідуальної поведінки. Безумовно самоідентифікація – не просто результат вільного вибору людини. Спільнота, до якої особистість належить, вимагає від своїх членів певних ідентифікаційних практик, примушує до них. В умовах соціальної стратифікації – елементом ідентифікаційних практик груп, що знаходяться вище інших на щаблях суспільної ієрархії, є примус груп, що знаходяться на нижчих щаблях, до певних ідентифікаційних практик, які відтворюють моменти залежності тих, що

¹ [418] Там же. – С. 49 – 50.

² [418] Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1988. – С. 51.

³ [369] Социологический справочник / Под общей ред. В.И.Воловича. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1990. – С. 368.

знаходяться нижче, від тих, що знаходяться вище. У всіх цих випадках цінності відіграють найважливішу роль.

В усіх названих випадках функції ідентифікації можна відокремити від функцій регуляції індивідуальної поведінки. Адже, крім процесів самоідентифікації та примусу до здійснення певних ідентифікаційних практик, цінності виступають моментом та умовою виникнення макроідентичності (наприклад, національної самосвідомості в тій чи іншій країні, а також регіональної свідомості) [1]¹.

Що ж стосується регулювання індивідуальної поведінки, то її можуть здійснювати навіть норми спільноти, з якою людина себе не ототожнює. Так, у мусульманських країнах християнин змушений зважати на ціннісні уявлення ісламу.

Не можна ідентифікаційну функцію ототожнювати й з інтегруючою. Макроідентифікація суспільства як свій момент передбачає усвідомлення його окремішності щодо інших суспільств. Ідентифікація людини стосовно певної спільноти одночасно є відділенням від інших спільнот. Якщо спільноти знаходяться в антагоністичних стосунках, то розвиток їх ідентичностей збігається з розвитком конфліктної взаємодії. Тому цілком слушною видається думка А.О.Ручки, що "...ціннісно-нормативні регулятиви далеко не завжди відіграють інтегруючу роль" [349]².

Четверта функція була виділена Т.Парсонсом. Вона полягає в тому, що цінності відіграють роль стандартів чи критеріїв для вибору з наявних альтернатив, які властиві будь-якій ситуації людської дії [297]³. Тобто цінності є необхідною передумовою операції оцінки, без якої людська діяльність неможлива.

Оцінка є всезагальним моментом людської діяльності. Без нього неможливо зрозуміти суспільство. І тут для соціолога надійним союзником може стати

¹ [1] Авраамова Е.М. Формирование новой российской макроидентичности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 19.

² [349] Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 14.

³ [297] Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 455.

сучасна логіка. О.А.Івін таким чином характеризує істиннісний та ціннісний підходи, які цілком у згоді з гегелівською діалектикою і взаємовиключають, і передбачають один одного: "Вони мають протилежну спрямованість і вже тому не можуть збігатися. У випадку істиннісного підходу рух спрямовано від дійсності до думки. Як висхідна тут виступає дійсність, і завдання полягає в тому, щоб дати адекватний її опис. При ціннісному підході рух здійснюється від думки до дійсності. Висхідною виступає оцінка існуючого стану речей, і йдеться про те, щоб перетворити його у відповідності з цією оцінкою або уявити в абстракції таке перетворення" [151]¹.

Оцінка включає в свою структуру такі компоненти як 1) суб'єкт оцінки; 2) предмет оцінки, 3) характер оцінки (вказує на абсолютність чи порівняльність, а також на кваліфікацію, яку дають об'єктові, що оцінюється), 4) засади оцінки (з точки зору чого відбувається оцінювання). Для порівняння дескриптивне твердження має такі частини: 1) суб'єкт; 2) предмет; 3) засади; 4) характер (вказівка на істинність чи хибність). Передбачається, що в дескриптивних твердженнях засади збігаються. Ототожнення засад та суб'єктів – передумова ідеї інтерсуб'єктивності знань.

Що ж стосується оцінок, то суб'єкти і засади не можуть ототожнюватися. Для встановлення ціннісних відносин обов'язково необхідні спеціальні мовні засоби. Оцінки не є інтерсуб'єктивними в тому ж розумінні, що й дескрипції [151]².

Логіки розподілили оцінки на явні та неявні. Проаналізовані форми, за допомогою яких до міркувань чи теорій потрапляють неявні оцінки. До них відносять ідеали, зразки, стандарти, поради, побажання, методологічні та інші рекомендації, попередження, прохання, обіцянки, погрози тощо. Крім того, ціннісні відношення проявляються в різноманітних нормах (закони держав, різні правила, команди, директиви, технічні норми і моральні норми тощо) [151]³.

¹ [151] Івін А.А. Основы теории аргументации. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С. 161.

² [151] Там же. – С. 163 – 165.

³ [151] Там же. – С. 166.

У соціології значна увага надається розрізненню цінностей та норм. Т.Парсонс таким чином сформулював критерій поділу: "У зв'язку з розрізненням ролі та колективу на рівні одиниць встановлюється розрізнення між нормою та цінністю на рівні стандарту відносин" [298]¹. Американський соціолог у відповідності з цим запропонував визначення: " Цінність – нормативний стандарт, котрий визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць або їх окремих ситуацій. Норма в свою чергу є стандартом, що визначає бажану поведінку для одиниці або класу одиниць у специфічних для них контекстах, диференційованих від контактів, пов'язаних з іншими класами одиниць» [298]².

А.О.Ручка запропонував розрізняти цінності – цілі суспільства та цінності – засоби (норми), які суспільство пропонує своїм членам для досягнення мети. Він відмічає, що хоча таке розрізнення не абсолютне "тим не менш в емпіричних дослідженнях фіксація такої відмінності не марна, тому що вважається, що і соціальні цінності, і соціальні норми можуть бути автономними критеріями вибору варіантів соціальної поведінки" [349]³.

Погляд на суспільство через призму цінностей дає досить незвичний для будь-якої теоретичної перспективи його вигляд. **Адже цінності існують як реальність, об'єктивна відносно окремих індивідів. Це начебто ідеальний план реально існуючого суспільства, який виявляється надзвичайно дієвим, не діючи безпосередньо.** Крім того, **ціннісна реальність за своєю суттю телеологічно організована.** Будь-яка нижча цінність має сенс, якщо вона дозволяє підніматися до цінності вищого порядку.

Ціннісна реальність не тотожна системі позитивних ідеалів. У ній представлені також антицінності. В сучасних ціннісних системах обов'язково існують уявлення про ціннісну нейтральність, хоча такі уявлення були далеко не завжди.

¹ [298] Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 467.

²[298] Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 467.

³ [349] Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 7.

Ціннісна реальність є реальністю структурною, а отже для неї властиві певні слідування. А це означає, що сама ціннісна система діє в напрямку своєї самоузгодженості.

Цінності – ідеальні утворення, які відіграють роль породжуючих моделей (за О.Ф.Лосєвим) [234]¹ по відношенню до емпіричної соціальної реальності. На цій підставі цінності часом ототожнюють з символами. Вище я вже наводив відповідні висловлювання Т.Парсонса та В.С.Бакірова. Все ж думаю, що цей погляд потребує певних уточнень. Символ має відношення до знакової реальності, до того, що Ю.М.Лотман називав "семіосферою"[235]². Ціннісна ж реальність тільки проявляється в знаковій реальності, а не тотожна їй. Отже, хоча символ ближче за всі поняття стоїть до поняття цінності, проте він не цінність, а її знакове вираження. Воно може бути більш чи менш вдалим. Оперуючи з символами можна не тільки виражати цінності, але й впливати на них.

Без цінностей неможливо аналізувати онтологія будь-якого суспільства. Ціннісні уявлення входять як складова частина до механізму дії суспільних законів. Закони, скажімо, феодалізму неможливі без постійного відтворення відповідних практик, а це передбачає певну стабільну систему ціннісних уявлень. Наводимо приклад феодалізму тому, що тут ці зв'язки найбільш очевидні. Відштовхуючись від цього прикладу, неважко помітити всезагальність твердження. Тут ми підходимо до проблеми розрізнення цінностей та ціннісних уявлень. Загальним місцем у соціологічній теорії є їх ототожнення. Наприклад, Клайд Клакхон трактує цінності як санкціоновані суспільною групою або суспільством і такі, що поділяються індивідом, концепції того, що варто бажання. Вони впливають на відбір способів, засобів та цілей діяльності[Див.: 23]³. Проте в цьому випадку вірним був би суб'єктивістський та волюнтаристський підхід як до цінностей, так і до

¹ [234] Лосєв А.Ф. Логика символа // Лосєв А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 272.

² [235] Лотман Ю.М. О семиосфере // Ученые записки Тартуского гос. у-та. Вып. 641. Труды по знаковым системам. Вып. ХУІІ – Тарту, 1984. – С. 5 – 23.

³ [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 74.

всього життя. Ціннісні системи виступали б продуктом вільної концептуалізації.

Насправді ж цінності можуть виражатися ціннісною свідомістю більш чи менш адекватно. Діяльність теоретика в цій сфері є не що інше як пізнання цінностей свого суспільства, чітке вираження та обґрунтування його ціннісних вимог. Часом велич соціальних мислителів і полягає у виконанні цього завдання.

Правда, відображення цінностей діячами різних гатунків буде відбуватися по-різному. Релігійні діячі, політики та письменники продукують нові формулювання ціннісних імперативів. Тобто вони створюють твердження, які й за своєю логічною формою є ціннісними. В цьому випадку до них неможливо застосувати критеріїв істинності чи хибності. Що стосується вчених, то вони здатні дати опис цінностей, який складається з тверджень, стосовно яких можлива перевірка на істинність і хибність.

Отже, і на духовно-практичному рівні ціннісна свідомість відображає ту суспільну реальність, яка нетотожна з самою свідомістю. Саме ця реальність і є цінності. **В самому загальному вигляді цю реальність можна визначити як конструктивні принципи побудови суспільства.** Отже, цінність це таке співвідношення між частинами суспільства (між людиною та суспільством, між групами тощо), яке забезпечує його успішне функціонування. Тут ми знову повинні повернутися до концепції потреб. Тільки це будуть не потреби індивіда, а потреби суспільства. Відзначу, що під суспільством я тут розумію те ж, що й Т.Парсонс. Він писав: "Соціальна система такого типу, котра відповідає всім існуючим функціональним вимогам, пов'язаним з довготерміновим існуванням за рахунок власних ресурсів, буде називатися суспільством. Для розуміння суспільства суттєво не те, чи буде воно яким би то не було чином пов'язане емпірично з іншими суспільствами, а те, що воно мусить містити в собі всі структурні та функціональні підвалини, щоб бути незалежно існуючою

системою"[297]¹. Суспільство існує завдяки тому, що задовольняються його потреби як цілісності. Це й створює структурні та функціональні підвалини його незалежності як системи. **Проекти цих структурних та функціональних підвалин існування суспільства і є цінностями. Тобто цінності це проекти задоволення суспільних потреб.** Підкреслю, не потреби, а проекти їх задоволення. Проекти задоволення потреб, чи конструктивні принципи побудови суспільства, це не що інше як форми діяльності, які ведуть до бажаного наслідку, задовольняючи потреби. Безумовно, реальна діяльність коливається відносно цих проектів, але так чи інакше змушена їм відповідати. Якщо ці проекти взагалі не реалізуються, то суспільство гине разом з усіма своїми членами, або ж ці члени розсіюються серед інших суспільств. Так, у самій сукупній суспільній діяльності відбувається об'єктивне оцінювання.

Проблема ускладнюється завдяки тому, що історичні суспільства внутрішньо розколоті, суперечливі. Кожен з класів, верств, прошарків, етнічних та регіональних спільнот мають свої цінності. Без них вони не могли б існувати як окремі суспільні групи. Організації теж неможливі без своєї системи цінностей. Об'єктивні цінності відображаються на рівні суспільної свідомості у вигляді ціннісних систем. Ціннісні системи можуть суперечити одна одній, можуть взаємодоповнювати одна одну тощо. Але навіть при гострому ціннісному протиставленні антагоністичних соціальних сил в одному й тому ж суспільстві можна помітити, що різні соціальні сили дають свою інтерпретацію базових цінностей соціуму. Більш того, в межах однієї й тієї верстви суспільства, ціннісні орієнтири можуть суттєво змінюватись.

Диференціація суспільства означає і ускладнення ціннісної свідомості. Так кожна з підсистем суспільного життя має свої ціннісні уявлення (наприклад, для економіки це власність, прибутки, користь та ін., для політики – влада, держава та ін.). Але обов'язково повинні існувати ціннісні системи, які не дають суперечливому суспільству знищити себе. Це – перш за все моральна свідомість.

¹ [297] Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 461.

Таку ж функцію певною мірою виконують й інші форми світоглядної свідомості (філософська, релігійна, естетична). Між різним ціннісними системами відбувається активна взаємодія в ході суспільної комунікації. Зони цих взаємодій – зони активного семіозису.

Отже, вивчення регіону передбачає вивчення спільного та відмінного в ціннісній свідомості його жителів.

3.2. Еволюція ціннісного компоненту масової свідомості населення країни. Донбас в українському контексті

3.2.1. Загострення суперечності між ціннісним ідеалом та ціннісними орієнтирами повсякденного життя мешканців України в 70-ті та 80-ті роки ХХ ст.

Більш-менш надійні дані для характеристики ціннісної свідомості громадян України ми маємо починаючи з 60-х років, коли в Радянському Союзі почала відроджуватися соціологія. Правда, й ці дані досить фрагментарні і строкаті. Такий їх характер обумовлений і різноманітністю теоретичних позицій, що відбилося в інструментарії для збору первинної інформації, і тим, що опитування проводилися дуже часто в трудових колективах, а не за місцем проживання респондентів. Не слід також відкидати фактор ідеологічного тиску на соціологів. Проте, якщо не фетишизувати кожну цифру, а звертати увагу на загальні тенденції, то можна з'ясувати напрямки розвитку масової ціннісної свідомості в нашій країні.

Дослідження 60-х років показували, що для населення Радянського союзу характерним було поєднання цінностей соціалізму з традиційними цінностями первинних малих груп. Незважаючи на недоліки методик, що використовувались у дослідженнях, є підстави вважати, що вітчизняними соціологами було зафіксовано існування в 60-ті роки ціннісного консенсусу в нашому суспільстві. Цінні підтвердження цього дають результати етико-соціологічного дослідження, яке було проведене в колективі Львівського телевізійного заводу 1968/69 рр. співробітниками відділу конкретних соціологічних досліджень Інституту

філософії АН УРСР. Соціологами було сконструйовано п'ять типів особистостей, ставлення до яких вивчалось. Тип "А" пов'язаний з творчою позитивною моральною активністю, з єдністю ідеалу та моральної поведінки, з перевагою суспільних інтересів над індивідуальними. Тип "Б" уособлював формальну моральну активність, пристосування до типу "А". Тип "В" репрезентував моральну пасивність, байдужість. Тип "Г" являє собою морально негативний зразок. Тип "Д" уособлював традиційну форму позитивної активності. А.О.Ручка так підбив підсумки дослідження: "...Референтний тип А (тип творчої позитивної моральної активності) отримав у розрізі всіх структурних груп колективу ЛТЗ найбільшу кількість переваг, що свідчить про домінуючі морально-позитивні тенденції в ціннісних орієнтаціях респондентів" [349]¹. Для нас це свідчення особливо цінне, тому що отримане на Заході України. З нього видно, що в 60-ті роки в Україні встановилися у різних її регіонах відносно однакові уявлення про ціннісно виправданий тип особистості.

Разом з тим у дослідженнях 60-х років було зафіксовано й значне розходження між ціннісним ідеалом, стосовно якого існував суспільний консенсус, і ціннісною орієнтацією практичної поведінки у приватній сфері. Так, дослідження, проведене в 1965/68 рр. під керівництвом З.І.Файнбурга (№=6.5 тис; в п'яти соціально-професійних групах) показало, що більшість радянських людей головною умовою щастя вважали сімейне благополуччя. При цьому вони досить низько оцінювали творчу діяльність, підвищення освіти, культурного рівня [23]².

В 70-ті та на початку 80-х років суперечність між ціннісним ідеалом та цінностями повсякденної діяльності продовжує поглиблюватись. В.С.Бакиров вважає, що ці фактори "...зміщували фокус життєвих спрямувань людини у сферу приватного, сімейного життя, породжували ціннісне лицемірство,

¹ [349] Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – С. 138.

² [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 94.

декларативне публічне пред'явлення одних ціннісних уявлень і реальне слідування іншим за неформальних обставин" [23]¹.

У ці роки відбувається процес "приватизації" ціннісного життя. Позитивно оцінювалися цінності первинних малих груп. Що ж стосується цінностей соціетального рівня, то по відношенню до них запанував майже всезагальний нігілізм. Про ці зміщення в ціннісній свідомості громадян Радянського Союзу добре уявлення дають результати масового опитування дорослого населення країни (№=10000 чол.) під керівництвом І.Т.Левикіна в 1981/82 рр. Думки опитаних стосовно концепції хорошого життя розподілились так: на першому місці (38.3% від загальної кількості опитаних) опинилася матеріальна забезпеченість, на другому – хороша сім'я, діти (30.7%), на третьому – цікава робота, чесна праця (28.7%). Внизу ієрархії опинилися уявлення про такі цінності як можливість задовольняти духовні, інтелектуальні та естетичні потреби (2.8%), знайти мету та місце в житті (2.7%), досягти поваги до визнання серед людей (1.7%), незалежність та свобода (0.4%). Науковий колектив навіть дійшов висновку, що десь у 40% радянських людей уживаються соціалістичні і чужі соціалізму ціннісні уявлення[23]².

Те, що в період застою суспільно-політична діяльність у більшості наших співгромадян атрофувалася або й цілковито випала з системи основних ціннісних орієнтирів, засвідчують дослідження Бакірова В.С., Тітми М.Х., Хмелька В.Є., Якуби О.О. та ін. **Якщо радянська соціалістична система почала з ствердження класової системи цінностей як монопольної в суспільстві, то до свого фіналу вона підходила в стані відмирання тих цінностей, які забезпечували макроідентифікацію суспільства. Якщо попередні покоління радянських людей смисл життя могли сприймати як об'єктивно заданий, то тепер громадяни СРСР опинилися перед втратою смисложиттєвих орієнтирів. У суспільстві запанував ритуалізм, який прикривав цинічний**

¹ [23] Там же. – С. 105.

² [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С. 95.

нігілізм. Радянське суспільство втратило ціннісний каркас. Розколотість його нормативної системи продукувала дисфункції.

Країна потребувала ціннісної революції. Але для цього потрібні були соціальні групи – носії нових ціннісних уявлень. Основним опонентом влади в період застою стала інтелігенція. У зв'язку з назрілими потребами переходу країни на постіндустріальний рівень її значення мусило б зростати. Але реально виникло явище "перевиробництва" інтелігенції. Про дисфункціональність такого явища писав свого часу П.О.Сорокін: "Будучи впевненими, що диплом дасть їм право на краще місце, і споглядаючи округ себе розкіш та процвітання інших людей без будь-якого диплома, вони не можуть не думати, що країна, в якій вони живуть – потворна, і що вона ставиться до них несправедливо, і що все це – наслідок капіталістичної експлуатації тощо" [359]¹. У нашій країні ця дисфункція накладалася на інші. "Перевиробництво" технічної інтелігенції було одним з проявів несприйняття радянською економікою науково-технічного прогресу. В.Х.Лобас змальовує цей феномен так: "Політичні перешкоди на шляху технічного прогресу полягали в тому, що політичне керівництво країни свідомо віддавало перевагу індустріальним робітникам перед науково-технічною інтелігенцією. Робітники мали більш високу заробітну плату, ніж інженери, і переваги при вступі до правлячої партії. А вузи готували все нових і нових інженерів, які приходили на застаріле виробництво, що не потребувало нових інженерів. Таким чином, вони ставали «зайвими людьми» на виробництві, бо їхні функції зводились до дублювання розпоряджень, заробітна плата була низькою і начебто не заробленою, а перспективи адміністративного росту – мінімальними, особливо у безпартійних" [230]². Це була одна з найважливіших причин, яка перетворила інтелігенцію СРСР в силу, руйнуючу систему бюрократичного соціалізму. В Донбасі ця проблема набула особливої гостроти. Проте чи здатною була інтелігенція вибудувати новий ціннісний каркас суспільства? Дані соціологічних досліджень свідчать, що у своїй масі – ні. Так, дані В.С.Бакірова

¹ [359] Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 419.

² [230] Лобас В. Між «диким капіталізмом» і «розвинутим соціалізмом» // Віче. – 1996. – № 3. – С. 7.

показують, що ціннісні уявлення науково-технічної інтелігенції майже не відрізнялися від ціннісних уявлень промислових робітників. Ці дані були отримані методом анкетного опитування на промислових підприємствах м. Харків у перші роки перебудови. (Див. Таблицю 18 у Додатку 2)

Такий стан ціннісної свідомості мав своїм наслідком те, що великі маси людей могли об'єднуватися лише на негативній основі. Скажімо, "проти КПРС", "проти путчистів". У цьому ж ряду й об'єднання на етнічному ґрунті: "азербайджанці проти вірменів", чи "узбеки проти кримських татар". Мабуть, можна зробити узагальнення, що послаблення в масовій ціннісній свідомості вищих термінальних цінностей, які пов'язані з самоцінними соціетальними смислами життя людей, відкриває шлях для їх заміни спрощеними ідеологічними штампами. В нашому випадку це призвело до розповсюдження націоналізму.

Щоб зрозуміти ціннісну динаміку перебудовного і постперебудовного часу слід враховувати велику кількість факторів. Руйнування ціннісних уявлень, які забезпечували макроідентифікацію радянського суспільства, супроводжувалось феноменом, якому В.Магун дав назву "революції домагань". Це явище він описав, спираючись на результати опитувань молоді в містах Москва та Київ, а також інших містах Росії. Його висновок відносного періоду перебудови такий: "Порівняння з 1985 роком дало можливість дійти висновку, що домагання нового покоління юнаків та дівчат різко зросли – відбулася "революція зрослих домагань"; помітно змінився й зміст життєвих стратегій"[243]¹. Претензії молоді були зорієнтовані на досягнення в майбутньому високого соціального статусу, пов'язаного з керівною роботою, та на високий рівень добробуту. Відбулося різке знецінення зразків героїчної поведінки. Вимальовувалась зовсім інша стратегія досягнення мети – "...означився перехід від стратегії поступок у якості життя до стратегії накопичення високої кваліфікації ("людського капіталу")" [243]².

¹ [243] Магун В. Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985-1995 роки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 107.

² [243] Там же. – С. 116.

"Революція домагань" – не суто молодіжний феномен. Він є також складовою підприємницької течії. Без урахування цього феномена неможливо пояснити й стрімкого розчарування більшості населення в ідеях соціалізму і комунізму, розвал СРСР. Адже "революція домагань" спровокувала переорієнтацію значних верств нашого населення на стандарти споживання розвинених країн Заходу. Ці ілюзії активно використовувалися та підігрівалися антикомуністичними силами.

Вище було з'ясовано, що ціннісна система соціалізму розклаталася ще в 70-ті – на початку 80-х років. У період же перебудови, коли фактом суспільного життя стала гласність, громадяни СРСР почали стрімко звільнятися й від відповідної символіки. Динаміку цього процесу у загальносоюзному масштабі дозволяють відобразити дані московських соціологів Л.Д.Гудкова і Б.В.Дубіна. Якщо ще в лютому 1989 р. більшість опитаних висловлювалась "за соціалістичний шлях розвитку СРСР", то вже у травні 1991 р. 56% респондентів були згодні з тим, що "комунізм не приніс Росії нічого, крім злиднів, черг, масових репресій". Науковці наводять і такі красномовні дані: показники колективної фрустрації й кризи символічної ідентифікації за три роки різко зросли. Частка людей, які вважали, що "ми можемо служити іншим країнам лише негативним прикладом", зросла з 7% (лютий 1989 р.) до 57% (лютий 1992 р.) – до такого ступеня розчарування суспільства у власній історії, що заслуговує на спеціальне обговорення[112]¹. Такі ж тенденції були властиві й масовій ціннісній свідомості громадян України. Так, за даними Є.І.Головахи, Н.В.Паніної та М.М.Чурилова "...у 1990 році 60% киян вважали, що ідея комунізму в нашій країні повністю себе вичерпала, а в 1991 – 65%. Серед опитаних 76% вважали, що наслідком перетворень в Україні повинно стати її входження в коло економічно розвинутих країн світу" [96]².

Наявний емпіричний матеріал дозволяє поставити питання про динаміку ціннісного сприйняття соціального часу та простору в масовій свідомості кризової доби. Мабуть, ціннісне сприйняття соціального часу можна описати як

¹ [112] Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Конец харизматической эпохи. Печать и изменения в системах ценностей общества // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 39.

² [96] Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 106.

рух по траєкторії, близькій до кола. Так, ще в кінці 70-х – на початку 80-х років у значної частини населення виникає стійке незадоволення рівнем свого життя, порушеннями соціальної справедливості. Спочатку ці настрої не супроводжуються відкритим запереченням шляху, яким йшла країна після 1917 р. Це було притаманно тільки руху дисидентів. Більшість же мешканців України, як і Радянського Союзу взагалі, ще схильні були сприймати соціальний час, в якому живуть, як такий, що рухається в позитивному напрямкові. Часовий континуум розглядається як продукт Жовтневої революції. Тому загально визнаним був дихотомічний поділ при сприйнятті історії країни: "до революції" – "після революції". Для сприйняття соціального часу була властива ціннісна асиметрія. Це вдалось чітко зафіксувати фахівцям московського ВЦДГД. Л.Д.Гудков пише: "... Масова свідомість росіян не утримує нічого історично змістовного або виразного, що виходило б за передреволюційні роки або (максимум) кінець XIX ст., незважаючи на всю масивність чи то масштабність охоплення населення навчанням у середній школі. Частота згадування найважливіших подій у масовій ретроспекції різко падає від початку нинішнього століття. Ідеологічна версія радянської історіографії побудована таким чином, щоб усі події, які передували революції, розглядалися як передісторія виникнення радянської державності" [113]¹.

Правда, це зовсім не означає, що плин соціального часу у радянській культурній моделі був спокійним. Навпаки, колективна пам'ять зберігала образи його збурень, відхилень, прискорень та уповільнень. Велике збурення соціального часу – це Велика Вітчизняна війна, тому колективна пам'ять радянських людей знову-таки всі події розділяла дихотомічно – на ті, що трапилися до війни, чи після неї. Л.Д.Гудков пише: "Перемога 1945 року – не просто центральний смисловий вузол радянської історії, розпочатої Жовтневою

¹ [113] Гудков Л. Перемога у війні: до соціології одного національного символу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 34-35.

революцією й завершеною розпадом СРСР. Фактично це єдина позитивна точка опертя національної самосвідомості пострадянського суспільства" [113]¹.

Найбільше відхилення соціального часу масова свідомість пов'язує з персоною Й.Сталіна, а звідціля ще один дихотомічний поділ: "при Сталіні" – "після смерті Сталіна". Прискорення соціального часу відчувалося під час хрущовської відлиги. Кращий його символ – прорив у космос. Гальмування ж руху стріли часу почало відчуватися в період, який так і був охрещений "застоем". Його символом, за висловом А.Г.Здравомисловим, стало "демонстративне вмирання Л.Брежнєва" [146]².

Під час перебудови склалося нігілістичне сприйняття соціального часу радянського суспільства як відхилення від загальносвітового соціального часу. Звідціля розповсюдження уявлень про необхідність "повернення в світову цивілізацію". Був підготовлений ґрунт для розриву часової безперервності. Відкрився простір для дії дуальних моделей розвитку культури. Про них їх відкривачі Ю.М.Лотман та Б.А.Успенський писали: "Природним наслідком цього було те, що нове виникало не з структурно "невикористаного" резерву, а поставало результатом трансформації старого, так би мовити, вивертання його навиворіт. Звідси, в свою чергу, повторні зміни могли фактично приводити до регенерації архаїчних форм" [238]³.

Після отримання Україною незалежності в офіційній версії осмислення соціального часу можна знайти, з одного боку, щось схоже на формулу Іларіона Київського: "Тоді почав морок ідолський від нас відходити і зорі благовір'я з'явилися" [154]⁴. Ця формула спрямована на те, щоб сприйняти суспільство як таке, що набуло нової якості і майже нічого не має спільного з своїм попереднім

¹ [113] Там же. – С. 35.

² [146] Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект-пресс, 1995. –С. 138 – 139.

³ [238] Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XV111 в.) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т. 1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С. 221.

⁴ [154] Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Історія філософії України. – К.: Либідь, 1993. – С. 18.

станом. Але, з іншого боку, постійно намагаються зв'язати нитку часу з тих історичних епізодів, які пов'язані з моментами незалежності України.

У масовій свідомості цим уявленням було протиставлено інше сприйняття соціального часу. Воно пов'язане з його оцінкою як часу негативних змін у суспільстві. Майбутнє теж почало сприйматися через призму песимізму. Уявлення про розповсюдженість цих настроїв серед населення України дають результати дослідницького проекту, виконаного фахівцями Інституту соціології НАН України в 1994-2004 рр.[294, 11 – 16; 395, 25 – 26.]¹. (Див. Таблиця 19 в Додатку 2).

3.2.2. Ціннісна свідомість мешканців Донбасу кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Мабуть є підстави стверджувати, що в період комплексної суспільної кризи, яку пережила Україна, найбільш негативно забарвлене сприйняття соціального часу серед регіональних спільнот було притаманне мешканцям Донбасу, Луганщини зокрема. Разом з тим, поступовий вихід України з кризи покращив і цю загальну оцінку соціальних змін. Правда, зрушення в оцінці соціальних змін останнього часу показують значне розшарування серед населення. Люди опиняються в різних ціннісних світах. Про це дають уявлення таблиці, які представляють результати опитувань 1997, 1998 та 2004 рр. (Таблиці 20 та 21 в Додатку 2).

Отже, якщо в період застою у великій кількості громадян нашої країни виникло відчуття зупинки стріли соціального часу, то зараз з нею трапилося взагалі щось інше. Час втратив цілісність. Він розколовся на час більшості та час меншості з протилежними ціннісними забарвленнями.

Щоб створити уявлення про масову свідомість кризової доби, слід також з'ясувати, як люди ціннісно забарвлювали простір суспільства. Під останнім буду вважати спосіб взаємної координації, взаєморозташування різних частин

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 11 – 16. [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 25 – 26.

суспільства. В ході опитувань 1997/98 рр. частини суспільства репрезентували різні суспільні інститути. Безумовно, це не дає повного уявлення про суспільний простір, але дозволяє з'ясувати принципи його ціннісного маркірування. З цією метою респондентам пропонувалося оцінити з точки зору корисності для суспільства діяльність різних інститутів. Наведемо узагальнені дані по м. Луганську (Див. Таблиця 22 в Додатку 2).

Можна зробити висновок, що й соціальний простір у масовій свідомості мешканців Донбасу відображається як ціннісно неоднорідний. Позитивними рисами наділяються ті його складові, які пов'язані з задоволенням спільних інтересів, з духовністю та суспільним порядком. Негативними ж рисами наділяються складові, де на перше місце вийшли приватні інтереси, які задовольняються за рахунок всього суспільства. Судячи з динаміки рейтингів владних структур, у нашій країні ці інституції потрапляють в негативно забарвлену частину соціального простору. Це висновок знайшов підтвердження і в численних наступних дослідженнях.

Змінюється ціннісне маркірування простору не тільки на макросоціальному рівні, а й на рівні повсякденності. Думаю, що на цьому слід зупинитися докладніше. Повсякденність стала предметом особливої уваги теоретиків з часів виникнення філософської феноменології та феноменологічної соціології. Один з фундаторів останньої – А.Шюц характеризував світ повсякденності як такий, що не проблематизується. Він писав: "Більшість проблем повсякденного життя може бути вирішено шляхом наслідування зразкам. Тут не виникають потреби визначати та перевизначити ситуації, які раніше зустрічалися багато разів, або давати нові рішення старих проблем, що вже знайшли задовільне вирішення" [446]¹. Він вважав, що на повсякденному рівні існують рутинні способи реагування на кризи та інновації [446]².

Здається, наша остання суспільна криза поставила під сумнів всезагальність таких визначень. Проблематизації піддалося не тільки життя суспільства на

¹ [446] Шюц А. Возвращающийся домой // Социологический исследования. – 1995. – № 2. – С.139.

² [446] Там же. – С. 140.

макрорівні, але й на мікрорівні. Щоб зрозуміти цю проблематизацію необхідно звернути увагу на деякі семіотичні аспекти сучасної кризи. Вона збігалася з переходом від одного суспільного устрою до іншого. Цей перехід багато в чому відбувався за принципом інверсії, коли знаки соціальних явищ замінюються на протилежні. Ми виступали співучасниками якогось грандіозного історичного іронізування суспільства над собою.

Зміни соціальної структури були пов'язані не просто з появою нових соціальних груп, а соціальних груп, які довгий час для більшості уособлювали зло. Інверсійні процеси охопили всю семіосферу суспільства. Сукупність цих процесів не могла не викликати у значної частини населення відчуття відчуження відносно нової соціальної реальності, дезорієнтації в ній. Користуючись метафорою А.Шюца можна сказати, що не людина пішла з дому і змінилася в процесі своїх мандрів. У процесі розгортання суспільної кризи змінився сам дім, змінилися всі домашні. Відчуття втрати дому стало неможливо втамувати простим поверненням до нього. Треба було створити новий дім, треба було призвичаїтись до нових облич своїх близьких, треба було по-новому узгодити минуле, сучасне та майбутнє. Це значно проблематизували повсякденність.

Знову звернемося до нашого дослідження 1997-1998 рр. Тоді було зроблено спробу створити своєрідну карту проблем повсякденності. Для цього в анкеті був представлений перелік 24-х проблем. Респонденти мусили оцінити за п'ятибальною шкалою їх важливість для себе (своєї сім'ї). У табличній формі наведемо узагальнені результати по містах Луганськ і Красний Луч (Див. Таблиця 23 у Додатку 2).

Дані 1997 р., отримані під час опитування в м. Луганськ, були піддані факторному аналізу. В його основі лежить уявлення про наявність взаємозв'язку між декількома перемінними, що одночасно спостерігаються. Вважається, що за "поверховими індикаторами" можна знайти приховані від прямого спостереження причини їхніх змін. Знання цих причин дасть нову інформацію про наше суспільство. Рішення отримувалися шляхом обертання конфігурації векторів відносно вихідної точки. Для аналізу з пропонованих 24 проблем були

вибрані 12 найбільш важливих. Далі вони будуть фігурувати в такій послідовності: 1) низька заробітна плата; 2) високі ціни на продовольчі товари; 3) високі ціни на промислові товари ; 4) високі ціни на комунальні послуги і квартплата; 5) затримки зарплати; 6) безробіття; 7) забруднення навколишнього середовища; 8) поганий стан здоров'я (свого чи членів сім'ї); 9) безпека (своя чи членів сім'ї); 10) свавілля влади, порушення прав людини; 11) стан культури; 12) стан моралі.

Далі наведемо 4-, 5- та 6- факторні рішення. Ці моделі відображають від 65% до 78% повної дисперсії перемінних. На фактори з першого по шостий припадає відповідно: 33.8%; 12.7%; 12.0%; 7.2%; 6.7%; 5.6%. (Див. Таблиці 24 – 27 Додатку 2).

В цілому можна сказати, що факторний аналіз свідчить про близькість отриманої карти проблем до реальності. Адже ми не маємо неінформативних ознак. Практично кожна з аналізованих ознак групується з одними й тими ж ознаками, не переходячи при збільшенні числа факторів від однієї групи до іншої. Звертає на себе увагу те, що при всіх рішеннях зберігається генеральний фактор, пов'язаний з усіма перемінними.

Незважаючи на те, що наведені дані отримані під час опитування жителів двох міст Луганщини, вважаю, що вони несуть важливу інформацію про становище людини в кризовому соціумі. Їх ревалентність підтверджується й співставленням з даними Інституту соціології НАН України, отриманими в дослідженнях 1994-2004 рр. Так, на запитання про те, в яких стресових ситуаціях респондентам довелось перебувати протягом останнього року, відповіді розподілялись таким чином. З 1994 р. на першому місці знаходився такий стресогенний чинник "Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти": 1994 р. – 34.5%; 1995 р. – 36.4%; 1996 р. – 40.1%; 1997 р. – 42.2%; 2004 р. – 27,5%. Це цілком відповідає зафіксованій нами невідповідності низької заробітної плати та високих цін. На другому місці в даних Інституту соціології знаходиться стресогенний чинник "Втрачати соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще (динаміка відповідно – 24.8%;

29.1%; 29.6%; 29.3%; 16,4%). Близьким за значенням є такий чинник як "Зневіритися в людях, зустрічатися з підлістю, зрадництвом" (відповідно – 29.8%; 26.6%; 29.7%; 27.1%; 16,0%). Це відповідає зафіксованому нами занепокоєнню станом моралі та культури. Далі загальноукраїнські дані показують високу вагу хвороб як стресогенного чинника. Так, на тяжку хворобу близьких відповідно вказували 24.9%; 26.8%; 26.1%; 23.9%% 19,0%. Це теж відповідає нашим даним. Крім того, за даними фахівців Інституту соціології досить великою була частка тих, хто відчував свою безпорадність перед сваволею влади (відповідно 16.5%; 20.6%; 19.9%; 21.9%% 15,1%) [294; 395]¹. При іншому формулюванні питання, коли в опитуваннях Інституту соціології з'ясовувалося, чого респондентам не вистачає, проблеми також вишикувалися досить красномовно. Наведу перелік лише тих, які відмітили в опитуванні 1997 р. понад 60% респондентів: 1) державний захист від зниження рівня життя; 2) екологічна безпека; 3) наявність керівників, здатних керувати державою; 4) можливість харчуватися відповідно до своїх смаків; 5) стабільність у державі та суспільстві; 6) упевненість в тому, що ситуація в країні покращуватиметься; 7) необхідна медична допомога; 8) захист від злочинності; 9) дотримання в країні прав людини [294, 97]².

Отже для масової свідомості громадян України в цілому й Донбасу зокрема в кризовий період характерними були незадоволення як станом соціуму на макрорівні, так і своїм станом у модусі повсякденності. **В цьому плані оціночні реакції населення Донбасу не відрізняються від відповідних реакцій населення України в цілому. Можна говорити тільки про більш глибоку фрустрації мешканців старопромислового регіону в період глибокої кризи. Але це не якісні, а кількісні відмінності.**

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 95. [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 30.

²[294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 97.

У світовій соціології широкого визнання набула концепція аномії Р.Мертон, згідно з якою поведінка, що відхиляється "... може розглядатися як симптом втрати узгодженості між приписаними культурою прагненнями та соціально структурованими засобами їх реалізації" [261]¹. Особливо активно цей механізм діє в кризові періоди. Адже для них властиве ще й зіткнення різних ціннісних систем, різних типів культурних слідувань. Він зберігає своє значення і у випадку виходу суспільства з кризи з таким результатом як високий рівень майнового розшарування населення. Отже, для наших умов він мав велике значення в недалекому минулому і зберігає його зараз.

Для культур, пов'язаних з православ'ям, однією з головних точок напруженості було співвідношення індивідуального й загального, людини й суспільства, приватних і суспільних інтересів. У практиці суспільного життя перевага надавалася загальному. Це було закріплено в культурних механізмах як православ'я, так згодом й радянської культури. Умовою збереження цілісності суспільства ставав розвиток духовності індивіда. Адже тільки в духовній сфері індивід може відчувати себе тотожним суспільству. Особистий успіх у цій системі координат не заперечувався, але пов'язувався з служінням Батьківщині, народу, державі, з вирішенням загальних проблем.

Ця домінуюча система ціннісних координат не могла повністю ліквідувати іншу – орієнтовану на приватний інтерес. Проте моделі гармонійного узгодження між ними вироблено не було. Вони співіснували за законами дуальних культурних моделей. Тому в нашій культурі існувала загроза, що місце духовності заступить гонитва за багатством.

З часів перебудови ліберальні цінності, культ особистого успіху, матеріального багатства спочатку стають напівофіційними, а потім і офіційними суспільними орієнтирами. Як же на них прореагувала масова ціннісна свідомість після того, як більшість наших громадян встигла потрапити в мертонівські лещата прокламованих цілей та недостатності засобів для їх досягнення? Під час

¹ [261] Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Реферат. перевод с англ. В.Костинской. – К.: Абрис, 1996. – С. 84.

опитувань 1998 р. було зроблено спробу наблизитися до відповіді на це запитання. Наші респонденти повинні були за п'ятибальною шкалою оцінити значимість для них різних цінностей, перелік яких давався в анкеті. Потім цей інструментарій використовувався і в наступних дослідженнях. Наведемо узагальнені дані за період 1998 – 2004 рр. (Таблиці 28 – 32 Додатку 2).

Статистичний зріз ціннісних уявлень свідчить про те, що в період суспільної кризи для масової ціннісної свідомості були притаманні ті ж характеристики, які склалися під час застою. Її фокусом залишалися малі первинні групи. В цьому відношенні наші громадяни не були ні індивідуалістами в класичному розумінні слова, ні власне колективістами. Здається, тут ми натрапляємо на один з механізмів нашої культури, який багато чого здатен пояснити в нашій історії. Індивідуалісти здатні об'єднуватися на юридичній основі, коли розуміють вигоду від такого об'єднання. В принципі, індивідуалізм не є перепорою для активної громадської діяльності. Все це добре видно на прикладі англосаксонської традиції. Колективісти здатні задіяти велику кількість механізмів (від обцинних структур до моральних чинників) для того, щоб організувати масову суспільну дію. В нашому ж випадку суспільство розпадається на неоглядну кількість малих груп, кожна з яких прагне до того, щоб відгородитися від суспільства й жити самодостатньо.

Таблиця 3.2.2.1.

Оцінка значимості життєвих цінностей. (В балах. Шкала: 1- 5)

№	Цінності	м. Луганськ 1998 р. №=422		м. Красний Луч 1998 р. №=395		Луганська область 2004 р. №=1220	
		Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Багатство	3.7	1.1025	3.6	1.1304	3,3	1,32049
2.	Особиста незалежність	4.2	1.0244	4.4	0.9272	3,8	1,32913
3.	Професійна самореалізація	3.9	1.2466	3.8	1.3790	3,6	1,46869
4.	Побутовий комфорт	4.2	0.8484	4.2	0.9720	3,9	1,19748
5.	Високий суспільний престиж	3.4	1.1906	3.0	1.3796	3,0	1,45759

№	Цінності	м. Луганськ 1998 р. №=422		м. Красний Луч 1998 р. №=395		Луганська область 2004 р. №=1220	
		Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення	Середній бал	Стандартне відхилення
6.	Вільний духовний розвиток	3.7	1.0949	3.8	1.2301	3,2	1,50021
7.	Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	3.0	1.2327	2.7	1.3795	2,6	1,51755
8.	Успішне виховання дітей	4.5	0.9802	4.6	0.8889	4,3	1,12824
9.	Спілкування з близькими за духом людьми	4.3	0.9334	4.4	0.8152	3,9	1,19761
10	Розваги	3.2	1.2913	3.3	1.3076	2,7	1,39229
11	Влада над людьми	2.2	1.3134	1.7	0.8760	1,9	1,34646
12	Кохати й бути коханим	4.4	0.9659	4.6	0.8143	4,2	1,20730
13	Міцне здоров'я	4.8	0.5714	4.9	0.3545	4,8	0,59588
14	Міцна сім'я й родинні стосунки	4.8	0.4880	4.9	0.3563	4,7	0,70997

Дані цієї таблиці свідчать про те, що такий розподіл ціннісних пріоритетів не був ситуаційним, а відображає сутнісні риси ціннісної свідомості мешканців Донбасу.

Подібний стан ціннісної свідомості передбачає певний тип стосунків між особистістю та державою, які й забезпечують соціальний порядок. Стосунки ці набувають циклічного характеру. Забезпечення реалізації спільних інтересів майже повністю лягає на зовнішню силу держави. Громадянське суспільство залишається кволим. Періоди, коли державна влада стає слабкою, стають періодами смути та руїни. При цьому головні руйнівні наслідки настають як результат вивільнення егоїстичних сил, які до цього часу так чи інакше приборкувалися державою. Державна влада в цих умовах майже невідворотно

тяжє до деспотизму. Цей циклізм у розвитку російської державності ще у XVIII ст. описав Д.І.Фонвізін у праці "Міркування про неодмінні державні закони": "Таке становище довго тривати не може. При крайньому озлобленні сердець всі приватні інтереси, роздроблені сутністю деспотичного правління, нечуттєво в одну точку з'єднуються. Раптово всі спрямовуються розірвати кайдани нестерпного поневолення. І тоді що є держава? Колос, що тримався путами. Кайдани розриваються, колос падає й сам по собі руйнується. Деспотія, що народжується звичайно від анархії, дуже рідко до неї знову не повертається" [410]¹. Цей сізифів цикл описано, виходячи з російського контексту. Проте історичний досвід не дає підстав занадто відривати українські реалії від російських, хоча їх не слід і цілковито ототожнювати. У всякому випадку, для Донбасу цей висновок є цілком актуальним.

Суто уможлядно неможливо дійти висновку, чи приречені ми й зараз на повторення нового циклу, рухаючись від анархізації суспільного життя до деспотизму. Треба придивитися до динаміки масової ціннісної свідомості. Для цього необхідно проаналізувати особливості ціннісної свідомості різних вікових груп. Зробимо це на матеріалах опитувань, проведеного 1998 р. у м. Луганськ. та 2004 р. в Луганській області (Таблиці 29 та 30 Додатку 2).

У принципі, міжгенераційні відмінності, мабуть, можна витлумачити як нормальні відмінності, обумовлені віком. Вони не свідчать про якийсь ціннісний злам. Правда, звертає на себе увагу більш висока оцінка молоддю багатства та певною мірою суспільного престижу. Ціннісних конфлікт в суспільстві, що виник на зламі перебудови, мабуть, має тенденцію до затухання. Якщо вдатися до термінології М.Рокіча, то можна сказати, що в ціннісній свідомості наших громадян домінують такі термінальні цінності як життя людини, сім'я, благополуччя, свобода, спілкування. Але примітним є те, що цінуючи благополуччя, наші респонденти на перше місце ставлять побутовий комфорт, а не багатство. Це, мабуть, означає, що для більшості наших співгромадян багатство виконує радше службову роль, а не є самоціллю. Оскільки проблема

¹ [410] Фонвізін Д.И. Драматургия, поэзия, проза. – М: Правда, 1989. – С. 214.

розколу суспільства на багатих та бідних зараз стала однією з найнагальніших для ціннісного осмислення, то відповідні питання ставилися перед респондентами в опитуваннях 1998 р. та 2004 р.

Таблиця 3.2.2.2.

Розподіл відповідей на запитання "Чи можна вважати, що зараз у нашому суспільстві головним показником життєвого успіху людини є багатство?" (В % від кількості опитаних)

№	Варіанти відповідей	м. Луганськ 1998 р. №=422	м. Красний Луч 1998 р. №=395	Луганська область 2004 р. №= 1220
1.	Так	80.6	71.6	60,3
2.	Важко відповісти, так чи ні	9.4	15.7	11,1
3.	Ні	10.0	12.7	28,6

Таким чином, серед опитаних було значно більше тих, хто вважав, що багатство перетворилося на загально визнаний показник життєвого успіху, ніж тих, хто розглядав багатство як найважливішу цінність для себе особисто. Таке переконання було властиве всім віковим групам. Розгляну це на прикладі даних по Луганській області за 2004 р.

Таблиця 3.2.2.3.

Розподіл відповідей на запитання "Чи можна вважати, що зараз у нашому суспільстві головним показником життєвого успіху людини є багатство" в різних вікових групах луганчан. (В % від кількості опитаних)

№	Варіанти відповідей	18-34 років №=266	35-60 років №=611	Старші за 60 років №=340
1.	Так	68,4	61.5	51,8
2.	Важко відповісти, так чи ні	9,0	10,6	11.1
3.	Ні	22,6	27,8	34,7

Отже, хоча серед представників всіх поколінь більшість була згодна з тим, що багатство перетворилося на одну з проklamованих домінуючою системою

культури цілей для кожної людини, між віковими когортами фіксувалися і відмінності. Частіше за все згоду з таким станом речей висловлювали молоді люди, а рідше за інших – літні респонденти. Такий же прямий зв'язок з віком зафіксовано і у випадку заперечення такого стану речей в нашому суспільстві. Згідно з концепцією Р.Мертонна була зроблена спроба з'ясувати, які стратегії поведінки обирають наші громадяни в цих умовах. Для опитувань 1998 р. були операціоналізовані такі мертонівські позиції, як інновація, конформність і бунт. Що стосується ритуалізму та ретритизму, то їх треба вивчати за допомогою інших методик.[255, 89 - 105]. Для можливих же носіїв таких ціннісних установок були передбачені питання де могли бути представлені їх відповіді.

Таблиця 3.2.2.4.

Розподіл відповідей на запитання "Як з Вашої точки зору слід поводитися в суспільстві, де головною життєвою цінністю стало багатство, гроші?"

(В % від кількості опитаних)

№	Стратегії поведінки	м.	м. Красний	Луганська
		Луганськ 1998 р. №=422	Луч 1998 р. №=395	область 2004 р. №=1220
1.	Домагатися багатства за будь-яку ціну	12.1	4.6	7,5
2.	Добиватися багатства лише законними засобами	30.8	42.8	48,5
3.	Відмовитися від гонитви за багатством і, залишивши таке суспільство, зануритися в особисте життя	9.5	9.9	14,3
4.	Домагатися перебудови цього суспільства на інших засадах	37.0	33.7	27,3
5.	Інше	1.2	1.0	2,3
6.	Важко відповісти	9.4	8.0	-

Загальні дані свідчать про те, що в масовій ціннісній свідомості зафіксовано розкол. Найзначнішими групами є "конформісти" і "бунтарі". Останніх аномально багато, що свідчить про хистку легітимність нинішнього напрямку соціально-економічного розвитку країни. Конформісти можуть приймати бік то

однієї, то іншої сторони. Інноваторів, враховуючи їхню роль, теж досить багато. Отже, в нашому суспільстві ми мали всі передумови для розгортання гострого ціннісного конфлікту, де конфліктуючими сторонами будуть інноватори та бунтарі. „Помаранчева революція” багато в чому і стала проявом цього потенціалу. Разом з тим, помітно, що в цілому гострота ціннісного конфлікту дещо знизилася за останні роки. З цієї точки зору дуже цікавим буде співставлення розподілу серед представників різних генерацій. Знов звернемося до результатів опитування в м. Луганськ 1998 р.

Отже, серед молоді більше тих, хто приймає стратегію інноваторів, а це готує для нашої країни перспективу аномічних проявів навіть після виходу з економічної кризи. Наявність же серед молоді третини бунтарів свідчить про те, що ціннісний конфлікт з приводу багатства не буде винятково конфліктом міжпоколінним.

Таблиця 41

Розподіл відповідей на запитання "Як з Вашої точки зору слід поводитися в суспільстві, де головною життєвою цінністю стало багатство, гроші?" в різних вікових групах луганчан. (В % від кількості опитаних)

№	Стратегії поведінки	3 18 до 35 років №=139	3 35 до 65 років №=227	Старші 65 років №=56
1.	Домагатися багатства за будь-яку ціну	20.1	9.3	3.6
2.	Добиватися багатства лише законними засобами	23.7	33.9	35.7
3.	Відмовитися від гонитви за багатством і, залишивши таке суспільство, зануритися в особисте життя	10.8	9.3	7.1
4.	Домагатися перебудови цього суспільства на	30.9	38.3	46.4

№	Стратегії поведінки інших засадах	З 18 до 35 років №=139	З 35 до 65 років №=227	Старші 65 років №=56
5.	Інше	2.2	0.9	0.0
6.	Важко відповісти	12.2	8.4	7.1

Наше дослідження мало на меті перш за все з'ясування ролі багатства серед інших цінностей. Є підстави вважати, що ця цінність виконує не консолідує, а диференціює функції в суспільстві.

Останні дані в цілому підтверджують стабільність ситуації. Правда, є й тенденції, на які варто звернути увагу. Молодь в цілому більш схильна приймати ціннісну систему, де верхні щаблі займає багатство. В перспективі це може приглушувати ціннісний конфлікт, про який йде мова. (Див. Таблиця 31 в Додатку 2).

Проте майбутнє неможливо передбачити, не застосовуючи системного аналізу при вивченні динаміки ціннісних систем. На теренах СНД, мабуть, найбільші здобутки були отримані в Росії науковим колективом під керівництвом М.І.Лапіна. Було проведено два опитування (літо 1990 р. та весна 1994 р.). Їх методики базувалися на глибокій теоретичній проробці питань. Так, було сформовано перелік з 14 базових цінностей половина з яких являли собою термінальні, а друга половина – інструментальні. Загальний підсумок М.І.Лапін підбив так: "... На рівні макропозицій спостерігається певна стійкість структури ціннісної свідомості: збереглися всі чотири макропозиції, основний їх характер – гуманізм, конформізм, нонконформізм та владолюбство, а також характер взаємовідносин між ними – конфлікт і взаємодоповнюваність. Разом з тим, спостерігається певна модернізація цих позицій: повсякденний гуманізм трансформується в ліберальний гуманізм, споживацький конформізм – в раціональний. Виникають нові взаємозв'язки між цими позиціями, у тому числі між гостро конфліктуєчими. На рівні елементарних позицій наростає

роздрібненість ціннісної свідомості. Створюється передумова для подальших її змін" [217]¹.

Ознаками модернізації ціннісної свідомості росіян М.І.Лапін вважає підвищення на 8 – 10% розповсюдженості таких цінностей сучасного суспільства як свобода, незалежність, ініціативність при одночасному зменшенні розповсюдженості таких цінностей традиційного суспільства як самопожертва, наслідування традицій, вольність. Він передбачає, що можливе зниження статусу таких цінностей як робота і моральність з одночасним підвищенням ролі благополуччя в ціннісній свідомості. Крім того, сутнісним аспектом модернізаційних процесів є раціоналізація смислів життєдіяльності росіян. Останнє проявляється в тому, що більше половини опитаних сподівалися у вирішенні своїх проблем винятково на себе, а не на владу. Висновок М.І.Лапін робить такий: "... Нині ціннісна свідомість росіян знаходиться зовсім не на початку, а приблизно посередині руху до модерністської системи цінностей, або вже на другій половині цього шляху. Така головна тенденція – аттрактор, що втягує російське суспільство в соціокультурну реформацію" [217]². Дослідження під керівництвом М.І.Лапіна теж зафіксували негативне ставлення до влади як до цінності. Російський вчений пояснює цей феномен так: "У наявності збереження та загострення морально-політичної альтернативи, що розділяє більшу частину громадян нашого суспільства. Це проявляється в різкому (у декілька разів) падінні довіри росіян до влади всіх рівнів і до політичних партій та рухів, що зафіксовано в багатьох дослідженнях. Нові інститути влади все більше виявляли себе як квазідемократичні" [217]³. Це збігається з українською реальністю. Проте здається, що неможливо так просто пояснити ціннісне ставлення до влади. Радше, більш цікаво було б дослідити, як негативне оцінювання влади ставить її начебто поза контролем громадськості. Те, що влада в свою чергу демонструє прояви аморалізму, підсилює негативне ставлення до неї. На нашу думку саме

¹ [217] Лапін Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 15.

² [217] Там же. – С. 18 – 19.

³ [217] Лапін Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С.14.

підсилює, а не є першопричиною. Першопричина – в самій системі цінностей, яка ставить в центр малу первинну групу. Над первинними групами невідворотно виростає влада, яка прагне до неопатріомоніалізму. Ті ж, хто сприяв своїми обмеженими практиками, появі деспотизму, чи корупції, чи якимось іншим зловживанням сприймають владу лише як зовнішній фактор насильства. До того ж себе вони сприймають непричетними до цього зла. Інше сприйняття влади виникне тільки тоді, коли буде розірвано цей цикл, адже цінність – це не думка і не річ, а форма діяльності, яка є проектом задоволення суспільної потреби.

Що ж стосується загальних напрямків розвитку ціннісної свідомості, то вони, мабуть, збігаються в Донбасі, в Україні в цілому і в Росії. Наведені матеріали це засвідчують. В дослідженні 2004 р. факторний аналіз показав, що в ціннісній свідомості виділяються три макропозиції. Першу пов'язана з прагненням індивідуалістичних досягнень, друга орієнтована на громадську позицію і досягнення, а третя передбачає орієнтацію суто на родинне життя при практично повному ігноруванні «великого» соціального світу (Див. Таблицю в Додатку 2). Проте це стосується саме загальних тенденцій. Для того, щоб відобразити нюанси потрібні тонші методи дослідження, які б враховували значно більшу кількість перемінних, які до того ж розташовуються в різних вимірах.

Підводячи підсумки, можна сказати, що Донбас не створив ціннісної системи, яка відгороджувала б його від решти регіонів України. Навпаки, результати емпіричних досліджень показують співпадіння ціннісних систем в межах всієї України та Донбасу як її частини. Більше того, отримані дані свідчать про співпадіння підвалин ціннісної системи України та Росії, про близькість еволюції їх ціннісних світів в умовах нинішньої суспільної трансформації.

Але це зовсім не означає, що регіон не має стосунку до цінностей. На рівні регіону відбувається інтерпретація спільної ціннісної системи країни. Тому ми тут можемо вести мову про різну інтенсивність вираження різних ціннісних позицій. Крім того, сама регіональна ідентичність, про яку ми вели мову в

попередньому розділі. Свідчить про те, що саме існування регіону мешканцями Донбасу розглядається як цінність.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

1. Цінності – одна з найважливіших підвалин культури будь-якої спільноти, яка об'єднує її технологічну, соціонормативну та символічну сфери.
2. Цінності інтегрують спільноти, регулюють поведінку їх членів, виступають основою при ідентифікаційних практиках та виступають стандартами чи критеріями при виборі з альтернатив, створених суспільством в тій і іншій ситуації.
3. Цінності існують як реальність, об'єктивна відносно окремих індивідів. Це начебто ідеальний план реально існуючого суспільства, який виявляється надзвичайно дієвим, не діючи безпосередньо. Крім того, ціннісна реальність за своєю суттю телеологічно організована. Будь-яка нижча цінність має сенс якщо вона дозволяє підніматися до цінності вищого порядку.
4. Проекти структурних та функціональних підвалин існування суспільства і є цінностями. Тобто цінності - це проекти задоволення суспільних потреб. Проекти задоволення потреб, чи конструктивні принципи побудови суспільства, це не що інше як форми діяльності, які ведуть до бажаного наслідку, задовольняючи потреби.
5. Ціннісна реальність проявляється через систему символів, але не тотожна їй. Тому і в ціннісній свідомості цінності тільки знаходять більш чи менш адекватне вираження.
6. Жодна з соціальних груп не може існувати без ціннісної легітимізації., адже на цінностях базуються суспільні норми. Отже, регіональна реальність теж повинна мати ціннісний вимір.
7. Еволюція ціннісної свідомості нашої країни в 1960 – 1980-ті рр.. може бути описана як рух від домінування соціетальних цінностей до домінування цінностей малих груп. Катастрофі соціалізму передував

його ціннісний крах. Такою ж була еволюція ціннісної свідомості і донбаської етнотериторіальної спільноти.

8. Ціннісна свідомість жителів Донбасу, як і всієї України, суперечлива. З одного боку, позитивним смислом наділяються ті соціальні інституції, які пов'язані зі спільним благом, а, з іншого боку, центром ціннісного світу її представників є мала група, яку кожен намагається центрувати на себе.
9. Більшість мешканців Донбасу впевнені, що саме багатство в сучасному суспільстві перетворилося на мірило успішності людського життя. Але ця впевненість веде до виникнення ціннісного конфлікту між групою згодних зі справедливістю такого стану речей та групою тих, хто вважає необхідним перебудувати таке суспільство на інших ціннісних засадах.
10. Ціннісна свідомість мешканців Донбасу не протиставляє їх мешканцям решти регіонів України. На регіональному рівні здійснюється інтерпретація загальноукраїнської ціннісної системи. Тому важливою є інтенсивність вираження різних ціннісних позицій. Разом з тим в Донбасі як цінність осмислюється сама специфіка регіону.

Розділ 4.

ДОНБАС ЯК КОМУНІКАТИВНА СПІЛЬНОТА

4.1. Мовна ситуація в Україні.

Комунікативна природа етнічного життя пов'язана з презумпцією зрозумілості світу. Презумпція зрозумілості забезпечує всі інші обмінні процеси, які конституують етнос. Зрозумілість передбачає мовну реконструкцію світу. Тим самим етнічне життя уможлиблюється мовою. Ми вже писали проте, що це не обов'язково мусить бути одна-єдина мова. Їх може бути й дві, і навіть більше, але вони повинні забезпечувати презумпцію зрозумілості для відповідного народу.

Разом з тим жоден народ не може в своїй масі складатися з поліглотів. Тому етнічне життя пов'язане з однією, чи в крайньому випадку з двома-трьома

мовами. В поліетнічних державах мовна проблема є завжди одним з конфліктогенних чинників. Адже потреби державного життя вимагають виділення якоїсь мови як мови міжнаціонального спілкування. Саме на неї покладається головне навантаження у формуванні загальнодержавної ідентичності, а отже і політичної лояльності громадян. У разі наявності в іншомовних народів розвинутих елітних груп, невідворотним стає незадоволення такою політикою. Зростаюча напруженість породжує конфлікти, провокує сепаратистські настрої. Рано чи пізно це примушує центральний уряд вдаватися до компромісних рішень мовного питання.

Часто це проявляється в ієрархізації офіційних мов, коли поряд з національною офіційною мовою визнаються також регіональні офіційні мови. Приклад такого підходу дає Індія. Боротьба англо- хінді- та дравідомовних еліт призвела до визнання на загальноіндійському рівні хінді та англійської мов як національних офіційних мов (англійської як допоміжної), а на рівні штатів більш ніж дюжину мов було надано статус регіональних офіційних. Цей компроміс знайшов підкріплення в освітній політиці, яка була побудована за "формулою трьох мов". Учні середніх шкіл зобов'язані вивчати регіональну офіційну мову, хінді та англійську (або іншу сучасну європейську) мови [37]¹.

В інших випадках мовний компроміс може мати й інший вигляд. Показовим є приклад Канади, де з 1968 р. була визнана рівність французької мови на федеральному рівні. Проте проблеми Квебеку це не вирішило.

Мовна проблема відіграла не останню роль у розвалі Радянського Союзу. Політичні еліти колишніх радянських республік у повній мірі використали доктрину поєднання політичної та мовної лояльностей. Ця доктрина спочатку сформувалася в середовищі гуманітарної інтелігенції, а згодом була підхоплена політичними елітними групами, що зорієнтувалися на вихід своїх республік зі складу СРСР. "Мобілізований лінгвіцизм" (термін М. Губогло)[111]²,

¹ [37] Белл Р.Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 234 – 236.

² [111] Губогло М.Н. Переломные годы. Т.1. Мобилизованный лингвицизм. – М.: Наука, 1993. – 303 с.

перетворившись у політичну практику, зробив з національних мов титульних етносів колишніх радянських республік знаряддя в боротьбі політичних еліт за новий статус.

Першовідкривачами на цьому шляху багато в чому були фундатори Народного фронту Естонії. В кінці 1980-х років Естонія на короткий час перетворилася на лабораторію, де вироблялися альтернативні форми етнічного, в тому числі й мовного життя. Наслідком експериментування і став "мобілізований лінгвіцизм", який зробив з мови ідеологічне й практико-політичне знаряддя. Нова парадигма передбачала нерівноправність мов, а отже і їх носіїв. Адже державною вважалася винятково мова корінного етносу. Для представників інших етнічних груп передбачався сегрегаційний тип розвитку та національно-культурна автономія, або повернення на історичну батьківщину. Нова мовна ситуація мусила освятити новий суспільний лад, що формувався. В ієрархічній системі, що виникала, представники національної політичної та культурної еліти сподівалися зайняти монопольне владне становище. Через це в кінці перебудови й створився блок політиків та письменників. Першим реальним наслідком цього блоку стало прийняття в колишніх радянських республіках законів про мови. В.Ю.Михальченко пише, що "при реалізації законів про мови нерідко на перше місце ставляться мовні права націй та ігноруються мовні права особистості"[365]¹. Соціологічний аналіз цього явища показує, що в ньому немає нічого дивного. Мова мусила легітимізувати нову соціальну тотальність. Права особистості в цю логіку не вкладаються.

Перебудувачий досвід в СРСР показав, що мовне питання може виступити ареною боротьби елітних груп за владу, мова може бути вмонтованою як один з головних елементів в канали вертикальної циркуляції. Отже, через мову можуть проводитись нові лінії розмежування в суспільстві. Мова може перетворитися на знаряддя влади, а навколо неї можуть бути створені величезні паранаукові ідеологічні та прямо-таки міфологічні конструкції.

¹ [365] Социальная лингвистика в Российской Федерации (1992 – 1996)/Отв. ред. В.Ю. Михальченко. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – С. 7.

В Україні партійна бюрократія не здійснила такої швидкої переорієнтації, як відповідна правляча група в Естонії. Проте й якоїсь альтернативної парадигми бачення перспектив мовного життя вона не виробила. Тому й у нас концепція одержавлення мовного життя поступово ставала чинником практичної політики. Правда, представникам політичної еліти України, які не відчували масової підтримки новацій у мовній сфері з боку населення, доводилось приймати до уваги саму об'єктивну реальність суспільного життя. Проте це врахування реалій, на жаль, проявилось лише в компромісах, вираженням яких стали еkleктичні положення відповідних законів і самої практики державної політики в мовному питанні.

Отже, "естонська" парадигма бачення мовного питання для України виявляється дедалі небезпечнішою. Зацікленість же на ній державних діячів призвела до того, що, як пише Аділе Емірова, "... в Україні немає об'єктивної і коректної концепції мовного будівництва" [129, 125]¹.

Концепція може з'явитися тільки тоді, коли буде врахована наявність домінуючої коаліції українців та росіян в етнічному житті певних регіонів України і, перш за все, Донбасу.

Проте наявність домінуючої коаліції в етнічній структурі деяких регіонів не знищує гострих проблем у мовному житті країни. Ф.Д.Заставний на основі аналізу даних Перепису населення 1989 р. писав, що "...рівень мовної українізації в республіці становить 78% (зворотний йому рівень мовної русифікації дорівнює 22%)" [142]². Цей висновок вченого здається занадто категоричним. Навряд чи "рівень мовної українізації" можна визначити за такими показниками як "рідна мова" та "мова, якою вільно володіють". Тут не враховується такий надзвичайно важливий показник, а саме, яка мова виступає першою мовою на роботі та в побуті для людини.

¹ [129] Емірова Аділе. Мовна ситуація та мовна політика в Криму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6 – С. 125.

² [142] Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: МП «Край» – «Просвіта», 1993. – С. 118.

Дані, отримані фахівцями Інституту соціології НАН України, дещо відрізняються від даних перепису. Під час опитувань українську мову назвали рідною в 1994 р. 62.3%, в 1995 р. – 59.4%, в 1996 р. – 62.5% і в 1997 р. – 62.4% респондентів. Російську мову визнали рідною відповідно в 1994 р. – 34.7%, в 1995 р. – 37.8%, в 1996 р. – 36.1%, в 1997 р. – 35.1% опитаних. Інші мови були вказані відповідно за роками 2.6%, 2.7%, 1.4%, 2.5% тими, хто відповідав на запитання анкет [294, 82]¹. 2004 р. переважно спілкувалися в родині українською мовою 38,4% респондентів, переважно російською – 34,3%, і українською, і російською, залежно від обставин – 26,3%, іншими мовами – 0,9% [395]². Отже, в ситуації спілкування з інтерв'юером "рівень мовної українізації" певним чином знижується. (Таблиця 33 Додатку 2).

Все це свідчить про те, що більшість населення країни використовує російську мову навіть у найінтимнішій сфері життя – в родині. Таке можливо лише в тому випадку, коли мова сприймається як своя. Отже, в самому першому наближенні мовну ситуацію в сьогоденній Україні можна охарактеризувати як українсько-російську двомовність. Більшість громадян України відчують себе в такій ситуації зручно, адже за даними Інституту соціології НАН України не вистачало знання української мови в 1995 р. 16% опитаним, а в 1997 р. – тільки 11.5% [288, 82]³.

Разом з тим, для ситуації двомовності в Україні характерні певні асиметрії. Перша з них стосується розбіжностей між етнічною та мовною самовизначеністю особи. Друга асиметрія двомовності в Україні полягає в тому, що саме російська мова виконувала й продовжує виконувати функції мови міжнаціонального спілкування.

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 88.

² [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 37.

³ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С.82.

М.О.Шульга змодлював можливі варіанти розвитку українсько-російської культурної взаємодії: 1) найбільш вірогідний – квола й болісна асиміляція російської культури; 2) менш вірогідний – утворення потужних російських суспільно-політичних та культурно-освітніх організацій, що призведе до протистояння багатомільйонних української та російської общин [443]¹. В умовах проведення справжньої демократичної культурної політики відкривається й третій шлях. "Це шлях цивілізованої правової, демократичної інтеграції нашого полікультурного, поліетнічного, полілінгвістичного та поліконфесійного суспільства" [443]². Він передбачає визнання державою права багаторівневої етнічної самоідентифікації особи. З цієї точки зору незбігання етнічної, мовної, а якщо ширше – культурної ідентичностей особи в поліетнічному суспільстві розглядається як нормальний, а не як патологічний випадок. У цьому ж дусі розглядаються і випадки подвійної й потрійної самоідентифікації.

Повне уявлення про лінгвістичні групи України з урахуванням багаторівневої самоідентифікації – справа майбутнього. Проте вже зараз українська соціологія багато зробила для відтворення справжнього співвідношення різних лінгво-етнічних груп. Пошлемося на дані В.Є.Хмелька, які розраховані за результатами тринадцяти загальноукраїнських опитувань, що проводилися Київським міжнародним інститутом соціології Національного університету "Києво-Могилянська Академія" (загальна кількість респондентів – 18586 чол.) Вчений пише: "В першому наближенні, ще без врахування явищ біетнізму та білінгвізму, можна сказати, що в соціально-етнічному аспекті населення України приблизно на 94% складається зараз з трьох великих лінгво-етнічних груп. Перша з них, відносно найбільша – це україномовні українці, яка становить близько 40% дорослого населення; друга за чисельністю група – російськомовні українці, які становлять 33% – 34% дорослого населення; і третя група – російськомовні

¹ [443] Шульга Н.А. Состояние русской культуры в Украине: мифы и реалии // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1999. – С. 16.

² [443] Там же.

росіяни, – близько 20% – 27% дорослого населення. Найбільша з інших лінгво-етнічних груп – україномовні росіяни становлять тільки від 1 до 2%" [419]¹.

Разом з тим, треба підкреслити, що визнання права особистості на багаторівневу самоідентифікацію – лише один з необхідних кроків вироблення нової концепції мовної політики в Україні. Крім того, це визнання не повинно закривати шляху до соціологічного аналізу кризових явищ у розвитку тієї чи іншої мовної групи. А масовий перехід членів одної мовної групи на мову іншої групи це і є не що інше як прояв кризи. Виявлення причин кризи мусить послугувати передумовою вироблення засобів для вирішення відповідних проблем. Не викликає сумніву, що в цьому мусить брати участь держава. Але регулювання мовного життя країни не повинно вести до його одержавлення і до придушення свободи особистості.

Тепер повернуся до аналізу асиметрій двомовності в Україні. Третьою її характеристикою є різноманітність мовних ситуацій у різних регіонах України.

Отже, українсько-російська мовна асиметрія має яскраво виражений регіональний характер. Констатація біполярності мовної карти України – це банальність. Важливіше те, що її російськомовний полюс знаходиться в регіонах, які мають індустріально-урбаністичний характер і сформувалися внаслідок сумісної колонізаційної міграції українців та росіян. Ми вже дійшли висновку, що домінування тут російської мови склалося як результат поділу праці між українцями та росіянами. Його ж ніяк не можна пояснити суто суб'єктивними чинниками.

Культурна гетерогенність України передбачає аналіз мовного життя суспільства в регіональних вимірах. Взірцевий аналіз мовної ситуації в Криму дала професор Сімферопольського університету Еділе Емірова. Запропонована методологія може бути застосована й при соціолінгвістичних дослідженнях в інших регіонах. Мовна ситуація визначається нею як "...сукупність форм існування (варіантів) однієї мови або кількох мов, що функціонують у межах

¹ [419] Хмелько В.Е. Политические ориентации крупнейших регионов и лингво-этнических групп Украины // Константы. Альманах социальных исследований. – Херсон, 1997. – № 1 (6) – С. 118 – 119.

одного ареалу і взаємодіють між собою" [129, 121]¹. Мовну ситуацію пропонується описувати в трьох аспектах – кількісному, якісному та оцінному.

Кількісний аспект аналізу передбачає виявлення а) компонентів мовної ситуації; б) демографічної сили мов; в) комунікативної сили мов. Якісний аспект аналізу пов'язаний з порівнянням мов: а) в структурно-генетичному плані та б) з точки зору ендо- та екзоглісії. Про останній аспект авторка пише таке: "Оціночні ознаки мовної ситуації – це зовнішня й внутрішня оцінка мов тими, хто ними розмовляє, у плані їх комунікативної придатності, естетичності й культурної престижності"[129]².

4.2. Мовна ситуація в Луганській області

Звернемося до характеристики мовної ситуації в Луганській області, яку дають результати переписів 1989 р. та 2001 років. Спочатку в табличній формі представлю розподіл населення області за показником рідної мови (Таблиці 34 - 37Додатку 2).

Отже, за суто кількісними ознаками мовна ситуація в Луганській області має вигляд багатокомпонентної. Але це перш за все стосується тільки присутності носіїв різних мов. Що ж стосується демографічної сили, то вона дуже різниться у різних мовах. Найбільшою демографічною силою (тобто числом тих, хто нею говорить) володіє російська мова. За нею йде українська мова. Інші мови, особливо гетероморфні по відношенню до слов'янських, мають незрівнянно меншу демографічну силу. Слід звернути увагу й на те, що на теренах Луганщини росіяни, цигани та українці демонструють найбільшу відданість своїм етнічним мовам. Особливо це характерно для росіян.

Комунікативна сила мов (кількість сфер, які вони обслуговують) на Луганщині теж різночленно відрізняється. Тільки російська і українська мови присутні у всіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування. Цікавим є факт,

¹ [129] Емірова Аділе. Мовна ситуація та мовна політика в Криму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6 – С. 121.

² [129] Там же. – С. 123.

що комунікативна сила російської мови на Луганщині за час незалежності України навіть зросла, про що свідчать дані перепису 2001 р.

При розгляді цього питання слід звернути увагу на мовні характеристики міських та сільських жителів Луганщини. Наявні дані яскраво свідчать про те, що саме в містах відбувається переорієнтація українців на російську мову. Адже міста Донбасу з самого початку формувалися як російськомовні. Тому міграція українців з села до міста була пов'язана з засвоєнням нового способу життя, частиною якого була й російська мова.

Село Луганщини послуговується двома мовами – українською та російською, але мовна приналежність українців тут значно більше відповідає їх етнічній приналежності. В північних районах області, де переважає українське населення, був зафіксований факт прийняття росіянами української мови як рідної.

Отже, демографічна сила російської мови в містах більш ніж удвічі перевищує демографічну силу української мови. Це є передумовою й вищої комунікативної сили російської мови в містах Луганщини. В селах області ситуація прямо протилежна.

Додатковим фактором, який підвищує комунікативну силу російської мови, є те, що вона виконує в Луганській області функцію мови міжнаціонального спілкування. Це видно уже з того, що значні групи неросійського населення визнають її рідною. Для української мови це не властиво. Виняток становлять поляки, серед яких значний відсоток визнавали її за рідну. Для повноти характеристики комунікативної сили української та російської мов на Луганщині доцільно звернути увагу на мовну компетенцію її міського та сільського населення. Слід при цьому мати на увазі, що мовна компетенція – це лише частина комунікативної компетенції. Останню Роджер Т.Белл визначив у загальному вигляді "...як певного роду «міксер», що виконує функцію збалансування наявних мовних форм, які вибираються з опертям на мовну компетенцію мовця на фоні наявних соціальних функцій, котрі поміщаються в

якійсь соціальній компетенції" [37]¹. Отже, якщо мовна компетенція мовця пов'язана з умінням будувати й розпізнавати граматично вірні речення певною мовою, то комунікативна компетенція передбачає обробку комунікативного повідомлення в плані можливості, припустимості й здійсненності [37]². Таким чином, не в будь-якій ситуації мовна компетенція мовця може ним застосовуватись. Людина вибирає з свого мовного репертуару те, що вважається соціально прийнятним та доцільним. Але, безумовно, вибирати можна лише з того, що є. Перепис 1989 р. дав уявлення про рівень вільного володіння українською та російською мовами міського й сільського населення Луганщини. Вільно володіли українською мовою 55.1% міського населення та 77.4% сільського населення. Російською мовою вільно володіли 93.5% городян та 78.4% селян. У цілому ж по області вільно володіли українською мовою 58.1% її населення, російською мовою – 91.4%.

Мовна ситуація в Луганській області має свою специфіку, яку можна зрозуміти лише проаналізувавши взаємодію різних варіантів української та російської мови. В загальному мовознавстві схема варіювання сучасних розвинутих мов є досить складною. В ній виділяється "перший рівень членування", коли протиставляються: а) книжно-писемна мова усно-розмовній та б) літературна мова нелітературним мовним структурам. На "другому рівні членування" усно-розмовний варіант етномови розглядається через такі явища як місцеві діалекти та говірки, розмовно-побутові стилі літературної мови та просторіччя, наддіалектні структури. Книжково-писемна мова функціонує через систему функціональних стилів [42]³. Зараз поки що неможливо за допомогою соціологічних даних проаналізувати взаємодію всіх цих варіантів української і російської мов у Донбасі, на Луганщині зокрема. Можна користуватися тільки досить уривчастими даними мовознавців. Виходячи з них, можна сказати, що книжно-писемні варіанти української та російської мов найменше піддаються

¹ [37] Белл Р.Т. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 278.

² [37] Там же. – С. 273 – 280.

³ [42] Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – С. 63.

взаємним впливам. Письменники, журналісти чи вчені, користуючись тією чи іншою мовою, орієнтуються на існуючі нормативні вимоги. В останнє десятиріччя серед функціональних стилів книжно-писемного варіанту української мови на Луганщині найбільшого прогресу в розповсюдженні досяг "бюрократичний стиль", пов'язаний з складанням ділових паперів. Можна говорити й про деяке поширення розмовно-побутового стилю української літературної мови. Адже з 1991 р. по 1995 р. питома вага дітей, які виховуються в дошкільних закладах українською мовою зросла з 5.8% до 14%, а питома вага учнів загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання за цей період збільшилася з 6.7% до 9.2% [330]¹. Але частіше усно-розмовний варіант української мови поза офіційною сферою пов'язаний з діалектними особливостями. Східно-слобожанський діалект відчув значний вплив російської мови. Під час фольклорно-діалектологічних експедицій на півночі Луганської області фіксуються мовні конструкції на кшталт: "Спочатку на нашу землю прийшли козаки і селяни, а ще руські люди. Це були воєнні і ті, що утекли від панів. В грамоті царя Петра першого говорилось, що люди без дозволу прийшли на річки Красну й Дуванку. Але тоді наше село ще ніяк не називали, а вже десь у тридцятих роках дев'ятнадцятого століття це було село Нижня Дуванка" [351]².

Для буття російської мови на Луганщині притаманна більша різноманітність варіантів. Її книжно-писемний варіант представлений всіма функціональними стилями. Скоротилося його вживання тільки в бюрократичній сфері. Що ж стосується усно-розмовного варіанту російської мови, то в містах він побутує і як розмовно-побутовий стиль російської літературної мови, і як просторіччя, і як сленг. У російських селах розмовляють говірками південноросійських діалектів. Російська мова як у місті, так і в селі відчула значний вплив української. Це проявляється й на рівні фонетики (фрикативний звук "г" – лише найбільш

¹ [330] Прибиткова І. Мову нам дано для того, щоб... // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 239.

² [351] Сватівщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. проф. З.С.Сікорської. – Луганськ: Осіріс, 1998. – С. 41.

яскравий приклад), і на рівні лексики, і на рівні синтаксису. Наприклад, дослідники А.Г.Грек і Т.А.Миронова в говірках російських сіл зафіксували такі лексеми як "гукать", "навприсядки", "страма", "цибуля", "нахаба", "глед". Авторки назвали їх "російсько-українському словами" [108]¹.

Взаємопроникнення української та російської мов на Луганщині привело до формування спільного пласту фразеологізмів. В.Д.Ужченко про це пише: "Багато висловів східного регіону України вживаються українською і російською мовами – особливо у великих промислових центрах. Окремі російські елементи проникають і в усталені вислови" [393]².

Для того, щоб картина мовної ситуації на Луганщині була повною, треба з'ясувати як вона відобразилась в масовій свідомості нашого населення. Тоді мовне життя постане як момент життя етнотериторіальної спільноти.

Розглядаючи результати опитувань населення, варто звернути увагу на те, що мовне питання в період проведення досліджень було актуалізованим у свідомості наших респондентів дискусіями, які точилися навколо Закону "Про мови" та навколо Конституції України. Тому можна бути впевненим, що ми маємо справу саме з феноменом суспільної думки, а не з випадковою реакцією "олівця на папір". Суспільна опінія мешканців Луганщини стосовно бажаної мовної політики з самого початку була чітко визначеною. Це добре видно з результатів опитувань у вересні 1991 р. і у вересні 1992р. Суспільна думка з цього питання виявилася надзвичайно стабільною, що видно з результатів опитування 2004 р.

¹ [108] Грек А.Г., Миронова Т.А. Предания, язык, культура русского народа: Боровское, Бахмутовка, Аношкино, Крымское Луганской области. – Луганск, 1995. – С. 12.

² [393] Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – С. 4.

Таблиця 4.2.1.

Розподіл відповідей на запитання "Як в Україні повинна вирішуватися проблема мов офіційного спілкування? (В %)

№	Варіанти відповідей	1991 р. м. Луганськ №=584	1992 р. Луганська обл. №=968	2004 р. Луганська обл.. №=1220
1.	Державна мова мусить бути одна – українська	12.7	10	6,6
2.	Державними мовами мусять бути українська і російська	39.4	58	70,1
3.	В окремих регіонах разом з державною українською мовою на офіційному рівні повинні використовуватися й інші мови	31.3	19	19,3
4.	Законодавчо взагалі не слід закріплювати статус державної мови	11.5	10	-
5.	Важко відповісти	5.1	3	4,0

Отже, вже перед референдумом про проголошення незалежності України в нашому регіоні сформувалась суспільна думка про доцільність двомовності. Вона не проводила лінії розмежування між українцями та росіянами Донбасу, хоча певна відмінність у їх реакціях і була зафіксована. Так, у 1991 р. серед опитаних у Луганську українців підтримували позицію єдиної державної мови 18%, серед росіян – 8.1%. За те ж, щоб в Україні була визнана державна двомовність висловились 38.1% опитаних українців і 39.9% – росіян.

Мабуть, можна сказати, що за рік ідея двомовності перетворилася на атрактор масової свідомості.

У дослідженні 1992 р. було з'ясовано, що в нашому регіоні мовна приналежність людини значно більше впливає на оцінку нею суспільної реальності та на її систему культурних і політичних лояльностей.

Таблиця 4.2.2.

Розподіл відповідей на запитання "Що Ви думаєте про національно-культурну специфіку Донбасу?" в залежності від рідної мови респондентів.

(В %)

№	Визначення населення Донбасу	Всі опитані №=968	Українська мова №=232	Російська мова №=707	Інша №=29
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	49	41	51	56
2.	Переважно українці, котрі набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	12	23	8	12
3.	Переважно росіяни та зрусифіковані представники інших народів	14	11	16	4
4.	Денаціоналізовані елементи	14	12	15	28
5.	Важко відповісти	10	13	9	0

Фактор рідної мови певним чином впливав на фокусування інтересу до різних аспектів історичного минулого. Так, серед україномовних респондентів про свою зацікавленість періодом Київської Русі заявили 18%, серед російськомовних – 11%. Це співвідношення стосовно інших періодів історії має такий вигляд: дореволюційна історія Росії – 3% та 7%; дореволюційна історія України і Росії разом – 20% та 22%; радянський період історії – 15% та 14%. Про те, що історія їх не цікавить, сказали 18% респондентів, для яких рідною була українська мова, і 26% опитаних, для кого рідною була мова російська. Важко було відповісти в цих групах 11% і 17%.

Була помічена також залежність літературних уподобань від рідної мови. Суто українській художній літературі віддавали перевагу 11% респондентів, для яких українська мова була рідною, та 3% опитаних, хто визнав рідною російську мову. Винятково російській літературі відповідно надали перевагу 22% та 37% респондентів із означених груп, російській та українській літературам рівною

мірою – 34% та 22%. Західноєвропейською та літературою США цікавилися в першу чергу 14% та 18%, літературою країн Сходу – 3% та 2%, літературою інших країн – 2% та 3%, а не змогли визначитися з відповіддю 14% та 16% відповідно.

Найбільш зачіпає інтереси людей функціонування мов в освітньо-виховних установах та в засобах масової інформації. Саме ці інституції, на думку П.Бурдьє, забезпечують символічне домінування в класових відносинах. Французький соціолог пише про поновлення домінування через нав'язування пануючої культури як культури легітимної. Школа в такому випадку є інструментом панування без видимого насильства [56]¹. Власне, концепція одержавлення мовного життя й веде до витворення нової системи позицій, які через культуру легітимізували б новий суспільний лад. Мова ж виховання та освіти продукує культурні лояльності, які можуть бути пов'язані й з лояльностями політичними. Ця обставина в умовах схильності державних чиновників до простих рішень часто і є причиною порушення прав людини.

Розглянемо отримані дані про ставлення респондентів до різних мовних режимів у школах та в вузах у вигляді двох таблиць (Таблиці 38 - 39 Додатку 2). Можна сказати, що дані цих таблиць свідчать про те, що двомовність, як реальний стан речей у нашому регіоні, не є предметом суспільного дискурсу (в розумінні Ю.Хабермаса). Вона не піддається сумніву переважною більшістю опитаних. Помітне тільки бажання українців та росіян по-різному включатися в цю ситуацію двомовності. Українці, а особливо україномовні українці, для цього мали менше можливостей у порівнянні з росіянами.

Є підстави стверджувати, що за останні роки суспільна думка мешканців Луганщини про необхідність офіційної двомовності тільки зміцніла. (Таблиці 40 – 42 Додатку 2). Суб'єктивне сприйняття мешканцями Луганщини наявної мовної ситуації підтверджує, що двомовність, яка об'єктивно склалася в нашому

¹ [56] Бурдьє П. Система образования и система мышления // Социология в аудитории: искусство преподавания. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2003. – 59 – 72.

регіоні, розцінюється населенням як норма. Розподіл відповідей українців та росіян на ці питання не дуже різняться. Тому донбасівці хотіли б, щоб мовна політика держави будувалася з урахуванням цього.

Ситуація двомовності в Донбасі пов'язана зі взаємодією між гомоморфним і гомогенними мовами. Близькість мов полегшує звукові субституції, запозичення лексем, формування нових (синтетичних) лексем тощо. Двомовність у Донбасі пов'язана з бікультуральністю, тобто з одночасною орієнтацією на українську та російську культури.

У західній соціолінгвістиці білінгвізм розглядають як певну шкалу, що розташована між змішаним білінгвізмом та координативним білінгвізмом. Виділяють також субординативний білінгвізм. Роджер Т.Белл, використовуючи символічні позначення L1 (перша мова) та L2 (друга мова) та маючи за об'єкт інтерпретації англійське слово "The Tree" та італійське слово "albero" ("дерево"), таким чином передає різницю між цими різновидами білінгвізму: "На відміну від змішаного білінгвізму, при якому індивід, внаслідок оволодіння двома мовами одночасно, має два L1, субординативний білінгвізм, як і координативний, передбачає наявність L1 та L2, але відрізняється від останнього тим, що його складний знак містить єдине поняття, яке, так би мовити, «викликає» відповідне слово з L1, а воно саме «викликає» англійську форму /tri/. Білінгв такого типу часто вивчає L2 за перекладним методом: /tri/ означає /albero/, тому його італійський знак ALBERO /albero/ сам є знаком знака, або, в семіотичних термінах, метазнаком"[37]¹.

Для Донбасу притаманні всі ці різновиди білінгвізму. Але кількісне співвідношення між ними не виміряне.

Роджер Т.Белл підкреслив необхідність визначення двомовних навичок у плані навичок соціальних, якими володіє індивід, і особливо в плані суспільних сфер, де використовується та чи інша мова. Це дає можливість скласти перелік суспільних сфер та типових для них кодових виборів – конфігурацію

¹ [37] Белл Р.Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 162.

переваг[37]¹. Використовуючи матрицю англійського вченого, представимо конфігурації переваг для українсько-російського та російсько-українського білінгвів в Донбасі (У– українська мова Р – російська мова).

Таблиця 4.2.3.

Конфігурація переваг українсько-російських та російсько-українських білінгв в Донбасі

Українсько-російський білінгв			Російсько-український білінгв		
Сфери	Мови		Сфери	Мови	
Сім'я	У		Сім'я	Р	
Коло друзів	Р	У	Коло друзів	Р	У
Релігія	Р	У	Релігія	Р	У
Магазини	Р		Магазини	Р	
Робота	Р	У	Робота	Р	У
Управління	Р	У	Управління	Р	У
Агентства	Р	У	Агентства	Р	У

Ця таблиця свідчать про те, що російсько-український білінгв має в Донбасі більше можливостей, ніж білінгв українсько-російський. До того ж, конфігурація переваг такого вигляду набула нещодавно. Ще до 1990 р. майже у всіх офіційних сферах домінувала винятково російська мова.

Довгий час ситуація в Україні в цілому і в Донбасі зокрема наближалася не просто до двомовності, а до диглосії. Про останню Б.А.Успенський пише так: "Диглосія являє собою такий спосіб співіснування двох мовних систем у рамках одного мовного колективу, коли функції цих систем знаходяться в додатковому розподілі, відповідаючи функціям однієї мови у звичайній (недиглосній) ситуації"[397]². Це означає, що мови функціонують у різних сферах суспільства по-різному. Одна з них визнається вищою, престижнішою за іншу. Закінчена диглосії була характерною для Московської Русі, де церковнослов'янська мова використовувалася в сакральній сфері і не могла використовуватися в повсякденному житті, яке сприймалося як низьке. Поділ між українською та

¹ [37] Белл Р.Т.Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С.172.

² [397] Успенский Б.А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т 2. Язык и культура. – М.: Гнозис, 1994. – С. 26.

російською мовами в Україні не мав такого характеру. Але і в часи Російської імперії, і в УРСР нерівність між мовами існувала. Тому цю ситуацію, вслід за Роджером Т.Беллом, можна описати як поєднання диглосії та білінгвізму. Подібні ситуації англійський автор спостерігав в Парагваї, де значна більшість населення двомовна, але іспанська мова визнається більш високою, престижнішою, ніж гуарані; в Швейцарії, де в німецькомовних кантонах взаємодіють швейцарська німецька та стандартна німецька; в арабських країнах, з їх незбіганням класичної та розмовної арабської мови; в Греції (демотики та катаревуси) [37]¹.

Ситуація диглосії, без сумніву, є принизливою для української мови і шкідливою для тієї суспільної угоди, яка стихійно склалася між українцями та росіянами. Проте вихід з цієї ситуації зовсім не полягає в конструюванні нової диглосії, коли просто поміняються знаки на протилежні і російська мова буде витиснута з офіційної сфери в приватний вжиток. Необхідно рухатися до справжньої функціональної двомовності. Суспільна згода з цього приводу існує. Необхідна тільки політична воля.

4. 3. Засоби масової інформації як арена комунікативної дії та суспільного дискурсу

Перед дослідниками етнотериторіальної спільноти, що склалася в Донбасі, саме засоби масової інформації (ЗМІ) ставлять дуже дошкульні питання. Теоретично бездоганним здається припущення, що ця спільнота повинна сприяти появі та розквіту загальнодонбаських видань, радіостанцій та телекомпаній. Їх існування виступило б надійним індикатором, що засвідчує існування культурної єдності Донбасу.

Проте реальність значно відрізняється від теоретичних очікувань. Перший літературний журнал Донбасу – "Забой" – почав виходити 1923 р. Згодом у

¹ [37] Белл Р.Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – С. 178.

Донецьку всі роки радянської влади видавався його наступник – журнал "Донбас". Але в ринкових умовах вижити це видання не змогло.

Вже в роки незалежності, як в Донецьку, так і в Луганську робилися спроби започаткувати популярне загальнодонбаське видання. Але на жаль, і зараз немає жодного видавничого проекту, який викликав би ентузіазм усього Донбасу. Цього факту не можна ігнорувати. Перш за все слід спробувати його пояснити. Для цього необхідно звернутися до проблеми природи та суспільного призначення ЗМІ.

На перший погляд природа ЗМІ може видатись досить прозорою. Але вже поверховий аналіз показує складнощі на шляху її розуміння. Так, наприклад, ще в 1960-ті роки радянські соціологи звернули увагу на неоднозначність терміну "масова комунікація". На зустрічі соціологів СРСР, що займалися проблемами ЗМІ, що відбулася в м. Кяряку 1967 р., була здійснена спроба уніфікувати відповідну термінологію. Пропозиції полягали в наступному. Під масовою комунікацією слід розуміти соціальний процес розподілу інформації в суспільстві за допомогою технічних засобів (через пресу, радіо, телебачення, кіно, звуко- або відеозапис). "Для позначення змісту, що розподіляється та розповсюджується, доцільно вживати термін «соціальна інформація», а ті інститути, що безпосередньо займаються розповсюдженням соціальної інформації, називати засобами масової інформації" [370]¹.

Значний внесок в осмислення проблеми ЗМІ було зроблено співробітниками Інституту конкретних соціологічних досліджень АН СРСР в процесі розробки та реалізації проекту "Функціонування суспільної opinii в умовах міста та діяльність державних і суспільних інститутів". Б.А.Грушин писав: "Являючи собою один з видів соціальних інститутів, що передають населенню інформацію, формують суспільну opiniiu (...) засоби масової комунікації є одночасно каналом актуалізації та вираження суспільної opiniiu" [358]². Отже, тут ЗМІ були

¹ [370] Социология и пропаганда / Отв. Ред. Иванов В.Н. – М.: Наука, 1986. – С.102-108.

² [358] 47 пятниц. Функционирование общественного мнения в условиях города и деятельность государственных и общественных институтов (программы и документы

розглянуті як складові суспільства, що означало рух від соціально-кібернетичного підходу до власне соціологічного розгляду цієї проблеми.

Слід відмітити й інше. Б.А.Грушин розглядав суспільні опії як феномен масової свідомості, чия природа і структура не тотожна суспільній та індивідуальній свідомості. Її носіями визнавалися "... сукупності, що постійно змінюються в своїх кордонах, множини атомізованих індивідів («маса» або, точніше, «маси»), що становлять ціле лише остільки, оскільки вони характеризуються наборами одних і тих же суб'єктивних (замкнених в самій свідомості) ознак" [358]¹.

У 1980-ті роки українські соціологи поглиблюють уявлення про природу ЗМІ, які на той час склалися в соціологічному співтоваристві СРСР. Наприклад, В.Л.Оссовський вказує на складну структуру суб'єкта розповсюдження масової інформації. Він вважав за доцільне відділити головного суб'єкта – правлячий клас – від організаторів комунікаційного процесу. Аудиторія теж є неоднорідною. Тому ЗМІ не однаково впливають на різні її складові. Характер впливу залежить від того, наскільки адекватно комунікатором інтерпретована ієрархія інтересів, цінностей та норм груп реципієнтів. Слід також враховувати кумулятивний характер дії ЗМІ [203]².

У працях Н.В.Костенко формуються напрямки дослідження масової комунікації, особливості їх аранжування, які надалі визначають специфіку вивчення цього суспільного феномена в українській соціології. Це пов'язано з урахуванням того, що різні ЗМІ створюють структурно та аксіологічно відмінні "культурні поля". Через цю обставину соціологія змушена користуватися метамовою семіотики (особливо під час аналізу кіно). ЗМІ переносять стереотипи з групової свідомості в масову. Тиражуючи знання, цінності і норми, вони сприяють інтеграції суспільства [203]³.

исследования). Вып. 1 / Общ. Ред. Грушин Б.А. – М.: АН СССР, ССА, Научный совет АН СССР по проблемам КСИ. 1969. – С. 34.

¹ [358] Там же. – С.22.

² [203] Костенко Н.В., Оссовский В.Л. Ценности профессиональной деятельности (опыт социологического исследования кино). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 9 – 19.

³ [203] Там же. – С. 28 – 54.

Уявлення радянської соціології про масову комунікацію були типовою теорією середнього рівня. Вони давали можливість пояснювати відомі емпіричні факти, організовувати нові емпіричні дослідження, розв'язувати прикладні завдання. Але більш глибоке розуміння феномена масової комунікації можна було досягти шляхом його інтерпретування в межах загальної теорії суспільства. Н.В.Костенко в цьому аспекті розглядає масову комунікацію як специфічний макромеханізм, що забезпечує цілісність суспільства. "Масову комунікацію, отже, ми можемо визначити як фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору з його численними секторами, що пов'язані між собою функціонально і за детерміністичними зразками, втілена у символічних формах і образах, доступних для сприйняття і розуміння корпоративною, масовою й індивідуальною свідомістю" [206]¹.

Отже, в цьому визначенні масова комунікація розглядається як взаємодія соціальних суб'єктів, що здійснюється за допомогою символів та образів соціального світу. Віддаючи належне цьому визначенню, вважаємо за можливе висловити з цього приводу і деякі зауваження. По-перше, воно здається не співмірним, надто широким. Якщо так розуміти масову комунікацію, то її можна знайти в будь-якому суспільстві, адже жодне з них не може існувати без символічної картини соціального порядку, що виступає змістом взаємодії між соціальними суб'єктами. По-друге, викликає заперечення розгляд масової комунікації як фундаментального стану сучасного суспільства. "Категорія стану виражає процес змін та розвитку речей і явищ, який в кінцевому підсумку, зводиться до змін їх властивостей та відносин. Сукупність таких властивостей та відносин визначає стан речі або явища" [407]². Отже, суспільний інститут ніяк не може бути визначеним як стан всього суспільства, адже стан є характеристикою певної цілісності. Можна говорити про те, що розвиток масової комунікації впливає на стан суспільства. Можна говорити і про те, що стан суспільства

¹ [206] Костенко Н.В. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 128.

² [407] Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 601.

впливає на стан масової комунікації. Але в будь-якому випадку це не тотожно погляду на масову комунікацію як на стан суспільства.

Перспективними видаються розробки українських соціологів, які відштовхуються від ідеї Ю.Хабермаса про "систему", "життєвий світ" та "політичну публічну сферу" як головні структурні підрозділи суспільства. Масова комунікація в цій перспективі розглядається як складова публічної сфери. Н.В.Костенко та С.О.Макеєв пишуть: "...Публічна сфера – у буквальному сенсі «структура, що говорить», галузь соціальної рефлексії, здійснюваної не лише в межах легітимних форм літературного виробництва (науки, мистецтва, журналістики, політичної риторики), а й пересічними громадянами. Це простір, де народжується і кристалізується громадська думка" [207]¹. Отже, масову комунікацію можна зрозуміти, лише аналізуючи генезис та еволюцію публічної сфери сучасного суспільства.

Загального визнання в сучасній соціології набув висновок Ю.Хабермаса про становлення публічної сфери в Європі з другої половини XVIII ст. Його подальший розвиток певною мірою пов'язаний зі спадком Великої французької революції [414]².

Отже, масова комунікація – це інститут індустріального суспільства. Він забезпечує єдність соціуму в умовах домінування саме суспільних, а не природних ритмів у житті людини. Тому його аж ніяк не можна пояснити виходячи з технічних засобів. Самі вони винаходилися з становленням цього інституту. Щоб краще зрозуміти масову комунікацію і засоби масової комунікації необхідно застосовувати історико-порівняльний метод. Він дещо недооцінюється в сучасній соціології, але, як здається, марно. Ми вже порівнювали комунікацію в різних типах суспільств [186]³. Тому в даному випадку обмежимося загальними висновками.

¹ [207] Костенко Н., Макеєв С. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 79.

² [414] Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность Московские лекции и интервью. – М.: КАМІ – АСАСЕМІА, 1995. – С. 57 – 77.

³ [186] Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – С. 281 – 287.

Якщо локальна група постає перед індивідом в своїй фактичності, її можна, так би мовити, безпосередньо побачити, то нація, клас або регіон потребують посередника, який би засвідчував для кожного індивіда їх реальність. Таким посередником і стали ЗМІ, які забезпечили одночасну комунікацію в межах всієї нації, її класів чи регіонів, яка відбувалася в опосередковано-символічній формі.

Ціннісно-нормативна сфера індустріального суспільства знаходила свою легітимацію в нових світоглядних уявленнях. У зв'язку з цим зверну увагу на ідеї єдності світу та всезагального розвитку. Їх застосування до людського суспільства вимагало розглядати життя націй в планетарному контексті. Газети й зробили своїх читачів не просто мешканцями міста чи села, громадянами певної країни, а учасниками всесвітніх змагань, де головними діючими особами виступали нації.

Ідея ж прогресу вилилася в постійне відсліджування новин по всьому світу, змагання з цього приводу. Світ для читачів газет постав як калейдоскоп подій. Людина індустріального суспільства формувала свою ідентичність не тільки завдяки причетності до практик, що забезпечують стабільність спільноти, але й завдяки причетності до процесів змін. Живучи в світі жорстких структур, ця людина своїм духом була спрямована в майбутнє, яке уявлялось за визначенням кращим від сьогодення.

Щоб стимулювати це споживання газетярі прагнуть сенсацій. Тому світ все більше вимальовується не просто як потік подій, а подій надзвичайних, таких, що виходять за межі нормального. В цьому ЗМІ радикально різняться від схожих на них інститутів традиційних суспільств. Завдяки прагненню до сенсаційності ЗМІ перетворюються на канал підсилення девіацій. Роблячи певні форми девіантної поведінки предметом постійного масового обговорення вони озвичають їх. Це штовхає до нових інновацій. П.Бергер та Т.Лукман цілком слушно зауважили: "...Задній план озвичаєної діяльності надає можливості передньому плану для розмірковувань та інновацій" [41]¹. Отже, ЗМІ в індустріальному суспільстві є

¹ [41] Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания/Пер. с англ. – М.: Медиум, 1995. – С. 91.

важливим фактором суспільної динаміки. Їх домінування в символічній сфері суспільства приховує тому й значну небезпеку. Вони не тільки можуть швидко підняти популярність якихось ідей чи діячів, але й підірвати довіру до них, масово розповсюдити нігілізм, піддати сумніву легітимність політичної влади та ін. Інколи це може мати просто-таки руйнівний характер.

Дієвість ЗМІ пов'язана з тим, що вони перетворюються на певний планшет масової свідомості. Формування та вираження суспільних опіній відбувається в його межах. Для масової свідомості справжнє буття має лише те, що отримало легітимацію від ЗМІ. Символічна картина суспільства може виявитися досить далекою від реального суспільства.

Правда, слід зауважити що ЗМІ – це не єдиний суспільний інститут, який за допомогою знаків створює особливий світ. Це роблять і філософія, і релігія, і наука, і мистецтво, тобто форми людської діяльності, чиїм результатом є тексти. Кожний закінчений текст – це один з можливих світів. Але журналіст відрізняється від інших ловців світу в капкан фраз. Філософ, письменник та науковець створюють тексти, які відверто протиставлені дійсності як її модель. Журналіст з своїми текстами не тільки є одним з агентів публічної сфери суспільства, але й агентом повсякденного життя. У відповідності до природи своєї професії він мусить плисти в потоці суспільного життя. А отже, якщо філософ, вчений чи митець створюють відносно закінчені тексти, відносно замкнені світи, то тексти журналіста принципово не закінчені. Вони можливі лише у виданні, що триває, у виданні з відкритим кінцем.

Незавершеність журналістських текстів, їх принципова фрагментарність зовсім не пов'язана з вічністю тем, що відобразилися в цих текстах. Вічні теми якраз породжують завершені репліки в вічному діалозі. М.М.Бахтін висловився з цього приводу так: "Журналіст – перш за все сучасний. Він зобов'язаний ним бути. Він живе у сфері питань, які можуть бути вирішені в сучасності або, в будь-якому випадку, найближчим часом. Він бере участь в діалозі, який може бути

закінчений і навіть завершений, може перейти в діло, може стати емпіричною силою. Саме в цій сфері можливе «власне слово» [32]¹.

Отже нація, як спільнота індустріального суспільства структурована не лише за класовими, поселенськими та господарсько-галузевими, але й за інформаційними ознаками. Справа тут не тільки в більшій щільності інформації в порівнянні з попередніми етнічними спільнотами. **В межах нації існує обов'язковий поділ на медіа та аудиторію. Це перетворює націю на поле масової комунікації, в якому хвилеподібно розповсюджується інформація.** Ритми хвиль задаються періодичністю випуску газет, сіткою радіомовлення та телепередач.

Таким чином, **масова комунікація – це інститут, який є атрибутивним для існування націй.** Він забезпечує її єдність як суб'єкта історичної дії. Завдяки практичній одночасності розповсюдження інформації виникає суспільна опінія, притаманна цілій країні. Разом з тим система ЗМІ змушена повторювати внутрішні поділи нації. Поряд з загальнонаціональними ЗМІ повинні існувати ЗМІ регіональні та міські.

Для аналізу ЗМІ корисним є виділення в функціонуванні організацій карти та місії, розроблене польським вченим М.Бельським [456]². Карта – це нормативний зразок організації, пов'язаний з інтересами суспільства, а місія – це предметна функція організації, в якій знаходять вираження інтереси домінуючої коаліції, що склалася в межах цієї цільової людської групи. Місія може дуже відхилитися від карти. Таке відхилення пов'язане зі змінами в цілях. Хоча організація не може існувати без мети, але це зовсім не означає незмінність мети протягом всього існування організації.

Семіотичні функції ЗМІ дозволяють ширше поставити питання про їх загальнокультурні функції. Соціологи вже давно звернули увагу на те, що результати професійного духовного виробництва до широкого загалу доходять через ЗМІ. Вражаючі приклади наводить А.Моль. За його даними до 40%

¹ [32] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 356 – 357.

² [456] Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – S. 90.

інформації про культурні новації вчені отримують через масову пресу та науково-популярні журнали. ЗМІ здійснюють відбір творів мистецтва чи наукових праць, про які вони повідомляють. Тому половина всіх музичних творів, які відомі пересічному західноєвропейцю, належать 14 композиторам, а три чверті – 35 композиторам [266]¹.

Можна сказати, що ЗМІ, з одного боку, ущільнюють культурний простір, а з іншого боку, його уніфікують. ЗМІ виступають не тільки інтегратором культурного простору тієї чи іншої країни. Вони – єдиний масовий інтегратор сучасної культури. А.Моль писав так: "...Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи з загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, позбавляють цінності іншу, поляризуючи таким чином все поле культури" [266]².

Наслідком цієї інтеграційної діяльності ЗМІ стало формування культури індивіда, відмінної від класичної. А.Моль назвав її "мозаїчною". "Екран знань" у цій культурі подібний до повсті. "Ми будемо називати цю культуру «мозаїчною», тому що вона є за своєю суттю випадковою, що складена з безлічі фрагментів, що прилягають один до одного, але не утворюють конструкцій, де немає точок відліку, немає жодного справді загального поняття, проте багато понять, які мають велику вагомість (опорні ідеї, ключові слова тощо)" [266]³.

Мозаїчна культура – це не просто стан, що виник. Скоріше, це процес, що самовідтворюється. Адже саме завдяки діяльності ЗМІ зараз замикаються культурні цикли. Суть їх у тому, що нові ідеї засвоюються суспільством і стають матеріалом для подальшої творчості. А.Моль, який розробив концепцію сучасних культурних циклів, характеризував їх так: "...Наш цикл замикається в той момент, коли творець сам занурюється в культурне середовище, в створенні якого він сам бере участь" [266]⁴.

¹ [266] Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – С. 25, 152.

² [266] Там же. – С. 120.

³ [266] Там же. – С. 45.

⁴ [266] Там же. – С.122.

А це означає, що цикли культури в умовах панування ЗМІ все більше відтворюють мозаїчність. Тобто в самому функціонуванні ЗМІ закладена перспектива самозаперечення масової комунікації. В наш час, з переходом до постіндустріального суспільства, ця перспектива почала реалізовуватися.

Отже, на ЗМІ треба дивитися як на явище історичне. Це дозволить виділити декілька типів систем засобів масової інформації, які змінювалися протягом історії індустріального суспільства.

На сучасному рівні знань можна за різними критеріями створити декілька різних типологій систем ЗМІ. Першу можна побудувати, відштовхуючись від наявних каналів розповсюдження масової інформації. В цьому випадку ми отримаємо таку картину: 1) система друкованих засобів інформації; 2) поєднання друкованих ЗМІ та кіно; 3) поєднання друкованих ЗМІ, кіно та радіо; 4) поєднання друкованих ЗМІ, кіно, радіо телебачення та нових аудіовізуальних засобів. Цей ряд свідчить, що наступна система завжди складніша ніж попередня. В кожній системі по-іншому розподіляються ролі між різними ЗМІ. Так, якщо в третій системі радіо було джерелом найбільш оперативної інформації, то в межах сучасної (п'ятої) системи лідером є телебачення, а радіо стало додатковим джерелом інформації для більшості населення.

Іншим критерієм, за яким можна типологізувати системи ЗМІ, може бути їх взаємодія з економічною та політичною підсистемами суспільства. На цей критерій вже звертав увагу А.Моль, але тільки стосовно газет: "...Найбільші газети спочатку створювалися як прибуткові підприємства, потім якийсь час функції газет поєднувалися з ідеєю влади, тепер же їх функції радше належать до сфер споживання матеріальних благ, організації дозвілля, до сфер обслуговування, тобто до функцій третинного сектора за класичною схемою Фурастьє" [266]¹. Мабуть є сенс у тому, щоб ці три етапи вважати релевантними відносно систем ЗМІ, а не тільки газет. У такому випадку перший етап за А.Модем зійдеться з першою та другою системами в попередній типології, другий – з третьою, третій – з четвертою та п'ятою.

¹ [266] Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – С. 118.

Інший підхід до типології систем ЗМІ може базуватися на критеріях, пов'язаних з просторовими поділами в межах нації. В такому випадку можна виділити: а) загальнонаціональні ЗМІ; б) регіональні ЗМІ; в) міські ЗМІ.

Ці дві типології взаємно доповнюють одна одну. Але в нашій країні розгортання системи ЗМІ в просторі було дуже тісно пов'язане з розгортанням в просторі політичної влади. В СРСР це співпадіння було абсолютним.

Іронія історії полягає в тому, що саме система ЗМІ, яка була збудована в СРСР, послужила однією з вагомих причин стрімкого руйнування соціалізму. Адже ця система повинна була чинити тотальний ідеологічний тиск. Під час перебудовчої гласності вона почала з тією ж інтенсивністю передавати руйнівні для радянської системи ідеї. Становлення нової системи ЗМІ в Україні потребувало подолання "інформаційної неповноцінності".

Становлення в Україні капіталістичних відносин не було радикальним розривом з радянським соціалізмом. Економічна еліта й бюрократичний апарат існують в симбіозі. ЗМІ теж є елементом цієї системи. Вони практично повністю підконтрольні тим чи іншим елітним групам. Конфігурація системи ЗМІ в Україні відповідає конфігурації відносин між елітними групами. Безумовно, ця конфігурація вже значно відрізняється від радянського зразка. Перш за все це пов'язано з реальною конкуренцією між елітними групами.

Проте не тільки конкуренція між елітними групами заважає в Україні відтворити радянську модель системи ЗМІ. Справа в тому, що наша країна потрапляє в сферу дії загальносвітових інформаційних тенденцій. Вони полягають у тому що, як висловився Е. Тоффлер, формуються "демасифіковані засоби масової інформації" [385]¹. Це проявляється в тому, що ЗМІ стають надзвичайно різноманітними, орієнтованими на вузькі групи населення. Через них неможливо одночасно вплинути на всю країну.

Отже, за нинішнього стану системи ЗМІ в Україні регіональні дискурси про ідентичність відповідної спільноти можливі лише, якщо вони будуть санкціоновані регіональними елітними групами. Поки що це малоймовірно.

¹ [385] Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – М.: АСТ, 1999. – С. 266.

Скоріше, навпаки, традиційні ЗМІ поки що будуть закріплювати ієрархічну систему ідентитетів, де домінувати буде загальнонаціональна ідентичність.

При збереженні демократичного розвитку нашою країною буде відбуватися й демасифікація інформаційних засобів. Це може створити умови для виникнення інтенсивних регіональних дискурсів, які будуть спрямовані на перегляд системи ідентитетів. Це може надати можливість регіональній інтелігенції заявити про себе як про групу, яка уміє формувати громадську думку незалежно від економічних та політичних еліт. До речі, це зовсім не означає, що тоді в Україні запанує суцільний сепаратизм. Можливо, навпаки, саме так і буде досягнуто справжній міжрегіональний консенсус. Це лише одне з припущень про майбутнє. А поки що звернімося до тієї реальності, яка характерна для сучасної Луганщини.

4.4. Орієнтації населення в полі масової комунікації Луганщини

Ми вже звертали увагу на те, що в соціальному просторі виділяють декілька полів. Вони оформляють простір, створюючи можливості для дії певних соціальних сил. Власне, про поле в соціумі можна вести мову тоді, коли склалися інституціональні засоби розповсюдження на весь соціальний організм або на його відносно автономну частину якихось впливів. Так, про поле масової комунікації можна говорити як про систему ЗМІ, що діють в тій чи іншій країні або в тому чи іншому регіоні.

Поле масової комунікації можливе лише у тому випадку, коли ЗМІ мають свою аудиторію. Відносини між ЗМІ та аудиторією можна описати за допомогою термінів "пропозиція" і "попит". Останні характеристики дуже рухливі. Їх співвідношення в конкретний момент часу можна назвати ситуацією, що склалася в полі масової комунікації. Використання поняття ситуації зовсім не передбачає повну релятивізацію поняття поля масової комунікації. Хоча зміни тут відбуваються щоденно, але про ситуацію можна говорити як про якісний стан масової комунікації, коли протягом певного періоду часу діючі ЗМІ

дотримуються однієї й тієї ж стратегії і пропорції між аудиторіями різних ЗМІ зберігаються.

Аудиторія неможлива без орієнтації певної сукупності людей на певні ЗМІ з метою задоволення своїх потреб. Мотивом орієнтації також завжди виступає відповідність ціннісної позиції ЗМІ та ціннісних уявлень індивіда. Завдяки цим механізмам у людей формується готовність читати ті чи інші газети, слухати передачі тих чи інших радіостанцій, дивитися передачі тих чи інших телеканалів. Але ця готовність перетворюється в реальний попит при наявності у споживачів масових інформаційних продуктів необхідних коштів.

На Луганщині інформаційний простір формувалася не тільки місцевими ЗМІ. До 1991 р. найбільш впливовими в нашому регіоні були всесоюзні ЗМІ, які переважно мали редакції в Москві. Слідом за ними за рівнем популярності йшли обласні, міські та районні медіа, а вже потім – загальноукраїнські. Такий стан зберігався до початку 1993 р. У цей час різко впав вплив російських друкованих видань, але зберігся вплив московських телеканалів.

Разом з тим, зміни в полі масової комунікації Луганщини не обмежувалися тільки перерозподілом пропорцій інформаційних впливів між московськими, київськими та місцевими медіа. За першу половину 1990-х років відбулося стрімке зменшення передплати на періодичні видання. До змін на ринку преси, що сталися протягом 90-х років, слід також віднести його сегментацію та прогресуюче подрібнення. Статистичні дані (Таблиця 43 Додатку 2) свідчать про те, що з цього періоду найбільший вплив на свою аудиторію можуть здійснювати газети самого низового рівня, що виходять в містах та районах. Отже, ці видання займають зараз унікальне становище на газетному ринку.

ЗМІ варто розглядати як елемент суспільного життя. Їхній вплив на суспільство стає особливо очевидним під час виборчих кампаній. Передвиборча ситуація дає можливість відстежити роль різних каналів масової комунікації в суспільному передвиборчому дискурсі, а отже створити уявлення про їх впливовість у нашому регіоні. У табличній формі представимо відповідні результати за декілька років (Таблиці 44 - 50 Додатку 2).

Отже, найважливіший суспільний дискурс здійснювався перш за все завдяки електронним ЗМІ, газетам та безпосередньому спілкуванню між людьми. Радіо зараз виконує скоріше допоміжну роль на інформаційному ринку регіону. Про це свідчить і поступове підвищення рейтингу FM-радіостанцій, які скоріше розважають, ніж інформують аудиторію. Особливе значення як показник стану інформаційного поля має переструктурування аудиторії телебачення. Зміни тут, що відбулися після 1991 р., свідчать про те, що на цей час вже завершилося становлення самостійного інформаційного простору України.

Якщо спеціально звернутися до аудиторій газет, то ми теж помітимо суттєві зміни. В обслуговуванні суспільного дискурсу зараз головну роль відіграють обласні та міські/районні газети. Аудиторії загальноукраїнських газет є невеликими і розпорошеними. Через це більшість з них не можуть виступати каналами масового впливу на суспільну свідомість. Скоріше через них елітні групи могли в публічній сфері обмінюватися інформаційними сигналами. Таким чином, **мешканці Донбасу в загальноукраїнський комунікаційний процес перш за все включені за допомогою телебачення, а в регіональний – за допомогою газет.**

В цілому тенденції інформаційного поля Донбасу співпадають з відповідними тенденціями в Україні в цілому. Першу тенденцію можна позначити як прогресуючу сегментацію ринку ЗМІ. Наприклад, стосовно газетного ринку про це свідчать дані, отримані фахівцями Інституту соціології НАН України в ході моніторингового вивчення нашого суспільства. На запитання "Які газети Ви читали упродовж минулого тижня?" в 1994 р. 27.6% респондентів вказали на районні видання, а 43.2% – на міські та обласні; в 1995 р. – відповідно 22.2% та 45.9%; в 1996 р. – 23.6% та 46.8%; в 1997 р. – 22.7% та 51.5%. В 2003 р. – 16,6% респондентів читали районні газети, 32,3% - міські, 27,2% - обласні. Що стосується загальноукраїнських видань, то тільки "Киевские ведомости" читали близько десятої частини опитаних (1994 р. – 8.2%; 1995 р. – 10.9%; 1996 р. – 9.6%; 1997 р. – 9.8%, але 2003 р. – тільки 4,7%). Приблизно такою ж за обсягом

була спільна аудиторія газет "Известия", "Комсомольская правда" та "Аргументы и факты" (1994р. – 16.4%; 1995р. – 13.5%; 1996р. – 10.3%; 1997р. – 9.9%). В 2003 р. газету „Комсомольская правда” читали 6,0% опитаних фахівцями Інституту соціології НАНУ, „Аргументы и факты” – 18,4%, «Известия» – 0,6%. За цими ж даними серед найбільш популярних загальноукраїнських газет можна назвати: „Факты и комментарии” – 11,9% респондентів, „Бульвар” – 8,8%, „Сільські вісті” – 7,4%, «Сегодня» – 6,9%, «Вечерние вести» – 4,3%, „Голос України” – 3,9%, „Урядовий кур’єр” – 3,7%. Слід звернути увагу на те, що близько чверті опитаних зізнавалися, що газет не читали зовсім (2003 р. – 17,8%)[294; 395]¹.

Друга загальна тенденція – зниження інтересу до ЗМІ з яскраво вираженою політичною позицією. Міцні позиції зберігали лише мас-медіа загальноінформаційного та певною мірою розважального характеру.

Третя тенденція пов'язана з лідерством телебачення в полі масової комунікації. Вона добре помітна за даними Інституту соціології НАН України. Переглядом телепередач хоча б один раз упродовж останнього тижня в 1994 р. займалися 79.2% респондентів, в 1995 р. – 80.3%; в 1996 р. – 79.7% в 1997 р. – 82.6%. Дані стосовно прослуховування радіопередач за ті ж роки мають такий вигляд – 47.3%; 49.8%; 45.2%; 52.6%, а стосовно читання газет такий – 53.6%; 57.4%; 56.2%; 58.5% [294]².

Лідерство телебачення потребує спеціального обговорення, адже, як ми вже бачили, цей канал переважно забезпечує загальноукраїнську масову комунікацію. Здавалося б цей канал масової інформації теж зазнав глибокої сегментації і регіоналізації. Адже майже в кожному значному місті з'явилися свої мережі телемовлення. Але, за винятком місцевих інформаційних передач, вони

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 116. [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 38.

² [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 117.

заповнені чужою продукцією. Частіше за все вона тиражує символи та образи масової культури. Отже, хоча з технічного боку розвиток телебачення у нас здійснюється в напрямку, передбаченому Е.Тоффлером, але за соціальною сутністю дуже відрізняється від його практиці. Хай і в різних ритмах, але дрібні телекомпанії продовжують працювати на гомогенізацію культури в світовому масштабі, забезпечуючи домінування зразків масової культури.

Коли в соціальному просторі лівова частка масової інформації розповсюджується електронними ЗМІ, коли актуалізується значення безпосереднього спілкування між людьми в передачі місцевих новин, то виникають особливо сприятливі умови для функціонування чуток. **Складається ситуація, що надає великі можливості елітним групам для маніпулювання масовою свідомістю.**

Ще раз підкреслимо, що такий стан поля масової комунікації в Донбасі не сприяє дискурсу про специфіку регіональної ідентичності. У фокусі суспільної свідомості опиняються то зразки світової масової культури, то проблеми міста чи району. Тобто сама конструкція поля масової комунікації зараз така, що створює відносно проблем регіону або ефект короткозорості, або ефект далекозорості.

4.5. Преса Луганщини: портрет, намальований за допомогою контент-аналізу

ЗМІ виконують свої суспільні функції через створення все нових і нових текстів. Характеристики цієї текстової реальності обумовлені багатьма факторами. До них належать і інтереси засновників ЗМІ, і організаторські впливи продюсерів, і творчі можливості журналістів, і смаки аудиторії. В журналістських текстах відображаються події та проблеми, що актуалізувалися в той чи інший період життя суспільства.. Виконуючи інформаційну функцію, всі ЗМІ в той чи інший період часу відображають події, що були найбільш резонансними. Отже, вивчаючи тексти ЗМІ, можна отримати уявлення як про саму суспільну реальність, так і про те, як вона витлумачувалася в залежності від інтересів продуцентів текстів.

З текстами мають справу гуманітарні науки. Нині вони розглядаються як документи, в яких знайшли відображення як об'єктивна реальність, так і розумова діяльність людини, що цю реальність відобразила. Документи класифікуються за різними критеріями: а) в залежності від засобів фіксації (письмові, іконографічні, фонетичні, дискети ЕОМ та ін.); б) в залежності від авторства (офіційні, особисті та ін.); в) в залежності від мотивації створення (спровоковані та неспровоковані); г) в залежності від змісту (історичні, правові, природничонаукові та ін.) [258]¹. Такий підхід цілком можна застосувати і до текстів ЗМІ, а отже їх можна аналізувати, використовуючи традиційні методи гуманітаристики. Всі вони передбачають суб'єктивну інтерпретацію документа дослідником. І кожна нова інтерпретація буде відрізнятися від попередньої.

Побіжно зазначимо, що традиційні методи аналізу документів передбачають певні спільні правила, за якими здійснюються процедури інтерпретації. До них належать необхідність врахування соціально-політичного та інтелектуального контекстів створення тексту, виявлення обставин його написання та проблеми авторства, аналіз структури тексту, його ідейної сторони, доказової бази, виявлення здатності тексту до діалогічного функціонування в новому інтелектуальному контексті.

Питання про науковість цих методів є релевантним тільки при визначенні самої науки. Стосовно фізикалістського розуміння науковості відповідь буде негативною. Як писав М.М.Бахтін: "Витлумачення символічних структур змушене йти в безкінечність символічних смислів, тому воно й не може стати науковим в сенсі науковості точних наук" [32]². Але в наш час образ науки змінюється. Розповсюджується настрій, який вдало висловив Венсан де Гольжак: "Спокуса вважати вимірювання критерієм науковості може завести нас тільки в

¹ [258] Маслова О.М., Пугачева М.Г. Виды документальных источников и методы их анализа // Методы сбора информации в социологических исследованиях. – Кн. 2. Организационно-методические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент. / Отв. Ред. Андреенков В.Г., Маслова О.М. – М.: Наука, 1990. – С. 41 – 43.

² [32] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 362

глухий кут"[100]¹. Розвиток феноменологічної соціології та етнометодології показали продуктивність для соціології такого сучасного розуміння науковості.

Але на цей час найбільші досягнення у вивченні текстів, що продукуються ЗМІ, пов'язані з використанням контент-аналізу. Цей метод формалізованого вивчення текстів пов'язаний з методологічними настановами позитивістської соціології, але результати отримані за його допомогою чудово поєднуються з результатами досліджень за допомогою якісних методів. Розвиненість техніки контент-аналізу дозволяє використовувати його для вивчення ролі ЗМІ в житті великих людських спільнот. Це стосується і етнотериторіальної спільноти Донбасу.

В період суспільної кризи, яку пережила наша країна, населення часто відчувало фрустрацію, було нездатним самотужки концептуалізувати зміни, що відбувалися. Здавалося б у таких умовах саме місцеві ЗМІ мусять стати агентами позитивних змін. Але насправді вони не змогли виступити могутнім чинником суспільного дискурсу з найбільш важливих суспільних проблем. Треба знайти відповідь на питання, чому сталося саме так.

Далі будемо спиратися на результати нашого дослідження місцевої преси Луганщини 1995 – 1996 р. Це був окремий проект Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму. Тому, на жаль, ми не можемо порівняти отримані в ті роки дані з більш пізніми даними. Все ж вважаємо, що отримані дані заслуговують на розгляд, адже вони дають уявлення про суспільні ролі регіональних ЗМІ в період гострої суспільної кризи.

Оскільки головним завданням дослідження було створення портретів обласних газет, то головною одиницею аналізу був номер газети. Крім того, одиницями аналізу виступали стаття, тематичний фрагмент статті, герой, проблемна ситуація, слово – символ, фотографія. Одиницями спостереження були жанрові характеристики матеріалів, ступінь достовірності матеріалів, інтенсивність ознак, модальність суджень, ставлення автора до аналізованих явищ дійсності та ін. Одиницями рахунку були частота появи категорій або ознак

¹ [100] Гольжак де В. Клиническая социология // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 54.

категорій (сміслових одиниць) та просторові показники, які вимірювалися площею газетного тексту.

Рубрикатор був спрямований на те, щоб здійснювати як "маніфестне", так і "латентне" кодування, якщо користуватися термінологією Лоуренса Ньюмана. При першому передбачається підрахунок слів, дій чи фраз, а при другому – здійснення семантичного аналізу для виявленні ідей чи тем [284]¹. Рубрикатор було розроблено так, щоб категорії аналізу створювали цілісну логіко-семантичну модель предмета дослідження. Методологічною основою її створення було уявлення про суспільство як про цілісність, що складається з економічної, соціальної, політичної інституційних підсистем та підсистеми професійного духовного виробництва. Кожна з підсистем має свою складну структуру. Скажімо, в економічній підсистемі можна виділити господарсько-галузеву структуру, структуру, яка обумовлена взаємодією підприємств різних форм власності та ін. Кожній з підсистем суспільного життя притаманні свої духовні феномени.

Послідовно розглянемо висвітлення газетами різних підсистем життя суспільства. Почнемо з економіки. Спочатку в табличній формі зіставимо частоту публікацій на економічні теми та відносну величину цих публікацій.

Таблиця 4.5.1.

Увага обласних газет Луганщини до економічних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів		Кількість фрагментів	% економічних публікацій до загальної площі газети	
		1995 р.	1996 р.		1996 р.	1995 р.
1.	Наша газета	152	227	36	10.4	22.5
2.	Луганская правда	208	179	43	12.4	12.3
3.	Жизнь Луганска	119	32	18	8.4	4.4
4.	Голос Донбасса	140	241	59	16.2	36.8

¹ [284] Ньюман Л. Анализ качественных данных // Социологические исследования. – 1998. – № 12. – С. 102 – 104.

Отже, в цілому газети приділяють економіці значну увагу, але вона не для всіх з них є пріоритетом.

Проте цікаво придивитися до характеру висвітлення економічних проблем.

Для того, щоб завершити сюжет про економічну підсистему на сторінках луганських газет, торкнуся такого аспекту як створення іміджів різних підприємств та їх керівників. Для всіх наших газет характерним є синдром позитивного висвітлення діяльності конкретних підприємств та тих, хто їх очолює. Дослідження 1996 р. і 1997 р. підтвердили його стабільний характер. Спочатку зупинюся на даних, що характеризують діяльність луганських газет у створенні іміджу підприємств. За 1995 р. наведу їх у загальному вигляді. В матеріалах проаналізованих номерів "Нашей газеты" за цей період було зафіксовано 219 відповідних смислових одиниць. З них 123 (56.2%) мали позитивний оціночний смисл, 83 (37.9%) – негативний, а 13 (5.9%) – нейтральний. В "Луганской правде" з 377 смислових одиниць іміджевого характеру 240 (63.7%) були позитивними, 116 (30.8%) – негативним, 21 (5.5%) – нейтральними. У газеті "Жизнь Луганска" з 106 смислових одиниць цього гатунку 66 (62.3%) мали позитивний характер, 27 (25.5%) – негативний, 13 (12.2%) – нейтральний. У публікаціях газети "Голос Донбасса" зафіксовано 46 смислових одиниць іміджевого характеру, з яких 23 (50%) були позитивними, 19 (41.3%) – негативними, 4 (8.7%) – нейтральними.

Дані про діяльність газет у 1996 р. наведу в більш повному вигляді. Вони свідчать про те, що синдром позитивного висвітлення продовжував проявлятися тією ж мірою. В "Нашей газете" було зафіксовано 96 смислових одиниць іміджевого плану. Більшість з них були позитивними: 27.8% стосувалися впровадження нової техніки, 11.5% – орієнтації виробництва на попит; 8.3% – уваги до соціальних проблем; 6.3% – благодетельного впливу конкуренції; 4.2% – впровадження нових технологій. Ще 8.3% смислових одиниць являли собою узагальнені позитивні оцінки.

Серед негативних рис найчастіше називалися погана організація праці (7.3%) та низька зарплата (4.2%). Інші негативні риси були надзвичайно розпорошеними.

В економічних матеріалах "Луганской правды" було зафіксовано 247 смислових одиниць іміджевого характеру. Серед позитивних: 1.3% – впровадження нової техніки; 6.9% – орієнтація виробництва на попит; 6.1% – впровадження нових технологій. Серед негативних рис найбільш часто згадувалися такі: низький технічний і технологічний рівень – 7.7%; низький рівень зарплати – 7.3%; погана організація праці – 5.3%.

Подібною була картина і в газеті "Жизнь Луганска", у публікаціях якої було зафіксовано 110 смислових одиниць іміджевого характеру. Серед найбільш часто згадуваних позитивних характеристик: орієнтація виробництва на попит – 10.9%; впровадження нової техніки – 9.1%; впровадження нових технологій – 8.2%; увага до соціальних питань – 7.3%; благодійництво, спонсорство – 5.5%. Негативні риси частіше за все називалися такі: низький технічний та технологічний рівень – 5.5%; погана організація праці та низький рівень зарплати – по 4.5%.

У публікаціях газети "Голос Донбасса" було зафіксовано 191 смислову одиницю відповідного характеру. Серед позитивних переважали такі: впровадження нової техніки – 9.9%; впровадження нових технологій – 9.4%; орієнтація виробництва на попит – 7.9%; увага до соціальних питань – 7.3%. Негативні риси перш за все були представлені наступними: низький рівень заробітної плати – 5.8%; низький технічний та технологічний рівень – 4.7%; погана організація праці – 4.2%.

Ці ж тенденції проявлялися і при відображенні газетами діяльності керівників економічних структур.

На сторінках номерів "Нашей газеты" за 1995 р. була зафіксована 51 смислова одиниця іміджевого характеру, що стосувалася керівників підприємств та фірм. З них 37 (72.5%) були позитивними, 7 (13.7%) – негативними, а ще 7 не "вписувалися" в позиції рубрикатора.

У матеріалах "Луганской правды" було помічено 84 смислові одиниці відповідного характеру. З них 72 (85.7%) мали позитивний зміст, 7(8.3%) – негативний зміст, а 5 виходили за можливості рубрикатора.

"Жизнь Луганска" відносно менше приділяла уваги іміджевим рисам керівників економічних структур (25 смислових одиниць), але й тут переважав позитив (16 смислових одиниць, або 64%). Зафіксовано лише 9 смислових одиниць (36%) негативного змісту.

В газеті "Голос Донбасса" було зафіксовано лише 8 смислових одиниць, що розглядаються. З них шість мали позитивний зміст, дві – негативний.

У 1996 р. зафіксована тенденція зберігалася. В цілому наведений матеріал досить промовистий. Адже він характеризує позицію газет у роки економічної кризи, в період інтенсивного перерозподілу власності, коли відбувалася значна криміналізація економічної діяльності. Можна сказати, що **преса Луганщини показала свою нездатність виступити трибуною публічного суспільного дискурсу з найважливіших економічних проблем.** Можна твердити, що в цьому винні певні традиції нашої журналістики. Так, синдром позитивних прикладів походить з радянських часів. Це ж саме можна сказати й про технократичні настанови газетярів. Проте не тільки вони є причиною краху претензій наших ЗМІ на статус "четвертої влади".

Для соціолога значно важливішим є встановлення місця преси, ширше ЗМІ в цілому, в соціальному просторі нашого суспільства. На основі наведених емпіричних даних можна зробити припущення, що наші ЗМІ перебувають поза сутнісним дискурсом про майбутнє країни. Цей дискурс здійснюється між лідерами елітних груп, які в наших умовах тотожні фактично клановим групам. Лідери цих груп фактично приватизували право на визначення стратегії країни. Реальний вплив громадськості на цей процес досить незначний. Газети ж, взагалі ЗМІ, скоріш презентують рішення лідерів. Технократизм журналістів, який найбільш яскраво проявляється в підміні економічних проблем проблемами виробничими, – це лише спосіб обслуговування еліти.

Підкреслю, що це не результат особистого вибору журналістів, а результат практик елітних груп, які одним з своїх моментів мають примус по відношенню до ЗМІ. Частіше за все примус здійснюється в системі неформальних відносин. Звідціля й цей парадокс, що газети можуть як завгодно трагічно змальовувати

економічну кризу в країні, але про конкретні підприємства та про їх керівників змушені писати переважно позитивно. Взагалі – криза окремо, а позитивні зусилля керівників всіх рівнів окремо.

Елементом примусу по відношенню до ЗМІ, а через них і по відношенню до всього суспільства, виступає й організація "інформаційних приводів" з боку елітних груп. Вони є засобом привернення уваги до певних проектів конструювання суспільної реальності. І вони самі, формуючи "групи свідомості", конструюють суспільну реальність. Через вплив на "групи свідомості" ЗМІ виконують свою маніпулятивну функцію, відхиляючи значну частину громадян від усвідомлення та обстоювання своїх групових інтересів. Своєю ситуативною поведінкою "групи свідомості", дозволяють елітним групам зайняти панівні позиції в соціальному просторі і зберігати ці позиції. Тобто практики, пов'язані з приналежністю людей до "груп свідомості" реалізують не їхні власні інтереси, а інтереси елітних груп. ЗМІ ж у цьому випадку є засобами, які сприяють перетворенню інших людей на засоби.

Серед найважливіших функцій ЗМІ – створення уявлень аудиторії про існуючий соціальний порядок. Це примушує уважно придивитися до того, як наші газети висвітлюють соціальне життя суспільства. Спершу про загальну увагу до соціальних проблем.

Таблиця 4.5.2.

Увага обласних газет Луганщини до соціальних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів		Кількість фрагментів 1996 р.	% соціальних публікацій до загальної площі газети	
		1995 р.	1996 р.		1995 р.	1996 р.
1	Наша газета	180	112	33	13.3	10.2
2	Луганская правда	270	184	24	17.5	14.2
3	Жизнь Луганска	170	62	22	8.6	6.9
4	Голос Донбасса	77	93	42	8.5	11.1

У своїх публікаціях луганські газети зачіпали практично всі соціальні проблеми, які існують у нашому суспільстві. При цьому характерною була констатація факту їх існування, а не пропозиція програм щодо їх вирішення. Не було помічено й фокусування на якихось найбільш актуальних проблемах, проведення стосовно них глибокого власного розслідування. Наприклад, найбільш часто 1996 р. обговорювалася проблема несвоєчасної виплати заробітної плати. В "Нашей газете" констатовалося це становище в 4% смислових одиниць блоку "Соціальні проблеми", пропозиції та приклади її вирішення склали 2% від загальної кількості смислових одиниць. У газеті "Луганская правда" ці показники склали 7.9% та 4.6%; в газеті "Жизнь Луганска" – 7.5% та 3.4%; в газеті "Голос Донбасса" – 24.4% та 5.1%. Всі інші проблеми були представлені меншою кількістю смислових одиниць. Отже, вони розпорозувалися, в той час як прагнення щось вирішити передбачає концентрацію на проблемі.

Проблема соціальної структури вивчалася через приналежність героїв публікацій до різних соціальних верств. Отримані результати наведено в табличній формі.

Таблиця 4.5.3.

Соціальні характеристики героїв газетних публікацій. (В % від кількості смислових одиниць)

№	Соціальні групи	Наша газета		Луганская правда		Жизнь Луганска		Голос Донбасса	
		1995 р. №=147	1996 р. №=169	1995 р. №=362	1996 р. №=76	1995 р. №=190	1996 р. №=96	1995 р. №=38	1996 р. №=72
1.	Робітники промислових підприємств	3	8	5	8	2	8	37	26
2.	Керівники промислових підприємств	4	5	6	3	3	4	18	17
3.	Підприємці	1	1	3	3	4	4	0	0
4.	Працівники КСП	5	10	4	1	0	1	3	0
5.	Керівники КСП	2	4	4	3	1	1	0	1
6.	Фермери	3	2	1	0	0	0	3	3
7.	Керівники органів державної влади	10	9	6	7	14	2	3	6
8.	Керівники та функціонери політичних партій	10	9	6	7	14	2	3	6

№	Соціальні групи	Наша газета		Луганская правда		Жизнь Луганска		Голос Донбасса	
		1995 р. №=147	1996 р. №=169	1995 р. №=362	1996 р. №=76	1995 р. №=190	1996 р. №=96	1995 р. №=38	1996 р. №=72
9.	Народні депутати різних рівнів	7	25	4	5	7	4	3	1
10.	Військовослужбовці	3	0	1	5	0	2	0	1
11.	Вчені та викладачі вузів	2	1	3	0	1	4	0	0
12.	Вчителі	2	1	3	4	4	8	0	7
13.	Артисти	2	1	3	1	5	1	0	0
14.	Естрадні співаки	0	2	1	1	2	1	0	0
15.	Письменники	1	1	3	0	3	2	0	4
16.	Священики	1	2	0	0	0	1	0	1
17.	Злочинці	7	2	7	0	9	0	13	3
18.	Спортсмени	4	2	5	1	8	0	0	4
19.	Працівники правоохоронних органів	11	4	6	3	5	9	3	1
20.	Комерсанти та торговці	1	4	1	0	1	9	0	0
21.	Безробітні	1	0	1	4	1	1	0	6
22.	Студенти	0	1	1	3	1	3	0	1
23.	Учні середніх навчальних закладів	1	1	1	11	5	7	0	0
24.	Пенсіонери	7	11	9	17	2	5	0	6
25.	Інші	22	3	18	17	17	21	6	11

Наведені дані свідчать про те, що газети якоїсь чіткої картини соціальної структури сучасного суспільства не давали. На їх шпальтах були представлені як представники "старих" суспільних верств, так і "нових", що тільки сформувалися. Частіше за інших героями газетних публікацій виступали представники правлячого політичного класу. Досить часто також згадувалися пенсіонери. Отже, виникає уявлення про два полюси, характерні для патерналістського комплексу: могутні представники держави та знедолені пенсіонери. Отже, в наших газетах більш чітко представлена політична стратифікація суспільства, ніж економічна чи професійна.

Газети Луганщини дуже слабо цікавилися життям етнічних спільнот області. В публікаціях "Нашей газеты" за 1996 р. зафіксовано тільки 17 відповідних смислових одиниць (по 6 присвячені життю українців та росіян, 5 – народам Північного Кавказу). В "Луганской правде" за цей же період зафіксовано 6 смислових одиниць (по 2 – українці та росіяни 1 – народи Північного Кавказу, 1

– народи, які не потрапили в перелік рубрикатора), в "Жизни Луганска" – 3 смислових одиниці (стосувалися українців, росіян та євреїв), в "Голосе Донбасса" теж 3 смислові одиниці (2 – українці, 1 – росіяни).

Відносини Сходу і Заходу України теж не перебували в фокусі уваги наших газет. У проаналізованих номерах "Нашей газеты" не було зафіксовано жодної смислової одиниці цього плану. "Луганская правда" один раз зачіпала ці відносини в плані співробітництва. Газета "Жизнь Луганска" двічі в проаналізованих номерах зачіпала ці проблеми (один раз констатувалася відмінність між Сходом та Заходом, інший – стверджувалася необхідність прийняття цінностей Сходу Заходом в майбутньому). "Голос Донбасса" теж двічі торкався цих сюжетів (перший – ущемлення інтересів росіян на Заході, другий – необхідність прийняття там цінностей Сходу).

Отже, газети, чия діяльність вивчається, фактично не аналізували унікальний етнічний досвід Донбасу, не сприяли виробленню раціонального розуміння міжетнічних та міжрегіональних відносин в сучасній Україні

Цікаві результати дало вивчення уваги обласних газет Луганщини до політичних проблем. Несподіванка криється в тому, що представляючи в сукупності своїх публікацій перш за все політичну стратифікацію суспільства, редакції не дуже охоче займаються спеціальним аналізом політичних проблем. Це видно з наступної таблиці.

Таблиця 4.5.4.

Увага обласних газет Луганщини до політичних проблем

№	Назви газет	Кількість матеріалів		Кількість фрагментів	% від загальної площі газети	
		1995 р.	1996 р.		1995 р.	1996 р.
1	Наша газета	111	99	34	4.2	5.4
2	Луганская правда	151	113	40	7.3	8.4
3	Жизнь Луганска	83	25	28	5.7	3.3
4	Голос Донбасса	68	43	37	13.7	2.6

Частота згадування тих чи інших політичних діячів газетами була прямо відповідна місцю посади, яку обіймав політик в державній ієрархії. Про діяльність органів влади газети перш за все інформували, але практично не займалися її аналізом. Було відчутно бажання уникати гострих тем. Це добре видно на прикладі висвітлення газетами суперечностей між гілками влади та між органами влади різних рівнів. Сама ця проблема на той час була однією з найгостріших в суспільному житті. Так от 1996 р. в "Нашей газете" було зафіксовано всього 6 відповідних смислових одиниць (половина з них фіксувала суперечності між гілками влади на центральному рівні, інша ж половина свідчила про співробітництво місцевих органів влади). В "Луганской правде" було знайдено 12 смислових одиниць цього класу (7 – про суперечності в центрі, 3 – про співробітництво центральних та місцевих органів влади, 2 – про суперечності між центральною та місцевою владою). В "Жизни Луганска" було зафіксовано 4 відповідні смислові одиниці (2 – про суперечності між місцевою та центральною владою, 2 – про співробітництво між ними), в "Голосе Донбасса" – 2 смислові одиниці такого ґатунку (одна – співробітництво місцевих та центральних органів влади, інша – про протиріччя між ними).

Декілька слів скажу про світоглядну проблематику на сторінках наших газет і про проблеми професійного духовного виробництва. Світоглядні проблеми зачіпаються газетами майже в кожному номері, але робиться це переважно побіжно. При цьому вибір робиться частіше на користь ідеалізму та релігії. Так, 1996 р. в "Нашей газете" кодувальники нарахували 11 матеріалів релігійної спрямованості, в "Луганской правде" – 3, в "Жизни Луганска" – 7, в "Голосе Донбасса" – 3. Атеїстичних матеріалів не було зафіксовано зовсім.

Інформативним є зіставлення рівня інтересу газет до різних наук в науково-просвітницьких публікаціях.

Таблиця 4.5.5.

Увага обласних газет Луганщини до різних наук

Назви газет	Науки	Кількість матеріалів		% від загальної площі науково-просвітницьких публікацій	
		1995 р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.
Наша газета	Природничі науки	7	1	12.0	8.6
	Історія	19	11	46.9	30.6
	Медицина	12	30	29.1	56.4
	Техніка	0	1	0.0	0.01
	Інші гуманітарні науки	4	4	11.9	4.4
Луганская правда	Природничі науки	3	5	5.3	7.4
	Історія	16	15	37.7	24.6
	Медицина	19	20	29.3	56.4
	Техніка	0	3	0.0	7.4
	Інші гуманітарні науки	7	5	27.7	4.2
Жизнь Луганска	Природничі науки	1	0	1.5	0.0
	Історія	27	8	64.8	22.9
	Медицина	18	9	28.0	16.5
	Техніка	1	5	2.3	10.3
	Інші гуманітарні науки	5	9	3.4	50.4
Голос Донбасса	Природничі науки	1	8	5.4	22.7
	Історія	12	9	28.0	34.5
	Медицина	23	14	48.3	36.4
	Техніка	1	2	2.0	0.3
	Інші гуманітарні науки	11	0	16.3	0.0

Таким чином, розвиток науки був представлений на шпальтах газет Луганщини досить однобічно. Правда, це відповідало кризовому стану суспільства. В цей період у нашій країні відбулося згорання досліджень у природознавстві та їх

збільшення в деяких гуманітарних науках. До останніх належала і вітчизняна історія.

По-друге, таке спрямування науково-популярних публікацій начебто виходило з того, що читачам треба перш за все лікувати тілесні недуги та недуги, пов'язані зі зміною суспільної ідентичності.

Тепер звернемося до проблеми авторства газетних текстів. Вона є частиною проблеми хто говорить через ЗМІ, яку ми вже зачіпали.

Таблиця 4.5.6.

Авторство публікацій в обласних газетах Луганщини. (В % від загальної кількості зафіксованих публікацій)

№	Авторські ознаки матеріалів	Наша газета		Луганская правда		Жизнь Луганска		Голос Донбасса	
		1995 р.	1996 р.	1995р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.	1995 р.	1996 р.
1	Штатний співробітник редакції	19.9	17.1	29.2	35.5	21.9	19.3	31.3	48.9
2	Зовнішній автор	44.6	23.0	39.4	26.1	37.8	15.6	23.2	22.5
3	Прес-служба обласної адміністрації	-	7.9	-	4.3	-	3.7	-	2.6
4	Прес-служба Луганської міської Ради	-	5.9	-	3.8	-	6.7	-	0.7
5	Інші прес-служби	-	17.9	-	9.8	-	7.0	-	8.4
6	Матеріали без підпису	27.9	28.1	13.6	21.1	30.9	47.8	24.0	16.9
7	Приналежність автора встановити неможливо	7.6	-	17.8	-	9.4	-	21.6	-

Слід звернути увагу на роль прес-служб. В газети до чверті матеріалів потрапляє через них. В цілому їх роль, мабуть, є ще більш значною. Адже саме вони безпосередньо організують різні "інформаційні приводи", а через них впливають на формування каталогів проблем пресою і взагалі ЗМІ.

Отже результати контент-аналізу підтверджують висновок про те, що обласна преса переважно виконує роль знаряддя елітних груп. Оскільки наша еліта, особливо управлінська, організована за адміністративною ознакою, то й ЗМІ приковані до відповідних адміністративних одиниць. Це

найголовніша причина, чому вони не можуть здійснювати значного впливу на суспільний дискурс про етнокультурну специфіку Донбасу.

4. 6. Преса Луганщини очима аудиторії

Аналіз масової комунікації передбачає одночасне прийняття до уваги як діяльності ЗМІ, так і характеристики їх аудиторій. Для нашого випадку це особливо важливо. Адже, хоча ЗМІ за великим рахунком і не беруть участі у виробленні принципів для суспільства рішень, але й виконати роль знаряддя елітних груп вони можуть тільки тоді, коли у них буде своя аудиторія. Для цього ЗМІ повинні орієнтуватися на експектації якихось груп населення. В ринкових умовах не менш важливим є й економічний бік справи.

Аудиторія ЗМІ – це людська група масового типу, яка об'єднана однією ознакою. Але в цю групу входять представники багатомірних спільнот. Подивимося як вони представлені в аудиторії луганських обласних газет. Перш ніж надати інформацію в табличній формі, зауважимо, що під час опитувань застосовувався серійний метод формування вибіркової сукупності. Отже, опитувалися всі передплатники відповідної газети декількох поштових відділень.

Таблиця 4.6.1.
Статеві-вікові характеристики аудиторій "Нашей газеты" та газети "Жизнь Луганска". (В %)

№	Статеві та вікові групи	"Жизнь Луганска" 1995 р.№=200 (передплатники)	"Наша газета" 1996 р.=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Жінки	52	54
2.	Чоловіки	48	46
3.	До 18 років	1	0.5
4.	Від 18 до 25 років	5	8.5
5.	Від 25 до 35 років	31	22
6.	Від 35 до 65 років	50	65
7.	Старші за 65 років	13	4

Таким чином, читачами луганських обласних газет були переважно люди активного зрілого віку. Гендерні характеристики читацької аудиторії близькі до розподілу за статтю в демографічній структурі населення. Звернемо увагу на соціально-професійну приналежність членів аудиторії цих луганських газет.

Таблиця 4.6.2

Соціально-професійні характеристики аудиторій "Нашей газеты" і газети "Жизнь Луганска". (В %)

№	Соціально-професійні групи	"Жизнь Луганска" 1995 р. №=200 (передплатники)	"Наша газета" 1996 р. №=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Робітники промислових підприємств	10	14
2.	Працівники сфери обслуговування	6	8
3.	Зайняті індивідуальною трудовою діяльністю	6	6
4.	Безробітні	1	6
5.	Службовці без вищої освіти	7	13
6.	Службовці з вищою освітою	16	7
7.	Керівники підприємств та їх підрозділів	4	1
8.	Підприємці	5	4
9.	Учні середніх і середніх спеціальних навчальних закладів	1	1
10.	Студенти	3	3
11.	Гуманітарна інтелігенція	10	7
12.	Інженерно-технічні працівники	5	5
13.	Пенсіонери	26	16
14.	Працівники КСП	-	5
15.	Фермери	-	1
16.	Шахтарі	-	3

Отже, до складу газетних аудиторій входили представники всіх верств населення. Але помітно, що чисельно переважають ті, для кого характерна спеціальна освіта. Це підтверджують наступні дані.

Таблиця 4.6.3.

Характеристика аудиторій "Нашей газеты" і газети "Жизнь Луганска" за ознакою освітнього рівня. (В %)

№	Освітні характеристики	"Жизнь Луганска" 1995 р. №=200 (передплатники)	"Наша газета" 1996 р. №=400 (передплатники і постійні читачі – непередплатники)
1.	Початкова	4	3
2.	Незакінчена середня	4	6
3.	Середня	16	20
4.	Середня спеціальна	27	34
5.	Незакінчена вища	6	7
6.	Вища	43	30

Таким чином, освітній рівень є найбільш значущою перемінною, яка визначає входження представників різних соціальних верств до складу газетних аудиторій

Серед опитаних передплатників газети "Жизнь Луганска" 44% становили українці (у складі населення Луганська – 42.2%), 51% – росіяни (серед луганців – 53.9%), 5% представників інших національностей (в етноструктурі міста – 3.9%). Це дає підставу стверджувати, що етнічний чинник у формуванні аудиторії цієї газети не є суттєвим.

Серед опитаних читачів "Нашей газеты" 64% були українцями (в етноструктурі області – 51.9%), 35% – росіяни (44.8% у складі населення області), 1% – євреї та 0.8% – представники інших національностей. Переважання українців у складі цієї аудиторії, мабуть, пов'язане з двома обставинами. "Наша газета" була створена на базі колишньої газети "Прапор перемоги", яка була україномовною і орієнтувалася на сільські райони області. Певна традиція серед селян збереглася. Друге. "Наша газета" на обласному рівні залишилася єдиною принципово двомовною газетою. Чисто україномовних газет загальнообласного рівня на Луганщині просто немає. Тому її двомовність могла привертати увагу тих, хто орієнтується на газетному ринку за мовною ознакою.

Для того, щоб зрозуміти аудиторію, недостатньо мати уявлення про її об'єктивні характеристики. Потрібно обов'язково знати мотиви звернення до того

чи іншого ЗМІ. На жаль, про це можна зробити висновок лише на основі двох опитувань аудиторії "Нашей газеты". Так, за результатами дослідження 1991 р. коли було опитано 748 постійних читачів цього видання, які відповідаючи на це питання могли обирати до трьох варіантів відповідей, 54% респондентів вказали, що перш за все вони хотіли мати інформацію про поточні події в нашій області. Ще 17% опитаних своїм головним мотивом звернення до "Нашей газеты" назвали надію, що вона буде обстоювати специфічні інтереси мешканців Донбасу. Далі варіанти відповідей розподілилися так: бажання мати програму телепередач на наступний тиждень – 16%; бажання підтримати починання обласної Ради у створенні непартійної газети – 14%; сподівання, що газета буде сприяти відродженню української культури в нашій області – 5%; симпатії до авторського колективу – 2%. Ще 6% заявили, що газету їх примусили передплатити не за власним бажанням.

При вивченні аудиторії "Нашей газеты" в 1996 р. задавалося питання саме про мотиви передплати, а отже на нього відповіли лише 200 чол., що передплачували часопис додому. Вони теж могли відмічати до трьох варіантів відповідей у закритому питанні. На першому місці знов опинився такий мотив як бажання мати регулярну інформацію про події в області (94% опитаних). Великого значення набуло також бажання мати програму телепередач (60%). Інші мотиви вказувалися значно рідше: симпатії до авторського колективу – 20%; газета друкує матеріали, що сприяють духовному зростанню – 19%; обстоюються специфічні інтереси Донбасу – 9%; газета сприяє відродженню української культури – 7%; газета потрібна для роботи – 7%; газету передплатили як подарунок – 1%. Ще 3% вказали на якісь інші мотиви, а 2% взагалі з відповіддю не визначилися.

У літературі з соціології ЗМІ вже вказувалося на три типи мотивів звернення читачів до газети: 1) утилітарно-прагматичний; 2) професійний та 3) духовний[150, 116]¹. Виходячи з цього, мабуть, можна сказати, що серед

¹ [150] Иванов В.Н. Социология сегодня. Опыт и проблемы социологических исследований. – М.: Наука, 1989. – С. 116.

передплатників "Нашей газеты" переважають люди, для яких головним є перший та третій мотиви. При цьому провідним є саме перший. Більшість читачів "Нашей газеты" не очікували від неї виконання якоїсь великої суспільної місії. В однаковій мірі це стосується і обстоювання специфічних інтересі Донбасу і відродження української культури.

Слід звернути увагу й на те, що більшість передплатників сприймають газету знеособлено, не орієнтуючись на її авторський колектив. Тільки кожен п'ятий взяв до уваги цей фактор. І це характеризує не тільки аудиторію "Нашей газеты". Іншим способом цей феномен вдалося зафіксувати і під час опитування читачів газети "Жизнь Луганска" в 1995 р. Тоді респондентам було запропоновано оцінити публікації дев'яти штатних авторів цього видання. Жодного з журналістів не знали більше 30% опитаних читачів газети.

Аудиторію газет добре характеризує увага до публікацій на різні теми. В трьох опитуваннях перед респондентами ставилися відповідні питання. Узагальнені результати подам у вигляді трьох таблиць (Таблиці 51 – 53 Додатку 2). Їх матеріали ще більш переконливо доводять домінування в аудиторіях наших газет споживацьких, утилітарно-прагматичних орієнтацій. Такі орієнтації не сприяють участі тієї частини аудиторії, для якої вони властиві, в суспільному дискурсі з важливих питань.

Що стосується духовних орієнтацій, то вони, скоріш за все, мають абстрактно всезагальний характер, не будучи пов'язаними з проблемами регіону. Про це свідчить невисокий рівень уваги до публікацій місцевих вчених і до творів місцевих представників красного письменництва. Такий рівень уваги є індикатором, що засвідчує відсутність в регіоні духовних лідерів, на слово яких би чекали. Для активного ж духовного процесу вони є абсолютно необхідними.

Внаслідок переважання таких орієнтацій серед аудиторій луганських газет, редакціям не пред'являється серйозних претензій з приводу якості їх роботи. Наприклад, узагальнені оцінки задоволеності висвітленням тем, які цікавили респондентів, за результатами опитування 1996р. читачів "Нашей газеты" мали такий вигляд: задоволені цілковито – 34%; задоволені частково – 54%; радше

незадоволені – 5%; цілковито незадоволені – 2%. Ще для 5% респондентів важко було визначитися з відповіддю на це питання.

Оскільки читачі на перше місце ставлять саме інформаційну функцію газети слід проаналізувати, що вони під цим розуміють. По-перше, треба з'ясувати, чи є у інформаційних інтересах читачів так би мовити географічні параметри. Зробити це можна на основі даних, отриманих під час опитуванні аудиторії "Нашей газеты" в 1996 р. Респонденти не обмежувалися в кількості виборів з запропонованих варіантів відповідей закритого питання. В узагальненій формі розподіл відповідей про інтерес до інформації з різних регіонів (N₀=400) має такий вигляд:

Луганська обл. – 67%

Україна в цілому – 61%

СНД в цілому – 41%

Росія в цілому – 29%

Донбас в цілому – 23%

Сусідні з Донбасом області Росії – 10%

Вся Східна Україна – 10%

Інше – 1%

Підсумувати ці дані можна таким чином. Читачі прагнуть місцевої інформації та узагальненої інформації по Україні, СНД, Росії.

На увагу заслуговує й інше. Переважаюча орієнтація читачів на виконання газетами інформаційної функції зовсім не означає, що вони в своїй більшості прагнуть отримати тільки повідомлення про події та проблеми. Наступна таблиця показує, що, навпаки, більшість хотіли б споживати інформаційні продукти високого ступеня готовності.

Таблиця 4.6.4.

Розподіл відповідей на запитання "Як газета повинна писати про події та проблеми?" (В %)

№	Варіанти відповідей	Населення	Читачі		
		області	газети "Жизнь Луганска"	Читачі "Нашей газеты"	
		1992 р. №=968	1995 р. №=400	1991 р. №=748	1996 р. №=400
1.	Лише інформувати, надаючи можливість читачам давати свою оцінку	26	34	28	25
2.	Інформацію суміщати з оцінками й висновками	25	28	33	30
3.	Крім інформації й аналізу повинна даватися моральна оцінка	31	28	32	38
4.	Важко відповісти	18	10	7	7

Отже, для більшості наших громадян бажано, щоб газета не тільки повідомляла про події, але й витлумачувала їх. Тлумачення для близько третини опитаних уявляється процедурою, що не тільки передбачає розкриття причин, механізмів та наслідків подій, але й їх суб'єктивного смислу. Тобто, в газеті не вбачають політичного провідника, але в ній значна частина опитаних хотіла б бачити моральний авторитет.

Щоб у повній мірі зрозуміти ставлення читачів до газети, треба знати як вони її розташовують в соціальному просторі. Показником цього може бути уявлення респондентів про те, чиї інтереси виражає те чи інше видання. Уявлення про існуюче становище корисно порівняти з уявленнями про становище бажане. Зіставлення цих показників дозволяє за формулою $(x - y) / 100$ розрахувати індекс контрастності. Тільки при його нульовому значенні не фіксується розбіжностей між нинішньою позицією видання та побажаннями його читачів. Якщо індекс виявляється додатним числом, то це означає, що читачі вважають, що газета надмірно виражає чийсь інтереси. Від'ємне значення індексу означає впевненість більшості читачів у тому, що газета недостатньо виражає чийсь інтереси (Таблиці 54 – 55 Додатку 2).

Таким чином, читачі пов'язують наші газети перш за все з вираженням інтересів правлячого класу та близьких до нього соціальних груп. Більшість тих, хто складає аудиторії обласних газет, хотіли б іншого, а саме – вираження інтересів всіх мешканців міста чи області. Мабуть саме тією обставиною що наші газети виступають каналами комунікації елітних груп та мас, і обумовлене знеособлене та відчужене ставлення до них з боку більшості аудиторії. Поле масової комунікації Луганщини, яке є складовою частиною поля масової комунікації України, забезпечує ієрархічне впорядкування інтересів елітних груп різного рівня в їх співвідношенні з народними масами.

Відносини між редакціями луганських газет та їх аудиторіями свідчать про те, що етнотериторіальна спільнота Донбасу – це багато в чому "спільнота в собі". Її специфіка більшістю населення усвідомлюється, але не відбувається достатньої рефлексії в царині професійного духовного виробництва над проблемою регіональної ідентичності. У донбаської спільноти немає загально визнаних духовних авторитетів. Через це не акцентуються її специфічні інтереси, не відбувається узгодження інтересів Донбасу з інтересами інших регіонів України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ЧЕТВЕРТОГО

1. Мовна проблема в країнах, що колись були республіками СРСР, перетворилася на знаряддя окреслення кордонів своєї влади їх владними елітними групами. Це призвело до прагнення одержавлення мовного життя, злиття політичної та мовної лояльностей.
2. Мовну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як фактичну українсько-російську двомовність. Континуум цього явища має різкі міжрегіональні відмінності. На Сході – це російсько-українська двомовність, на Заході українсько-російська з тяжінням до української одномовності. В Україні етнічні та лінгво-етнічні групи не збігаються.
3. Мовна ситуація в Донбасі може розглядатися як російсько-українська двомовність, що історично склалася на народному рівні. В радянський час ситуація в регіоні тяжіла до диглосії, яка загрожувала домінуючій етнічній

коаліції українців та росіян. Зараз вона має тенденцію до перетворення на функціональну двомовність.

4. Мовне питання для жителів Донбасу є найбільш відрефлексований серед важливих суспільних питань. Можна говорити про те, що в Донбасі з цього приводу склалася зріла громадська думка. Переважаюча більшість населення Донбасу схиляється до того чи іншого варіанту українсько-російської двомовності в Україні. Це можна вважати виявом дієвості домінуючої українсько-російської етнічної коаліції в регіоні.
5. Масова комунікація є атрибутивним інститутом нації. Саме ЗМІ забезпечують духовну єдність націй, постійну вторинну соціалізацію їх членів та функціонування громадської думки як суспільного інституту. Структура масової комунікації багато в чому залежить від внутрішніх поділів нації, тому для її існування потрібні як загальнонаціональні, так і регіональні ЗМІ.
6. За роки незалежності України інформаційне поле Донбасу значно змінилося. По-перше, воно перетворилося з частини інформаційного поля СРСР на частину інформаційного поля України. По-друге, в цьому інформаційному полі лідерами серед мас-медіа стали загальнонаціональні канали телебачення та місцеві газети.
7. Головними інформаційними взаємодіями в регіональному інформаційному полі є, з одного боку, взаємодія між елітними групами, з іншого ж боку, взаємодія між елітними групами та масами, для яких ЗМІ транслиють зразки соціального порядку, вироблені в між елітній взаємодії.
8. В цілому стан регіональних ЗМІ не сприяє справжньому регіональному дискурсу. В них майже не обговорюються специфіка регіону, міжрегіональні та міжетнічні стосунки. Аудиторія ставиться до ЗМІ утилітарно-споживацьки. Населення Донбасу не вбачає в авторах публікацій в місцевих ЗМІ духовних авторитетів. Це багато в чому залишає регіональну спільноту Донбасу «спільнотою в собі».

РОЗДІЛ 5

МІЖ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТА НЕОПАТРІОМОНІАЛІЗМОМ: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ КУЛЬТУРНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

5.1. Суспільна трансформація в Україні та Донбасі

Справжнє розуміння етнокультурних особливостей регіону можливе тільки в тому випадку, коли вдається з'ясувати, як ці особливості проявляються в поведінці його мешканців. Особливого значення проблема культурної своєрідності регіонів в Україні набула під час останньої суспільної трансформації. З попереднього викладу видно, що окремі регіони України продукували і продовжують продукувати дещо відмінні моделі суспільного розвитку, а полюсами тут багато в чому виступають Донбас та Галичина. Отже, майбутнє України по багатьом параметрам залежить від цих міжрегіональних взаємин. Правда, цей висновок стосується лише власне етнокультурного аспекту існування регіонів. Йому і були присвячені попередні розділи. Але нами було встановлено, що регіони є територіальними спільнотами, через які існують нації. Отже регіональне життя повинне містити в собі не тільки моменти, які відрізняють регіони один від одного, але й ті, які об'єднують їх в національну регіональну систему.

Без сумніву, проблема співвідношення культури та суспільної поведінки має багато інших похідних. Наприклад, в сучасному світі вона постала як дуже гостре питання про співвідношення культури та демократії. Західне співтовариство експертів багато в чому вагається між універсалістськими уявленнями та поглядами про конфлікт цивілізацій. В першому випадку пропонують розглядати демократію як сукупність технологічних процедур, які є інваріантними щодо культурної своєрідності суспільств. В принципі, така точка зору створює передумови для практики експорту демократії. Наслідки цієї практики, за допомогою якої США намагаються приборкати негативні для себе наслідки глобалізації, можна зараз спостерігати в Афганістані, Іраку та в інших

частинах світу. Невдачі цієї політики штовхають до підсилення другої позиції та до збільшення ставки на насильство.

Для України ця проблема має не тільки міжнародний вимір, пов'язаний з рецепцією відповідних ідей та зразків демократичних процедур. Не менш важливим є внутрішньо український вимір, пов'язаний з різними політичними традиціями наших регіонів. Поки що ці міжрегіональні відмінності радше використовуються в маніпулятивних технологіях владою та різними політичними гравцями нашого поля політики. Якщо ж відповідально підходити до міжрегіональних стосунків в Україні, то в основі міжрегіональної політики теж повинно лежати знання про етнокультурні особливості регіонів, про відмінне і спільне в культурних орієнтаціях їх жителів.

Думаю, що в період, коли Україна переживала системну соціально-економічну кризу, саме культурні орієнтації її мешканців визначили вибір варіанту розвитку. Певною мірою можна сказати, що в різних регіонах варіанти ці дещо відрізнялися, але впливаючи один на один через систему міжрегіональної комунікації вони привели до формування єдиного суспільного ладу у всій Україні.

Слід підкреслити, що культурні орієнтації не тільки визначили спрямованість подальшого розвитку країни. Через них забезпечується також історична тяглість в розвитку. При цьому тут можна спостерігати парадокс, сутність якого чітко сформулював Ш. Ейзенштадт: „...Високий рівень порушень наступності в символах легітимності та в перевлаштуванні інституціональних сфер, певне, співпадає з високою ступінню збереження наступності в найбільш важливих культурних кодах – особливо в їх головних структурних похідних” [448]¹.

Крім цих загальних міркувань, варто мати на увазі, що культурні детермінанти проявляються в поведінці мешканців того чи іншого регіону в єдності, в них переплітаються специфічні та спільні з іншими регіонами риси. В цьому розділі ми і спробуємо розібратися з реальною поведінкою мешканців Донбасу в період

¹ [448] Эйзенштадт Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/Пер. с англ. А. В. Гордона под ред. Б. С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 228.

суспільної трансформації. Вважаємо, що накопичений нами матеріал про поведінку регіональної спільноти в такий непростий період становить певний інтерес. Адже саме в складних умовах і проявляються можливості культурних паттернів.

Варто також мати на увазі, що не все в поведінці мешканців Донбасу, як і будь-якого регіону України, залежить винятково від їх культурних установок та схем. Мабуть, є універсальні для всіх індустріальних країн реакції суспільної свідомості на обставини кризи індустріалізму. Вони є реакцією на структурні зрушення в суспільстві. Це ще більше ускладнює аналіз.

Щоб розібратися з цим спочатку розглянемо саму сутність суспільної трансформації, яку пережила Україна. Зупинимось на визначальних характеристиках соціалістичного суспільства, з'ясуємо які особливо вплинули на цей процес. Потім розглянемо ту модель суспільного ладу, яка виникла внаслідок трансформації і спробуємо дати відповідь на питання про роль культурних орієнтацій в її становленні.

Достатньо розповсюдженим як в нашій, так і в західній науці є твердження про те, що суспільні науки до цього часу не змогли запропонувати задовільної теорії соціалізму [40]¹. Справу доводиться мати з ідеологічними концепціями, які до того ж зорієнтовані одна проти одної. Це приводить до того, що і в наукових спробах розібратися з проблемою соціалізму продукуються досить суперечливі уявлення. Наприклад, П. Бергер, з одного боку, як і більшість західних теоретиків розглядає соціалізм як різновид індустріального суспільства, для якого є характерними повне одержавлення економіки, що в свою чергу обумовлює всевладдя бюрократії. В таких умовах централізоване планування невіддільне від політичного деспотизму. Розвиток соціалізму пов'язаний з поглибленням соціальної нерівності, що викликається поєднанням класової нерівності та політичного патрімоніалізму. Для такого суспільства є характерною економічна

¹ [40] Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – С. 221.

неефективність [40]¹. З іншого боку, цей же автор стверджував: „...Соціалізм – це не тільки набір політичних програм та джерело соціально-наукових тлумачень, але ще й незвичайно могутній міф сучасної епохи; доки соціалізм зберігає цю свою міфологічну якість, його неможливо спростувати в очах прибічників будь-якими свідченнями” [40]². Обидва ці твердження емпірично верифікуються, але при поєднанні утворюють досить суперечливу єдність. Як же індустріальна раціональність поєднується з міфом? Щоб це зрозуміти треба звернутися до поняття соціально-економічного та культурного генотипу суспільства. Цей підхід дозволяє виділити системоутворюючі риси суспільного ладу. Від них залежать численні похідні риси, які змінюються в часі та просторі. Без цих рис неможливо пояснити також трансформацію суспільного ладу, виникнення на його основі іншої суспільної формації.

На нашу думку для соціалізму як для суспільного ладу характерні чотири системоутворюючі риси. Перша серед них – це телеологічність. Власне, телеологія – це загальна риса людської діяльності. Поряд з каузальними та функціональними зв'язками в соціальній реальності завжди присутні також телеономні зв'язки. Але соціалізм – це розповсюдження телеологічного покладання на все суспільство, перетворення телеономних залежностей в провідні.

Довгий час можливість перетворення телеономних залежностей в провідні для суспільного організму була суто абстрактною. Вона знаходила вираження в численних утопічних проектах від „Держави” Платона до „Утопії” Т. Мора. Ситуація змінилася з виникненням машинної індустрії. Машина як втілення людських сутнісних сил своїми наслідками мала не тільки матеріальне перетворення дійсності. Метафора машини перетворилася на великий міф. В період становлення індустріального суспільства в філософській рефлексії весь

¹ [40] Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – С. 220 – 246.

² [40] Там же. – С. 260.

світ почав сприйматися як Велика Машина. І якщо в цьому світі є Великий Механік, то людина – його здібний учень.

Без врахування цього метафоричного компоненту неможливо зрозуміти європейський раціоналізм. Тому важко погодитися з П. Бергером, коли він пише, що „на відміну від соціалізму з його міфолого-поетичними якостями капіталізм позбавлений будь-якого міфологічного обрамування” [40]¹. Міф Великої Мащини є спільним для капіталізму та соціалізму. Безумовно, міфологію капіталізму не варто вбачати в поетизації індексу Доу Джонса чи в готовності захищати 500 найбагатших сімей Америки. Міф стосується обґрунтування суспільного ладу як цілісності за допомогою вписування його в загальносвітовий процес. Без такого обґрунтування своєї легітимності не може існувати жоден суспільний лад. Але, як показав Ш. Эйзенштадт, на базі одного й того ж рівня техніки можуть виникнути різні символічні коди, які „...впливаючи на критерії засадничих норм соціальної взаємодії, формують макросоціальний порядок” [448]².

Тому і спільний міф капіталізму та соціалізму отримав різний розвиток. Є підстави стверджувати, що найбільш послідовно він був розвинутий теоретиками комунізму. Відштовхуючись від анархії суспільного виробництва, економічних криз та класової боротьби як характеристик капіталізму К. Маркс та Ф. Енгельс дійшли висновку про те, що уникнути цих недоліків суспільного розвитку можливо лише в тому випадку, якщо все суспільство почне функціонувати як єдина фабрика [256]³. Як вважали засновники марксизму на цьому ґрунті будуть створені матеріальні умови для виникнення більш високої форми суспільного життя, „... основними принципами якої є повний та вільний розвиток кожного індивіда” [255]⁴.

¹ [40] Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – С. 260.

² [448] Эйзенштадт Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/Пер. с англ. А. В. Гордона под ред. Б. С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 79.

³ [256] Маркс К. Капитал. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1978. – С. 354.

⁴ [255] Маркс К. Капитал. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1973. – С. 605.

Без сумніву, ці висновки базувалися лише на окремих тенденціях розвитку індустріального суспільства. Деякі прозорливі теоретики вбачали і протилежні тенденції. Тому, скажімо, І. Франко міг дати ґрунтовну критику марксистського проекту емансипації людства [411]¹. Але довгий час ця критика була приречена на маргінальність. Справжньою протилежністю комунізму був лібералізм, який теж породжував антигуманні наслідки. Нам вже доводилося писати, що антиномія комунізму та лібералізму – це антиномія гуманізму Нового часу, яку не можливо подолати, ставши на бік однієї з цих ідеологій [106]².

Особливо слід наголосити на тому, що марксистський проект, як і проект платонівський, базувався на пріоритеті суспільного цілого. Це привело до парадоксальних наслідків в самому марксистському проекті, де Міф Машини перетворився на Міф Фабрики. Якщо реальна фабрика раціонально працює тільки у разі орієнтації на споживчий попит, то „фабрика-суспільство” повинна запрограмувати потреби своїх членів. Ця обставина позбавляє метафору фабрики в перспективі суспільного цілого евристичного значення. Планування в масштабах підприємства і планування в масштабах суспільства – принципово різні речі. Тому навряд чи можливо погодитися з Р. Косолаповим, коли він пише: „...Комунізм в його раціональному розумінні є не що інше, як доведення до кінця тенденцій, закладених у великому, науково організованому машинному виробництві, та дійсне підпорядкування їх трудящим” [202]³.

Що стосується практичного втілення в суспільне життя Метафори Фабрики, то воно пов’язане з діяльністю В. І. Леніна. Якщо скористатися термінологією В. Демичева, то начерк „практичної систематизованої свідомості” [121]⁴ будівника комунізму був запропонований вождем російських більшовиків в вересні 1917 р. (праця „Катастрофа, що загрожує, та як з нею боротися”).

¹ [411] Франко І. Я. Що таке поступ? // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 80 – 96.

² [106] Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность / Научн. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск: Альма-матер, 2002. – С. 114 – 115.

³ [202] Косолапов Р. И. О самом главном. Десять работ разных лет. – М.: Советский писатель, 1983. – С. 9.

⁴ [121] Демичев В. А. Общественное бытие и общественное сознание, механизм их взаимосвязи. – Кишинев: Издательство ЦК Компартии Молдавии, 1969. – С. 112.

В. І. Ленін відштовхувався тут від свого відомого положення про імперіалізм як повну матеріальну підготовку соціалізму. Він писав: "Капіталізм тим відрізняється від старих, докапіталістичних систем народного господарства, що він створив тісніший зв'язок та взаємозалежність різних його галузей. Не будь цього, будь-які кроки до соціалізму, до речі сказати, були б технічно нездійсненними. Сучасний же капіталізм з пануванням банків над виробництвом довів цю взаємозалежність різних галузей народного господарства до вищої ступені" [224]¹. Далі він зробив висновок, що виходить за межі наукових суджень: „Соціалізм є не що інше, як найближчий крок вперед від державної капіталістичної монополії. Або інакше: соціалізм є не що інше, як державна капіталістична монополія, спрямована на користь усього народу і остільки така, що припинила бути капіталістичною монополією" [224]².

Є підстави вважати це другим ключовим моментом у розумінні соціалізму. Соціалізм радянського типу – це і є держава-монополія.

В подальшому, розробляючи практично систематизовану свідомість соціалістичного будівництва, В. І. Ленін створив два варіанти внутрішньої побудови держави-монополії – охлократичний та партократичний. На жаль дослідники на це не звертають уваги. Перший варіант було представлено в січні 1918 р. в статті „Як організувати змагання?" Пафос цієї роботи був обумовлений гуманною метою „... вірного забезпечення пляшкою молока кожної дитини з бідних сімей" [225]³. Вождь більшовиків намагався для реалізації цієї мети наповнити практичним змістом лозунг про врядування народу за допомогою всього народу, який походить ще від Американської революції. З його точки зору в нових умовах найважливішим стає організація обліку та контролю за кількістю праці та розподілом продуктів. Цей же контроль може бути тільки масовим. Силами людей фізичної праці повинен здійснюватися контроль за іншими групами населення. Цей контроль повинен включати постійну інтенцію терору

¹ [224] Ленин В. И. Грозная катастрофа и как с ней бороться // Ленин В. И. Избранные произведения в трех томах. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 181.

² [224] Там же. – С. 201.

³ [225] Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Избранные произведения в трех томах – Т.2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 476.

по відношенню до непролетарських верств населення, що повинно сприяти досягненню головної мети – „...очистки землі російської від усіляких шкідливих комах, від бліх – шахраїв, від клопів – багатих і таке інше” [225]¹. Трудящі і повинні змагатися „...у прийомах підходу до справи, в способах здійснення контролю, в шляхах знищення та знешкодження паразитів (багатих та шахраїв, нехлюїв та істеричок з інтелігенції і т. д і т. п.)” [225]².

У випадку реалізації цього проекту держава, право, права та свободи особистості перетворилися б у фікцію. Насильство б стало не просто повсякденним явищем, а забарвило б усі суспільні стосунки. Перед суспільством виникла загроза розпаду основ соціальності.

Від свого першого – і найбільш страшного – проекту влаштування соціалістичного ладу В. І. Ленін змушений був досить скоро відмовитись. Для цього було багато вагомих аргументів. Так не могла запрацювати всезагальна державна монополія. Тому розклад соціальної тканини довелося лікувати централізацією, яку забезпечувала Комуністична партія. Ленінський план загрожував існуванню моралі, а без мінімуму моральних норм не може існувати жоден колектив. Крім усього цього, перші спроби організувати врядування народу за допомогою самого народу загрожували партійній еліті, яка тільки-но відчула смак влади. Так, власне, безславно і завершився в радянському суспільстві досвід диктатури пролетаріату. Але ці два проекти соціалізму залишили слід в радянській ідеологічній системі і в масовій свідомості соціалістичного суспільства. Культурна модель радянського соціалізму була роздвоєною – з одного боку вона передбачала бюрократичну централізацію, а з іншого – народну ініціативу. Отже, в умовах соціалізму постійно відтворювались різні форми поведінки – від владолюбства і покори йому до шукання правди та готовності взяти на себе відповідальність за суспільні справи. Є всі підстави стверджувати, що ця культурна модель була особливо дієвою в індустріальних регіонах СРСР, в тому числі і в Донбасі.

¹ [225] Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Избранные произведения в трех томах – Т.2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 475.

² [225] Там же. – С. 474.

Тут ми підійшли до третього корінного моменту розуміння радянського соціалізму. При всьому економцентризмі мислення більшовиків керівний центр держави-монополії знаходився в позаекономічній інституціональній сфері. Роль цього центру виконувала така ідеологічна організація як Комуністична партія. Правда, перетворившись на єдину і керівну партію вона втратила риси власне партії і перетворилася на нове утворення „партію-державу”. Тому, хоча соціалізм – це раціональне індустріальне суспільство, але панує тут не економічна, а політична раціональність. З можливих варіантів розвитку така суспільна система обирає ті, які відповідають інтенціям її політичної підсистеми. Аналіз історії розвитку радянського суспільства показав, що тільки тричі – завжди під загрозою економічного краху – спостерігалися процеси розширення економічної самостійності господарчих суб’єктів та запровадження елементів демократії в політичній сфері. Всі вони закінчувалися реставраторськими рухами [247]¹. Важливим було й те, що партія ніколи безпосередньо не керувала економікою. Вона визначала цілі розвитку в цій інституціональній сфері, але відповідальність за їх досягнення перекладала на господарських керівників. Втрата політичною надбудовою легітимності призвела до миттєвого краху соціалізму як соціально-економічної системи. Важливу роль тут відіграла розглянута друга сторона культурної суперечності соціалізму – позитивний погляд на народну ініціативу.

Становлення партократичної моделі держави-монополії привело до ствердження відносин відчуження між керівним прошарком радянського суспільства та трудящими. Тому вже в „Чергових завданнях радянської влади” (квітень 1918 р.) В. І. Ленін пропонував для підвищення продуктивності праці використовувати її відрядну оплату, орієнтуючись на систему Ф. У. Тейлора. Правда, не виключав він і прямого примусу [226]². І хоча тут він ще веде мову про те, що „кожна фабрика, кожне село є виробничо-споживчою комуною, що має право та зобов’язаної по-своєму застосовувати загальні радянські узаконення

¹ [247] Майминас Е. З. Контексты экономической реформы // Постигение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 436.

² [226] Ленин В. И. Очередные задачи советской власти// Избранные произведения в трех томах – Т. 2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 609 – 610.

(„по-своєму” – не в смислі порушення їх, а в смислі різноманітності форм проведення їх в життя), по-своєму вирішувати проблему обліку виробництва та розподілу продуктів” [226]¹, але розвиток практичної систематизованої свідомості пішов в іншому напрямку. Цим напрямком стало обґрунтування формальних інституціональних зв’язків в економічній сфері. Правда, слід відмітити, що ця лінія в працях В. І. Леніна була багато в чому даниною об’єктивним обставинам і вступала в суперечність з його іншими переконаннями. Ці вагання мають значення не тільки для інтелектуальної біографії власне В. І. Леніна. Їх потім ми постійно будемо зустрічати в політиці радянського керівництва. Воно завжди декларувало бажання поєднати всевладдя партії та народний ентузіазм. Правда, після Леніна від народу чекали виконавчого ентузіазму. Сам же вождь більшовиків вірив, що суспільний лад, до становлення якого він доклав руку, забезпечить справжню демократію для трудящих. Це вивільнить їх власну ініціативу і приведе до спалаху соціальної творчості мас. На його думку в цьому процесі мусить сформуватися нова трудова мораль. Цьому В. І. Ленін приділяв особливу увагу у зв’язку з тим, що був переконаний ніби-то „російська людина – поганий працівник у порівнянні з передовими націями” [226]².

Ці спостереження приводять нас до четвертої риси соціалізму. Вона полягає в культивуванні подвійних стандартів. Це стосується не тільки повсякденності. Риса ця є всезагальною. Розглянемо її прояви в економічній підсистемі суспільства. Особливо наочною ця риса стає, коли ми розглядаємо дискусію навколо так званого основного економічного закону соціалізму. Визначення, що на довгі роки стало класичним, було запропоновано в праці Й.Сталіна „Економічні проблеми соціалізму в СРСР”: „Суттєві риси та вимоги основного економічного закону соціалізму можна було б сформулювати приблизно таким чином: забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних та культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного

¹[226] Ленин В. И. Очередные задачи советской власти// Избранные произведения в трех томах – Т. 2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 611.

² [226] Там же. – С. 610.

росту й удосконалення соціалістичного виробництва на базі вищої техніки” [373]¹.

Такі декларації до цього часу вводять в оману навіть супротивників соціалізму. Наприклад, П. Бергер пише: „Прибічники соціалізму мають намір замінити виробництво заради прибутку виробництвом перш за все на благо людини” [40]². Між тим і відносно капіталізму і відносно соціалізму можна сказати, що мотиви, якими надихалися їх творці, не співпадають з об’єктивною логікою закінчених економічних систем. М. Вебер цілком слушно писав: „... Капіталізм, який здобув перемогу, відкидає непотрібну йому вже стару опору” [66, 65]³. Далі люди змушені рухатися у відповідності до логіки економічної системи.

Історія соціалізму не становить винятку. Він би не міг конституюватися, якщо б не запропонував широким масам трудящих мету, яка здатна надихати їх до великих історичних дій. Цією метою й стало прагнення до досягнення більш високого рівня життя для всіх трудящих, прагнення до їх всебічного розвитку. Такий порив виник як реакція на попередні умови життя при капіталізмі. Але коли соціалізм склався як система, то його економічна підсистема рухалася за іншими законами. Дії суб’єктів виробничого процесу підпорядковувалися виробництву заради плану, тому, що отримало назву валу. Багато вчених та публіцистів піддавали цей принцип критиці як такий, що веде до саморуйнації соціалістичного суспільства через нераціональну витрату ресурсів, неприйняття науково-технічного прогресу, руйнування трудової моралі, мафієзацію суспільного життя [60]⁴.

У зв’язку з цим нам здається, що на серйозне ставлення заслуговує концепція „розвинутого соціалізму”. Безумовно, в час свого створення вона мала апологетичну спрямованість, але все ж в ній було присутнє раціональне зерно.

¹ [373] Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. – М.: Гос. издат. поли т. лит., 1952. – С. 94 – 95.

² [40] Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – С.25.

³ [66] Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму/Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1994. – С. 65.

⁴ [60] Валовой Д. В. Поиск. Экономическая повесть. – М.: Молодая гвардия, 1983.

Центральним положенням офіційної концепції розвинутого соціалізму було наступне: ... в СРСР тепер побудований розвинутий соціалізм, тобто досягнуто такої ступені, такої стадії зрілості нового суспільства, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо присутніх соціалізму колективістських началах” [49]¹. Отже, на цій стадії соціалізм перетворився на цілісну систему, яка завершила своє становлення. Тут економічна підсистема функціонує у відповідності до законів соціального цілого. Базису відповідає адекватна надбудова, що конкретно і означало панування партійно-державної бюрократії. Можна погодитися з авторами, які висловлюються в тому дусі, що найбільш адекватним цьому пануючому прошарку був брежнєвський, а не сталінський варіант адміністративно-командної системи [247]². Але торжество справжніх, а не декларованих принципів соціалізму одночасно означало втрату радянським соціалізмом історичної перспективи.

В цих умовах КПРС зробила вигляд, що забула про декларовану на XXII з’їзді мету. Телеологічна складова соціалізму вичерпала себе. Це підтверджує і еволюція ціннісної свідомості в країні в цілому і в Донбасі зокрема, про що вже йшла мова раніше.

Країна вже на початку 1980-х років почала втрачати керованість. Далі все відбувалося за давно відомим соціологам сценарієм. Правда політична еліта ним не переймалася. Стосовно сценарію розвитку подій пошлемося на Ш. Ейзенштадта: „Найважливішими з зовнішніх факторів були війни, суперництво між державами та вплив міжнародних систем – політичних і економічних, що формувалися. Внутрішній тиск виявлявся наслідком перш за все формування еліт з вираженою політичною свідомістю або ж соціальних сил, що виникають на хвилі далекосяжних економічних змін та структурних зсувів, які пов’язані з

¹ [49] Брежнев Л. И. Исторический рубеж на пути к коммунизму // Брежнев Л. И. Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1979. – С. 348.

² [247] Майминас Е. З. Контексты экономической реформы // Постигение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 433.

розширенням ринків, технічними нововведеннями, формуванням нового (капіталістичного) способу виробництва та розробкою нових ідеологічних систем” [448]¹. Коли розгортався постіндустріальний перехід в розвинутих країнах, Радянський Союз виявився нездатним до такого переходу. Насильством же і мобілізацією тут нічого неможливо було вдіяти. Перед СРСР виникла перспектива втрати своєї світової ролі і повного програшу у змаганні з Заходом. Внаслідок же особливостей політичної системи реформатори могли з’явитися тільки в партійному керівництві.

Перші спроби знайти шлях до реформації соціалізму належать Ю. Андропову, але радикальний поворот практично орієнтованої економічної і політичної свідомості радянської верхівки, безумовно, пов’язаний з діяльністю М. Горбачова. Він легалізував ставлення до економіки як до сфери особливих людських інтересів. Для нього було очевидним, що без гармонізації особистих та суспільних інтересів вона взагалі функціонувати не здатна. „Адже коли порушуються особисті інтереси, нічого не вийде, і суспільство буде програвати. Тому й треба знаходити баланс інтересів ...” [102]².

Орієнтація на перехід країни до ринку передбачала курс на конвергенцію з розвинутими капіталістичними країнами. Але курс М. Горбачова був далеким від послідовності. Залишивши розмови про комуністичну перспективу, він постійно підкреслював вірність соціалістичному вибору, не даючи перспективної інтерпретації своїх слів [102]³. Перед країною ж стояло питання про нову модель суспільного розвитку. КПРС на цей виклик адекватно відповісти не могла. Країна почала втягатися в глибоку системну кризу.

Саме криза стала формою суспільної трансформації в нашій країні. На жаль наша криза поки що недостатньо вивчена. Між тим вона має не тільки місцеве, але і загальнотеоретичне значення. Її вивчення могло б стати передумовою

¹ [448] Эйзенштадт Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/Пер. с англ. А. В. Гордона под ред. Б. С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 245.

² [102] Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1988. – С. 95.

³ [102] Там же. – С. 83 – 84.

створення нової комплексної дисципліни – кризології, в якій дуже зацікавлене сучасне людство.

На цей час найкраще вивчена економічна складова пережитої нами комплексної кризи суспільства. Можна сказати, що в своєму розвитку вона пройшла дві стадії. Почалася вона як криза соціалізму. А через деякий час перетворилася на кризу капіталістичного типу. Колись кризи при капіталізмі та при соціалізмі досить вдало порівнював М. І. Бухарін: „... Зростання нашої економіки та безсумнівне зростання соціалізму супроводжуються своєрідними „кризами”, які, при всій вирішальній відмінності закономірностей нашого розвитку від капіталістичного, начеб то „повторюють”, але у ввігнутому дзеркалі, кризи капіталізму; і тут і там диспропорція між виробництвом та споживанням, але у нас це співвідношення взяте „навиворіт” (там – перевиробництво, тут – товарний голод; там – попит з боку мас значно менший від пропозиції, тут – цей попит більший за пропозицію); і тут і там йде вкладання величезних сум „капіталу”, яке пов’язане з специфічними кризами (при капіталізмі) та „труднощами” (у нас); але у нас і це співвідношення взято „навиворіт” (там – пере накопичення, тут – нестача капіталу); і тут і там – диспропорція між різними сферами виробництва, але у нас типовий металевий голод. Безробіття у нас має місце одночасно з систематичним зростанням числа зайнятих працівників” [58]¹.

Відволікаючись від емоційно-сміслових конотацій висловлювання М. І. Бухаріна, можна вважати, що він схопив важливі характеристики самої соціальної реальності. Криза періоду перебудови і перших років незалежності України підтверджує його висновки. Спочатку криза розвивається як перегрів економіки перших років перебудови, потім в останні два роки перебудови відбулося різке скорочення виробничих капіталовкладень, що спровокувало різке скорочення виробництва. В цей же період починаються перерозподільні процеси власності. Кожна спроба подолати кризу поглиблює її. Формується петля кризи.

¹ [58] Бухарин Н. И. Заметки экономиста//Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С.394.

Перебудова закінчилася катастрофою. Її неможливо зрозуміти, якщо не враховувати позицію елітних груп спочатку радянського, а потім і пострадянських суспільств. Саме з їх діями пов'язаний найбільший парадокс перебудови. Відомо, що найбільшими прибічниками перебудовчих процесів в СРСР були різні групи інтелігенції. Така активність цих суспільних груп об'єктивно відповідала потребам країни. Головна задача, яка стояла перед СРСР того часу – це перехід на шлях постіндустріального розвитку. За великим рахунком весь сенс перебудови полягав саме в цьому. Думаю, цілком можна погодитися з А. Глінчиковою, яка пише, що „...постіндустріальний середній клас був створений в СРСР, де він відтворювався за розподільчо-комуністичними принципами, і саме він-то й послужив головною соціальною базою антибюрократичного постіндустріального протесту епохи перебудови” [387]¹. Але носії постіндустріальних тенденцій в СРСР продукували досить суперечливу програму перетворень. З одного боку, вони були пов'язані з соціалістичним способом виробництва. З іншого ж боку, вони розуміли, що творчість, без якої неможливий науково-технічний прогрес, потребує свободи у всіх її вимірах. Остання ж не суміщалася з суспільними умовами їх буття. Політична еліта країни не зрозуміла цієї колізії і не запропонувала шляху розвитку, який би орієнтував країну на еволюційний шлях перетворень. Дуже скоро партійно-господарча еліта почала діяти винятково на свою власну адаптацію до нових умов. Влада почала конвертуватися у власність. Найбільш вдалі представники елітних груп зрозуміли, що найшвидшим шляхом до збагачення є підключення до глобальних економічних зв'язків. У пострадянських суспільствах почала формуватися компрадорська буржуазія, яка багато в чому задала спрямування суспільним перетворенням.

Наслідки приблизно скрізь виявилися однаковими. Підбиваючи підсумки десятиріччю незалежного розвитку України, В. Хмелько наводить дані, що доля праці, яку українське суспільство віддавало виробництву інформації, в загальній

¹ [387] Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 31.

пропорції суспільної праці зменшилася більш ніж в 1,2 рази. За цей же період доля праці, спрямованої на виробництво та відтворення речей, зменшилася майже в півтора рази (практично до 30%). Зросла до 22,5% доля людей, зайнятих виробництвом харчових продуктів, та доля зайнятих в творенні та відтворенні суспільних відносин (з 17,5% до 28,7%) [420]¹. У зв'язку з цим цілком обґрунтованим видається загальний висновок українського соціолога; „... В цілому за роки незалежності в Україні – замість просування від індустріально-аграрної стадії макросоціальної еволюції, на якій наше суспільство перебувало в момент отримання незалежності, до стадії індустріально-інформаційної – фактично відбувався зворотній рух до попередньої стадії макросоціальної еволюції” [420]². Такі ж висновки щодо Росії зробила А. Глінчикова: „Є підстави вважати, що події останнього десятиліття були нічим іншим як зривом постіндустріальної трансформації” [387]³.

Особливо виразний зразок соціальної трансформації в останні роки дала саме Україна. Справа в тому, що в нашій країні трансформація була обтяжена рядом обставин. Спочатку про деякі економічні характеристики нашої країни. **Перше.** На початку суспільної трансформації 80% її промислового потенціалу не мали замкнених циклів на власній території [353]⁴. На рівні соціально – філософського узагальнення цей стан визначили в ті роки Ф. Канак та В. Лобас: „Постімперська Україна – уламок без цілого, а уламок, звичайно, не може впоратися з функціями системи, яким би великим він не був” [163]⁵. **Друге.** Україна мала на момент отримання незалежності надзвичайно зношені основні виробничі фонди. В 1994 р. за оцінками Г. Дзісія зношеність фондів в багатьох галузях економіки досягала

¹ [420] Хмелько В. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 7.

² [420] Там же. – С. 8.

³ [387] Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 26.

⁴ [353] Симоненко В. Региональная социально-экономическая политика: сущность, структура, основные направления реализации // Экономика Украины. – 1995. – № 6. – С. 26.

⁵ [163] Канак Ф., Лобас В. Національний прогрес: сподівання, реалії, перспективи // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 102.

65% [123]¹. Отже, структурна перебудова української економіки вимагала величезних інвестицій. За розрахунками І. Лукінова тільки на початковому етапі було потрібно не менше 200 млрд. дол. [240]². **Третє.** Оскільки в складі СРСР народногосподарський комплекс України спеціалізувався на енерго-, фондо- та металозатратному виробництві, то після отримання незалежності наша країна перетворилася на великого імпортера нафти та газу.

В умовах перерозподілу власності включення нашої країни в глобальні економічні зв'язки вело до втечі капіталів за кордон та до перетворення України в брудний цех індустріально розвинутих країн. Особливо яскраво це проявлялося в старопромислових регіонах. Так, на Луганщині в 1993 р. серед експортних товарів 50% складала продукція металургії, 35% - продукція хімічної промисловості, 7% - паливо. Тільки 6% складала готові вироби [367]³. Почалося стрімке падіння обсягів виробництва, стрімке збідніння більшості населення.

Все це відбувалося не просто внаслідок автоматичної дії економічних законів. Саме самоорганізація правлячого класу України на певний час відсунули нашу країну від постіндустріальної перспективи. Отже, варто проаналізувати процеси самоорганізації політичної еліти України і її взаємодію з народними масами. Тут ми теж стикаємося з досить парадоксальною ситуацією. Фактично на момент отримання незалежності власної політичної еліти в Україні не було. Були зародки політичної контреліти, яка теоретично могла перетворитися на еліту. Але ці групи були не чисельні і розпоршені. Тому після отримання незалежності політичну еліту в Україні замінила еліта управлінська. Саме в цьому криється багато особливостей нашого сучасного розвитку. Адже незважаючи на схожість діяльності цих типів еліт, вони виконують різні функції. Завдання політичної еліти – бути виразником загальнонаціональної волі. Для управлінців головною чеснотою є чітке виконання поставлених завдань. Ще

¹ [123] Дзись Г. Структурная перестройка экономики Украины // Экономика Украины. – 1994. – № 6. – С. 24.

² [240] Лукинов І. До стратегії економічного розвитку (методологічний аспект) // Віче. – 1994. – № 8. – С. 20.

³ [367] Социально-экономическое положение Луганской области в 1991 – 1993 гг. – Луганск, 1994. – С. 22.

М. Вебер писав: „...Політичний чиновник не повинен робити саме того, що завжди й необхідним чином повинен робити політик – як вождь, так і його свита, - боротися” [65]¹.

Саме процес формування політичної еліти України з управлінської еліти обумовив вибір монетаристської економічної політики. Адже інститут держави без політичної еліти є недієздатним. Тому до початкових етапів нашої трансформації цілком можна віднести слова Є. Гайдара: „Корінні перетворення здійснює або намагається здійснити інституційно слабкий уряд, який має тільки обмежену можливість маневру і змушено стикається з могутніми „тектонічними” процесами в суспільстві і в економіці” [84]².

В період суспільної катастрофи та глибокої системної кризи українського суспільства переструктурування елітних груп здійснювалося за клієнтельним принципом. В межах клієнтельних груп здійснювалося накопичення соціального капіталу. Власне, клієнтельний принцип організації елітних груп спирається на ті ж самі культурні підвалини, що і фамілізм народних мас. Але завдяки цьому еліта і народні маси скоро опинилися в принципово різних світах. Власне, це той механізм, який буде загрожувати деградацією влади і після „помаранчевої революції”.

Завдяки сукупній діяльності елітних груп в Україні склалася модель суспільного ладу, для якої ми вже досить давно запропонували назву „мульковий капіталізм”. Щоб термінологічно точно схопити сутність цього досить оксюморного суспільного новоутворення нам довелося вдатися до термінології арабського середньовічного мислителя Ібн-Хальдуна[152]³. Саме він описував мульт як нерозривну єдність влади та власності, свого роду владу-власність. Для нашого варіанту суспільного ладу теж притаманні дві сутнісні риси: взаємна конвертація влади і власності, де головну роль відіграє влада, та клієнтелізм.

¹ [65] Вебер М. Политика как призвание и профессия//Вебер М. Избранные произведения/Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С.666.

² [84] Гайдар Е. Логика реформ // Вопросы экономики. – 1993. – № 2. – С. 12.

³ [152] Игнатенко А. А. Ибн-Хальдун. – М.: Мысль, 1980. – С. 75 – 78.

Клієнтельні ж групи набули чіткої регіональної прив'язки. Їх небезпеку для країни показали події президентських виборів 2004 р.

Можна сказати, що подібні риси суспільних відносин зараз можна спостерігати і в розвинутих капіталістичних країнах, хоча для класичного капіталізму більш притаманне розділення інституційних сфер політики та економіки. Але в країнах розвинутої демократії діють і протилежні тенденції. У нас же сучасний варіант мультимедійних відносин став провідним.

Є всі підстави вважати, що саме для Донбасу описані суспільні перетворення були найбільш болісними у порівнянні з іншими регіонами України. Це пов'язано з тим, що Донбас як регіон сформувався в економічному відношенні спочатку як паливно-металургійна база Російської імперії, а потім довгі роки був такою базою для всього Радянського Союзу. Це наклало відбиток на всі інші риси життя регіону. Він сформувався від самого початку як промисловий та урбанізований. Хоча територія Донбасу становить лише 8,8% території України, але на початку української незалежності тут мешкало 15% населення країни. Серед населення Донбасу 89% становили городяни (в Донецькій області – 90,3%, в Луганській – 86,5%). Промислова продукція становила в регіоні 90% усього суспільного продукту. У структурі промислової продукції 78% належало продукції важкої промисловості [366]¹.

Найсильніше паливно-металургійна спеціалізація Донбасу виявилася в період найвищого розвитку індустріалізму в нашій країні – в 60 – 70-ті роки ХХ ст. Це добре простежується на прикладі розподілу робочої сили за галузями економіки. Так, у паливній галузі економіки Донбасу було зайнято від 41,4% (1962 р.) до 32,4% (1974 р.), а в металургійній відповідно 14,0% та 14,1% чисельності промислово-виробничого персоналу регіону. В ці ж роки вартість основних фондів вугільної галузі дорівнювала відповідно 40,1% та 36,2%, а чорної

¹ [366] Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник/За редакцією проф. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – С. 576, 580, 586.

металургії – 23,4% та 22,4% вартості основних виробничих фондів Донбасу [432]¹.

Уже в цей період в економіці регіону почали виявлятися серйозні проблеми – ускладнення гірничо-геологічних умов видобутку вугілля, недостатні інвестиції в розвиток вугільного комплексу, а отже зростання ціни видобутого вугілля. Це призвело до того, що в 90-ті роки ХХ ст. зношеність основних фондів вугільної промисловості сягнула 44%, а в чорній металургії – навіть 57% [366]². Почалося падіння видобутку вугілля. Якщо 1975 р. в Донбасі було видобуто 181,3 млн. т. вугілля, то 1987-го – лише 170 млн. т. А в 1989 р. вже вся Україна підняла на гора 170 млн. т. (14 млн. т. припадало на Львівсько-Волинський вугільний басейн) [143]³.

За умов відсутності в держбюджеті України необхідних коштів для дотування вугільної промисловості Кабінет Міністрів ухвалив рішення про початок реструктуризації цієї галузі народного господарства. Від 1995 р. почалося масове закриття шахт, для чого була створена спеціальна структура – державна компанія „Укрвуглереструктуризація” (УДКР). Фактичним зразком для її діяльності послугувала політика М. Тетчер. Ця діяльність призвела в шахтарських населених пунктах Донбасу до справжніх катастрофічних наслідків.

Ще раз варто підкреслити, що ці наслідки були запрограмовані самою концепцією реструктуризації вугільної промисловості. Головними її хибами є технократизм та ігнорування комплексності у підході до розвитку територій. О. Воловодова вже зазначала: „Сутність процесу закриття збиткових шахт полягає в тому, щоб звільнити галузь від використаних ресурсів – природних, інфраструктурних, людських та інших, що заважають зростанню виробництва і

¹ [432] Чумаченко Н. Г., Савченко А. П., Федорищева А. Н. и др. Экономика промышленности Донбасса. 1945 – 1975. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 37.

^{2 2} [366] Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник/За редакцією проф. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – С. 587, 590.

³ [143] Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994 – С. 262 – 263.

виживанню вугільної промисловості за умов перехідного періоду. Тому він не пов'язаний із життям населення і реалізується в руйнівному режимі” [74, 77]¹.

Є всі підстави стверджувати, що найбільше потерпіла від цієї політики Луганська область, яка на момент здобуття Україною незалежності видобувала 32,7% вугілля країни (Донецька область – 30,8%) [143]². Від 1996 р. тут було закрито 43 шахти з 99; кількість працюючих у вугільній промисловості скоротилася на 26,8 тис. осіб; працевлаштовано було лише 12,4% звільнених гірників і тільки 5% - на вугільних підприємствах.

Щоб усвідомити соціальні наслідки реструктуризації вугільної промисловості Донбасу, необхідно зважити на особливості шахтарських населених пунктів. Більшість шахтарських міст Донбасу свій міський статус набули лише в 1930-ті роки. Їхнє господарство й досі недостатньо диверсифіковане, а 63 шахтарські населені пункти Луганської області взагалі вирізняються моновиробничою зайнятістю населення.

В науці вже достатньо обґрунтованим є положення, згідно з яким усі поселення утворюють континуум, на одному полюсі якого перебувають населені пункти, що виникли „на зв'язках” (це переважно міста), а на іншому – ті, що виникли „на ресурсах” (здебільшого села) [6]³. Шаhtarські міста і селища посідають тут парадоксальне положення. Вони належать до міських поселень, проте тяжіють до другого полюса поселенського континууму. Вичерпання ресурсу (в цьому разі вугілля) або зниження суспільного інтересу до нього ставлять під сумнів саме існування таких поселень. Перед цим виявляються безпорадними їх органи місцевого самоврядування. Вони потрапляють у зашморг кризи, коли катастрофічне зниження надходжень у міський/селищний бюджет унеможлиблює комплексне розв'язання проблем. Своєю чергою, часткове розв'язання проблем породжує купу нових. Внаслідок цього в таких населених пунктах відбулася різка деградація середовища існування. Соціальні проблеми

¹ [74] Воловодова О. Про можливості самозахисту населення в районах закриття шахт// Соціальна політика і соціальна робота. – К., 1998. – №4. – С. 77.

² [143] Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994 – С. 355.

³ [6] Алексеев А. И. Многоликая деревня: (население и территория). – М.: Мысль, 1990. – С. 11.

тут обтяжені серйозними екологічними проблемами, зумовленими закриттям шахт. Серед найгостріших – підтоплення територій, деградація та просідання ґрунтів, погіршення якості питної води [188]¹.

Зміни соціального середовища впливають на поведінку мешканців регіону, але впливають не безпосередньо. Якщо розглядати суспільні зміни як незалежну перемінну, а поведінку людей як перемінну залежну, то їх зв'язок є опосередкованим проміжною перемінною. В даному випадку такою перемінною будуть культурні установки мешканців регіону. Цілком слушно Дж. Б. Мангейм і Р. К. Річ писали, що „проміжні перемінні здійснюють зв'язок між незалежними та залежними перемінними. Вони регулюють взаємодію між іншими перемінними” [253]².

Тільки враховуючи роль культурних орієнтацій мешканців Донбасу можна пояснити парадокс, пов'язаний з їх поведінкою. Суть його полягає в тому, що проблематизація групового становища в регіоні в період суспільної кризи породила адаптивні реакції суто індивідуального характеру. Відносно організовані форми обстоювання власних інтересів в нашому регіоні були притаманні лише шахтарям. Але керівники шахтарських протестів комплексно проблеми регіону не висували. Радше це можна простежити в діяльності органів місцевого самоврядування, але вони ще тільки мусять подолати шлях від усвідомлення суто міських проблем до розуміння інтересів регіону.

Далі, спираючись на результати власних і чужих досліджень, розглянемо особливості реакцій мешканців Донбасу на обставини пережитої кризи та суспільної трансформації. Це дасть нам можливість краще зрозуміти культурні особливості Донбасу, його місце серед інших українських регіонів.

¹ [188] Кононов И. Ф., Кононова Н. Б., Денщик В. А. Кризис и самоорганизация. Шахтерские города и поселки Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения. – Луганск: Альма-матер, 2001.

² [253] Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – С. 64.

5.2. Масова свідомість мешканців Луганської області періоду катастрофи СРСР та перших років становлення незалежності України

5.2.1. Економічні аспекти масової свідомості

1989 р. Всесоюзний центр вивчення суспільної думки (російська аббревіатура ВЦИОМ) провів два дослідження, репрезентативні для всього СРСР. Одне з них було здійснено на початку року, інше – в кінці. Їх результати були узагальнені колективом під керівництвом Ю. Левади [132]¹. Дані, які були отримані в ході цього дослідження в Києві, були проаналізовані Є. Головахою, Н. Паніною та М. Чуриловим і теж видані окремою книгою[96]².

З відстані часу можна говорити про зростаючу цінність цих робіт для історичної соціології. Вони не тільки дозволяють краще зрозуміти механізми саморуйнації соціалізму, але й дають матеріал для встановлення загальних закономірностей розвитку системної суспільної кризи.

Перш за все матеріали цих досліджень свідчать про те, що в кінці перебудови масовій свідомості був притаманний певний економоцентризм. Можна взагалі сказати, що перебудова більшістю громадян колишнього СРСР сприймалася через перспективу покращення матеріальних умов життя. Обіцянки вищого керівництва КПРС впали на підготовлений ґрунт і викликали «революцію очікувань». Так, на початку та в кінці 1989 р. відповідно серед респондентів, відібраних за всесоюзною вибіркою, на питання «Що переконає людей в тому, що в країні відбуваються реальні позитивні зміни?» 51,8% та 64,9% віддали перевагу варіанту відповіді «Прилавки, повні продуктів». Стабільність цін як варіант відповіді відповідно обрали 47,2% та 42,5%; можливість заробляти стільки, скільки бажаєш – 34,9% та 33,6%. Значно менш інтенсивні експектації

¹ [132] Есть мнение! Итоги социологического опроса/Общ. Ред. Ю. А. Левада. – М.: Прогресс, 1990.

² [96] Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992.

були звернуті на інші інституційні підсистеми суспільства. Так, дійсна свобода слова була важливою для 26,4% та 22,5% респондентів відповідно [132]¹.

Подібні результати були зафіксовані також і в Києві. Прилавки, заповнені продуктами назвали відповідно 67% та 65%; стабільність цін – 56% та 51%; можливість заробляти скільки потрібно – 53% та 42%. Даних про ставлення киян до свободи преси в першому випадку немає, а в другому випадку на важливість цієї обставини вказали 31% опитаних [96]².

Для періоду перебудови було характерним парадоксальне поєднання оптимістичних сподівань, зорієнтованих в майбутнє, та песимістичного сприйняття сьогодення. За даними московських соціологів 21% респондентів поділяли думку, що в наступні рік – два у більшості радянських людей зросте добробут; 25% вважали, вважали, що у частини суспільства він зросте, а у іншої частини – зменшиться; 24% думали, що суттєвих змін тут не відбудеться. Тільки 10% опитаних прогнозували погіршення [132]³. Цей розподіл сподівань перебудов того часу був досить стабільним: «Розподіл оптимістичних та песимістичних очікувань по відношенню 1990 р. для наших респондентів мало змінився: більше 40% сподівалися на покращення життя, приблизно 1/3 розраховували на стабільність, доля тих, хто очікував погіршення зростає з 6,1% до 13,5%» [132]⁴. Цікаво, що такі прогнози робили люди, які кожний минулий рік оцінювали гірше попереднього: 1988 р. – 42,5%; 1989 р. – 55,6% [132]⁵.

Київські соціологи в цей період зафіксували підвищення рівня тривожності серед населення. Використання тесту Спілберга «Шкала тривожності» (Т) дало в Києві 68 балів. Нормальним вважається рівень від 17 до 45 балів [96]⁶.

¹ [132] Есть мнение! Итоги социологического опроса/Общ. Ред. Ю. А. Левада. – М.: Прогресс, 1990. – С. 284 – 285.

² [96] Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 20.

³ [132] Есть мнение! Итоги социологического опроса/Общ. Ред. Ю. А. Левада. – М.: Прогресс, 1990. – С. 45.

⁴ [132] Там же. – С. 249.

⁵ [132] Там же. – С. 280.

⁶ [96] Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – С.126.

Соціологічні опитування дозволили зафіксувати в масовій свідомості кризового соціуму вузол проблем, пов'язаних з патерналістськими сподіваннями, жагою соціальної справедливості та прогнозуванням соціального розшарування населення в період переходу до ринкової економіки. З одного боку, патерналістські звички та сподівання штовхали значні маси населення до конформізму відносно урядових рішень. Але останні базувалися на несумісних передумовах: вірності соціалістичному вибору та ринкових сподіваннях щодо вирішення проблем країни. Але тільки 10 – 15% опитаних за всесоюзною вибіркою пов'язували реальні позитивні зміни в країні з розширенням свободи дій громадян. На основі цього московські соціологи робили висновок, що «...серед опитаних більшою мірою розповсюджені очікування твердих соціальних гарантій з боку держави, ніж розширення можливостей вибору діяльності, форм економічної поведінки» [132]¹. Життєздатного способу розв'язання цієї суперечності до кінця перебудови запропоновано не було.

Наведемо ще один приклад амбівалентності масової свідомості, тепер запозичений з досліджень київських соціологів. Серед респондентів, які виступали за скасування обмежень для підприємницької діяльності, 65% одночасно хотіли стабільності цін [96]². Такий стан масової свідомості сприяв не виходу з кризи, а її поглибленню. Суспільна криза – це стан суспільства, коли для нього притаманне переважання дисфункцій. Функціонування суспільного цілого стає само руйнівним. Зіткнення різнорідних експектації одного й того ж суспільного суб'єкта з числа подібних явищ.

Стан масової свідомості мешканців Луганщини в цей період ми можемо охарактеризувати за результатами ряду опитувань, для яких нам довелося розробляти інструментарій і аналізувати їх результати. Спочатку звернемося до опитування «Суспільна думка трудящих м. Луганська та Луганської області про перехід до ринкової економіки» (серпень 1991 р.). В його ході за квотною

¹ [132] Есть мнение! Итоги социологического опроса/Общ. Ред. Ю. А. Левада. – М.: Прогресс, 1990. – С.50.

² [96] Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 10.

вибіркою опитувалися члени профспілок. Опитування здійснювалося методом роздаткового інтерв'ю на робочих місцях.

При оцінці респондентами ситуації в країні та місті було зафіксоване явище суспільної далекозорості. Опитувані мали більше інформації і були більш зацікавленими в діях суспільних акторів, які в соціальному просторі були досить далекими від них. Наприклад, 72% респондентів оцінили стан економіки СРСР як кризовий, 15,4% – як передкризовий, 5,8% – як застійний, а для 2,8% видавалося, що вони спостерігають повільне зростання. Ще 14% висловили сподівання, що відбувається підготовка до швидкого зростання. Відносно стану справ в місті оцінки були менш критичними: 58,8% називали її кризовою, 21,1% – передкризовою, 9,4% – застійною, 3,4% спостерігали повільне зростання, а 2,3% вважали, що відбувається підготовка до стрімкого зростання. З відповіддю не визначилися 5%. Така далекозорість веде до того, що населенням не використовуються можливості впливу на своє безпосереднє соціальне середовище. Перенесення уваги на віддалених соціальних акторів формує відчуття неможливості вплинути на суспільні процеси. Це підсилює соціальну ексклюзивність, сприяючи взаємному відриву влади та народу.

Дуже цікавим з відстані минулих літ є матеріал цього дослідження щодо бажаних шляхів виходу з суспільної кризи. В цілому суспільна свідомість характеризувалася проринковими настроями. Але вони були дуже далекими від ліберального фундаменталізму: 42,3% опитаних вважали, що головним у виході з кризової ситуації є стабілізація, наведення порядку й вже після того підготовка переходу до ринкової економіки. Ще 20,3% відповіли, що необхідний поступовий перехід до ринкової економіки на основі спеціального плану. Тільки 19,1% респондентів були налаштовані на швидкий перехід до ринку. Взагалі проти переходу до ринкової економіки висловилися 5,9% опитаних. Не визначилися з відповіддю на це питання 12,4% респондентів.

На рівні свідомості, а ще більше на підсвідомому рівні, люди боялися виходу суспільних процесів з під контролю, а також збільшення соціальної несправедливості. Взагалі, перехід до ринкової економіки сприймався більшістю

наших співгромадян зовсім не як реалізація «віковичної мрії». Скоріше, в цьому вбачали гірку необхідність. Тому цей процес породжував масову тривогу. Тільки 1,6% опитаних відповіли, що їх ніщо не турбує у зв'язку з переходом до ринку. Дані про проб лематизацію суспільної дійсності у зв'язку з ринковою трансформацією представимо в табличній формі.

Таблиця 5.2.1.1

Занепокоєність членів профспілок м. Луганська та Луганської області різними аспектами ринкової трансформації. (В % від кількості опитаних)

Ранг	Аспекти ринкової трансформації, що викликали тривогу	м. Луганськ №=650	Луганська область №=1385
1.	Невпевненість в справедливості компенсації у зв'язку з підвищенням цін	43,7	42,5
2.	Невпевненість, що в умовах ринку буде забезпеченим прожитковий мінімум	37,2	38,6
3.	Невпевненість, що дорога до ринку вибрана вірно	35,5	36,0
4.	Невпевненість, що перехід до ринку буде доведений до кінця	32,5	29,9
5.	Загроза безробіття	16,5	15,6
6.	Нічого не турбує	1,6	1,6

Примітка: Респонденти могли обирати декілька відповідей

Слід звернути увагу на те, що в умовах національної катастрофи більшість мешканців нашого регіону звертали увагу на тимчасові фактори, не маючи змоги орієнтуватися на перспективу.

Мешканці нашого регіону, в масі своїй прийнявши риночку риторику, далеко не однозначно пов'язували з ринком найкращі сподівання. В ході загальнообласного дослідження 18%, а в Луганську 19,4% опитаних були згодні з тим, що в умовах ринкової економіки для будь-кого з'явиться можливість стати багатим. Заперечували подібну можливість відповідно 48% та 47,7% респондентів. Решта (відповідно 34% та 32,9%) з відповіддю не визначилися.

Більш перспективною ринкову економіку наші земляки вважали для прояву творчості та особистої ініціативи. В масштабах області 48,2%, а в обласному центрі 40,2% опитаних підтримували точку зору, що ринкові відносини надають

для цього можливості. Не згодних з цим твердженням було відповідно 18,9% та 18,6%. Решта з відповіддю не визначилися.

Більше за все ентузіастів ринкових перетворень було серед гуманітарної інтелігенції. В загально обласному опитуванні серед представників цієї групи 29,9% висловлювали сподівання, що ринок для всіх надасть можливість матеріально збагатитися, а 57,7% мали надію, що він перед усіма відкриє простір для творчості та ініціативи. Це підтверджує те, що ми вже говорили про роль інтелігенції в перебудові.

Не обіцяли швидкої адаптації до ринкових умов і уявлення про розподільчу справедливість, які панували в цей період в масовій свідомості. За результатами загальнообласного дослідження 52,3% опитаних вважали, що рівень життя повинен залежати від якості праці; 18,6% надавали перевагу кількості часу, що витрачається на працю; 17,9% головний критерій вбачали в користі праці для людей. Тільки 11,2% дотримувалися думки, що умови життя повинні бути однаковими для всіх. Таким чином, більшість опитаних не підтримували зрівнялівку і головними критеріями розподільчої справедливості вважали кількість і якість праці. Це цілком соціалістичні уявлення, які не могли підготувати більшість людей до того, що з ними трапилося під час перерозподілу власності.

Можна сказати, що наше населення в кінці перебудови хотіло якогось гібриду з позитивними якостями як соціалізму, так і капіталізму. Люди хотіли поліпшити своє матеріальне становище і не втратити звичних соціальних гарантій; прагнули до вільного прояву економічної ініціативи і бажали розподілу, який би здійснювався у відповідності до кількості та якості праці.

Говорячи про поведінку людей в поворотний момент історії, слід брати до уваги рівень їх знань про різні форми власності.

Таблиця 5.2.1.2

Оцінка мешканцями м. Луганська рівня своїх знань про різні форми власності. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Форми власності	Повна обізнаність	Часткова обізнаність	Недостатня обізнаність	Складно відповісти
1.	Державна	45,8	26,5	21,9	5,8
2.	Орендна	17,3	32,0	37,1	13,6
3.	Акціонерна	8,6	22,3	53,9	15,2
4.	Кооперативна	16,5	31,2	37,5	14,8
5.	Спільна з інофірмами	8,4	20,1	56,9	14,6
6.	Приватна	25,0	25,1	36,8	13,1

У м. Луганську перед респондентами ставилося питання про те, які форми власності та їх співвідношення є оптимальним для міста. Модю (39,6%) було висловлювання про рівність усіх форм власності. За домінування державної власності висловилися 20,1% опитаних, а 17% віддавали переваги колективній власності. Тільки 8,3% опитаних вважали доцільним домінування приватної власності. Ще для 7,8% респондентів перспективною уявлялося поява спільної з інофірмами форми власності. Решта (7,8%) з відповіддю не визначилися. Отже, луганчани в своїй більшості не виходили за межі «соціалістичного вибору».

При цьому реальними власниками вони себе не відчували. За даними загально обласного дослідження 3,4%, а міського 2,9% респондентів дали відповідь, що вони відчують себе власниками тих підприємств, на яких працювали. Не змогли визначитися з відповідями відповідно 2,1% та 1,3% опитаних. Решта респондентів заявили, що власниками себе не відчують. При цьому тільки 16,5% та 16% відповідно відповіли, що і не відчують в цьому потреби.

В ході обласного дослідження вивчалася думка членів профспілок про те, що означає бути власником. Респонденти могли обрати декілька варіантів відповідей і тому сума в наведених далі цифрах більше 100%. Серед опитаних 40,5% вважали, що серед функцій власника найважливішою є участь в розподілі доходів. Далі відповіді розподілялися таким чином: право розпоряджатися виробленою продукцією – 35,5%; право на володіння частиною власності – 32,9%; право брати участь в плануванні роботи підприємства – 25,4%; право

контролю над адміністрацією – 24,2%; право вільно розпоряджатися своїм робочим часом – 17,4%.

Концентрація уваги більшості опитаних на проблемах розподілу прибутку та виробленої продукції, мабуть, можна вважати інверсією того стану, про який В. Пилипенко писав: «Вихідним для традиційної вітчизняної трудової етики стало становище відчуження трудівника від результатів праці, що призвело до втрати ним господарчої мотивації та самоцінності праці»[307]¹.

Разом з тим інверсія понять зовсім не означає реальної зміни ситуації. В ході загальнообласного опитування членів профспілок респонденти повинні були відповісти, якої форми власності вони бажають для підприємства, на якому працюють. Відповіді розподілилися наступним чином: державна – 26,5%; орендна – 16,6%; спільна з інофірмами – 13,8%; кооперативна – 8,2%; приватна – 7,2%. Показово, що 27,2% респондентів вагалися з відповіддю.

Вже в цей час нами був зафіксований феномен масової свідомості, який став характерним на весь період суспільної кризи. Люди в своїй масі почали дуже критично оцінювати сьогоднішня, а в майбутньому почали бачити джерело тривоги та невпевненості. Потім до цього додалася ідеалізація минулого.

Таблиця 5.2.1.3.

Оцінка мешканцями м. Луганська свого матеріального становища в момент опитування та в можливому майбутньому. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Оцінки	Зараз	В можливому майбутньому
1.	Відмінне (ні в чому собі не відмовляємо)	1,9	3,7
2.	Добре (живемо не гірше інших, маємо заощадження)	16,0	8,2
3.	Задовільне (маємо необхідне)	44,3	13,4
4.	Погано (ледве дотягуємо від зарплати до зарплати)	30,5	23,2
5.	Дуже погано (знаходимося за межею бідності)	5,4	16,0
6.	Складно відповісти	1,9	35,5

¹ [307] Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). –К.: Наукова думка, 1993. – С. 17.

Розглядаючи ці данні з більш ніж десятирічної відстані можна зробити два висновки. Перший полягає в тому, що значній частині трудящих Радянського Союзу було, що втрачати. Соціалізм дав значній їх частині відчуття певного благополуччя. Воно не було всезагальним. Цього відчуття як раз і були позбавлені найбільш перспективні з точки зору постіндустріального розвитку суспільні прошарки. Тому перманентним було відчуття соціальної несправедливості. Але це не суперечить факту, що у випадку нашої трансформації реально програли саме представники праці та культури, тобто головні творці суспільного багатства.

Друге. В такому старопромисловому регіоні як Донбас трудящі фактично на 100% залежали від одного джерела доходів, а саме від зарплати. Це робило їх становище в епоху перемін надзвичайно нестійким. Вони не могли не відчувати значних ускладнень при адаптації до ринкових умов.

Наші респонденти в 1991 р. демонстрували неготовність до міжпрофесійної та територіальної мобільності, пов'язаної з можливим безробіттям. Так, в загальнообласному дослідженні ставилися питання про різні аспекти сприйняття загрози безробіття. По-перше, ставилося питання про можливість закриття підприємства, на якому працювали опитані. Тільки 15,5% респондентів вважали можливим закриття свого підприємства, а 31,7% вважали, що хоча це і не виключено, але все ж малоймовірно. Взагалі виключали таку можливість 33,5%. Решта не могла визначитися з відповіддю (19,3%).

Більші побоювання викликали можливі скорочення персоналу: 25,3% вважали, що на їх підприємстві можуть скоротити багатьох; 41,4% думали, що скорочення будуть, але не масові. Тільки 11,5% сподівалось, що скорочень не буде взагалі. Складно було визначитися з відповіддю 21,8% опитаних.

Особисто для себе 35,9% респондентів вважали загрозу безробіття цілком реальною, але 26,6% - малоймовірною и 17,6% - нереальною. З відповіддю не визначилися 19,9% опитаних.

Побоювання скорочення штатів у наших респондентів була пов'язаною з оцінками інтенсивності праці. Свою працю як надзвичайно інтенсивну

оцінювали тільки 23,5% опитаних; 37,0% вважали, що працюють з середньою інтенсивністю. Ще 26,7% свідчили, що на їх підприємствах періоди дуже інтенсивної праці чергуються з тривалими простоями. Тільки 4,2% зізналися, що на роботі взагалі не перевантажені і мають багато вільного часу. Ухилилися від відповіді 8,6% респондентів.

Варто подивитися на сценарії, які були присутніми в масовій свідомості членів профспілок, на випадок закриття підприємств. Серед опитаних 33,2% були впевненими, що знайдуть іншу роботу за своїм фахом; 15,3% висловлювали згоду на перекваліфікацію; 13,3% збиралися страйкувати (після закриття підприємства!) та вимагати допомоги від влади; 9,4% сподівалися знайти роботу в кооперативах; 8,4% думали зайнятися індивідуальною трудовою діяльністю; 4,2% збиралися займатися бізнесом, а 1,5% хотіли виступити співзасновниками колективних підприємств. Решта (15,8%) від відповіді ухилилася. Отже, індивідуалізм почав перетворюватися на провідну модель адаптивної поведінки в умовах суспільної трансформації.

Незадовільна адаптація до умов, що різко змінювалися, вела до того, що більшість населення почала ідеалізувати навіть своє недавнє минуле.

Таблиця 5.2.1.4

Оцінка населенням Луганської області свого матеріального становища в 1992 р. (№=966. В % від кількості опитаних)

№ п/п	Оцінки	До підвищення цін	Зараз	У можливому майбутньому
1.	Відмінне (всього з надлишком)	6,6	1,5	2,8
2.	Добре (всього вистачає)	40,8	10,5	5,0
3.	Задовільне (зводимо кінці з кінцями)	40,1	36,7	6,9
4.	Погано (часто не дотягуємо від зарплати до зарплати)	9,5	34,6	11,2
5.	Катастрофічно (так жити неможливо)	1,4	15,3	23,7
6.	Складно відповісти	1,6	1,4	50,4

Сплеск надій на покращення свого матеріального становища, викликаний перебудовою, а потім і проголошенням незалежності України, змінився гірким

розчаруванням. Щоб проілюструвати це в табличній формі порівняємо дані листопада 1991 р. (№=584) та серпня 1993 р. (№=1021). Перше опитування проводилося в м. Луганську, друге мало загальнообласний характер.

Таблиця 5.2.1.5

Очікувані зміни в матеріальному становищі в наступному році. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Прогноз	1991 р.	1993 р.
1.	Покращення	43	7
2.	Без змін	23	17
3.	Погіршення	12	39
4.	Складно сказати	22	37

Періоди, коли більшість населення відчуває ускладнення з адаптацією до нових умов, дають багату інформацію про мережі солідарності в суспільстві, в межах яких відбувається накопичення соціального капіталу, необхідного для того, аби впоратися з ситуацією. Згідно з нашими дослідженнями уже в 1992 р. всезагальним стало відчуття, що самим важко впоратися зі становищем, яке склалося. За результатами загальнообласного опитування 1992 р. 75,5% респондентів вважали, що їх родини потребують соціального захисту. Тільки 9,8% дали негативну відповідь на це запитання, а ще 14,5% від відповіді ухилилися.

Дуже важливою для подальших висновків є інформація про мережу взаємодопомоги в нашому суспільстві. Вперше така інформація була отримана в дослідженні 1992 р.

Таблиця 5.2.1.6

Реальне отримання матеріальної допомоги та надії на її отримання в подальшому. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Хто надає допомогу	«Отримую зараз»	«Сподіваюсь отримати в майбутньому»
1.	Члени родини	25,7	16,7
2.	Інша рідня	19,3	14,5
3.	Українська держава	15,2	19,9
4.	Друзі	4,6	4,4
5.	Трудовий колектив	4,6	3,5

№ п/п	Хто надає допомогу	«Отримую зараз»	«Сподіваюсь отримати в майбутньому»
6.	Сусіди	2,1	0,6
7.	Профспілки	2,0	4,0
8.	Благодійні фонди	0,4	4,0
9.	Представники своєї нації	0,4	1,5
10.	Церква	0,4	1,0
11.	Політичні партії	0,4	0,4
12.	Підприємці	0,2	1,0
13.	Спілка захисту прав споживачів	0,1	1,1
14.	Світове співтовариство	0,1	0,7
15.	Не отримую ні від кого, хоча допомоги потребую	6,7	9,6
16.	Сподіваюся тільки на себе	36,5	27,4

Ці дані свідчать про те, що головні мережі солідарності в нашому суспільстві співпадали з кровноспорідненими зв'язками. Саме тут в період кризи накопичувався соціальний капітал, необхідний для виживання населення.

Фамілізм як феномен культури ріднить наше населення з населенням Італії. В кризовий період його соціальні наслідки були визначальними для самоорганізації як народних мас, так і елітних груп. В першому випадку породжувалися змушена трудова мобільність, сімейний бізнес, розвиток культури злиденності. В другому випадку це вело до формування клієнтельних структур, які в нашій країні отримали неадекватну назву кланів.

Самоорганізація елітних груп призвела до того, що економічний та політичний простір України почав сприйматися як результат угоди між патронами клієнтельних груп. Це провокувало волонтаристський підхід до цього простору. Схильність до насильства серед елітних груп походить саме з цього джерела.

Значна герметичність фамілістських та клієнтельних структур стала однією з головних перепон на шляху до становлення громадянського суспільства в нашій країні.

5.2.2. Приватизація, вільна економічна зона та розвиток підприємництва

Суто індивідуалістичний спосіб адаптації, орієнтація на малі групи як на центр ціннісного світу не сприяли виробленню чітких уявлень у більшості населення нашого регіону по більшості головних процесів суспільних змін. Можна сказати, що по ключовим питанням соціально-економічного життя громадська думка у строгому розумінні не склалася [104, 19 - 27]¹.

Спочатку спираючись на результати опитування дорослих мешканців м. Луганська (№=634) в листопаді 1993 р. охарактеризую ставлення населення до приватизації. В ході цього дослідження також окремо опитувалися працівники приватних фірм (№=198) [184]².

Відомо, що на початковому етапі приватизації важливу роль відігравали західні консультанти з Міжнародної фінансової корпорації (МФК). Вони проводили в життя ідеї про те, що мала приватизація повинна відбуватися на аукціонах. Це повинно забезпечити конкуренцію, справедливість і гласність. Ставлення мешканців Луганська до різних форм приватизації було дещо іншим.

Таблиця 5.2.2.1.

Ставлення мешканців Луганська до різних форм малої приватизації. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Форми приватизації	Справедливо	Ефективно
1.	Викуп трудовим колективом	47	48
2.	Продаж за конкурсом	8	6
3.	Продаж на аукціоні	11	11
4.	Складно відповісти	34	35

Більшість опитаних луганчан не вважали справедливим, коли в ході приватизації все вирішують гроші. Тому серед опитаних достатньо розповсюдженою була точка зору про те, що в процесі приватизації певні соціальні групи повинні мати привілеї.

¹ [104] Горшков М. К. Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ). – М.: РОССПЭН, 2000. – с. 19 – 27.

² [184] Кононов И. Ф. Приватизация в зеркале массового сознания // Экономика Украины. – 1994. – № 10. – С. 84 – 87.

Таблиця 5.2.2.2.

Ставлення до привілеїв в процесі приватизації. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Позиції	Населення в цілому	Зайняті в підприємницьких структурах
1.	Повинні бути	61	56
2.	Не повинно бути	27	40
3.	Складно відповісти	12	4

Погляди населення з приводу того, кому треба надати привілеї розподілилися наступним чином: 33% респондентів вважали, що вони мусять належати трудовим колективам; 18% – пенсіонерам, дітям та інвалідам; 4% – українським підприємцям; по 2% – іноземному капіталу та першим керівникам підприємств. Що приватизуються. Серед працівників підприємницьких структур розподіл відповідей був дещо іншим: 28% були готові надати привілеї трудовим колективам; 12% – пенсіонерам, дітям та інвалідам; 11% – українським підприємцям; 4% – іноземному капіталу та 2% – першим керівникам. Отже, в обох вибіркових сукупностях зафіксовано прояв спільних тенденцій, а відмінності між ними обумовлені ситуаційними обставинами.

Серед опитаних мешканців Луганська 76% вважали, що будь-який громадянин України повинен мати право вкласти свій приватизаційний сертифікат в будь-якому її регіоні (серед зайнятих на підприємницьких структурах – 80%). Відповідно по 10% вважали, що це несправедливо, а 14% та 10% з відповіддю не визначилися.

Правда, приватизація не породила у значних мас населення сильних стимулів до соціальної активності, що видно і з наступної таблиці.

Таблиця 5.2.2.3.**Приватизація та надії на покращення свого матеріального становища.
(В % від кількості опитаних)**

№ п/п	Оцінки	Населення в цілому	Зайняті в підприємницьких структурах
1.	Значно покращиться	3	16
2.	Незначно покращиться	10	21
3.	Не зміниться	25	26
4.	Незначно погіршиться	5	6
5.	Значно погіршиться	14	7
6.	Складно відповісти	42	24

У порівнянні з листопадом 1991 р. в листопаді 1993 р. змінилися уявлення населення про свою соціальну роль після приватизації. Якщо в 1991 р. 41% опитаних висловлювали бажання займатися підприємницькою діяльністю, то в 1993 р. – вже тільки 7%.

Здійснення приватизації не викликало у населення і підвищеного оптимізму щодо майбутнього країни.

Таблиця 5.2.2.4.**Можливе становище України після завершення приватизації. (В % від кількості опитаних)**

№ п/п	Оцінки	Населення в цілому	Зайняті в підприємницьких структурах
1.	Ввійде в число розвинутих країн	10	26
2.	Становище не зміниться	22	30
3.	Перетвориться у відсталу країну	18	15
4.	Складно відповісти	50	29

Отже, населення і не протестувало проти проведення приватизації, але і не відчувало ентузіазму з її приводу. Відволікаючись від кримінального аспекту проблеми, слід сказати, що це було серйозним симптомом. Народні маси і елітні групи починали жити паралельним життям.

Не сформованість громадської думки по найважливішим питанням суспільного життя позбавляло народні маси можливості виступати суб'єктом суспільної дії. Це відкривало шлях для соціальних експериментів з боку елітних груп. Наприклад, серед регіональних еліт Донбасу на початку 1990-х років стала

популярною ідея вільної економічної зони (ВЕЗ). В травні 1993 г. в Луганську було проведено опитування з приводу ставлення до цієї ідеї (№=610) [183]¹. Серед опитаних по 29% заявили, що вони цілком її підтримують, або скоріше підтримують. Байдуже до цієї ідеї ставилися або вагалися з відповіддю по 13%. Скоріше негативно ставилися до цього 11%, а 6% були категорично проти.

Баланс очікувань, пов'язаний зі створенням ВЕЗ показує, що населення не дуже добре розуміло сутність самої пропозиції.

Таблиця 5.2.2.5.

**Очікування жителів м. Луганська, пов'язані з можливістю створення ВЕЗ.
(В % від кількості опитаних)**

№ п/п	Очікування	Виправдається	Не виправдається	Вагаюся з відповіддю
1.	Приплив нових технологій	65	12	23
2.	Збільшення виробництва товарів	64	16	20
3.	Приплив іноземних капіталів	58	16	26
4.	Зміцнення зв'язків з країнами СНД	58	20	22
5.	Можливість для всіх більше заробляти	55	21	24
6.	Збереження культурної специфіки області	52	17	31
7.	Зростання цін	50	26	23
8.	Зростання безробіття	47	29	24
9.	Розкрадання ресурсів іноземцями	45	26	29
10.	Зростання злочинності	43	26	31
11.	Посилення експлуатації трудящих	41	32	27
12.	Наведення порядку	38	34	28
13.	Погіршення життя більшості	35	40	29
14.	Послаблення зв'язків з Україною	29	51	20

¹ [183] Кононов І. Ф. Вільна економічна зона: як розуміє населення її призначення? // Економіка України. – 1993. – №10. – С. 91 – 92.

ВЕЗ створюються для залучення іноземних інвестицій. Однак серед наших респондентів лише 18% були впевнені, що функціонування подібної зони буде вигідним для іноземних підприємців. Переважали інші відповіді: це буде вигідно для всього населення (38%), місцевих підприємців (31%), представників місцевої влади і управління (23%). Впевненість у вигідності цього проекту для кваліфікованих робітників висловили 18%, а 13% з відповіддю не визначилися.

На запитання про те, на співробітництво з якими країнами повинна бути зорієнтована ВЕЗ, 80% вказали на Росію. Це відповідало очікуванням, орієнтованим на зону прикордонного співробітництва. В цілому ж на ідею ВЕЗ населення переносило інші (і дуже різноманітні!) уявлення та експектації: загальні уявлення про цілі ринкових перетворень, незадоволення з приводу розвитку традиційно тісних зв'язків з Росією та ін. Але це давало можливості для маніпулювання масовою свідомістю народу з боку елітних груп.

Достатньо суперечливим було ставлення населення до такого нового для нашого суспільства інституту як підприємництво. Про це дають уявлення результату опитування персоналу приватних підприємств Луганщини (№=233), яке проводилося в січні – лютому 1995 р. в межах дослідницької програми «Фактори, що сприяють і заважають розвитку приватного підприємництва в Луганській області» [185]¹.

В ході опитування перед респондентами ставилося питання про те, як населення ставиться до структур, в яких вони працюють. Більшість опитаних (54,5%) вважали, що населення до підприємницьких структур ставиться негативно. Правда тих, хто був переконаний в «надзвичайно негативному» ставленні була меншість (9%), а решта (45,5%) віддали перевагу більш поміркованому варіанту – «переважно негативно». Про те, що населення переважно ставиться до приватного бізнесу байдуже, висловилися 23,9% опитаних. Варіанту «в цілому позитивно» віддали перевагу 18% респондентів, а

¹ [185] Кононов И. Ф., Адаменко Е. В., Ваховский Л. Ц., Панченко Л. Ф. Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса. – Луганск: Издательство Восточноукраинского университета, 1995.

варіанту «цілком позитивно» - тільки 0,4%. Не змогли визначитися з відповіддю 4,8% опитаних.

Разом з тим серед персоналу приватних підприємств переважала думка, що ставлення населення не дуже заважає розвитку бізнесу. Тільки 9,9% опитаних вважали, що настрої народу є негативним фактором, що впливає на розвиток приватного підприємництва (для порівняння наведу інші названі фактори негативного впливу: недосконале законодавство – 62,1%; політика держави – 33,2%; діяльність чиновників – 23,3%; злочинність – 18,5%).

В ході цього дослідження був отриманий цікавий колективний портрет підприємця, намальований колективними зусиллями персоналу приватних підприємств. Представимо цей портрет в табличній формі. Індекс контрастності (ІК) розраховано за формулою: $(x-y)/100$, де X – процент тих, хто вказали на якість, як на таку, що найбільш притаманна підприємцям, Y – процент тих, хто відмітили якість, як найменш притаманну цій групі. Діапазон ІК: (+1) – (-1). Знак «+» означає переважання відповідей, де вказувалося на наявність відповідної риси, «-» - переважання вказівок на відсутність риси.

Таблиця 5.2.2.6

Характеристика особистих якостей підприємців за відповідями персоналу приватних підприємств. (В % від кількості тих, хто відповіли. ІК: =1 - -1)

№ п/п	Якості	Найбільш властиві	Найменш властиві	Індекс контрастності
1.	Чесність у веденні справ	31,7	45,9	-0,14
2.	Прагнення до легкої наживи	58,4	19,9	+0,38
3.	Патріотизм	21,7	50	-0,28
4.	Байдужість до державних та суспільних інтересів	43,4	23,3	+0,20
5.	Гуманізм	24,4	35,6	-0,11
6.	Безжальне, споживацьке ставлення до людей	37,6	25,3	+0,12
7.	Скромність	24	44,5	-0,21
8.	Хвалькуватість	35,3	26,7	+0,09
9.	Орієнтація на якісну роботу	42,1	22,5	+0,20
10.	Працелюбство	46,6	15,1	+0,32
11.	Ініціативність	53,4	8,9	+0,45

№ п/п	Якості	Найбільш властиві	Найменш властиві	Індекс контрастності
12.	Професійна компетентність	35,9	29,1	+0,08
13.	Підлість	28,1	30,1	-0,02
14.	Віра в Бога	24	30,1	-0,06
15.	Політична активність	25,8	30,1	-0,04
16.	Сильна воля	40,7	11,6	+0,29

Таким чином, підприємці тут змальовуються як рицарі початкового накопичення капіталу, для яких поки що невідомі докори совісті. Головними якостями цих людей бачаться ініціативність в ім'я егоїстичного прагнення до легкої наживи; вони здатні проявляти сильну волю, працелюбність і професійну компетентність, але байдужі до державних та суспільних інтересів, а до людей ставляться безжально споживацьки.

На питання про відносини між керівництвом та персоналом на їх підприємстві відповіді респондентів розподілилися наступним чином: відчуженість – 22,5%; дистанція та повага – 41,6%; співробітництво – 25,8%; складно сказати – 10,3%. Разом з тим, нами було зафіксовано, що таке становище задовольняє більшість опитаних співробітників приватних підприємств. Серед опитаних 57,7% відповіли, що на робочому місці вони відчувають себе переважно спокійно і діловито. Про відчуття радості на робочому місці повідомили 23,9% опитаних. Серед негативних емоцій називалися наступні: незадоволення та роздратування – 16,2%; страх – 5,9%; гнів, тупість та пригніченість – по 5%.

Таким чином, в перші роки суспільної трансформації більшість населення нашого регіону рухалася вперед з повернутою назад головою. Їх адаптація мала ситуаційний характер. Соціальний капітал накопичувався тільки в мережах, що поєднували людей, які добре знають один одного і бажано пов'язані родинними зв'язками. Все це робило наше населення радше об'єктом маніпуляцій з боку елітних груп, ніж суб'єктом історичної дії.

5.2.3. Політичні аспекти масової свідомості

В розвитку політичної свідомості мешканців нашого регіону можна виділити декілька етапів. Почнемо в останнього етапу перебудови. В Донбасі на масову політичну свідомість в цей час дуже вплинув шахтарський страйк 1989 р. Фактично саме під час цих подій без значного тиску з боку КПРС та держави, в умовах повної свободи слова могли формуватися суспільні опінії. Серед різновидів суспільних опіній самостійне значення набули такі феномени як рейтинги політичних організацій та політичних діячів. Вони почали діяти як важлива суспільна сила під час виборів. Крім того, саме в цей період суспільна думка почала вирізняти серед державних інститутів власне українські, покладаючи на них більші надії, ніж на інститути СРСР.

Під час вивчення суспільної думки членів профспілок в 1991 р. перед респондентами ставилося питання, на допомогу яких державних та громадських організацій вони покладаються при переході до ринку. Більшість опитаних (56%) відповіли, що вони розраховують лише на себе. Симптоматично, що серед державних органів на першому місці опинилася Верховна Рада УРСР (7%), а далі йшли місцеві ради та уряд СРСР (по 5%), Верховна Рада СРСР (2,5%).

На цей час припадає початковий етап становлення багатопартійної системи в нашій країні. Але ні КПРС, ні нові партії не ніжилися в променях позитивних суспільних експектації. КПРС практично повністю втратила свій авторитет (на неї готові були покластися 2% опитаних). На всі нові партії були звернені очікування 5% наших респондентів, а на неформальні рухи – 3%.

Офіційні профспілки викликали надію у 4% опитаних, нові синдикалістські утворення – у 11%, страйками – у 12%.

Мабуть можна сказати, що нігілістичне ставлення до політичних інститутів СРСР та і до нових, що тільки народжувалися, було обумовлене відчуттями значних мас народу, що керівництво країни виштовхує їх на шлях, який вони свідомо не обирали. При такому стані суспільна свідомість була приречена на постійні коливання. У цьому зв'язку достатньо пригадати два референдуми 1991 р.! На той час в суспільній свідомості збереглася одна константа – прагнення

матеріального добробуту. Це єдине, що робило соціальні атоми схожими, але не об'єднувало їх. Їх волі (голоси) механічно об'єднувалися під час голосувань, відкриваючи шлях найбільш вірогідним, хоча далеко не завжди найкращим рішенням. Прагматизм та гедонізм стали мотивами діяльності більшості людей, але вони відкрили шлях для відповідного життя небагатьом обраним.

Під час референдуму 1 грудня 1991 р. за підтвердження Акту проголошення незалежності України висловилося 83,86% виборців Луганської області, що взяли участь у голосуванні. Мотиви, якими керувалися люди, розкриває опитування жовтня 1991 р. в Луганській області. Тоді 64% респондентів відповіли, що підтримують незалежність України, сподіваючись на поліпшення або хоча б стабілізацію свого матеріального становища. Це не був суто донбаський феномен. В. Небоженко писав, що згідно з даними загальноукраїнського опитування 1991 р. 61,6% респондентів головним в діяльності української держави хотіли б бачити саме забезпечення матеріального благополуччя населення [275]¹.

На жаль, не національна ідея, а саме прагматичний інтерес сприяв тому, що населення нашого регіону почало переорієнтовуватися на українське поле політики. Найсильніше цьому сприяло розчарування здатністю вищих органів державної влади СРСР впоратися з проблемами країни. Саме в 1991 р. жителі нашого регіону почали виділяти українську політичну еліту з еліти загальносоюзної. Але парадокс полягав в тому, що рейтинги представників національної еліти в масі були досить низькими. В жовтні 1991 р. в м. Луганську рейтинги тодішньої політичної еліти, виміряні за 5-бальною шкалою, виглядали наступним чином: Б. Єльцин – 3,9; Л. Кравчук – 3,4; М. Горбачов – 3,1; В. Фокін – 2,2; Б. Олійник – 1,8; В. Гриньов – 1,8; С. Хмара – 1,8; І. Юхновський – 1,5; Л. Лук'яненко – 1,4; Д. Павличко – 1,4; І. Драч – 1,2; С. Гуренко – 0,8. Фактично регіон залишився без реальних авторитетів в політичній сфері.

¹ [275] Небоженко В. Про національно-державні пріоритети розвитку незалежної України: тенденції та протиріччя // Розбудова держави. – 1992. – № 2. – С. 13.

Українській еліті населення Донбасу адресувало очікування, які в кризовий період навряд чи можна вважати виправданими. Так, в майбутньому Президенті України люди хотіли бачити такий набір якостей: інтелект, культура, інтелігентність – 42%; здатність розуміти і враховувати в своїй діяльності думки та сподівання трудящих – 40%; простота та доступність – 33%; здатність до діалогу та компромісів – 32%. Досвід роботи на високих державних посадах вважали важливим 28% опитаних; принциповість та силу волі – 25%; здатність до нестандартних рішень – 23%; здатність приймати та проводити в життя непопулярні рішення – 12%. Отже, люди хотіли б народного президента, образ якого скроїли за зразками, засвоєними з радянської пропаганди. І це в умовах краху однієї держави і створення іншої, в умовах переходу від одного суспільного ладу до іншого!

Одночасно з незалежністю більшість луганчан хотіли збереження прозорих кордонів з колишніми республіками СРСР і перш за все з Росією (87%). До того ж тільки 16,4% опитаних були прибічниками думки, що Україна самостійно повинна вирішувати оборонні питання. Решта виступали за ті чи інші варіанти колективної оборони.

В цих характеристиках масової свідомості слід шукати пояснення і феномену Л. Кравчука. Те, що саме він стане Президентом стало зрозуміло вже восени 1991 р. В жовтні 1991 р. в м. Луганську за нього збиралися голосувати самі і агітувати за нього 41,4% опитаних, а 25,5% відповіли, що скоріше за все теж проголосували б за нього. Скоріше проти були налаштовані 16,4%, а твердо проти – 8,9% опитаних. Цікаво, що Л. Кравчук найбільшою популярністю користувався у жінок (47,2% - твердо за і 35,5% - скоріше за). Серед пенсіонерів його твердих прибічників було навіть 56%.

Другий етап розвитку масової політичної свідомості мешканців нашого регіону починається десь через півроку після проголошення незалежності України. В травні 1992 р. нами було зафіксовано, що населення серед провідних політичних факторів чітко виокремлює правлячу еліту України. При чому це відбулося на фоні різкого погіршення матеріального становища більшості громадян країни.

Тому ця більшість сприймала правлячі кола як головного винуватця своїх бід. У всякому випадку, 43,6% опитаних вважали, що головним фактором поглиблення економічної кризи є невірні дії Уряду України. Людей від цієї оцінки не могли відволікти навіть події навколо Чорноморського флоту. Уряд Росії були схильні звинувачувати у своїх бідах тільки 4,6% опитаних. З цього моменту спостерігається криза у стосунках народу та влади, який є вираженням кризи одного з головних аспектів легітимності влади, адже народ відразу після проголошення незалежності України перестав сприймати українську політичну еліту як групу, що виражає на політичному рівні його інтереси.

З цього часу перманентною стала недовіра до вищих органів влади в країні, а також до політичних партій. Недовіра стала характеризувати стосунки населення не тільки до правлячої еліти, але і до всіх груп контр еліти.

В цей період чітко позначилися зони конфлікту між владою та народом. Перше, це – зубожіння більшості населення і стрімке збагачення незначної частини. Друге, незадоволення культурною і особливо мовною політикою центральної влади. Третє, незадоволення стосунками з Росією. Досить популярною стала в нашому регіоні ідея подвійного громадянства, на користь якої висловилися 68% опитаних. Проти цієї ідеї висловилися 21% респондентів, а решта вагалася з відповіддю.

Третій етап розвитку політичної свідомості нашої регіональної спільноти можна датувати профспілковим страйком червня 1993 р. В акціях протесту знайшла відкрите вираження криза у стосунках між правлячою елітою України та народними масами. Під час загальнообласного опитування серпня 1993 р. 45% респондентів не могли назвати будь-яких позитивних зрушень в житті нашої країни за роки незалежності. Ті ж, хто такі зрушення помітили, вказували на релігійне життя (33%), свободу слова (19%), успіхи зовнішньої політики (9%).

Розчарування підсумками дворічного незалежного розвитку вилилося в тотальну недовіру до всіх владних структур. Якщо б референдум, що було заплановано на 26 вересня 1993 р., відбувся б, то він мав би руйнівні наслідки для української державності. Адже довіру Верховній Раді мали намір висловити

тільки 12%, а Президенту – 16% опитаних. Недовіру б Верховній Раді висловили 72%, а Л. Кравчуку – 70% опитаних.

У зв'язку з настроями розчарування посилилися прагнення до зміцнення стосунків в рамках СНД, перш за все до союзу з Росією. Тоді 58% опитаних назвали розпад СРСР головною причиною поглиблення кризи, а 45% прямо висловилися за поновлення Радянського Союзу. Серед респондентів 40% висловилися за перетворення СНД на економічний, політичний і військовий союз. Тільки 6% опитаних висловилися за вихід України з складу цієї організації.

Одночасно з цим в політичній свідомості мешканців Донбасу починається лівий поворот, який свідчить про маятникоподібні коливання масових настроїв під час суспільної кризи. Якщо б вибори в парламент в той час відбувалися на пропорційній основі, то 17% респондентів проголосували б за в той час незареєстровану Комуністичну партію, а 7% - за Соціалістичну партію. Симпатії до інших партій розподілилися наступним чином: Демократична партія та Партія праці – по 5%; Народний Рух, Партія демократичного відродження України та Партія зелених – по 3%; УРП та соціал-демократи – по 2%; Ліберальна партія – 1%. Решта партій сукупно набирали 2% симпатиків.

Слід сказати, що наведені дані свідчать не тільки про лівий поворот, який потім могутньо підтвердився і вичерпав себе тільки під час виборів 2002 р., але і про недовіру до інституту політичних партій. Помітно й те, що значна частина опитаних приховувала свої політичні симпатії.

В 1993 р. стала помітною ще одна тенденція, притаманна політичній свідомості мешканців нашого регіону. Симпатії населення концентрувалися на одному лідері, який займав/претендував зайняти найвищий пост в державі. Але від політичних симпатій до політичної ненависті завжди був лише один крок. Вже в серпні 1993 р. стало помітним зростання рейтингу Л. Кучми. В той час твердий намір голосувати за нього мали 21% респондентів. За Л. Кравчука були готові проголосувати 11%, за В. Гриньова – 8%, за В. Чорновола – 3% опитаних. Але 44% респондентів заявили, що вони з своїм вибором не визначилися.

В червні 1994 р. (№=962) рейтинг претендентів на пост Президента України мав наступний вигляд: Л. Кучма – 35,8%; О. Мороз – 18,8%; В. Лановий – 5,4%; Л. Кравчук – 4,7%; І. Плющ – 3%; В. Бабич – 1,9%; П. Таланчук – 0,9%. Складно було визначитися 19% опитаних, а про бажання проголосувати проти всіх заявили 9,8% респондентів.

Під час опитування 1994 р. були отримані красномовні дані, які свідчать про високий рівень відчуження влади від народу. Під час опитування минуло всього декілька місяців від останніх парламентських виборів, але на запитання «Чи задоволені Ви діяльністю обраного від Вашого округу депутата Верховної ради України?» був зафіксований наступний розподіл відповідей: складно сказати – 40,1%; скоріше ні, ніж так – 20,8%; ні – 20,2%; скоріше так, ніж ні – 13,1%; так – 5,8%. Стан відчуження влади та народу, стан постійного незадоволення діяльністю влади на довгі роки став перманентним для нашого регіону. Фактично, він тривав всі роки правління Л. Кучми. Але парадоксальним було те, що під час президентських виборів 2004 р. населення Донбасу майже одноставно підтримало В. Януковича, який збирався продовжувати справу попереднього Президента. Здається, цей феномен можна зрозуміти, тільки взявши до уваги культурні особливості регіону та його позиціонування в просторі України.

5.2.4. Проблема бажаного суспільно-політичного ладу

Експектації суспільних акторів є обов'язковим моментом суспільної структури. Поведінка адресатів та адресантів цих очікувань знаходиться під взаємним впливом. Впливають вони і на сферу життєвих смислів, яка є найбільш глибокою основою всіх людських мотивів.

Очікування людей спрямовуються не тільки на окремі дії, але й на ті характеристики соціальної цілісності, які визначаються за допомогою терміну «суспільний лад». Незважаючи на спроби пребудовчих публіцистів в душі антиесенціалізму переконати читачів в беззмістовності самого цього поняття, населення від нього не відмовилося. Поняття соціалізму та капіталізму

залишалися для нього знаряддями розуміння емпіричної дійсності. Про це свідчать результати трьох опитувань 1993, 1994 рр. та 2004 р.

Таблиця 5.2.4.1.

Уявлення жителів Луганської області про бажаний в Україні суспільний лад. (В % від кількості опитаних)

№ п/п	Моделі суспільного ладу	м. Луганськ 1993 р. №=634	Луганська обл. 1994 р. №=962	Луганська обл. 2004 г. №=1220
1.	Як в колишньому СРСР	24	24,5	31,3
2.	Демократичний соціалізм	8	13,9	18,5
3.	Як в Китаї	1	1,7	3,0
4.	Як в США	12	9,1	4,4
5.	Як в Швеції	18	19,2	12,1
6.	Як в ФРН	6	5,6	6,3
7.	Як в Індії чи Бразилії	0	0,3	0,2
8.	«Третій шлях» між капіталізмом та соціалізмом	4	2,8	4,8
9.	Для мене це байдуже	7	2,8	3,0
10.	Складно відповісти	20	13,8	16,4

Помітно, що в суспільній свідомості мешканців Луганщини набуло стабільності зіткнення просоціалістичних та прокапіталістичних позицій. Цей феномен мав яскраво виражену територіальну специфіку. Прибічників капіталістичного шляху було більше серед жителів великих міст, а прибічники соціалізму переважали серед жителів сіл та робітничих селищ. Це пов'язано з розшаруванням соціального простору регіону за характером та розміром поселень. Найбільш успішною була адаптація до нових умов найбільш диверсифікованого міста області – обласного центру. Значно гірше адаптувалися шахтарські міста і особливо моновиробничі шахтарські селища. Не була успішною адаптація сільських поселень. Отже, в межах області склалося декілька світів з відмінною повсякденністю.

Необхідно обговорити феномен відносної популярності шведської моделі суспільного розвитку. Мабуть він пов'язаний з пошуком населенням суспільного ладу, де більшість була б соціально захищеною. Такі риси, пов'язані з культурними орієнтаціями населення, як фамілізм та сподівання на соціальну роль держави не слід зводити до феномену патерналізму. По-перше, бажання того, щоб держава виконувала більше соціальних функцій було цілком законним. По-друге, риси культури не варто оцінювати як погані чи гарні. Їх просто слід брати до уваги в державному будівництві та в організаційному менеджменті. Тому неможна просто переносити організаційні форми з однієї культури в іншу. Завжди потрібна культурна адаптація і власна культурна творчість. До того ж в різні часи риси різних культур виявлялися більш відповідними вимогам світового розвитку. Скажімо, на початковій стадії капіталізму йому відповідали протестантська етика, а на стадії панування ТНК виявилася відповідною конфуціанська етика.

У зв'язку з цим для України по багатьом параметрам може бути корисним досвід Японії. Він показує, що ніякими зовнішніми впливами культуру радикально, тим більше за короткий час, змінити не вдасться. П. Бергер, який спеціально вивчав це питання, пише, що вплив на японську культуру західної був дуже суперечливим. Але в будь-якому випадку він не змінив її глибинних кодів. У всякому випадку в 1970-ті рр. соціологи в порівнянні з 1950-ми рр. фіксували навіть посилення традиційного комуналізму. Так, відповідаючи на запитання «Чи необхідно діяти у відповідності до звичаю, чи можна чинити, як вважаєш вірним?» в 1953 р. 35% японців висловилися за перший варіант, а в 1978 р. цей варіант обрали 42% опитаних [40]¹.

У зв'язку з цим важливу інформацію дають відповіді наших респондентів про поєднання форм власності, яке вони вважають найбільш перспективним для України.

¹ [40] Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – С. 216.

Таблиця 5.2.4.2.

Розподіл відповідей на запитання «Існування яких форм власності чи їх поєднання уявляється для Вас найкращим для розвитку України?»(В % від кількості опитаних)

№ п/п	Форми власності	м. Луганськ 1993 р. №=634	Антрацитівський р-н 1994 р. №=475	Луганська обл. 1994 р. №=962
1.	Повне панування державної власності	12	27	16,9
2.	Повне панування капіталістичної приватної власності	7	2	5,7
3.	Повне панування власності трудових колективів	8	12	6,7
4.	Поєднання капіталістичної приватної власності з державною	17	8	23,9
5.	Поєднання власності трудових колективів з державною	19	23	22,4
6.	Поєднання власності трудових колективів з приватною капіталістичною	9	5	9,8
7.	Інше	0	3	2,6
8.	Складно відповісти	28	20	12

Можна зробити висновок, що наші респонденти частіше за все обирали ті варіанти, де присутня державна власність. Мабуть, саме з нею вони пов'язували надії на стабільність та справедливість. Це зовсім не результат раціонального вибору, а наслідок культурних орієнтацій. В чому вони полягають спробуємо більш детально розібратися далі.

5.3. Культурні орієнтації та здатність до самоорганізації

В цьому підрозділі ми розглянемо результати вивчення ситуації в шахтарських містах та селищах Луганської області, яка склалася в ході реструктуризації вугільної промисловості. Внаслідок закриття шахт громади цих міст зіткнулися з гострими кризовими явищами в той час, як країна в цілому поступово долала системну кризу. Наше дослідження проводилося протягом 2001 р. Воно було спрямоване на з'ясування форм самоорганізації населення шахтарських населених пунктів в цих умовах. Ми вже в гіпотезі цього дослідження закладали вплив на поведінку людей культурних патернів.

Зупинимось на даних, отриманих в ході фокусованих групових інтерв'ю (ФГІ) та в ході масового опитування. Щоб відокремити проблеми шахтарських населених пунктів від проблем решти поселень нашого регіону ми провели також фокус-групу в м. Старобільську. В подальшому викладі будемо використовувати і її результати.

5.3.1. Самоопис міських жителів Луганщини

(за результатами фокусованих групових інтерв'ю)

Щоб вивчати соціальну реальність соціолог має мислити про неї в категоріях змінних. При проведенні ФГІ ми орієнтувалися на гіпотезу, за якою суспільні зміни розглядаються як незалежна змінна, а реакція людей на них – як змінна залежна. Проте незалежна і залежна змінні опосередковуються проміжною змінною, якою виступає культурна система. Отже й реакції соціальних суб'єктів варто розглядати не в дусі біхевіоризму, а в перспективі соціального конструювання реальності з опорою на культурні патерни.

Попри видиму простоту наведеної гіпотези, вона має полемічний характер стосовно доволі популярних пояснень суспільних змін. По-перше, це стосується неонародницького пояснення того, що відбувається в суспільстві, яке фактично є лише постфактумною констатацією програшу народних мас. Цей підхід можна

проілюструвати висловлюванням С. Кара-Мурзи: «Те, що з нами зробили, називається нудним терміном: маніпуляція суспільною свідомістю» [167]¹.

Ця позиція не витримує найпростіших верифікаційних процедур. Достатньо тільки запитати: а що робили ми, коли з нами це витворяли? Навіть якщо визначити нашу позицію як недіяння, то й це вимагає пояснення. Адже ще Гегель писав: «Те, що вчиняє раб, є власне вчинення пана...»[86]².

Друге пояснення, проти якого спрямована наша гіпотеза, є досить розповсюдженим в Росії, але має своїх прибічників і в нашій країні. Належить воно А. Паршеву і може бути визначеним як варіант географічного детермінізму. Він пише: «Принципи укладу економіки у нашій країні мають враховувати особливості наших умов, а не горезвісний «менталітет» [300]³. З природних умов як найважливіший чинник А. Паршев вказує на середньорічну температуру в Росії (-5,5°C). Внаслідок цього росіянам для досягнення аналогічних результатів доводиться витратити енергії у 4 – 5 разів більше, ніж в інших країнах[300]⁴. Автор доходить висновку, що Росію, подібно до інших країн радянського блоку, занапащає саме входження в світову економіку, глобалізація. «Саме спроба Росії вийти на світові ринки товарів, капіталів і робочої сили зруйнувала нашу країну в 90-х роках ХХ століття, а соціалізм, ринок або капіталізм тут зовсім ні до чого, ці альтернативи – наша внутрішня справа» [300]⁵.

Попри внутрішній песимізм цієї концепції, що передбачає неминучу самоізоляцію Росії, попри часом епатажну форму висловлювання думок автором, сама ця концепція заслуговує на серйозне обговорення, яке ми почали в Першому розділі. Зараз же зазначимо, що А. Паршев замість незалежної змінної підставляє антицедентальну змінну, що вступає в дію задовго до незалежної змінної. І тільки виходячи з неї він дає пояснення практично всім суспільним

¹ [167] Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2000. – С. 7.

² [86] Гегель Г. В. Ф. Система наук. Ч.І.Феноменология духа // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. 4. – М.: Издательство социально-экономической литературы 1959. – С. 104.

³ [300] Паршев А. П. Почему Россия не Америка. Книга для тех, кто остается здесь. – М.: Крымский мост – 9Д, Форум, 2002. – С. 263.

⁴ [300] Там же. – С. 274.

⁵ [300] Там же.

феноменам, що опинилися в полі його уваги. Тож не дивно, що менталітет він називає горезвісним. Але ж росіяни пристосувалися до холодних просторів інакше, ніж ненці чи чукчі. Тому зняти проблему культурних детермінант неможливо й у загально цивілізаційному плані, не кажучи вже про сучасні суспільні перетворення.

Не спиняючись на стандартних процедурах проведення ФГП, ґрунтовно описаних в літературі [36; 125; 210; 211]¹, скажемо кілька слів про спосіб подачі в подальшому тексті отриманих даних. Перебіг ФГП фіксувався за допомогою відеокамери та диктофону. Потім запис було перетворено на транскрипт. Транскрипт – це не просте перекодування інформації. Його створення відкриває подальший шлях для аналізу результатів ФГП. Напрямок цього руху можна визначити в термінології П. Рікьора як рух від розуміння до інтерпретації. «Письмо є в цьому плані деяким значимим рубежем: завдяки письмовій фіксації сукупність знаків досягає того, що можна назвати семантичною автономією, тобто стає незалежною від оповідача, від слухачів, нарешті від конкретних умов продукування. Ставши автономним об'єктом, текст розташовується саме на стикові розуміння і пояснення, а не на лінії їх розмежування» [340]².

Таке озвніщення мовного потоку відкриває шлях до його аналізу через відкрите, осьове і вибіркоче кодування, котрі становлять послідовні стадії заглиблення в матеріал. На першому етапі складають загальний перелік вирізних тем, на другому – встановлюють вісь ключових категорій, а на третьому – «вибірково відшуковують підтеми або епізоди, що найяскравіше ілюструють основну тему, водночас здійснюється порівняння або протиставлення різних

¹ [36] Белановский С. А. Метод фокус-групп. – М.: Никколо – Медиа, 2001. [125] Дмитриева Е. В. Фокус-группы в маркетинге и социологии. – М.: Центр, 1998. [210] Куракина В. Фокусированные групповые интервью как метод сбора социологической информации // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 2. – С. 151 – 158. [211] Куракина В. Концепция вопроса в фокусированных интервью // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5 – 6. – С. 97 – 108.

² [340] Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: АО «КАМБ», Издательский центр «ACADEMIA», 1995. – С. 7 – 8.

уривків тексту» [352]¹. Далі наводяться результати саме останнього типу кодування.

Висловлювання респондентів за можливості наводяться без правки (тільки в перекладі з російської). Мовні характеристики суспільних суб'єктів не є нейтральними стосовно їх суспільних характеристик. Е. Бенвеніст колись висловився так: «Саме в мові і через мову індивід і суспільство взаємно детермінують одне одного» [39]².

Перша риса самоопису міськими жителями свого становища – це протиставлення верхів та низів суспільства, елітних груп і народних мас. Причому при такому дихотомічному розколі соціального світу саме верхи уявляються носіями активності. Схема ця є спільною для всіх городян Луганщини, але в шахтарських населених пунктах властиве їй протиставлення усвідомлюється з особливим драматизмом.

Найяскравіше це можна було спостерігати під час обговорення масового закриття шахт у Донбасі. Учасники фокус-груп (ФГ) у шахтарських населених пунктах продемонстрували, що їм відома офіційна точка зору на причини масового закриття шахт. Але ніхто з них не погодився з цією точкою зору. Радше вони були готові висловлювати незгоду навіть з економічними категоріями. *«Виходить, почали вважати, що шахти ці тепер нерентабельні. Хоча вони все життя... Вугільна промисловість вона взагалі нерентабельна»* (Л.А.С., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). *«Ну, це нам нав'язали таку думку – нерентабельність, це те саме... собівартість. А намагався її хтось зробити рентабельною? Ніхто ж її не намагався зробити рентабельною. От у чому фокус»* (В.В.В, сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). *«Закриті шахти, як вважали керівники цієї промисловості, були нерентабельними... І, очевидно, малий рівень фінансування цієї галузі саме й став причиною закриття шахт»* (Ч.Н.А., М. Краснодон, 22.02.2001 р.).

¹ [352] Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998. – С. 189.

² [39] Бенвенист Э. Общая лингвистика/Пер. с фр.. – М.: Прогресс 1974. – С. 27.

Питання про фінансування вугільної галузі, про капіталовкладення в її розвиток виводило учасників фокус-груп за часовий обрій сьогодення. Найпоінформованіші з-поміж них починали говорити, що чимало теперішніх проблем були закладені ще за часів СРСР. «... *Це пішло ще з 61-го року*» (Б.І.Т., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). «*Недостатнє фінансування склалося не зараз. Це 1970-ті, 1980-ті роки. Тому ще союзне Міністерство (вугільної промисловості – І. К.) менше уваги приділяло саме проблемам Донбасу*» (Т.Ю.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). «... *Шахти в технічному плані були відсталі, й в останні 15 – 20 років у їхній розвиток не вкладалися кошти. І, будемо говорити, працювали вони на знос*» (Д.М.В., м. Брянка, 03.03.2001 р.).

Такий поворот обговорення проблеми аж ніяк не приводив до згоди з офіційною точкою зору на проблему закриття шахт. Навпаки, дії нинішніх керівників виглядали як продовження хибної політики колишніх керівників вугільної галузі. До того ж на загальній громадській думці жителів шахтарських міст сфокусована не на минулому, нехай і не дуже далекому, а на теперішньому. Внаслідок тривалого життя за умов кризи у людей почалася ідеалізація цього минулого. Особливо це характерно для представників старших груп населення. Час соціалізму багатьом із них бачиться як час нормального життя. «*Працювали ми, годували родину. Все було гаразд. Не було злочинів такого як зараз. Працювали люди, були зайняті*» (С.Т.А., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). «*Я от із Татарстану. Тоді було все спільне. А тепер як? Коли ми були єдині, братська сім'я, працювали чесно, дружили. Я приходив у лікарню, все було благополучно. Прийшов, мене перевірили, на що хворий, як, що. Я цій лікарні дуже вдячний... Тож, напевно, наша братерська сім'я була сильною, міцною*» (Г.Р.Г., м. Горське, 03.03.2001 р.).

Жителі шахтарських населених пунктів почуваються відчужено від процесу прийняття рішень, які потім визначають їхнє життя. «...*Народ узагалі усунули. Адже ніхто не знає, звідки це йде*» (Ю.В.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). Це стосується не лише окремих громадян, але й органів місцевого самоврядування. Ось доволі типова відповідь депутата міської ради: «*Коли закривали шахту*

«Перемога», зібрали президію й заслуховували директора цієї шахти. І від компанії (УДКР – І. К.) представник був. Запросили представників профспілки від цієї шахти. Було рішення одностайне: не давати цю шахту на розграбування, не закривати її. Але ніхто нас не послухав. Ніхто не прислухався до депутатів, котрі терміново провели сесію й заборонили закривати шахту. По-перше розібрали залізничні колії. І начальник податкової інспекції усім кредиторам цієї шахти надіслав листи, що вже можна цю шахту хапати. Де ваше – там і хапайте. І її умить розібрали. Ми силкувалися, але нас просто проігнорували...Якщо в нас місцеві магнати цим займаються, то як ми можемо там чомусь протистояти? Ми – пішаки»(Ч. Л. С., м. Краснодон, 14.02.2001 р.).

Цей приклад – не виняток. Практично будь-яке закриття шахти здійснювалося так. *«Шахту спочатку закрили і знищили, а потім вже вимагали рішення селищної ради. Рішення на закриття шахти. А шахти вже немає» (М.Л.В., сел. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).*

Така практика породжує у населення шахтарських міст та селищ Донбасу відчуття сваволі. *«Держава не має чіткої політики в плані економічного і соціального розвитку... Нагорі, куди пальцем ткнули, та шахта потрапила під закриття» (Ф.А.І., м. Горське, 03.03.2001 р.). «Не було жодного стратегічного планування, зокрема й щодо вугільної галузі. А вона потребувала стратегічного планування. Коли Україна залишилася наодинці зі своїми проблемами шахтарських регіонів, не було чітко розробленої програми» (А.І.В., м. Брянка, 03.03.2001 р.).*

Утім, учасники ФГ говорили про відсутність не тільки стратегічного планування. *«...Закривали шахти, а теперішніх проектів закриття їх як таких не було» (Д.М.В., м. Брянка, 03.03.2001 р.). Були ж з точки зору наших респондентів чиновницькі запопадливість та своєкорисливість. «Кожен намагався показати у звітності: цю закрив, от цю закрив, от цю закрив» (Б.Н.В., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). «Комусь, мабуть, вигідно було закривати шахти? Правильно?» (І.С.Р., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). «...Тіньова економіка*

нагріла руку або руки на закритті шахт. Це моя особиста думка» (Н.А.В., м. Краснодар, 22.02.2001 р.).

У жителів шахтарських населених пунктів Луганщини накопичився великий досвід пережитих обманів з боку можновладців. Вони усвідомлюють, що неодноразово ставали об'єктами маніпуляції. *«Я вам розповім ситуацію, як було із шахтою «Перемога». Отже, гроші не заплатили шахтарям. Гроші за пророблені 5 місяців. І вони зібралися йти на Луганськ страйкувати. Уночі був дзвінок із Луганська. І наказали їм повернути людей і заплатити їм ці гроші. Їм заплатили гроші от із цієї компанії (УДКР – І.К.) і змусили підписати протокол, що вони згодні на закриття шахти. Зрозуміло?»* (Ч.Л.Є., м. Краснодар, 14.02.2001 р.). Іноді закриття шахт усвідомлюється не через категорію злого умислу, а через категорію помсти. От одна з розповідей. Що поєднує страйки з причинами закриття шахт. Стосується вона одного з колишніх керівників вугільної галузі. *«...Він одразу після того, як його зняли з роботи саме після цих страйків, пішов у міністерство. І звідти сказав: «Я Краснодар зрівняю з землею». І от це перше закриття шахти саме є відповіддю»* (Г.Н.Н., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

Мабуть, наведених висловлювань достатньо, щоб зробити певні узагальнення. Своє нинішнє становище народні маси шахтарського регіону описують у категоріях метанаративу жертви. Там, де є жертва, мають бути носії злої волі. Ці носії усвідомлюються у вигляді нечіткої множини – «вони». У принципі сюди потрапляють усі представники соціальних верхів. Ця схема заважає суб'єктам соціальних конфліктів чітко визначити один одного. Осмислення народними масами себе як жертви є способом зняти з себе відповідальність за все, що відбулося. Утім, таке самовиправдання здатне перетворити іншу сторону соціального конфлікту не просто на супротивника, а на ворога з усіма наслідками, що звідси випливають. Не випадково один з учасників ФГ узагальнив те, що сталося в його селищі, жорсткою стислою фразою: *«Німці у 43-му цього не зробили, а свої зробили»* (В.В.В., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

Вкорінення в суспільній свідомості мешканців нашого регіону метанаративу жертви – це конче тривожний симптом. Ця структура буде блокувати раціональний аналіз соціальної дійсності. Буде вона блокувати й механізми моральної відповідальності, що мають бути властивими всім соціальним суб'єктам. Поки ж вони радше налаштовані на обмін взаємними претензіями. Наведу два доволі типові висловлювання. Одне належить робітникові, інше – керівникові міського рівня. *«Витратили 15-17 років на розкриття положистих шарів, що розташовані у даний момент на горизонті, якщо я не помиляюся, 540 метрів... Вкласти, а потім закрити! <...>Я вважаю, що шахта «Донецька» була закрита справжнісіньким варварським чином стосовно робітників, людей, а якщо будемо говорити голосніше – народу. Це моє слово, це моя думка»* (М.А.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). У наступному висловлюванні мова йде про знаменитий шахтарський страйк 1989 р. та його наслідки для Донбасу. *«Лава, на відміну від інших місць докладання праці, не може бути зупинена: її одразу ж задавить гірським тиском. Тому лава має жувати, жувати і жувати. Жувати шахтарі не захотіли, Я не знаю точно, яких збитків зазнала тоді вугільна промисловість через те, що там були задавлені комплекси. Вони коштували тоді мільйони карбованців. На цьому самому страйку профспілки допомогли включити в заробітну плату час, який шахтар витрачає на ходіння від ствола до робочого місця й назад. І грошків цих вистачало, щоб сім'я сяк-так існувала. Тепер люди йшли в шахту не працювати, а йшли вже відпочивати. Відтоді й почалася загибель Донбасу. А ми писали гроші, зарплату. А її потрібно виробляти. Вугілля таке дороге нікому не потрібне»*(К.Ж.П., м. Брянка, 03.03.2001 р.).

Щоб правильно витлумачити висловлювання, зафіксовані під час ФГІ, слід зважати на високу міру причетності жителів нашого регіону до вугільної промисловості. Це зайвий раз підтверджує, що реструктуризація вугільної промисловості заторкує засади регіональної ідентичності. *«З цією шахтою у мене зрештою пов'язане все життя. Я живу в районі цієї шахти. У мене батько працював начальником дільниці, брат там само працював. І загалом, знаю долю*

цієї шахти. Проти закриття шахти були всі в Краснодоні» (Н.А.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). «Шахта справді була годувальницею для багатьох сімей» (П.С.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). «Я хочу сказати, що без шахти наше робоче місто Горськ жити й існувати не може» (Р.Н.М., м. Горське, 03.03.2001 р.) Часто для пересічних робітників є характерним сприйняття шахти не тільки в прагматичних, але і в естетичних категоріях. «Яка шахта! Сухі лави! Боже! Яке вугілля!» (К.Л.М., м. Краснодон, 22.02.2001 р.).

Варто спинитися на тій рисі суспільної свідомості жителів нашого регіону, яку ми вже назвали політичною далекозорістю. Відтворюючи дихотомічну схему поділу соціального світу на «ми» і «вони», люди не мають чіткого уявлення про механізми суспільних процесів, що болісно зачіпають їх своїми наслідками. ФГІ засвідчили, що жителі населених пунктів, у яких закриваються шахти, напрочуд погано поінформовані про діяльність УДКР. Часом навіть назви цієї компанії не знають. «Там є контора якась, що займається. Як же називається? З закриття шахт., Знаю, що закриття шахт, а як вона називається – не знаю» (М.Н.Є., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). Натомість під час проведення всіх ФГІ були зафіксовані висловлювання, що обвинувачують у варварському закритті шахт у Донбасі насамперед Міжнародний Валютний Фонд (МВФ). «Я вважаю, що це одна з умов Міжнародного Валютного Фонду – закриття шахт. І під диктовку Міжнародного Валютного Фонду ці шахти закривають. Це можна було бачити на прикладі шахти «Перемога». Її закрили. От. Там високоактивне вугілля. Там і устаткування було. Все, що потрібно було тільки для цієї шахти – тямущого керівника, який би вірив у цю шахту. Але усе вирішено заздалегідь» (Ч.Л.Н., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). «Під тиском Міжнародного Валютного Фонду і за його завданням, якщо не знищувати, то звести майже нанівець вугільну галузь України. Це та, що на противагу західноєвропейським вугільним регіонам» (Д.М.В., м. Брянка, 03.03.2001 р.). «І це не економічна проблема – це все чиста політика. І кому це потрібно? Це потрібно, у першу чергу, МВФ. От звідки йде. Що у нас в Україні тільки шахточку закрили? А заводи-гіганти, які закривають,

електростанції закривають, колгоспи закривають» (С.Ю.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

ФГІ, проведене в м. Старобільську, зафіксувало і подібність, і відмінності в осмисленні найрезонансніших суспільних зрушень. Одразу скажу, що розпал пристрастей тут був меншим, а довіра до керівників всіх рівнів – більшою. Проте спільним із жителями шахтарських населених пунктів було почуття втрати своєї суб'єктності у суспільних змінах. Це характерно навіть для тих, хто зі спрямованістю перетворень згоден. *«Але два роки тому було видано Указ Президента про прискорення реформування аграрного сектора. І цей Указ, може, й був добрим [тому], що він просто був необхідний. Бо оскільки розвалився Радянський Союз, виходить, уже почало розвалюватися усе. Тому, я вважаю, і був виданий цей Указ. Але... це ж десь нагорі, а не знизу. Мені здається, це моя думка, може, я й помиляюся, але слід було порадитися з тими людьми, котрі безпосередньо працюють на землі, як краще зробити? Чи то цих фермерів, чи то ще щось» (К.В.П., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.). «Була, справді була наша колективна безгосподарність. Реформи були потрібні, але в такому різкому контрасті, в якому вони пішли, я вважаю, що це просто шкідливо» (Д.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2001р.).*

Якщо в шахтарських населених пунктах жителі встигли розчаруватися як в ідеологічному обґрунтуванні перетворень у вугільній промисловості, так і в реальному перебігові їх, то для старобільчан властиве зіткнення між нормативними уявленнями про аграрну реформу і дійсністю, що склалася на селі. *«І я сиджу і думаю: без сумніву, в перспективі це дасть позитивний результат. Але зараз поки подальший хаос. Схопив землю той, у кого більше нахабності. <...>Кращі шматки порозхапали ті, хто був при владі. І техніку кращу схопили. А хто слабший... Залишилася бабка з цим городом. А й справді, що вона може зробити без техніки? Отже, хто забрав цю землю, той і оре. Хоча, коли слухаєш радіо, дивишся телевізор, що в багатьох уже зсуви є, тому перспектива за цим... А зараз ще цілковитий хаос» (Д.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.).*

Під час ФГІ в м. Старобільську також були зафіксовані висловлювання, що покладають провину за поразки українських реформ на МВФ. Більш того, деякі учасники ФГІ старшої генерації ототожнювали цю організацію разом зі Світовим Банком із головними суб'єктами, що стимулювали невдалі реформи. *«Я прожив у селі понад 30 років і знаю село дуже і дуже добре. І причина реформування села не в тому, що селяни мають потребу у цьому реформуванні, а цей наш уряд України уклав там якусь угоду з Міжнародним Валютним Фондом і зі Світовим Банком. І от ці особи, установи міжнародні, вони керують нашою державою сьогодні»* (К.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.).

У Старобільську була більш помітною розбіжність між віковими когортами при визначенні ставлення до приватної власності на землю. Порівняємо висловлювання спеціаліста та пенсіонера. *«Приватна власність на землю – це позитивне явище, але єдине, як я вже казав, до всього треба підходити з таким розкладом, щоб думати, чи справді зможе людина сама обробляти цю землю»* (О.Д.М., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.). *«Земля має бути в державі, щоб держава відповідала за неї. А, будь ласка, видавати будь-кому – і фермерам, і всім бажаним, і колективним підприємствам»* (К.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.). Таких різких вікових розбіжностей з ключових питань життя в шахтарських населених пунктах під час ФГІ зафіксовано не було.

Щоб зрозуміти реакцію людей на суспільні зміни, бажано збагнути, як вони описують історію свого життя в період змін. У сучасній гуманітаристиці з наративами пов'язують особливу перспективу вивчення соціальної реальності. Й. Брокмейер і Р. Харре стверджують: *« Проблема пояснення динамічних зразків людської поведінки виявляється ближчою до свого розв'язання через дослідження наративу, ніж навіть з допомогою таких добре відомих підходів, як дослідження функціонально-рольової моделі»* [49]¹. Через наративи і метанаративи стає зрозумілою культурна детермінація людської поведінки.

¹ [50] Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы//Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С.29.

Наведемо дві життєві історії останнього десятиліття. Перша належить людині, яка не за власним бажанням змушена була піти на пенсію. *«Як шахту закрили, нас скоротили. На роботу більше ніде не поступлю Пенсіонер. Треба молодих. <...> Їздив я на «Самсонівську», їздив я на «Східну». Не беруть. На пенсію вийшов я. Є син і дружина в мене. А пенсію я одержую 128 грн. А мені прожити місяць – треба на один хліб стільки. Звідки мені брати? Йти красти? Сім'ю ж то треба годувати. Ну, а що валяться і будинок, і кухня, і сарай – це природно. А триматися за що? Що худобу тримаєш!»* (І.С.Р., м. Краснодон, 14.02.2001 р.).

Друга розповідь належить жінці працездатного віку. *«Ну, мене скоротили. Пов'язано з тим, що я – геофізик, і після закриття шахт ми не потрібні. І нас скоротили цілковито. Нашу організацію скасували. Я залишилася без роботи. Сиджу на утриманні в чоловіка. Що стосується підтоплення. Будинок теж сідає, тріщить ночами. Вдень не чути, а от уночі, коли лягаєш спати, чути, як шпалери тріскають. Будинок залило. А якщо шпалери зняти, той зайти буде страшно подивитися на ці стіни. Вода теж з-під фундаменту йде. Але зараз немає. Тому що сухий рік. А коли дощі, то піднімається рівень, і вода йде. Підвалом узагалі не користуємося. Засипали його. Вже багато років. І насадження пропадають. В якийсь рік і картопля. Так, роки два поспіль картоплю не можна було зібрати, бо вона вся згнила, пропала»* (Ш.О.І., м. Краснодон, 14.02.2001 р.).

Шахтар і геофізик, чоловік і жінка почуваються безпорадними перед негативними аспектами соціальних змін. Вони покладаються на індивідуалістичні стратегії, шукають солідарності (і знаходять її) тільки в межах родини. Разом із тим у цих історіях помітні й гендерні розбіжності. Чоловік відчуває свій обов'язок заробляти, «забезпечувати» родину. Саме через неможливість виконати свій обов'язок перед близькими він переживає кризу ідентичності, шукаючи вихід в оселяннюванні. Жінка теж відчуває кризу ідентичності, але у неї вона пов'язана з соціальною ексклюзією. Безробіття послугувало для неї причиною виключення зі звичного кола спілкування, причиною втрати доволі високого соціального статусу.

Проблема гендерних розбіжностей у пристосуванні до нової соціальної ситуації виникала і в іншій площині. *«Ну, в нас жінки, розумієте, здебільшого стають годувальницями в сім'ях. І ці жінки змушені йти працювати, щоб сплачувати за той газ, принаймні за комунальні послуги. Вони тримаються, позаяк ще їй субсидію одержують. Там навіть по 100 грн. І вони йдуть на підприємства, щоб триматися. Ну, а чоловіки... Ви розумієте, в цій перебудові багато хто деградував»* (Д.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.).

Закриття шахт спричиняє закриття обслуговуючих підприємств. Це скорочує надходження до міського бюджету. Наслідком є деградація середовища існування людей, скорочення їхніх шансів на самореалізацію. Кумулятивний ефект реструктуризації вугільної промисловості заторкує практично всіх жителів шахтарських населених пунктів. *«Ви так якось ставите питання: як особисто заторкнуло? Це заторкує усіх. Я думаю, тут не може бути так, щоб когось це не обходило. Адже колись Горськ був чудовим містом. Була безкоштовна лікарня, поліклініка, вулиці освітлені, парк, стадіон. Зараз руїна. І це чергова цеглина з цього будинку вивалилася»* (О.С.К., м. Горське, 03.03.2001 р.).

Найважче становище складається у моновиробничих населених пунктах, де ліквідація шахти зумовлює цілковитий параліч всієї інфраструктури. Наведу два висловлювання, які свідчать про те, що в свідомості мешканців шахтарських міст цей бік життя найбільш відрефлексований. Про нього вони розповідали більшу частину ФГП. *«Воду практично дають нам за розкладом: о 6-й ранку й о 6-й вечора. Годину вона йде – з шостої до сьомої. І все. Але хоча б і йшла вона годину, але буває й таке, що три доби поспіль нема. Чотири. А без води що за життя, що можна зробити без води? Нічого. Та й те вона, вода, нумо набирати посудину таку. З ванну, така в кожній квартирі – наливаємо туди, щоб можна було користуватися – там і черв'яки плавають. Якимось чином воно всмоктується, у систему цю потрапляє»* (Р.В.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). *«Квартиру з усіх боків омивають каналізаційні стоки. Квартирку відчинити неможливо. Не кажучи вже про літо, зараз»* (Г.О.А., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

За такої ситуації люди зневіряються у можливості відстояти свої права. *«Відстоювати свої права – просто себе знищити»* (М.А.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). *«Я можу сказати, що за ситуації, що у нас в країні склалася, на мою думку, ніхто не може відстояти свої права. Ніхто, в жодній інстанції. Бо все купується, все продається»* (Т.Ю.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). *«Я теж так вважаю, що це вже зжило себе – страйк. Вже й вени різали на цій-таки «Суходольській-Східній». Ну то й що? Ну, перерізав. На тобі! Віддали гроші й іди з шахти. Другий перерізав – другому дали. Третій... Тепер хоч заріжся»* (Р.В.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

Переважна більшість жителів Донбасу за своїми діями у ситуації кризи мало чим відрізнялися від жителів решти території України. Переважна більшість, котра не стала підприємцями, розподілилася за типом переважної пристосувальної поведінки на три групи. Першу групу становили найрухливіші і найактивніші. Вони відрізняються змушеною фаховою мобільністю. У Донбасі вона часто-густо пов'язана з трудовою міграцією. *«Ну а де можна заробити грошики? Тільки в Росії. Більше їх ніде не заробиш, крім Росії»* (Г.В.М., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). Учасники ФГ говорили і про інші маршрути міграції. Іноді ці висловлювання були надто категоричними. *«Серед дівчат поширені виїзди закордон. Туреччина. Греція. Стають повіями»* (Н.А.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.).

Слід зазначити, що у зв'язку з поширенням трудової міграції у жителів регіону почав змінюватися образ сучасної Росії. *«...Багато наших дітей їдуть у Москву. З Москви, пригадаймо, товариші горчани, скільки вже трун повернулося! Як там до наших ставляться? Це не просто іммігранти. До них ставляться гірше, ніж до латиноамериканців у Штатах. Гірше ставляться до наших. Вони змушені, порядний він, непорядний, змушені працювати на цьому «лохотроні». Їх там ловлять, судять. Постійні страждання»* (Б.Л.П., м. Горське, 03.03.2001 р.). *«У нас сусідка, дівчинка, поїхала в Москву півроку тому і зникла. І таких чимало. А якби тут була робота, вона б тут працювала. І дитина була б жива»* (Р.Н.Г., м. Краснодон, 22.02.2001 р.).

Другу групу становили ті, хто мусив практикувати «культуру злиденності». Група ця доволі строката і має свою внутрішню градацію. Верхній її шар становлять люди, котрі мають постійну роботу, але мусять також вирощувати для їжі овочі та фрукти. *«Вже а ні вік, ані здоров'я не дозволяють, щоб заснувати власну справу або торгувати. Тому єдине залишається – триматися свого робочого місця до кінця своїх днів. І ще робота на дачі. От це і спосіб виживання. Все»*(Т.Ю.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.).

У ще важчому становищі виявилися пенсіонери. Часто це зумовлене тим, що відносини міжгенераційної солідарності зазнали інверсії. І вже не старенькі батьки одержують допомогу від дітей, а дорослі діти очікують на допомогу від батьків. Для багатьох учасників ФГ, які належать до цього шару, розповідати свої історії було важким моральним випробуванням. *«І я також учасник бойових дій. (Махає рукою) Не хочу більше нічого казати! (Голос зривається) Тому що мені 78 років, а я з городу не виходжу, з лопати не зладжу. Поливаю, копаю тощо. От так я виживаю! Після того, як я два роки і сім місяців воював. Орден Олександра Невського, ордени Вітчизняної війни 1 і 2 ступенів, орден Червоної Зірки. Ой, не хочу розповідати! (Б'є руками по столу) От як виживають шахтарі. І проробив двадцять сім із половиною років у шахті. Сльози... (Втирає руками очі)»* (Б.І.Т., м. Краснодон, 22.02.2001 р.).

У піраміди культури злиденності є зловісне підґрунтя, до якого ми вже звикли. *«І спосіб виживання – це смітники наші. Ми бачимо, як бабусі порсаються там, піднімають ці лушпайки картопляні, ці недоїдки. Наші жителі. Виходить, там боротьба точиться між собаками, дітьми і бомжами. Територія розподілена між ними. Діти живуть у люках. Їх витягають звідти. Намагаються їх чимось годувати»* (Н.А.В., м. Краснодон, 22.02.2001 р.). *«Чому в нас діти ходять із протягнутою рукою, чому біля кожного магазину стоїть з протягнутою рукою жінка або там чоловік і просить копійки на шматок хліба»* (К.В.П., с. Старобільськ, 15.02.2002 р.).

Третю групу становлять ті, хто для власного виживання практикує антисоціальні дії. Цю групу неможливо ототожнити з класичною злочинністю. У

справжнє лихо для регіону вилилися крадіжки кольорових та чорних металів. *«Навчилися, що під напругою у кіловольт зривають алюмінієвий дріт і вирубують до кілометра. Адже справді до кілометра винесено»* (М.А.П., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.). *«У нас тут масово люки знімають, ліфти почали розбирати. І коли ми заборонили прийом металів у місті рішенням сесії, проти цього всі керівники шахт повстали. Бо шахти теж металом займаються, устаткування здають туди. І що, найцікавіше, міліція і прокуратура стали на захист саме тих, хто приймає цей метал»* (Ч.Л.Є., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). *«Крадуть от ці кришки, от ці дроти, тощо. Чому це відбувається? Та тому, що людям жити треба, їсти треба»* (Ч.Л.Є., м. Старобільськ, 15.02.2001 р.).

Не треба думати, що учасники ФГ не помічали жодних позитивних змін у суспільному житті. Навпаки. На матеріалах ФГІ добре видно, що суспільна свідомість доволі швидко реагує на такі зрушення. *«Якась надія з'явилася. І може людина у людини взяти в борг до пенсії. До наступної пенсії. Бо раніше не було такої надії»* (М.І.П., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). *«Поліпшилося в тому плані, що люди перестали голодувати. Почали отримувати зарплату шахтарі, а пенсіонери – пенсії. Хто не працює і не може знайти роботу, для них становище не змінилося»* (Ч.Л.Є., м. Краснодон, 14.02.2001 р.). *«Треба відзначити, що останнім часом пенсію сплачують регулярно, день у день і цілком. Це позитивно»* (К.В.П., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.). Якщо порівняти настрої жителів шахтарських міст і селищ із настроями старобільчан, то у останніх вони дещо оптимістичніші. *«За останній рік буквально наше місто трохи оновилося. Тут приватника справа»* (Р.А.Г., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.). Звичайно, і тут ці зміни сприймаються лише як перші ознаки виходу країни з кризи. У шахтарських населених пунктах більшість погодилася б з іншим твердженням: *«Найстрашніше те, що доля нашого селища і всіх шахтарських селищ, власне кажучи, однакова. Ці селища приречені на вимирання. Жодної перспективи розвитку немає. І діти, що ростуть, живуть у цих селищах, нічого вони не бачать. Врейти-решт, ми тут усі приречені. Ми тут – ізгої. Нікому не*

потрібні. Одне слово, перспектив ніяких» (Г.О.А., сел.. Урало-Кавказ, 21.02.2001 р.).

Певна річ, незважаючи на всі констатації трагізму свого становища, люди хотіли б сподіватися на краще. З огляду на це можна говорити про парадокс, характерний для нашого регіону. Люди спрямовують свої експектації на ту саму соціальну групу, яку вони до цього звинувачували у всіх лихах. Точніше, у невизначеній множині («вони») значна частина жителів Донбасу хотіла б побачити народження хазяїна. Це зовсім не постать власника, оспіваного сучасною пропагандою. Хазяїном може бути і керівник великого підприємства. Тим паче ним може і зобов'язаний бути керівник органу влади. *«Головне, що змінилося в нашому районі, те, що прийшов хазяїн. Нас, керівників, почали збирати кожен понеділок. І ми там, як то кажуть, навитьажку маємо звітувати перед керівником району за свої діяння. І за виплату зарплати, і за виконання плану» (Д.Н.В., м. Старобільськ, 15.02.2002 р.).* Багато в чому подібні сподівання пояснюють поведінку мешканців Донбасу в період президентських виборів 2004 р.

5.3.2. Здатність до самоорганізації в умовах проблематизації середовища проживання

У відповідності з задумом дослідження масове соціологічне опитування повинне було завершити створення стереоскопічної картини життя шахтарських населених пунктів після закриття в них вугільних підприємств. В завдання власне опитування входили як описові, так і пояснювальні завдання.

Описові цілі були пов'язаними з необхідністю уточнення картини соціальних та екологічних наслідків реструктуризації вугільної промисловості для жителів шахтарських міст та селищ. Основні її параметри було з'ясовано під час ФП. Але вони могли набути повноти тільки у випадку перетворення в соціально-статистичний факт.

Пояснювальна мета масового опитування була пов'язана з необхідністю пояснити парадокс, який полягає в тому, що погіршення соціального та

екологічного становища в населених пунктах Донбасу не веде до пропорційного росту процесів колективної самоорганізації населення для захисту своїх інтересів. В якості гіпотези в ході дослідження розглядалося наступне. Населення Донбасу віддає перевагу адаптивним стратегіям поведінки, а не адаптуючим. Це означає, що воно пристосовується до ситуації індивідуально чи малими групами. Спроби радикально змінити ситуації є досить рідкісними. Це можна пояснити особливостями культурних установок наших мешканців.

При проектуванні опитування нами було висунуто припущення про те, що загальні культурні установки у тої чи іншої спільноти трансформуються в соціальну культуру. Пропонуючи цей термін ми відштовхувалися від усталеного в соціології розуміння політичної культури. Відомо, що воно було розроблене з опорою на ідеї Т. Парсонса. Класичним залишається визначення цього поняття, запропоноване Г. Алмондом та Г. Пауелом: «Політична культура – це зразок індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політики, притаманних членам політичної системи. Вона являє собою суб'єктивну сферу, що лежить в основі політичних дій і надає їм значення. Такі індивідуальні орієнтації об'єднують кілька елементів: а) пізнавальну орієнтацію – істинне чи хибне знання про політичні об'єкти та ідеї; б) емоційну орієнтацію відчуття зв'язку, замученості, протидії щодо політичних об'єктів; в) оцінювальну орієнтацію – оцінки політичних об'єктів і думки про них, що передбачають застосування оцінювальних стандартів до політичних об'єктів і подій»[259]¹. За аналогією з політичною культурою можна говорити і про соціальну культуру суспільства, соціальної групи та індивіда. Саме вона і визначає поведінку соціальних суб'єктів в суспільстві, їх реакції на соціальні зміни. Мабуть, можна сказати, що політична культура – це тільки момент соціальної культури.

В опитуванні ставилася мета виявити головні контури соціальної культури мешканців Донбасу і з'ясувати, як вона проявляється в їх соціальній компетенції. Остання розуміється за аналогією з комунікативною компетенцією, про яку мова

¹ [259] Матусевич В. А. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4 – 5. – С. 7.

йшла вище. Мова тут йшла про характер участі індивіда в суспільних практиках та про засоби, що використовуються. В соціолінгвістиці для їх набору використовується місткий термін – репертуар. Соціальна компетентність також пов'язана з певним репертуаром способів поведінки в суспільстві, що передбачають різні форми участі в соціальних процесах.

Соціальна культура тут розглядалася як проміжна перемінна. Але це особлива проміжна перемінна. Вона діяла і до реструктуризації вугільної промисловості, і, мабуть, буде діяти після того як цей процес залишиться в далекому минулому. Тому ця проміжна перемінна одночасно є і антицедентальною перемінною.

Представляючи отримані результати ми часто будемо користуватися порядковими шкалами як умовно інтервальними. Це дає можливість використовувати середні бали. При цьому ми згодні з тим, що «...цифри номінальної, порядкової та інтервальної шкал є різними видами цифр з різними властивостями» [253]¹. Разом з тим ми вважаємо цілком припустимим використання умовно інтервальних шкал. Вони дозволяють побачити цілісний стан соціального організму. Безумовно, як пише Н. Панина: «...варто розуміти умовність таких «інтервалів», їх значну суб'єктивність. Але тією мірою, в якій таке шкалування імпліцитно обґрунтоване, шкала може бути позначена як інтервальна. Це дозволяє розширити арсенал статистичних методів аналізу даної ознаки («рівня довіри», «ступеня задоволеності» і т.п.). Це стосується, в першу чергу, тих випадків, коли дослідник при аналізі використовувати індекси (рейтинги довіри, індекси задоволеності і т.п.)» [295]². Щоб пом'якшити суб'єктивізм відповідних середніх балів, у всіх відповідних таблицях будемо також подавати значення медіан та стандартних відхилень.

Перше, що кидається в очі при аналізі отриманих даних, – це значна проблематизація соціального світу для мешканців шахтарських населених пунктів Луганської області. В той час як уся країна поступово почала виходити із

¹ [253] Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – С. 393.

² [295] Панина Н.В. Технология социологического исследования. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1998. – С. 183.

системної кризи, ці населені пункти завдяки реструктуризації вугільної промисловості почали занурюватися у локальну кризу. На цьому прикладі видно, що простір нашої країни зараз розпався на декілька підпросторів с різним станом повсякденної реальності. У мешканців цих різних підпросторів різне бачення процесів в країні в цілому, в регіоні, у власних населених пунктах.

Наприклад, в ході дослідження опитані мешканці шахтарських населених пунктів повинні були дати оцінку розвитку України, Луганської області та власного населеного пункту за різні проміжки часу (з 1991 р., з 1996 р та за останній рік). Вибір таких часових відрізків пов'язаний з важливими датами для жителів нашого регіону – незалежністю України, початком масового закриття шахт. Оцінки для розвитку всієї України за ці часові проміжки за п'ятибальною шкалою по всьому масиву опитаних були отримані відповідно такі: 1,7; 1,7; 2,0 (медіана у всіх випадках – 2). Для Луганської області відповідні бали: 1,7; 1,7; 2,1 (медіани 2;1;2). Для своїх населених пунктів наші респонденти давали ще більш низькі оцінки: 1,6; 1,6; 1,9 (медіани 1; 1;2). Таким чином, весь період після 1991 р., а особливо після 1996 р., сприймався жителями шахтарських міст та селищ як період негативних змін. Певне покращення становища почало фіксуватися людьми тільки після 2000 р.

В ході дослідження було складено «карту проблем». Це було досягнуто за рахунок того, що в ході опитування респонденти повинні були визначити важливість для себе (своєї сім'ї) різних проблем, список яких подавався в анкеті. Загальні результати в табличній формі виглядають так.

Таблиця 5.3.2.1.

Розподіл відповідей на запитання «Розсортуйте запропоновані проблеми за ступенем важливості для Вас (Вашої родини)». (В балах. Шкала: 1 – 5)

№ п/п	Проблеми	Всі опитані №=1200		
		Медіана	Середній бал	Стандарт не відхилення
1.	Низька зарплата	5	4,5	1,06
2.	Високі ціни на продукти харчування	5	4,6	0,82
3.	Високі ціни на промислові товари	5	4,5	0,99
4.	Висока квартплата та ціни на комунальні послуги	5	4,6	0,88
5.	Затримки зарплати (пенсій, допомоги)	4	3,5	1,97
6.	Безробіття	5	3,9	1,52
7.	Неповна зайнятість	4	3,6	1,63
8.	Погане здоров'я (Ваше чи членів сім'ї)	5	4,1	1,35
9.	Неможливість отримати необхідну медичну допомогу	5	4,1	1,33
10.	Загроза безпеці (Вашій, членів родини, майна)	3	3,2	1,58
11.	Конфлікти в сім'ї	2	2,6	1,47
12.	Конфлікти на роботі	2	2,2	1,34
13.	Невідворотність смерті	2	2,4	1,66
14.	Недостатній асортимент продовольчих товарів в магазинах та на ринках	1	1,8	1,25
15.	Недостатній асортимент промислових товарів в магазинах та на ринках	1	1,8	1,25
16.	Недостатньо умов для того, щоб діти отримали гарну освіту (або самим її отримати)	5	4,1	1,33
17.	Свавілля влади, порушення прав людини	5	4,0	1,39
18.	Порушення свободи ЗМІ	3	3,1	1,59
19.	Неможливість отримати достовірну та повну інформацію про наше суспільство з ЗМІ	3	3,2	1,59

№ п/п	Проблеми	Всі опитані №=1200		
20.	Неможливість вплинути на політичне життя в країні	4	3,5	1,56
21.	Неможливість вплинути на роботу своєї міської/селищної ради	3	3,3	1,53
22.	Зниження культурного рівня оточуючих людей	5	4,1	1,33
23.	Неможливість задовольнити свої культурні потреби	4	3,7	1,48
24.	Відчуття безвиході, безперспективності	5	3,9	1,48
25.	Український націоналізм	2	2,4	1,95
26.	Російський націоналізм	1	1,7	1,26
27.	Можливість встановлення в Україні диктатури	2	2,4	1,65
28.	Можливість повернення в часи соціалізму	4	3,4	1,72
29.	Розшарування населення за рівнем доходів	4	3,9	1,27
30.	Забруднення навколишнього середовища	5	4,5	0,92
31.	Побутова невлаштованість	5	4,2	1,23
32.	Руйнування моралі	5	4,3	1,20

З цієї таблиці добре видно, що в життєвому середовищі шахтарських населених пунктів є декілька найбільших зон тривоги. Перша з них стосується співвідношення рівня заробітної плати та рівня цін. Це співвідношення ставить більшість мешканців цих населених пунктів в становище людей, для яких найбільш гострою є проблема виживання, зачіпаючи їх фундаментальні вітальні потреби. Майже з такою ж гостротою сприймалася мешканцями шахтарських міст та селищ і екологічна проблематика. Її гострота стає ще більш зрозумілою у світлі занепокоєності людей станом свого здоров'я та здоров'я своїх близьких, а також неможливістю отримати необхідну медичну допомогу.

Показово, що наших респондентів хвилюють не тільки проблеми, пов'язані з вітальними потребами. Значну тривогу у них викликали руйнування моралі, зниження культурного рівня оточуючих людей..

В зону підвищеної тривоги потрапили також питання освіти та стосунків з владою.

Якщо порівняти цю «карту проблем» з аналогічними результатами досліджень в містах Луганської області в 1998 р., то ми побачимо сталість структури проблемного поля. За останні роки тільки знизилась гострота проблем, пов'язаних з затримками заробітної плати.

Осмислення мешканцями шахтарських населених пунктів своєї повсякденності приводило їх до висновку, що по відношенню до них порушуються фундаментальні права людини, гарантовані Конституцією України. Найчастіше респонденти вказували на порушення таких прав: на достойний життєвий рівень для себе та своєї родини (54,8%); на працю (50,8%); на безпечне для здоров'я оточуюче середовище (41,6%); на повагу людської гідності (41,3%).

У зв'язку з тим, що значна частина респондентів визнавала порушення їх фундаментальних прав, в ході дослідження ставилося питання про можливі реакції населення шахтарських населених пунктів на цю ситуацію.

Таблиця 5.3.2.2

Розподіл відповідей на запитання «Якщо порушуються Ваші права, чи припускаєте Ви для себе участь в наступних видах політичної боротьби?» В балах. Шкала: 1 – 5. (Всі опитані. №=1200)

№ п/п	Форми боротьби	Медіана	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Полеміка в газетах та інших ЗМІ	3	2,7	1,781
2.	Звернення до органів влади з колективними петиціями	3	2,9	1,770
3.	Участь у виборах	4	4,0	1,717
4.	Пікетування держустанов	2	2,3	1,474
5.	Мітинги та демонстрації	3	2,4	1,447
6.	Страйки	3	2,4	1,421
7.	Масова ненасильницька громадська непокора	1	1,9	1,336
8.	Диверсії та терор	1	1,3	0,878
9.	Масова збройна боротьба	1	1,4	0,969

Отже, як бачимо, для мешканців шахтарських населених пунктів прийнятними видаються тільки законні ненасильницькі методи боротьби. Першість тут належить виборам.

Але це не є привід для повного спокою. Якщо в нашому суспільстві й далі буде зростати нерівність між багатими та бідними, а влада та народ будуть перебувати у стані взаємного відчуження, то цілком можна передбачити появу екстремістських форм протесту проти подібного становища. У всякому випадку диверсії та терор повністю виправдовували 2,5% наших респондентів, більшою частиною виправдовували – 0,2%; визнавали можливість як крайнього засобу – 3,6%. Масову озброєну боротьбу повністю підтримували 3,0% опитаних в ході дослідження; більшою частиною підтримували – 0,9%; визнавали прийнятним крайнім заходом – 6,1% наших респондентів.

Слід звернути увагу й на те, що екстремістські форми боротьби підтримували частіше респонденти у віці до 25 років. Стосовно диверсій та терору відповідний рівень підтримки висловили 3,5%; 2,8%; 3,5% респондентів з цієї групи. Для масової озброєної боротьби відповідні показники виглядали наступним чином: 4,9%; 2,1%; 3,5%.

Таким чином, можна зробити висновок, що для мешканців шахтарських населених пунктів проблематизувалася саме колективна ситуація. Завідомо можна сказати, що вийти з неї можна лише накопичуючи соціальний капітал в громаді, розвиваючи солідарність у відстоюванні своїх прав. Але реальна поведінка мешканців дуже далека від цього імперативу. Ось таблиця з загальними даними.

Таблиця 5.3.2.3.

Розподіл відповідей на запитання «Настільки розповсюджені зараз в Вашому населеному пункті наступні форми поведінки?» (В балах. Шкала: 1 – 5)

№ п/п	Форми поведінки	Всі опитані N 1200		
		Медіана	Середній бал	Стандартне відхилення
1.	Виїзди за кордон на роботу	4	3,9	1,42
2.	Участь у страйках	2	2,6	1,63
3.	Участь в пікетуванні державних установ та органів місцевого самоврядування	2	2,0	1,26
4.	Участь в мітингах та демонстраціях	2	2,0	1,29
5.	Участь в блокуванні доріг	1	1,6	0,88
6.	Голодовки як засіб відстоювання своїх прав	1	1,5	0,84
7.	Самоспалення, спричинення собі іншої шкоди як засіб протесту	1	1,4	0,59
8.	Звернення в суди для відстоювання своїх прав	3	2,7	1,55
9.	Звернення з колективними листами до органів влади та ЗМІ	3	2,6	2,38
10.	Пошук нових книг, журналів, газет для того, щоб розібратися с тим, що відбувається з нашим суспільством	1	1,9	1,21
11.	Робота в декількох місцях з метою підтримати достойний рівень життя	4	3,4	1,82
12.	Робота на одному місці та економія у всьому	5	4,0	1,60
13.	Життя за рахунок своєї присадибної ділянки (сад, город, розведення кіз и т.д.)	5	4,5	1,06
14.	Проституція	3	2,6	1,64
15.	Створення злочинних груп (для крадіжок, рекету, торгівлі наркотиками и т.д.)	3	3,1	1,88
16.	Алкоголізм	5	4,3	1,01
17.	Наркоманія	5	4,2	1,30
18.	Звернення до релігії	4	3,5	1,42

№ п/п	Форми поведінки	Всі опитані N 1200		
		Медіана	Середній бал	Стандарт- не відхилення
19.	Взаємодопомога родичів	3	3,2	1,49
20.	Взаємодопомога сусідів	2	2,4	1,44
21.	Взаємодопомога товаришів по роботі	2	2,3	1,49
22.	Створення груп (або організацій) для допомоги найбільш вразливих	1	1,6	0,91
23.	Участь в повсякденній роботі профспілкових організацій	1	1,5	0,91
24.	Участь в повсякденній роботі відділень політичних партій або громадських організацій	1	1,6	0,88
25.	Заняття дрібним бізнесом (надання послуг населенню, комерція и т.д.)	3	3,2	1,66
26.	Праця на ринках в якості реалізаторів	4	3,9	1,70
27.	Піклування про свою родину, вірність подружжя один одному	4	3,8	1,10
28.	Подружні зради	3	3,1	1,29
29.	Прагнення дати своїм дітям гарну освіту, щоб вони могли добитися успіхів в житті	5	4,3	1,51
30.	Відсутність уваги освіті дітей	3	3,0	1,57

Матеріал цієї таблиці дозволяє зробити висновок, що під час кризи не спостерігався сплеск соціальної творчості. В більшості люди пристосовувалися до нових умов, адаптуючи старі форми поведінки. Переважаючими стратегіями адаптації були індивідуалістичні та зосереджені на накопиченні солідарності в межах малих груп.

Таким чином, ми бачимо, що у випадку проблематизації колективної ситуації мешканці Донбасу відповідають зміною індивідуальної поведінки. Ці зміни не передбачають колективних дій, розвитку широких мереж солідарності та кооперації. Сплески шахтарських страйків захоплювали меншість нашого

населення і захоплювали не надовго. Після цього захоплення люди знов поверталися до звичних схем вирішення життєвих ситуацій.

Нам вже доводилося говорити про те, що мешканці Донбасу не є класичними колективістами, або класичними індивідуалістами. Центром їх ціннісного світу є первинна мала група, перш за все нуклеарна сім'я. Далі для нас дуже важливим було з'ясувати як люди визначаються у межах малих груп. Важливо було довідатися, яка «Я-концепція» є переважаючою серед мешканців шахтарських населених пунктів. Відомо, що соціальні психологи вирізняють «незалежне Я» та «взаємозалежне Я». Перша «Я-концепція» пов'язана з європейською культурою, а друга – з традиційними культурами Азії, Африки, Центральної та Південної Америки. Концепція «незалежного Я» передбачає самовизначення як щось особисте, обумовлене індивідуальними особливостями та цілями. Значущими тут уявляються особисті досягнення та успіхи, цінуються права та свободи, а засуджується конформізм. Концепція «взаємозалежного Я» передбачає, що самовизначення здійснюється через зв'язки з іншими. В ній головну роль відіграють групова солідарність та суспільні обов'язки, а засуджується егоїзм [245]¹.

Для вивчення «Я-концепцій», що переважають серед мешканців шахтарських міст та селищ, в анкеті була передбачена низка питань. В табличній формі представимо результати розподілу відповідей на них. Перш ніж перейти до розгляду матеріалів таблиць, зробимо декілька зауважень. Ми свідомо обрали підхід до „Я-концепції” Д. Майерса, тому що він фокусує дослідницьку увагу на співвідношенні колективізму та індивідуалізму. Як видно з попереднього викладу для нас ця проблема становила особливий інтерес. З нашої точки зору дуже часто на мешканців Донбасу (як і України в цілому) неправомірно розповсюджують теоретичні концепції, отримані на чужому матеріалі. Тому нам важливо було перевірити вже висловлене припущення про те, що мешканців Донбасу не можна визначати ні як класичних індивідуалістів, ні як класичних

¹ [245] Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – С. 72.

колективістів. Фокусуючи свою увагу на цій проблемі, ми віддаємо належне іншим підходам до вивчення „Я-концепції”. Наприклад, О. Злобіна чудово показала, що при вивченні стосунків людини та держави можна виокремлювати чотири особистісні типи, а при вивченні самоідентифікаційних практик всі особистості тяжіють або до колективного типу ідентичності, або – до індивідуалістичного[368]¹.

Таблиця 5.3.2.4.

Розподіл відповідей на запитання «З якими з наведених тверджень Ви згодні?» (В %)

№ п/п		Всі опитані N = 1200
1.	Щоб полюбити інших треба перш за все полюбити себе	31,4
2.	Треба любити своїх близьких, а потім вже й себе	21,2
3.	Треба любити всіх людей, а потім вже себе	19,5
4.	Треба любити всіх людей, а себе любити не обов’язково	6,0
5.	Складно відповісти	22,9

Дані цієї таблиці свідчать про те, що модою у відповідях виступали індивідуалістичні орієнтації. Але „чисте” вираження індивідуалізму демонстрували тільки близько третини опитаних. На другому місці виявилася позиція, яка замикає проблему любові до себе та до інших в межах малої первинної групи. На третьому місці опинилася позиція, що визнавала пріоритет любові не тільки до близьких, а і до далеких. І тільки на четвертому місці була позиція самозречення в ім’я любові до всіх людей. Майже чверть опитаних з відповідями не визначилися. Отже, на рівні вербальних реакцій більшість опитаних визнавали необхідність людиною любити себе саму. Але 40,7% вважали, що людина повинна не ставити любов до себе на перше місце, спочатку дбаючи про інших людей. Правда, такий підхід розпадається навпіл. В ньому

¹ [368] Соціальний простір життя як суб’єктивна символічна реальність/ Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 185.

виявляється дві позиції: 1) замкнена (сумісна з егоїзмом малої групи) та 2) відкрита (солідаристська). Отже, ми ще раз можемо впевнитися, що культура мешканців Донбасу включає декілька макропозицій, а, отже, її не можна зводити до якогось однозначного визначення.

Для більш глибокого зондування цього питання нами було сконструйовано питання, яке передбачало самовизначення респондентів в дихотомічному семантичному полі. Це поле задавалося стосунками особистості і суспільства, особистості і громади. Результати опитування показують, що нинішня свідомість мешканців Донбасу розколота навпіл. Половина населення регіону на перший план ставить права особистості, половина – права громади. Правда, баланс схиляється на користь особистості.

Таблиця 5.3.2.5.

***Розподіл відповідей на запитання «Що Вам найбільше не подобається?»
Респонденти могли обрати три позиції. (В %)***

№ п/п	Позиції у взаємовідносинах людини та суспільства, які респонденти не підтримують	Всі опитані N = 1200
1.	Коли люди пристосовуються, намагаючись бути як всі	46,5
2.	Коли люди прагнуть виділитися, показати, що вони не такі як всі	50,3
3.	Коли у людини на першому плані тільки її особисті досягнення та успіхи	44,5
4.	Коли людині оточуючі її люди не дають реалізувати себе, гальмують досягнення нею успіхів	42,2
5.	Коли людину примушують жити так, як це здається правильним іншим	61,6
6.	Коли людина живе начеб то сама по собі, не орієнтуючись на інших	40,7

Наступні два питання в анкеті моделювали ситуації морального вибору, в які потрапляли/могли потрапити наші респонденти. Ми намагалися з'ясувати, як респонденти уявляли в цих ситуаціях вольові імпульси, на які вони ладні були орієнтуватися при прийнятті рішень, на чий експектації вони ладні були зважити. Ми спеціально змоделивали ситуацію, переломну для особистого життя, та ситуацію, пов'язану з можливою участю в суспільному процесі, яка може мати

невизначені і, можливо, негативні наслідки для респондентів.

Таблиця 5.3.2.6.

Розподіл відповідей на запитання «Коли Ви брали (будете брати) илюб, чия думка була (буде) для Вас настільки важливою, що могла (може) серйозно вплинути на Ваше рішення?» Якщо не обиралися 1-а та 2-а позиції, то можна було обрати декілька відповідей. (В %).

№ п/п	Суб'єкти думок	Всі опитані N = 1200
1.	Тільки своя власна думка	38,0
2.	Тільки моя та мого обранця/обраниці	49,3
3.	Батьків	9,8
4.	Братів та сестер	1,8
5.	Дідусів та бабусь	1,3
6.	Інших родичів	0,6
7.	Друзів	1,3
8.	Товаришів по роботі чи навчанні	1,1
9.	Начальства	0,1
10.	Будь-яких організацій	0,3
11.	Інше	1,8

Таблиця 5.3.2.7.

Розподіл відповідей на запитання «Якщо б Вам довелося приймати рішення про участь у страйку чи іншій формі протесту, яке б могло привести до Вашого звільнення чи до інших неприємних наслідків, то чию б думку Ви прийняли до уваги?» Якщо не обиралася 1-а позиція, то респонденти могли обрати декілька варіантів відповідей. (В %)

№ п/п	Чії думки важливі?	Всі опитані N = 1200
1.	Тільки своя власна	53,2
2.	Членів родини	21,4
3.	Інших родичів	4,7
4.	Друзів	7,8
5.	Колективу, в якому працюю	17,2
6.	Начальства на роботі	2,9
7.	Профспілки	5,2
8.	Політичних партій	0,0
9.	Органів держвлади	0,5
10.	Органів місцевого самоврядування	0,8
11.	Церкви (священиків)	1,5
12.	Вчених	0,3

№ п/п	Чиї думки важливі?	Всі опитані N = 1200
13.	Журналістів	0,4
14.	Інших авторитетних людей	0,2
15.	Інше	0,4
16.	Складно відповісти	11,9

Отже, цей ракурс дещо по-іншому представляє проблему. При вирішенні питань особистого життя мешканці Донбасу схильні покладатися на себе. При вирішенні питання про участь в суспільному процесі вони схильні зважувати на думку членів малих груп та трудових колективів. Інших авторитетів вони майже не визнають. Тобто, в суспільній свідомості жителів регіону співіснують православні патерни та індивідуалістичні орієнтації. Є підстави висунути припущення, що за цими реакціями лежить якась глибока культурна структура, яка не будучи монолітною, все ж зводить до купи виявлені позиції.

5.4. Культурний геном мешканців Донбасу

В сучасних гуманітарних науках можливість пояснення розвитку суспільних спільнот досить часто пояснюють системними культурними якостями. Власне ця тенденція йде від Т. Парсонса, Г. Алмонди, С. Верби та ін. Важливе значення мали в подальшому розвитку цих ідей праці Ю. Лотмана, В. Лобаса та ін.

Є. Майминас дійшов висновку відносно існування соціально-економічного генотипу суспільства. З цього приводу він писав: «Соціально-економічний генотип – це інформаційний механізм, що забезпечує відтворення структури, принципів функціонування, процесів регламентації та навчання (відбору, запам'ятовування та передачі позитивного досвіду) в даній суспільно-економічній системі» [246, 94]¹.

Подальший прогрес в розробці системного бачення культури спільноти пов'язаний з працями М. Чешкова. Цей дослідник дійшов висновку про можливість вирізнити генотип культури розглядаючи процеси в країнах

¹ [246] Майминас Е.З. Социально-экономический генотип общества // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 94.

«третього світу». «Базові властивості – «гени», виокремлені за трьома параметрами (розташування на світоісторичній осі суб'єкт – об'єкт; тип соціуму; ставлення до інших світоутворень), утворюють своєрідний генотип світу, що розвивається, визначаючи й інші його ознаки: екстравертний тип розвитку, імітативну суспільну свідомість, фрагментарний тип індивіда»[429]¹. Він вважає, що «генотип містить необхідні для розуміння цієї спільноти властивості (хоча звісно далеко не достатні)» [429]². Так, для країн, що розвиваються, характерним є домінування таких ознак, як об'єктність, масоподібність, аструктурність, периферійність, що включає залежність і похідність.

З погляду М. Чешкова, генотип культури характеризується полярними властивостями. Дослідник пише, що трьом виокремленим параметрам притаманні шість зарядів зі знаками «+» чи «-». Він стверджує, що така модель передбачає принципову відмову від ідеально-типового підходу і перехід до дуалістичних моделей [419,10]³.

Вважаємо за можливе, відштовхуючись від усіх наведених ідей, запропонувати дуалістичну модель культурного геному жителів Донбасу.

Геном культури – це цілісна система, але на різних етапах одні її елементи виступають у домінантному, а інші – у рецесивному стані. Одна й та сама культура за домінування різних її рівнів може поставати як щось принципово інше. Переключення культурних домінант зумовлює культурні цикли в житті народу. Для сучасників циклічні переходи можуть виглядати як культурні революції. Насправді культурні революції трапляються значно рідше за переходи від однієї фази культурного циклу до іншої.

¹ [429] Чешков М.А. Осмысливая развивающийся мир // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 4. – С. 9.

² [429] Там же.

³ [429] Там же.- С. 10.

Таблиця 5.4.1.

Дуалістична модель культурного геному жителів Донбасу

№ п/п	Параметри	Домінування мікрорівня	Домінування макрорівня
1.	Соціальні лояльності	Малі групи (сім'я, дружні кола, професійні групи по місцю роботи, кола сусідів т.д.)	Суспільство як цілісність (перш за все, як Батьківщина, держава; потім – етнічні спільноти)
2.	Спосіб структурування суспільства	Договір між патронами клієнтельних утворень («кланів»), що досягається у відповідності з «поняттями» й прагматичною доцільністю	Ідеологія та закон. Цільове об'єднання всього суспільства
3.	Головна мотивація діяльності людей (образ кінцевої мети життя)	Матеріальне багатство, достаток, що розуміється як благополуччя, комфортне існування.	Самореалізація особистості в соціальному цілому. Духовність як спосіб співвіднесення себе з цілим соціетального рівня.
4.	Способи вирішення особистих проблем	Неформальні зв'язки. Блат	Офіційні звернення в державні установи з вірою в справедливість держави на її вищих рівнях
5.	Позиція в між культурній взаємодії	Орієнтація на свої культурні зразки в соціальних діях та на чужі в споживанні (масова культура, розваги). Провінціалізм та певна культурна замкненість	Поєднання своїх культурних паттернів з чужими, які показали свою успішність. Претензія на вселюдськість

У нашій новітній історії перехід від домінування соціетальних цінностей до панування цінностей малих груп, мабуть, означився по завершенні Великої Вітчизняної війни. Свого піку він досяг у період правління Л. Брежнєва і завершився під час перебудови. Сама перебудова в СРСР багато в чому зазнала краху через розбіжність культурних установок, що прокламувалися керівництвом КПРС («соціалістичний вибір», тобто панування соціетальних цінностей), та установок, реально прийнятих народом, який у своїй масі зробив вибір на користь індивідуалізму. Це своєрідний індивідуалізм, який поєднує гедоністичні установки з лояльністю до малих груп.

Саме гедонізм легітимізував процес приватизації життєвого простору. Це, своєю чергою, спричинило до різноманітних процесів самоорганізації на рівні елітних груп та народних мас. Останні, через замкненість у малих групах втратили почуття зрозумілості соціальних процесів. Соціум за межами малих груп утратив для них чіткі обриси, перетворився на поле діяльності акторів, про котрі пересічна людина чіткого поняття не мала. Тому сукупність цих акторів і перетворилася на нечітку множину («вони»).

Елітні групи за цією самою культурною логікою організувалися у клієнтельні структури, відносно згуртовані й замкнені для сторонніх. Соціальний світ постає для них як договір патронів клієнтельних груп. Цей, власне, волонтаристичний погляд на суспільство призводить до ігнорування норм права. Елітні групи такою самоорганізацією закріплюють відроджену архаїку в поведінці народних мас, блокуючи їхній рух до сучасних форм життя.

Ця схема не претендує поки що на повноту. Багато з рис, притаманних регіональній спільноті Донбасу залишаються не поясненими нею. Але все ж ми вважаємо, що рухаючись цим шляхом можна здобувати все більш глибокі знання і про Донбас, і про інші регіональні спільноти України.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ

1. В умовах суспільної трансформації в Україні культурні особливості регіонів набули особливого значення. Саме вони обумовили продукування різних моделей суспільного розвитку. Але відмінність переважно зачепа саме символічну сферу, пов'язану з етнокультурним життям, а не соціально-економічні процеси. Для останніх в межах всієї країни притаманна засаднича єдність.
2. Ця єдність обумовлена суспільними формами, які змінюються в суспільних трансформаціях. Найбільшу роль в процесі трансформації відіграли такі риси соціалізму, як телеологічність в організації всього суспільного життя, держава-монополія, центр котрої знаходився в політичній інституціональній сфері, всезагальне культивування

подвійних стандартів. Особливості процесу трансформації, який здійснювався перш за все як керований елітними групами, призвели до того, що новий суспільний лад став певним іншобуттям радянського соціалізму. Серцевиною цього суспільного ладу стала взаємна конвертація влади та власності. Є всі підстави стверджувати, що саме культурні паттерни обумовили групування еліт за клієнтельним принципом. Клієнтельні ж групи отримали чітку регіональну прив'язку.

3. Ці загальноукраїнські зміни особливо болісно вдарили по Донбасу. Як старопромисловий регіон він був обтяжений серйозними проблемами вже в останні десятиріччя існування соціалізму. Перспективно вирішити їх можна було тільки на шляхах постіндустріального розвитку. Але елітні групи штовхнули Донбас до виживання за рахунок саме індустріальних технологій, віддаляючи перспективу постіндустріального переходу. Більш того, в багатьох містах Донбасу відбулася деіндустріалізація, до якої підштовхнула реструктуризація вугільної промисловості. Шахтарські міста та селища виявилися досить вразливими соціальними утвореннями (адже виникли на ресурсах) і потрапили в «петлю кризи». Що ж стосується значних мас мешканців Донбасу, то для них досить стабільним стало відчуття програшу в процесі суспільної трансформації. Більш того, у них виник комплекс жертви. Дійсно, цим людям було що втрачати. У пристосуванні ж до нових умов у них переважали адаптивні стратегії, які не могли забезпечити успіху.
4. Жителі Донбасу в своїй більшості пов'язують свою професійну ідентичність з індустріалізмом. Часом навіть процес вуглевидобутку вони осмислюють в естетичних категоріях. Через це реструктуризація вугільної промисловості поглиблює кризу регіональної ідентичності.
5. Найбільш розповсюдженими стратегіями пристосування до нових умов в Донбасі є: 1) змушена трудова мобільність, включаючи масову трудову міграцію; 2) практика «культури злиденності»; 3) практика

антисоціальних дій, які прискорюють деградацію соціального середовища, але не тотожні класичній злочинності.

6. Мешканці Донбасу за своїми культурними установками не можуть бути визнаними ні класичними колективістами, ні класичними індивідуалістами. Їх дії обумовлені само ідентифікацією з малими групами, які кожен з їх учасників намагається центрувати на себе.
7. Мешканці Донбасу сприймають як головних акторів сучасних суспільних перетворень різні групи еліти. Але елітні групи осмислюються як невизначена множина – «вони». Ця множина сприймається як джерело постійної загрози, як носій своєкорисної злої волі. Але одночасно з цим, відчуваючи недовіру до всіх органів державної влади, до представників еліти та контреліти, мешканці Донбасу покладають надії на сильних людей на найвищих державних постах. Тобто порятунку чекають від тих же кіл, які звинувачують у всіх своїх бідах. Деіндустріалізація сприяє відродженню архаїчних форм мислення.
8. Для мешканців Донбасу характерним є явище «суспільної далекозорості», коли люди краще поінформовані про соціальних акторів, які в соціальному просторі знаходяться досить далеко від них.
9. В умовах системної суспільної кризи мешканці Донбасу орієнтувалися на тимчасові фактори, не сприймаючи далекої перспективи. Вони ідеалізували минуле, негативно, але досить реалістично, сприймали сьогодення і не могли уявити майбутнього. Подолання кризи змінює часову перспективу.
10. Головні мережі соціальної солідарності в нашому регіоні в період гострого етапу суспільної кризи практично співпадали з мережами кровноспоріднених зв'язків. Саме тут накопичувався соціальний капітал, необхідний для виживання.
11. Закріплення в регіональній спільноті фамілістських та клієнтельних структур призвело до того, що в період суспільної кризи по ключовим

питанням суспільного життя громадська думка у строгому розумінні цього слова не могла сформуватися. Це показують дослідження ставлення населення до приватизації, ідеї вільної економічної зони та підприємництва. Суспільство в той момент стало заручником експериментів елітних груп. Народні маси втратили суб'єктність в суспільному процесі.

12. Не національна ідея, а прагматичний інтерес сприяв переорієнтації населення Донбасу на українське поле політики. Але висунення до неформованої політичної еліти нереалістичних вимог призвело до виникнення стійкої недовіри у відносинах політичної еліти України та регіональної спільноти Донбасу. Крім всього іншого, ця еліта сприймалася мешканцями Донбасу як носій загрози для регіональної ідентичності.
13. Для населення Донбасу перманентним став розкол масової свідомості по лінії «капіталізм – соціалізм». Найважливішим було те, що мешканці Донбасу з усіх варіантів суспільного ладу як бажані обирали ті, де держава забезпечує суспільну справедливість.
14. Сучасний стан регіональної спільноти Донбасу можна пояснити тим, що процес суспільної трансформації був підготовленим і співпав з фазовим переходом від домінування цінностей макрорівня до домінування цінностей мікрорівня. Це легітимізувало індивідуалізм та гедонізм, відкриваючи шлях як до фамілізму, так і до клієнтелізму. Отже, одні й ті ж культурні зрушення лежать в основі самоорганізації і елітних груп, і народних мас нашого регіону.

ВИСНОВКИ

Проблематизація багатьох сфер життя Донбасу обумовлена не лише внутрішньоукраїнськими, але і загальносвітовими тенденціями суспільного розвитку. В останньому випадку мова йде про процеси глобалізації та

регіоналізації, які незважаючи на позірну суперечність є двома сторонами змін просторової морфології сучасного суспільства, що обумовлені постіндустріальним переходом. Оскільки глобалізація зменшує регулятивні можливості національних держав стосовно суспільних процесів на власній території сили соціальної самоорганізації штовхають до того, що саме регіони наднаціонального та субнаціонального рівнів перетворюються на простори, що забезпечують нормативну регуляцію суспільного життя. За лаштунками старого соціального порядку, основою якого були міждержавні стосунки, все виразніше проступають контури нового світового порядку, в якому держави змушені координувати свої зусилля з регіональними спільнотами різного рівня.

В сучасному світі регіони конкурують і співробітничать, а отже прагнуть до політичного вираження своєї суб'єктності. Регіони взаємодіють не тільки між собою та з державою, але і з наддержавними утвореннями (яскравий приклад – Євросоюз). Велике значення для успішного розвитку регіонів має їх взаємодія з різноманітними організаціями, що входять до системи транснаціонального капіталізму (ТНК, ТНБ та ін.). Регіональне управління все більше набуває рис підприємництва.

В найбільш складному становищі в сьогоденному світі опинилися старопромислові регіони, до яких належить і Донбас. Якщо їх проблеми не вирішуються комплексно, то це затягує їх у петлю кризи. Комплексний розвиток регіонів передбачає опертя на міцний науковий фундамент. Серед соціологічних дисциплін його покликана створити соціологія регіонів. Саме їй належить і виконати особливу місію в сімействі спеціальних та галузевих теорій – сприяти поглибленню соціологічних знань про просторові аспекти буття суспільства. Справа в тому, що саме регіоналізація в сучасному світі є провідною формою просторового суспільного морфогенезу. Отже, вивчаючи її, можна краще зрозуміти роль просторових чинників в функціонуванні та розвитку суспільства.

Все сказане вище свідчить про те, що **сучасна соціологія опинилася перед просторовим викликом**, на який вона з ряду методологічних причин адекватно відповісти не здатна. Аналіз розвитку всіх парадигм соціологічної теорії показує,

що вони до цього часу фактично ігнорували простір. Особливо це стосується простору фізичного. Якщо і йшлося про соціальний простір, то тільки в сенсі аспекту соціальної структури. В такому розумінні соціальний простір майже не взаємодіяв з простором географічним, що, до речі, не дозволяло багато чого зафіксувати в самій соціальній структурі. Між тим, розгортання суспільства в географічному просторі значно впливає на всі її аспекти. Наприклад, наявність центр-периферійних відносин приводить до того, що деякі соціальні групи можуть концентруватися винятково в центрі, чи тільки на периферії. Інші суспільні поділи, скажімо, на місто та село, також пов'язані з розгортанням соціальної структури в географічному просторі. Все це правомірно відносно економічного, політичного, етнічного та культурного буття суспільства.

Нечутливість соціології до проблеми простору пов'язана з тим, що ця наука з самого початку складалася як теорія індустріального суспільства. Це і позначилося на її методологічних можливостях та обмеженнях. Індустріальне суспільство мало такі внутрішні інтенції як універсалізм, синхронізація, ефективність та культурна уніфікація. В цьому суспільстві найважливішим світоглядним уявленням був концепт прогресу. Він увійшов у найглибші підвалини легітимізації суспільних форм та дій. Ідея прогресу споріднена з прагненням подолати простір як перепону до людської всемогутності. Втрата позитивного відчуття простору підвищувала вартість часової координати суспільного життя. Час осмислювався як субстанція суспільства. Він увійшов у поняття ефективності суспільного виробництва. Переважна увага до часової координати суспільного життя була внутрішньо спорідненою з економцентризмом індустріальних суспільств. Економцентризм в свою чергу задавав модель взаємодії суспільства та природи, в якому переважали дискретність та інструменталізм.

Методологічні вади соціології, пов'язані з універсалістським проектом Просвітництва, були причиною того, що вона не помітила навіть тих змін в просторовій морфології соціуму, які відбувалися в період переходу від традиційного суспільства до індустріального. Між тим, формування націй як

спільнот індустріального суспільства мало своїм наслідком виникнення регіонів як субнаціональних підрозділів. В межах націй регіони почали забезпечувати інтерпретацію національної культури, яка як цілісність з того часу існує через сукупність регіональних інтерпретацій. В традиційних суспільствах їх просторова морфологія була пов'язаною з племінними територіями, історичним землями, провінціями, містами і т. ін.

Серед наук Нового часу проблеми просторової морфології суспільства знайшли відображення перш за все в гуманітарній географії (Ф. Ратцель, Е. Реклю, П. Відель де ля Блаш, С. Рудницький та ін.). Як компенсаторний механізм географія в своїх внутрішніх поділах відтворила соціологічний аналіз простору, інтеграція якого з соціологічним материком пішла б на користь як соціології, так і географії.

Нові потреби змінюють точку зору на соціологічну спадщину. Просторовий виклик актуалізує праці, які до цього були далекими від світового соціологічного мейнстриму. Це стосується доробку таких соціологів як Г. Зіммель, П. Сорокін, М. Шаповал, Р. Парк та П. Бурдьє. Найбільш перспективним в осмисленні просторової еволюції суспільства виявився перегук ідей Г. Зіммеля та П. Бурдьє. Виникає потреба їх спільного сучасного прочитання.

З урахуванням цих методологічних зауважень стає можливою соціологічна інтерпретація феномену Донбасу як регіону України. Спрямованість же цієї інтерпретації задається сучасним становищем Донбасу в Україні, яке породило зони проблемності у внутрішньому житті регіону. Це перш за все стосується етнічної структури Донбасу, мовної ситуації в регіоні та здатності регіональної спільноти успішно адаптуватися до сьогоденних реалій життя України та світу.

Історія розвитку Донбасу як окремого регіону починається з кінця XVIII ст., коли були засновані Луганський завод та шахти на території сучасного Лисичанська. Ці перші індустріальні острівці на території України виникли як наслідок нової геополітичної ситуації в басейні Чорного моря. Російська імперія через створення нової паливно-металургійної бази прагнула закріпити свої перемоги над Туреччиною та Кримським ханством.

Створення зусиллями держави нової паливно-металургійної бази в малозаселеній на той час місцевості передбачало переселення сюди значних мас працівників. З самого початку серед мігрантів переважали росіяни та українці, але до 1861 р. перші могли переселятися в сучасний Донбас тільки за державною волею. Справжній суспільний міграційний механізм, що спрямовував переселенські потоки в Донбас, виник після реформи 1861 р. Інтенсивний розвиток капіталістичної промисловості потребував значного притоку працівників, які виштовхувалися з місць аграрного перенаселення. Приблизно однакові за потужністю міграційні потоки направлялися в новий індустріальний регіон як з українських, так і з російських губерній.

Взаємодія великих переселенських мас українців та росіян відбувалася практично без участі гуманітарної інтелігенції цих народів. В цілому ця взаємодія була дружньою. Вона засвідчила відкритість українського та російського культурного світів один до одного. Завдяки цьому основою етнічної структури Донбасу стала **домінуюча етнічна коаліція українців та росіян**. Наслідком її виникнення стало формування синтетичних українсько-російських культурних явищ на рівні повсякденності. Їх можна помітити на рівні мови, фольклору та ін. Домінуюча етнічна коаліція в етнічній структурі Донбасу виявилася настільки могутньою, що до неї змушені були прилаштовуватися представники всіх інших етнічних груп.

Виникнення домінуючої етнічної коаліції не виключало відмінностей в трудовій поведінці українців та росіян, що мігрували до Донбасу. І ті, й інші до міграції в більшості своїй були селянами. Мотиви міграції теж були схожими. Але міграційний шлях українців був значно коротшим, ніж у росіян. Тому українці прагнули поєднати індустріальну працю з сільським господарством. Росіяни цієї можливості частіше були позбавлені. Тому поступово на шахтах та металургійних заводах росіяни за чисельністю почали переважати українців. Внаслідок цього в Донбасі сформувалося переважно російськомовне місто та переважно україномовне село. Місто ж в індустріальному суспільстві домінує

над селом. Отже, російсько-українська мовна асиметрія в Донбасі була обумовлена причинами соціального, а не суто політичного характеру.

Історики стверджують, що Донбас як окремий регіон склався на кінець ХІХ ст.. Окремою етнотериторіальною одиницею він проявив себе під час революційних подій та Громадянської війни. Це послужило передумовою виділення його в окрему адміністративну одиницю в складі УРСР. Але в період радянської індустріалізації стала наочною конкуренція в межах Донбасу Луганської та Донецько-Макіївської агломерацій. Для більш успішного управління регіоном 1938 р. було створено Луганську область. Ця історія показує, що розгортання політичної влади в просторі не обов'язково повинне співпадати з межами етнотериторіальних спільнот чи економічних регіонів мезарівня.

Особливості етнічної структури регіону знайшли вияв в особливостях його культури. Але інтерпретуючи становище Донбасу в межах регіональної системи України, слід мати на увазі, що ці особливості часто стосуються кількості, а не якості. У цьому знаходить вияв природа регіону як інтерпретатора культури країни.

Найбільш наочно спільність культури знаходить вияв в спільності базових цінностей. Більш того, можна сказати, що базові цінності належать до фундаментальних основ цивілізаційної спільноти всіх східних слов'ян. Власне, і домінуюча етнічна коаліція може бути пояснена в межах цієї цивілізаційної спільності.

В своїй більшості мешканці Донбасу центром ціннісного світу вважають малу первинну групу, перш за все родину. Але цей фамілізм, притаманний східним слов'янам, не тотожний колективізму. Мешканців Донбасу, як і України в цілому, не можна вважати ні класичними колективістами, ні класичними індивідуалістами. Соціальний капітал накопичується в малих групах, але члени цих груп намагаються центрувати їх на себе.

Єдність базових цінностей не виключає відмінностей в ціннісній картині соціального світу в окремих регіонах. Наприклад, більшість мешканців Донбасу

специфіку свого регіону сприймають як позитивну цінність, а загрози цій специфіці сприймаються як ціннісно негативні.

Ціннісний світ мешканців регіону знаходить вияв в сталій громадській думці щодо бажаного майбутнього Донбасу. Разом з тим переважна більшість мешканців Донбасу поєднують громадянську та регіональну ідентичності. Це знаходить прояв у прагненні до компромісу між Сходом та Заходом України.

Дуже продуктивним в плані виявлення етнокультурної специфіки Донбасу є підхід до його аналізу як до комунікативної спільноти. Перш за все це стосується мовного аспекту. Мовну ситуацію в регіоні можна охарактеризувати як асиметричну російсько-українську двомовність. За рівнем лінгвістичної компетенції майже всіх жителів Донбасу можна розташувати в межах континууму російсько-українського білінгвізму. В радянський час ця двомовність схилилася до стану диглосії, а зараз еволюціонує до справжньої функціональної двомовності. Але і зараз російсько-український білінгв має в Донбасі більше суспільних переваг, ніж білінгв українсько-російський.

Саме з мовного питання в регіональній спільноті Донбасу склалася зріла громадська думка, яка передбачає ствердження офіційної українсько-російської двомовності в Україні.

Інформаційне поле Донбасу має складну структуру, адже в ньому крім місцевих медіа значний вплив мають медіа Києва та Москви. З інформаційним полем всієї України мешканців Донбасу поєднує перш за все телебачення. Найбільшою популярністю в регіоні користуються обласні та місцеві газети, які акцентують проблеми відповідного рівня. Тому інформаційне поле Донбасу розколоте за обласною ознакою. Система ЗМІ Донбасу в її нинішньому стані не здатна організувати серйозний дискурс з важливих суспільних проблем. Це обумовлено тим, що вона переважно обслуговує внутрішньоелітну взаємодію та транслює народним масам зразки соціальної поведінки, вироблені в цій взаємодії. Через це регіональна спільнота Донбасу залишається багато в чому «спільнотою в собі», яка не має загальноновизнаних духовних авторитетів.

Проведене дослідження дозволяє запропонувати дуалістичну модель культурного геному донбаської етнотериторіальної спільноти. Полюсами в цій моделі будуть виступати позиції, що забезпечують домінування або соцієтальних цінностей, або цінностей малих груп. При домінуванні однієї з позицій інша не зникає, а знаходиться в рецесивному стані. Культурна ж динаміка проявляється як переключення домінант в цій системі.

Остання суспільна трансформація в нашій країні співпала з завершенням культурного циклу, який був пов'язаний з переходом від домінування суспільного макрорівня до домінування мікрорівня. Індивідуалізм та гедонізм як ціннісні позиції відкрили шлях до приватизації умов свого існування. При цьому мотивації та культурні патерни співпали у еліт та у народних мас. Але наслідки для цих груп виявилися різними.

На рівні народних мас переважали адаптивні форми поведінки в умовах радикальних суспільних змін. Вони були пов'язані з фамілізмом і мали три різні варіанти: 1) змушена трудова мобільність, 2) культура злиденності та 3) асоціальне вирішення своїх тимчасових проблем, що руйнує соціальне середовище.

На рівні елітних груп адаптація до нових соціальних умов була пов'язаною зі складанням клієнтельних груп. Еліти почали сприймати соціальний простір як результат угоди між патронами клієнтельних груп.

Взаємодія елітних груп та народних мас має парадоксальний характер. З одного боку, масова свідомість демонструє стійкий стан недовіри майже до всіх представників еліти та контреліти, а з іншого боку фамілістські структури досить легко перетворюються на частину клієнтельних структур. Іншим проявом цього парадоксу є те, що елітні групи сприймаються народними масами як джерело різноманітних загроз. Носії цих загроз сприймаються як нечітка множина – «вони». З іншого ж боку, значна частина мешканців Донбасу свої надії покладають на вихідців з цієї ж нечіткої множини – на сильних людей на високих державних посадах. Через такий стан суспільної свідомості донбаська

регіональна спільнота знаходиться в стані коливання між ідеалами громадянського суспільства та неопатріомоніалізму.

Успішний розвиток України можливий тільки у випадку гармонізації міжрегіональних стосунків. Така регіональна політика дасть можливість проявитися сильним сторонам донбаської регіональної спільноти – міжетнічній толерантності, прагненню до вільного розвитку особистості. Це може сприяти успішній модернізації всієї України.

Список використаних джерел

1. Аврамова Е.М. Формирование новой российской макроидентичности // *Общественные науки и современность*. – 1998. – № 4. – С. 19 – 29.
2. Аитов Н. А. Социальное развитие регионов. – М.: Мысль, 1985. – 220 с.
3. Аксенов Г. П. Пространственно-временные аспекты организованности биосферы и ноосферы // *Кибернетика и ноосфера*. – М.: Наука, 1986. – С. 28 – 35.
4. Алаев А.Э. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. Алексеев А. И. География сельской местности. – М.: Знание, 1989. – 43 с.
6. Алексеев А. И. Многоликая деревня: (население и территория). – М.: Мысль, 1990. – 268 с.
7. Алтухов В. Л. Многомерный мир третьего тысячелетия // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 7. – С. 30 – 38.
8. Алымов А. Н. Производительные силы: проблемы развития и размещения. – М.: Экономика, 1981. – 288 с.
9. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / Пер. с нем. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 367 с.
10. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. – М.: «КАНОН – Пресс – Ц», «Кучково поле», 2001. – 288 с.
11. Андреев И. Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // *Вопросы философии*. – 1999. – №4. – С. 54 – 77.
12. Ансар П. Современная социология // *Социологические исследования*. – 1996. – № 1 – С. 135–142.
13. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – 95 с.
14. Арсенко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні ХХІ століття // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 1999. – № 1. – С. 42 – 58.

15. Арсеенко А. Г. Перераспределение богатства и трансформация классовой структуры в США в условиях неолиберальной глобализации // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції/Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – К., 2003. – С. 236 – 240.
16. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 24 – 60.
17. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 247 с.
18. Арутюнян Ю.В. Постсоветские нации. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1999. – 207 с.
19. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект пресс, 1999. – 271 с.
20. Афанасьев М.Н. Региональное измерение российской политики // Полис. – 1998. – № 2. – С. 88 – 93.
21. Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982. – 222 с.
22. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
23. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – 152 с.
24. Балакирева О. Н., Комарова Н. Н. Исследовательские возможности и методология подготовки и проведения фокус-групп // Маркетинг и реклама. – 2000. – № 51 – 52. – С. 22 – 26.
25. Баньковская С.П. Роберт Парк // Современная американская социология/Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С.3 – 19.

26. Барбаков О.М. Регион как объект управления // Социологические исследования. – 2002. - №7. – С. 96 – 100.
27. Барвінський В. Досліди з поля статистики. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. - 51 с.
28. Барзилов С., Чернышев А. Регион как политическое пространство // Свободная мысль. – 1997. – №2. – С. 3 – 13.
29. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
30. Барулин В.С. Социальная жизнь общества. Вопросы методологии. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 186 с.
31. Батыгин Г. С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии. – М.: Наука, 1986. – 271 с.
32. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
33. Бжезинский З. Великая шахматная доска / Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1999. – 254 с.
34. Бевзенко Л. Самоорганизационная парадигма и проблемное поле социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. - №1. – С. 113 – 126.
35. Бекешкіна І. Ставлення населення Сходу і Півдня України до проблем незалежності, порівняльні оцінки ситуації у Росії і в Україні // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 44 – 49.
36. Белановский С. А. Метод фокус-групп. – М.: Никколо – Медиа, 2001. – 280 с.
37. Белл Р.Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы / Пер. с англ. Виноградова В.А. – М.: Международные отношения, 1980. – 320 с.
38. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ.. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
39. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр.. – М.: Прогресс 1974. – 447 с.

40. Бергер П. Капиталистическая революция (50 тезисов о процветании, равенстве и свободе)/ Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 316 с.
41. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания/Пер. с англ. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
42. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
43. Берлянт А.М. Картографический метод исследования. – М.: Издательство МГУ, 1978. – 255 с.
44. Берлянт А. М. Карта – второй язык географии: (Очерки о картографии). Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
45. Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Мысль, 1986. – 240 с.
46. Бикбов А. Социальное пространство как физическое: иллюзии и уловки// <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=289>
47. Борисов В.А. Забастовки в угольной промышленности (анализ шахтерского движения за 1989 -99 гг.). – М.: ИСИТО, 2001. – 416 с.
48. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики//Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112 – 129.
49. Брежнев Л. И. Исторический рубеж на пути к коммунизму // Брежнев Л. И. Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1979. – С. 344 – 360.
50. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы//Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С.29 – 42.
51. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
52. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
53. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России XVIII – начало XX вв. (численность, структура, география) // История СССР – 1984 – № 4. – С. 41 – 59.

54.Бурдьё П. Социальное пространство и генезис «классов» // Бурдьё П. Социология политики / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos,1993. – С.53 – 97.

55.Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть // Бурдьё П. Начала/Пер. с фр. Н. А. Шматко. - М.: Socio-Logos,1994. – С.181 – 207.

56.Бурдьё П. Система образования и система мышления // Социология в аудитории: искусство преподавания. – Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, 2003. – 59 – 72.

57.Бурлачук В.Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира. – К.: Институт социологии НАНУ, 2002. – 266 с.

58.Бухарин Н. И. Заметки экономиста//Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С.391 – 418.

59.Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін?// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – с. 49 – 66.

60.Валовой Д. В. Поиск. Экономическая повесть. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 366 с.

61.Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // Социо-логос. Вып. 1. Общество и сферы смысла. – М.: Прогресс, 1991. – С. 39 – 50.

62.Васильев Л. С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество). – М.: Высшая школа, 1983. – 368 с.

63.Васютинський В. Чи є в Україні російська «п'ята колона»?//Українські варіанти. – 1997. - №2. – С.10 – 13.

64.Вебер А. Б. Что стоит за так называемым антиглобализмом?// Мировая экономика и международные отношения. – 2001. - №12. – С. 50 – 56.

65. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644 – 706.
66. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
67. Вебер М. Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександра Погорілого. – К.: Основи, 1998. – С. 173 – 191.
68. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – 359 с.
69. Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. Українська нація: шлях до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.
70. Віленська Е.В., Поклад В.І. Національно-культурні орієнтації мешканців Луганської області // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №4. – С. 49 – 60.
71. Винокуров Е. Ю. Анклавы в мировой экономике и политике: опыт последних десятилетий // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 83 – 88.
72. Вихрова Т.В. Духовна культура слобожан (Старобільський повіт, кінець ХІХ ст.) // Луганський обласний краєзнавчий музей. Краєзнавчі записки. – Вип. 2. – Луганськ, 1993. – С. 50 – 69.
73. Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 120 с.
74. Воловодова О. Про можливості самозахисту населення в районах закриття шахт // Соціальна політика і соціальна робота. – К., 1998. – №4. – С. 76 – 80..
75. Вундт В. Проблемы психологи народов.- СПб.: Питер, 2001. – 160.
76. Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с польского. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.

77. Габриелян О. А. Крым как проблема регионализма // Ученые записки Симферопольского гос. университета. – 1999. – Вып. 11(50). География. История. Филология. Философия. Экономика. – С. 4 – 8.
78. Габричевский А. Г. Теория и история архитектуры. Избранные сочинения / Под ред. А. А. Пучкова. – К.: Редакция журнала «Самватас», 1993. – 302 с.
79. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
80. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – 464 с.
81. Газарян А. Є. Субструктури і інформація // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 5. – С. 59 – 65.
82. Газарян А. Элементарное представление о самоорганизующихся системах // Город как самоорганизующаяся система. Сборник материалов / Под ред. Ю. В. Кириллова. – Обнинск: Институт муниципального управления, 1997. – С. 36 – 43.
83. Газарян А. Методологические основы стратегического планирования. Теоретические заметки и материал для тренингов. – Бишкек: ОФЦИР, 2003. – 72 с.
84. Гайдар Е. Логика реформ // Вопросы экономики. – 1993. – № 2. – С. 12 – 16.
85. Гараджа В.И. Социология религии. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 239 с.
86. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Ч. I. Феноменология духа // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. 4. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 440 с.
87. Гелнер Э. Нации и национализм // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С. 120 – 131.
88. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ.. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
89. Гирло В. Н. Развитие Западного Донбасса (1954 – 1980 гг.). Историко-социологическое исследование. – Киев – Донецк: Вища школа, 1984. – 113 с.

90.Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Пер. з англ.. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542.

91.Глазычев В. Л. Античная система расселения (переживание ойкумены)//http://www.glazychev.ru/publications/articles/1979ntic_systema_rasselenia.htm

92.Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 3 – 25.

93.Глобализация и Россия (Круглый стол) // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 10. – С. 3 – 21.

94.Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку: 1914 – 1991/3 англійської переклав О. Мокро вольський. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. – 543 с.

95.Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А. В. Вступ до економічної та соціальної географії. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

96.Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н. Киев: 1990 – 91 (Социологические репортажи). – К.: Наукова думка, 1992. – 140 с.

97.Головаха Е.И. Стратегія соціально-політичного розвитку України: Досвід перших років незалежності та нові орієнтири. – К.: Абрис, 1994. – 40 с.

98.Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 164 с.

99.Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 142 с.

100.Гольжак де В. Клиническая социология // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 52 – 60.

101.Гончаренко Н.Г. В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918 гг.). Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1974. – 152 с.

102.Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1988. – 271 с.

- 103.Городяненко В. Г. Социология: источниковедение и историография знания. Учебное пособие. – Днепропетровск: Днепропетровский национальный университет, 2003. – 356 с.
- 104.Горшков М. К. Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ). – М.: РОССПЭН, 2000. – 384 с.
- 105.Гофман А. Б. О социологии Эмиля Дюркгейма // Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – С. 533 – 566.
- 106.Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность / Научн. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск: Альма-матер, 2002. – 284 с.
- 107.Гранберг А. Г. Основы региональной экономики. – М.: Государственный университет Высшая школа экономики, 2001. – 495 с.
- 108.Грек А.Г., Миронова Т.А. Предания, язык, культура русского народа: Боровское, Бахмутовка, Аношкино, Крымское Луганской области. – Луганск, 1995. – 25 с.
- 109.Грек А.Г., Миронова Т.А. Язык одного говора. Опыт описания языка говора п. Городище Перевальского района Луганской области. – Луганск: ЛГПИ им. Т. Шевченко, 1999. – 47 с.
- 110.Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
- 111.Губогло М.Н. Переломные годы. Т.1. Мобилизованный лингвицизм. – М.: Наука, 1993. – 303 с.
- 112.Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Конец харизматической эпохи. Печать и изменения в системах ценностей общества // Свободная мысль. – 1993. – № 5. – С. 38 – 52.
113. Гудков Л. Перемога у війні: до соціології одного національного символу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 33-48.
- 114.Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е издание. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 526 с.

115. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972. – 318 с.
116. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, Изд-во «Глаголь», 1995. – 513 с.
117. Данилов - Данильян В. И. Возможна ли «коэволюция природы и общества»? // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 15 – 25.
118. Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – 276 с.
119. Дзюба І.М. Ідеологічні децибелі «діалогу культур» // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. Науковий збірник. – К.: Національний інститут українсько-російських відносин, 1998. – С. 73 – 150.
120. Дейк ван Й., Остерхавен Я. Прошлое, настоящее и будущее голландской региональной политики//Регион: экономика и социология. – 1995. – №2. – С. 158 – 177.
121. Демичев В. А. Общественное бытие и общественное сознание, механизм их взаимосвязи. – Кишинев: Издательство ЦК Компартии Молдавии, 1969. – 216 с.
122. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х годов/Дробижева Л.М., Аклаев А.Р., Коротева В.В., Солдатова Г.У. – М.: Мысль, 1996. – 382 с.
123. Дзись Г. Структурная перестройка экономики Украины//Экономика Украины. – 1994. – № 6. – С. 17 – 25.
124. Дмитриев А. В., Лола А. М., Межевич М. Н. Где живет советский человек: Социальные проблемы управления расселением. – М.: Мысль, 1988. – 220 с.
125. Дмитриева Е. В. Фокус-группы в маркетинге и социологии. – М.: Центр, 1998. – 141 с.
126. Довнар Г.С. Луганцы – Донецк: Донбасс, 1994. – 431 с.

127. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – М.: Арктогея – центр, 2000. – 928 с.
128. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
129. Емірова Аділе. Мовна ситуація та мовна політика в Криму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6 – С. 121 – 126.
130. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997. – 216 с.
131. Еременко А.М., Снегирев В.В. Луганск: мифологизированное прошлое и возможное будущее // Древности Подонцовья: Сборник археологических и историко-философских статей / Ред Манько В.А. – Луганск, 1997. – С. 81-84.
132. Есть мнение! Итоги социологического опроса/Общ. Ред. Ю. А. Левада. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
133. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність/ За ред. В.І. Наулко. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – 424 с.
134. Жог В. И. Пространство, время и симметрия в физических теориях. – М.: МГПИ им. В. И. Ленина, 1985. – 112 с.
135. Замятин Д. Н. Моделирование геополитических ситуаций (На примере Центральной Азии во второй половине XIX века) // Полис. – 1998. – № 2. – С. 64 – 76.
136. Замятин Д. Н. Политико-географические образы и геополитические картины мира. Представление географических знаний в моделях политического мышления // Полис. – 1998. – № 6. – С. 80 – 91.
137. Замятин Д. Н., Замятина Н. Ю. Пространство российского федерализма // Полис. – 2000. – №5. – С. 98 – 109.
138. Замятин Д. Н. Геополитические образы современного мирового развития//Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 11. – С. 10 – 16.

139. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов // Новое литературное обозрение // [http: / www.nlo.magazine.ru / scientist / main.html](http://www.nlo.magazine.ru/scientist/main.html)
140. Зарицкий Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 499 - 540.
141. Заславская Т. И., Горяченко Е. Е. Актуальные вопросы совершенствования сельского расселения // Вопросы географии. Сб. 132. Современное село: пути развития. – М.: Мысль, 1988. – С. 52 – 70.
142. Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: МП «Край» – «Просвіта», 1993. – 224 с.
143. Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів: Світ, 1994 – 472 с.
144. Зборовский Г. Е. Существует ли региональная социология? // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 101 – 108.
145. Згуровский М.З., Доброногов А.В., Померанцева Т.Н. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. – К.: Наукова думка, 1997. – 222 с.
146. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 317 с.
147. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристь, 1996. – С. 301 – 465.
148. Зиммель Г. Как возможно общество? // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М.: Юристь, 1996. – С. 509 – 526.
149. Зонова Т.В. От Европы государств к Европе регионов? // Полис. – 1999. – №5. – С. 155 – 164.
150. Иванов В.Н. Социология сегодня. Опыт и проблемы социологических исследований. – М.: Наука, 1989. – 220 с.

151. Ивин А.А. Основы теории аргументации. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.
152. Игнатенко А.А. Ибн-Хальдун. – М.: Мысль, 1980. – 160 с.
153. Игнатенко А.А. В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов средневековья. – М.: Мысль, 1989. – 255 с.
154. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Історія філософії України. – К.: Либідь, 1993. – С. 7 - 28.
155. Ильин В.И. Социальная стратификация. – Сыктывкар: Изд-во Сыктывкарского у-та, 1991. – 221 с.
156. Илюшин В.А. Стоимость и богатство. – Луганск: Б.И., 1992. – 75 с.
157. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. Изд. 3-е. М.: Логос, 2000. – 432 с.
158. История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузишина. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.
159. Каганский В. Л., Шрейдер Ю. А. Карта как общий способ представления знаний (география за пределами географии)//Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 5. – С. 1 – 6.
160. Каганский В. Л. Советское пространство: конструкция и деструкция // Иное. Хрестоматия нового российского самосознания // <http://www.russ.ru/antolog/inoe/kagan.htm>
161. Каганский В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 1. – С. 134 – 145.
162. Каганский В. Л. Ландшафт и культура // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 160 – 169.
163. Канак Ф., Лобас В. Національний прогрес: сподівання, реалії, перспективи // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 101 – 110.
164. Кант И. Критика чистого разума/Пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб.: Тайм-аут, 1993. – 477 с.

165. Кант И. Критика практического разума // Кант И. Лекции по этике. – М.: Республика, 2000. – С. 284 – 406.
- 166.. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 509 с.
167. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М.: Алгоритм, 2000. – 736 с.
168. Карлов В.В. Введение в этнографию народов СССР (стадиальные закономерности и локально-исторические особенности этнокультурных процессов в XIX – XX вв.) – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 160 с.
169. Картунов О.В. Вступ до етнополітології. – К.: Б.В., 1999. – 300 с.
170. Касавин И. Т. «Человек мигрирующий»: онтология пути и местности // Вопросы философии. 1997. – № 7. – С. 74 – 84.
171. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред.. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 492 – 505.
172. Келлер Я. Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? Критические заметки о теории модернизации // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 48 – 53.
173. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.А. Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2003. – 258 с.
174. Кнабе Г. С. Историческое пространство и историческое время в культуре Древнего Рима // Культура Древнего Рима. В 2-х томах. – Т. 2. – М.: Наука, 1985. – С. 108 – 166.
175. Коваліско Н. В., Хоронжий А. Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 165 с.
176. Ковальов В. А. Республіка Комі: інститути та соціальні спільноти в сучасному політичному процесі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів /Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С.220 – 257.

177. Колер-Кох Б. Эволюция и преобразование европейского управления // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2001. – № 7. – С. 44 – 57.
178. Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). – К., 2003. – 158 с.
179. Комаров М.П. Инфраструктура регионов мира. – СПб.: Издательство Михайлова В.А., 2000. – 347 с.
180. Комиссарова Г.В. Методологические проблемы исследования исторического сознания // *Методологические проблемы научных исследований*. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1984. – С. 131 – 138.
181. Комиссарова Г.В. Методологические основания типологизации исторического сознания // *Методологические проблемы науки*. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1986. – С. 61 – 70.
182. Кононов И. Ф. Мировоззренческие аспекты проблемы освоения космоса. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филос. наук. – К., 1986. – 15 с.
183. Кононов І. Ф. Вільна економічна зона: як розуміє населення її призначення? // *Економіка України*. – 1993. – №10. – С. 91 – 92.
184. Кононов И. Ф. Приватизация в зеркале массового сознания // *Экономика Украины*. – 1994. – № 10. – С. 84 – 87.
185. Кононов И. Ф., Адаменко Е. В., Ваховский Л. Ц., Панченко Л. Ф. Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса. – Луганск: Издательство Восточноукраинского университета, 1995. – 120 с.
186. Кононов І.Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 493 с.
187. Кононов И. Ф. Глобализация и регионализация в современном мире // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001. – С. 87 – 91.

188. Кононов И. Ф., Кононова Н. Б., Денщик В. А. Кризис и самоорганизация. Шахтерские города и поселки Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальное и экологическое измерения. – Луганск: Альма-матер, 2001. – 143 с.

189. Кононов И. Ф. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін (Аналізуючи матеріали сфокусованих групових інтерв'ю // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 80 – 102.

190. Кононов И. Ф. Ценностная интерпретация действительности на региональном уровне (пример Донбасса) // Грани. – 2003. – № 1(27). – С. 92 – 99.

191. Кононов И. Ф. Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 126 – 130.

192. Кононов И.Ф. Проблема пространства в социологии // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Кармазина. – 2004. - №621. – С. 20 – 26.

193. Кононов И.Ф. Проблема границ и ее значение для социологии // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Карабіна, 2004. – С. 45 – 49.

194. Конопацький С. Громадянство в глобальному контексті // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 80 – 94.

195. Конструирование этничности / Под ред. В. Воронкова и И. Освальд. – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1998. – 303 с.

196. Конт О. Дух позитивной философии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 7 – 93.
197. Конт О. Курс положительной философии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты/Под ред. В. И. Добренькова. – М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 94 – 119.
198. Кордонский С. Г. Рынки власти: Административные рынки СССР и России. – М.: ОГИ, 2000. – 240 с.
199. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціально психологія. – К.: Б.В. 1995. – 304 с.
200. Королев С.А. Бесконечное пространство: гео- и социографические образы власти в России. – М.: ИФ РАН. 1997 // <http://www.philosophy.ru/iphras/library/wpower.html>
201. Коротеева В.В. Экономические интересы и национализм. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. – 250 с.
202. Косолапов Р. И. О самом главном. Десять работ разных лет. – М.: Советский писатель, 1983. – 279 с.
203. Костенко Н.В., Оссовский В.Л. Ценности профессиональной деятельности (опыт социологического исследования кино). – К.: Наукова думка, 1986. – 151 с.
204. Костенко Н. В., Макеев С. А. Крымский конфликт: мораль против права// Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 11. – С. 53 – 66.
205. Костенко Н.В. Ценности и символы в массовой коммуникации. – К.: Наукова думка, 1993. – 130 с.
206. Костенко Н.В. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 127 – 151
207. Костенко Н., Макеев С. Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 78 – 92.

208. Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції. – К.: Основи, 2000. – 142 с.
209. Крюков М.В. Этнос и субэтнос // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 5 – 21.
210. Куракина В. Фокусированные групповые интервью как метод сбора социологической информации // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 2. – С. 151 – 158.
211. Куракина В. Концепция вопроса в фокусированных интервью // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5 – 6. – С. 97 – 108.
212. Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX – начало XX вв.) – Луганск: ЛГПУ им. Т. Шевченко, 1999. – 112 с.
213. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
214. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 204 с.
215. Лавров А. М. Методологические проблемы региональной политики // Регион: экономика и социология. – 1995. – № 2. – С. 3 – 24.
216. Лакатос И. Методология исследовательских программ. – М.: АСТ – Ермак, 2003. – 382 с.
217. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей россиян // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 3 – 23.
218. Лаппо Г. М. Становление и развитие исследований проблем городских агломераций в СССР // Вопросы географии. Сборник 129. Динамика расселения в СССР. – М.: Мысль, 1986. – С. 119 – 130.
219. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 237 с.
220. Лебедева М. М. Межэтнические конфликты на рубеже веков (методологический аспект) // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №5. – С. 31 – 39.

221. Левада Ю. О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 258 – 267.
222. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. З. Борисик. – К.: Основи, 1997. – 387 с.
223. Лейзерович Е.Е. Локальные системы расселения и экономическое микрорайонирование // Вопросы географии. Сборник 129. Динамика расселения в СССР. – М.: Мысль, 1986. – С. 69 – 76.
224. Ленин В. И. Грозная катастрофа и как с ней бороться // Ленин В. И. Избранные произведения в трех томах. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 170 – 207.
225. Ленин В. И. Как организовать соревнование? // Избранные произведения в трех томах – Т.2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 463 – 476.
226. Ленин В. И. Очередные задачи советской власти// Избранные произведения в трех томах – Т. 2. – М.: Политиздат, 1972. – С. 592 – 625.
227. Ленин В. И. Великий почин // Избранные произведения в трех томах – Т.3. – М.: Политиздат, 1972. – С. 152 – 172.
228. Леонтьев К. Н. Записки отшельника. – М.: Русская книга, 1992. – 540 с.
229. Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления. – К.: Вища школа, 1980. – 232 с.
230. Лобас В. Між «диким капіталізмом» і «розвинутим соціалізмом» // Віче. – 1996. – № 3. – С. 3 – 13.
231. Лобас В.Х., Легенький Ю.Г. Українська і зарубіжна культура. – К.: ІЗМН, 1997. – 270 с.
232. Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура. – К.: МАУП, 2000. – 221 с.
233. Лой А. Н., Шинкарук Е. В. Время как категория социально-исторического бытия//Вопросы философии. – 1979. - №12. – С.73 – 86.

234. Лосев А.Ф. Логика символа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 247 – 274.
235. Лотман Ю.М. О семиосфере // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. Вып. 641. Труды по знаковым системам. Вып. ХУП – Тарту, 1984. – С. 5 – 23.
236. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис – Издательская группа «Прогресс», 1992. – 271 с.
237. Лотман Ю.М. Механизм Смуты (К типологии русской истории культуры)//Новый круг. – 1993. – № 1. – С. 173 – 185.
238. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XV111 в.) // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т. 1. Семиотика культуры. – М.: Гнозис, 1994. – С. 219 – 253.
239. Лукашевич Н., Яковенко Ю. Главным редакторам журнала «Социология: теория, методы, маркетинг»// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 243 – 246.
240. Лукинов І. До стратегії економічного розвитку (методологічний аспект) // Віче. – 1994. – № 8. – С. 3 – 21.
241. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури. – К.: Б.В., 2000. – 304 с.
242. Лурье С.В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 448 с.
243. Магун В. Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985-1995 роки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 105 – 119.
244. Майданник К. Л. Альтернативное движение: фаза консолидации? (Часть I). Историческое место и генезис движения // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 11. – С. 23 – 30.
245. Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 684 с.

246. Майминас Е.З. Социально-экономический генотип общества // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 93 – 113.
247. Майминас Е. З. Контексты экономической реформы // Постигание: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф. М. Бородкин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М.: Прогресс, 1989. – С. 422 – 440.
248. Макарычев А. С. Регионализм и региональная культурная идентичность // Ученые записки Симферопольского гос. университета. – 1999. – Вып. 11(50). География. История. Филология. Философия. Экономика. – С. 9 – 18.
249. Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В. Социальные идентификации и идентичности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
250. Макеев С.О. Структурна перспектива в сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 27 – 35.
251. Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5 – 20.
252. Малес Л.В. Фізична реальність у соціологічному вимірі // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу. Збірник праць. – Х.: ХНУ імені Н.В. Каразіна, 2000. – С. 97-102.
253. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 543 с.
254. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука: (логико-методологический анализ). – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
255. Маркс К. Капитал. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1973. – 907 с
256. Маркс К. Капитал. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1978. – 648 с.

257. Мартин Г. – П., Шуман Х. Западня глобализации. Атака на процветание и демократию / Пер. с нем. – М.: Издательский Дом «Альпина», 2001. – 335 с.

258. Маслова О.М., Пугачева М.Г. Виды документальных источников и методы их анализа // Методы сбора информации в социологических исследованиях. – Кн. 2. Организационно-методические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент. / Отв. Ред. Андреенков В.Г., Маслова О.М. – М.: Наука, 1990. – С. 41-43.

259. Матусевич В. А. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4 – 5. – С. 5 – 21.

260. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы) / Под ред. Наталии Костенко. – К.: Институт социологии НАНУ, 1999. – 218 с.

261. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Реферат. перевод с англ. В.Костинской. – К.: Абрис, 1996. – 109 с.

262. Могилевский Р. С. Проблемы качества жизни крупного города (опыт социологического исследования). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 143 с.

263. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. – М.: Наука, 1987. – 304 с.

264. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 26 – 32.

265. Моисеев Н. Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 3 – 10.

266. Моль А. Социодинамика культуры / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.

267. Монтескьё Ш.-Л. Избранные произведения. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1955. – 799 с.

268. Монтескьё Ш. – Л. Персидские письма / Пер. с фр. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – 399 с.

269. Москвин Д. Д. Население СССР: вопросы миграции (экономико-статистический обзор тенденций 60-х – 80-х годов). – М.: Наука, 1991. – 159 с.
270. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2002. – 272 с.
271. Наливайко Д. Україна в рецепції західних гуманістів XV – XVI ст. // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 3 – 39.
272. Нарочницкая Н.А. Внешняя политика России // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 16-30.
273. Население и трудовые ресурсы Донбасса / Отв. ред. Н. Г. Чумаченко. – К.: Наукова думка, 1977. – 170 с.
274. Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – 307 с.
275. Небоженко В. Про національно-державні пріоритети розвитку незалежної України: тенденції та протиріччя // Розбудова держави. – 1992. – № 2. – С. 13 – 18.
276. Неклесса О. І. Ordo Quadro – четвертий порядок: пришествя пост сучасного світу // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 26 – 48.
277. Некрасов Н. Н. Региональная экономика. Территория, проблемы, методы. Изд. 2-е. – М.: Экономика, 1978. – 343 с.
278. Нечаев В. Д. Региональный миф в политической культуре современной России. – М.: Институт Африки РАН, 1999. – 155 с.
279. Николаев В. Г. Реферат статьи: Allen R. L. The socio-spatial making and making of “us”: toward a critical postmodern spatial theory of difference and community // Social identities. – Oxford, 1999. – Vol. 5, № 3. – Pp. 249 – 277 //

Социологические исследования на пороге XXI века. Сборник обзоров и рефератов. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С. 106 – 128.

280. Никольский В.Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение// Новые страницы в истории Донбасса. Книга 2. – Донецк: Донбас, 1992. – С. 51 – 70.

281. Новые направления в социологической теории / Филмер П., Филипсон М., Силвермен Д., Уолш Д. / Пер с англ. – М.: Прогресс, 1978. – 391 с.

282. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.

283. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии / Пер. с нем. – М.: АВА – ЭСТРА, 1993. – 273 с.

284. Ньюман Л. Анализ качественных данных // Социологические исследования. – 1998. – № 12. – С.101 – 114.

285. «О все видевшем» со слов Син-лике-уннинни заклинателя. Эпос о Гильгамеше//Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилона и Ассирии/Пер. с аккадского. – М.: Художественная литература, 1981. – С. 122 – 194.

286. Оболенская С.В. Образ немца в русской народной культуре XVIII-XIX вв. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 37 – 190.

287. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Изд. 10-е. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – 847 с.

288. Павленко В.М., Таглін С.О. Етнопсихологія. Навчальний посібник. – К.: Сфера, 1999. – 407 с.

289. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). – К.: Наукова думка, 1989. – 288 с.

290. Павленко Ю. Итоги цивилизационного развития человечества// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 13 – 31.

291. Павленко Ю. Восточнохристианская цивилизационная система и ее место во всемирно-историческом процессе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 46 – 68.
292. Панарин А.С. «Вторая Европа» или «Третий Рим» // Вопросы философии. – 1996. – № 10. – С. 19 – 31.
293. Панарин А. С. Испытание глобализмом. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – 381 с.
294. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 131 с.
295. Панина Н.В. Технология социологического исследования. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1998. – 276 с.
296. Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследовании национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21 – 43.
297. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 448 – 464.
298. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 164 – 480.
299. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения// Зарубежная социология XX века. Хрестоматия / Отв. ред. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск, 2001. – С. 14 – 34.
300. Паршев А. П. Почему Россия не Америка. Книга для тех, кто остается здесь. – М.: Крымский мост – 9Д, Форум, 2002. – 411 с.
301. Пачковський Ю.Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки. – Львів: Світ, 2000. – 271 с.

302. Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.) – Луганск: ЛСХИ 1997. – 24 с.
303. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс.на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – 212 с.
304. Переломов Л.С. Послесловие // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу). – М.: Ладомир, 1993. – С. 341 – 379.
305. Перцик Е. Н. Районная планировка и региональные проблемы расселения// Вопросы географии. Сборник 129. Динамика расселения в СССР. – М.: Мысль, 1986. – С. 76 – 83.
306. Пилипенко В.Е., Поддубный В.А., Черненко И.В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). – К.: Наукова думка, 1993. – 97 с.
307. Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). –К.: Наукова думка, 1993. – 127 с.
308. Пилипенко В.Е., Привалов Ю.А., Щербина В.Н. Субъективный компонент в социологическом познании. – К.: Институт социологии НАН Украины, Центр социальных экспертиз и прогнозов, 2000. – 127 с.
309. Пименов В.В. Системный подход к этносу (к постановке проблемы) // Расы и народы. – Вып. 16. – М.: Наука, 1986. – С. 12 – 30.
310. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений в 4 т. – Т.3. – М.: Мысль, 1994. – С. 79 – 420.
311. Победа Н.А. Социология культуры. – Одесса: Астропринт, 1997. – 223 с.
312. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С., Войтович С., Прибыткова И. и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
313. Подов В.И. У истоков Донбасса: Исторический очерк. – Луганск, 1995. – 109 с.

314. Подов В.И. К тайнам истории (Заметки краеведа). – Луганск: Світлиця, 1996. – 103 с.
315. Подов В.И. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы. – Луганск: GLOBUS, 1998. – 119 с.
316. Подов В.И. Легенды и были Донбасса. – Луганск: Світлиця, 1998. – 74 с.
317. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII. Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 веке. – Луганск: Світлиця, 1998. – 227 с.
318. Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса. Век XIX. – Луганск: Альма-матер, 2001. – 177 с.
319. Подорога В. А. Философское произведение как событие// Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 9 – 12.
320. Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований)/Головаха Е.И., Панина Н.В., Пахомов Ю.И., Чурилов Н.Н., Буров И.В. – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.
321. Попов В. Б. О методологических основах курса «Социология форм пространственной организации общества» // Ціннісні пріоритети освіти у XXI ст.. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1. – С. 11 – 13 листопада 2003 р. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – С. 202 – 208.
322. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.
323. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.
324. Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинко В.О. Рівні соціально-економічного розвитку регіонів України // Наукові доповіді Національного інституту стратегічних досліджень. Вип. 24 – К., 1994. – С. 25.
325. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. У полоні Платонових чар./Пер. з англ.. О. Коваленко. – К.: Основи, 1994. – 444 с.

326. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники / Пер. з англ. О.Буценка. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
327. Поппер К. Злиденність історизму / Пер. з англ.. – К.: Абрис, 1994. – 192 с.
328. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
329. Прадес Х. А. Глобальные изменения в окружающей среде и современное общество // Социологические исследования. – 2000. – № 4. – С. 75 – 82.
330. Прибиткова І. Мову нам дано для того, щоб... // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1 – 2. – С. 230 – 241.
331. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой/ Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
332. Прикладная социология: Учебное пособие / Под ред. проф. Ю. С. Колесникова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 320 с.
333. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів/Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 358 – 379.
334. Проекты законов о языках – экспертный анализ. 2-е изд. / Научн. ред. Н.А. Шульга. – К.: Русский Фонд, 2001. – 330 с.
335. Пространство и время / Парнюк М. А., Причепий Е. Н., Огородник И. В. и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 297 с.
336. Рабочая книга социолога. Изд. 2-е. / Отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Наука, 1983. – 477 с.
337. Регионоведение: Учебное пособие./Отв. ред. проф. Ю. Г. Волков. – Ростов – на – Дону: Феникс, 2002. – 416 с.

338. Резник А. Институциональные факторы стабильности слабоинтегрированного украинского общества//Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. - №1. – С. 155 – 167.
339. Рейсс – младший Э. Дж. Некоторые социологические проблемы американских сообщностей // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 106 – 115.
340. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: АО «КАМБ», Издательский центр «ACADEMIA», 1995. – 160 с.
341. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Пер. с фр. – М., 1995.
342. Рикман Э.А. Об этнодифференцирующей роли культуры // Расы и народы. – Вып. 18. – М.: Наука, 1988. – С. 48 – 49.
343. Рожкова И. Региональные особенности изменения «электорального веса» капиталов при выборах по мажоритарной системе (сравнительный анализ результатов украинских парламентских кампаний 1998 и 2002 годов по мажоритарным округам)// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С .63 – 80.
344. Россия регионов: трансформация политических режимов / Общ. ред. В. Гельман, С. Рыженков, М.Бри. – М.: Весь мир, 2000. – 376 с.
345. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
346. Руднев В.В. Этнометеорология (К вопросу изучения традиционных народных знаний) // Советская этнография. – 1990. – № 4. – С. 42–54.
347. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: Тенденції соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1998. – 171 с.
348. Рудницька Т.М. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17 – 32.

349. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы (Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа). – К.: Наукова думка, 1976. – 152 с.
350. Савельев Ю.Б. Внутрикультурное разнообразие как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск: Світлиця, 1998. – С. 49 – 60.
351. Сватівщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / За ред. проф. З.С.Сікорської. – Луганськ: Осіріс, 1998. – 136 с.
352. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998. – 289 с.
353. Симоненко В. Региональная социально-экономическая политика: сущность, структура, основные направления реализации // Экономика Украины. – 1995. – № 6. – С. 26 – 33.
354. Скворцов Н.Г. Этничность: социологическая перспектива // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 21 – 31.
355. Скокова Л.Г. Етнокультурні орієнтації населення України // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1998. – С. 124-130.
356. Скрипник М. Донбас і Україна (Фрагмент) // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 716 – 718.
357. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / З англ. переклав П. Тарашук. – К.: Основи, 1994. - 223 с.
358. 47 пятниц. Функционирование общественного мнения в условиях города и деятельность государственных и общественных институтов (программы и документы исследования). Вып. 1 / Общ. Ред. Грушин Б.А. – М.: АН СССР, ССА, Научный совет АН СССР по проблемам КСИ. 1969. – 204 с.
359. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

360. Сорос Дж. Разоренье: почему рынки не могут регулировать себя сами // Вестник Европы. – 2002. – № 6 // <http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/6/sor-pr.html>
361. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики/ Пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
362. Сосюра В.М. Третя рота. Роман. – К.: Радянський письменник, 1988. – 357 с.
363. Сохань Л., Каменева И. Жизненное пространство и жизненный мир личности// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – №1. – С.190 – 201.
364. Социальная и культурная дистанция. Опыт многонациональной России/Отв. Ред. Л.М. Дробижева. – М.: Институт социологии РАН, 1998. – 388 с.
365. Социальная лингвистика в Российской Федерации (1992 – 1996)/Отв. ред. В.Ю. Михальченко. – М.: Институт языкознания РАН, 1997. – 101 с.
366. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник/За редакцією проф.. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
367. Социально-экономическое положение Луганской области в 1991 – 1993 гг. – Луганск, 1994. – 325 с.
368. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність/ Злобіна О., Мартинюк І., Соболева Н., Тихонович В. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 298 с.
369. Социологический справочник / Под общей ред. В.И.Воловича. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1990. – 382 с.
370. Социология и пропаганда / Отв. Ред. Иванов В.Н. – М.: Наука, 1986. – 207 с.
371. Спайбі Т. Європейські національні держави і глобалізація// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор),

Бородачов В. П., Топольський Д. М. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – С. 67 – 79.

372. Спеціальні та галузеві соціології: Навчальний посібник/ Пилипенко В.Є, Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.

373. Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. – М.: Гос. издат. полит. лит., 1952. – 223 с.

374. Староверов В. И. Регион // Социология. Словарь – справочник. Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 116 – 118.

375. Староверов В. И. Социология регионов// Социология. Словарь – справочник. Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М.: Наука, 1990. – С. 173 – 174.

376. Старостенко Г. Г. Проблеми розвитку транскордонного співробітництва// Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. Випуск ХХІХ. Том І. – Львів – Луцьк: Вежа, 2001. – С.169 – 174.

377. Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К.: Б.В., 1998. – 217 с.

378. Стратегии ориентации в постсовременности/ Штегмайер В., Марков Б.В., Савчук В.В. и др. – СПб.: Vorey Print, 1996. – 180 с.

379. Тадевосян Э.В. Этнонация: миф или социальная реальность? // Социологические исследования. – 1998. – № 6. – С. 61 – 68.

380. Титков А.С. Образы регионов в российском массовом сознании// Полис. – 1999. – № 3. – С. 61 – 76.

381. Тихонович В. А. Украина как субъективная социальная реальность // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134 – 155.

382. Тихонович В. О. Територія як соціальний простір: суб'єкт - інституціональний аспект // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення ІІІ Всеукраїнської соціологічної

конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – К., 2003. – С. 269 – 272.

383. Том Р. Динамическая теория морфогенеза // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого. – М.: Мир, 1970. – С. 145 – 157.

384. Томпсон Е. Народна Європа? Соціальні аспекти європейської інтеграції // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі: Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. – Луганськ: Альма-матер; Знання, 2002. – С. 409 – 430.

385. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – М.: АСТ, 1999. – 781 с.

386. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, Богатство и сила на пороге XXI века. – М.: АСТ, 2002. – 670 с.

387. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 3 – 32.

388. Трубников Н. Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения // Вопросы философии. – 1978. – № 2. – С. 111 – 121.

389. Трубникова Л.С. Культурные процессы в 20 – 30-е годы // Новые страницы в истории Донбасса. Книга 2. – Донецк: Донбасс, 1992. – С. 70 – 89.

390. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / Пер. с фр. Е. А. Самарской. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

391. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.

392. Угольницкий Г.А. Модели социальной иерархии. – М.: Вузовская книга, 2000. – 85 с.

393. Ужченко В.Д. Матеріали до фразеологічного словника східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – 112 с.

394. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / Наук. ред.. О.П. Лановенко. – К.: Стилос, 2001. – 476 с.

395. Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 63 с.
396. Уоддингтон К. Х. Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии. I. Прологомены / Пер. с англ. С. Г. Васецкого. – М.: Мир, 1970. – С. 11 – 38.
397. Успенский Б.А. Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б.А. Избранные труды. – Т 2. Язык и культура. – М.: Гнозис, 1994. – С. 26 – 48.
398. Уткін О. До громадянської злагоди через етнічний плюралізм// Віче. – 2000. – № 4. – С. 22 – 39.
399. Фадеева Т. М. Федералистская модель Европейского союза: концепции и практика // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 24 – 33.
400. Федоров Г. М., Корнеевец В. С. Балтийский регион: социально-экономическое развитие и сотрудничество. – Калининград: Янтарный сказ, 1999. – 208 с.
401. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 544 с.
402. Фесенко Ю.П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск: Фиеста, 1993. – 66 с.
403. Филиппов А. Ф. Социология и космос // Социо-логос. Выпуск 1. Общество и сферы смысла / Составление и общая редакция В. В. Винокурова и А. Ф. Филиппова. – М.: Прогресс, 1991. – С. 241 – 273.
404. Филиппов А. Ф. Ясность, беспокойство и рефлексия: к социологической характеристике современности // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 38 – 58.
405. Филиппов А. Ф. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы
[//http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html](http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html).

406. Филиппов А.Ф. Теоретические основания социологии пространства. – М.: Канон – Пресс – Ц., 2003. – 231 с.
407. Философский энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
408. Філософський словник / За редакцією В. І. Шинкарука. Вид. 2-е. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – 797 с.
409. Фисуненко О.П., Жадан В.И. Природа Луганской области. – Луганск, 1994. – 233 с.
410. Фонвизин Д.И. Драматургия, поэзия, проза. – М: Правда, 1989. – 430 с.
411. Франко І. Я. Що таке поступ? // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 80 – 96.
412. Фуко М. Археологія знання/ Переклав з французької В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2003. – 326 с.
413. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.:Academia,1999. – С.123 – 162.
414. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность Московские лекции и интервью. – М.: КАМІ – АСАСЕМІА, 1995. – 245 с.
415. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / Пер. с фр. – М.: Институт экспериментальной социологии – СПб.: Алетейя, 2000. – 506 с.
416. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций//Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 1 – 2. – С. 9 – 29.
417. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // Классика геополитики, ХХ век / Составитель К. Королев. – М.: АСТ, 2003. – С. 227 – 598.
418. Хмелько В. Е. Социальная направленность личности. Некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1988. – 279 с.

419. Хмелько В.Е. Политические ориентации крупнейших регионов и лингво-этнических групп Украины // Константы. Альманах социальных исследований. – Херсон, 1997. – № 1 (6) – С.5 – 15.

420. Хмелько В. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 5 – 23.

421. Хождение купца Федота Котова в Персию. – М., 1958. – 111 с.

422. Хоманс Дж. К. Возвращение к человеку // Американская социологическая мысль. Тексты / Под ред. В.И.Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 46 – 61.

423. Хорев Б. Естественно-историческая специфика России и ее влияние на рыночные реформы // <http://lib.thewalls.ru/horev/specifika2.htm>.

424. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.

425. Цивилизационные модели современности и их исторические корни/ Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др. – К.: Наукова думка, 2002. – 630 с.

426. Циолковский К. Э. Монизм Вселенной // Циолковский К. Э. Грезы о Земле и небе: Научно-фантастические произведения. – Тула: Приокское книжное издательство, 1986. – С. 276 – 300.

427. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука, 1985. – 271 с.

428. Черкасова Е. Г. Страна Басков: терроризм или борьба за самоопределение // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №10. – С. 77 – 86.

429. Чешков М.А. Осмысливая развивающийся мир // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 4. – С. 3 – 11.

430. Чижикова А.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – 256 с.

431. Чорний С.М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 85 с.
432. Чумаченко Н. Г., Савченко А. П., Федорищева А. Н. и др. Экономика промышленности Донбасса. 1945 – 1975. – К.: Наукова думка, 1977. – 247 с.
433. Чурилов М., Потоцька С. 10000 виборців були опитані фірмою "Соціс-Геллап" у день виборів: спроба проведення першого "Exit poll" в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 75 – 87.
434. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів – Мюнхен: Редакційно-видавничий відділ Львівського державного університету, 1993. – 223 с.
435. Шанин Т. Идея прогресса // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 33 – 37.
436. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 368 с.
437. Шатохин А. Украинское село: поселенческая сеть в региональном срезе// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 180 – 189.
438. Школенко Ю.А. Философия, экология, космонавтика: (критический очерк буржуазных доктрин). М.: Мысль, 1983. – 192 с.
439. Шнипер Р. И. Конкурентные позиции регионов и их оценка// Регион: экономика и социология. – 1995. – № 1. – С. 3 – 24.
440. Шрейдер Ю.А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 32 – 41.
441. Шрейдер Ю. А. Наука в контексте культуры) // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 2. – С. 1 – 9.
442. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
443. Шульга Н.А. Состояние русской культуры в Украине: мифы и реалии // Диалог украинской и русской культур в Украине. – К., 1999. – С. 7 – 17.

444. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАНУ, 2002. – 700 с.
445. Шульга Р. П. Соціокультурне середовище як простір ідентичностей та ідентифікацій // Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 124 – 141.
446. Шютц А. Возвращающийся домой // Социологический исследования. – 1995. – № 2. – С.139 – 142.
447. Щербина В. Сетевая киберкоммуникация как социальный феномен// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 109 – 116.
448. Эйзенштадт Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/Пер. с англ. А. В. Гордона под ред. Б. С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
449. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в трех томах. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1979. – С. 211 – 370.
450. Этнические стереотипы поведения / Под. ред. А. К. Байбурина. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1985. – 252 с.
451. Этциони А. Новое золотое правило. Сообщество и нравственность в демократическом обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология/Под ред.. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia,1999. – С. 309 – 336.
452. Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни: Підручник. – К.: Либідь, 2000. – 416 с.
453. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. – М., 1975. – С. 89-105.
454. Яковенко Ю.І., Малес Л.В. Простір як категорія соціології туризму // Наукові записки Київського інституту туризму, економіки і права / Щорічник. Випуск 1. – 2001. – С. 88-99.

455. Allen R. L. The socio-spatial making and making of “us”: toward a critical postmodern spatial theory of difference and community// Social identities. – Oxford, 1999. – Vol. 5, № 3. – Pp. 249 – 277.
456. Bielski M. Organizacje: istota, struktura, procesy. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992. – 306 s.
457. The Cambridge social history of Britain 1750 – 1950. Vol. 1/ Regions and communities| Ed. By F.M.L. Thompson. – Cambridge University Press, 1996. – 588 p.
458. Denis C. Quebec-as-distinct-society as conventional wisdom: The constitutional silence of Anglo-Canadian sociologist//Canadian Journal of Sociology/ - 1993. – №18(3). - P. 251 – 269.
459. Development Issues in Marginal Regions (Processes, technological developments and societal reorganizations)/Editors R.B. Singh, R. Majoral. – New Delhi: Westview Press. A Division of Harper Collins Publishers, 1996. – 320 p.
460. Doboszynski A. Teoria narodu. – Warszawa: ProLog, 1993. – 79 s.
461. Dunkerley D., Thompson A. Civil society: the view from Wales// Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Материалы международного семинара. Выпуск II. Часть II. Социальные науки. – Луганск – Цюрих – Женева: Знание, 2001. – С. 137 – 155.
462. Ehrlich S. Dynamika norm. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 349 s.
463. The European Union and the regions/ Ed. By M. Keating, B. Jones. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 306 p.
464. Meyer J.W. Globalization. Sources and Effects on National States and Societies // International Sociology – 2000. – Vol.15 (2). –233 – 248.
465. Parsons T. The Social System. – N.Y.: The Free Press, 1964/ - 420 p.
466. Parsons T. The Structure of Social Action. V.1. Marshall, Pareto, Durkheim. - N.Y.: The Free Press, 1968/ - 474 p.

467. Regions That Work. How Cities and Suburbs Can Grow Together/Pastor M. Jr., Dreier P., Grigsby III J. E., López-Garza M. – Minneapolis: Published by the University of Minnesota Press, 2000. – 263 p.

468. Smaga J. Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917 – 1991. – Krakow: Znak, 1992. – 411 s.

469. Social change. Adaptation and Resistance/Edited by T. Klonowicz and G. Wieczorkowska. – Warsaw: Warsaw University, Institute for Social Studies Press, 2002. – 139 p.

470. Soja E. W. Postmetropolis: critical studies of cities and regions. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2000. – 440 p.

471. The example of Federalism in the Federal Republic of Germany. A Reader. – Sankt Augustin: Konrad Adenauer Foundation, 1994. – 234 p.

472. Therborn G. Introduction. From the Universal to the Global// International Sociology – 2000. – Vol.15 (2). – 149 – 150.

473. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies/ By G. O'Donnell and Ph. C. Schmitter. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993. - 82 p.

474. Wales Today/ Ed. By D. Dunkerley and A. Thompson. – Cardiff: University of Wales Press, 1999. – 326 p.

475. Zarycki T. Nowa przestrzen społeczno-polityczna Polski. – Warszawa: Wydawnictwa Europejskiego Instytutu Rozwoju Regionalnego i lokalnego, 1997. – 235 s.

476. Zarycki T. Region jako kontekst zachowan politycznych. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2002. – 195 s.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБІРКОВИХ СУКУПНОСТЕЙ

Дослідження «Суспільна думка трудящих м. Луганська та Луганської області про перехід до ринкової економіки» (липень – серпень 1990 р.)

Опитування в м. Луганську (липень 1990 р.)

Опитано 650 чол. Вибірка випадкова за списками профспілкових організацій підприємств та установ Луганська

Опитування в Луганській області (серпень 1990 р.)

Опитано 1385 чол. Вибірка випадкова за списками профспілкових організацій підприємств та установ Луганської області.

Замовником дослідження була Луганська обласна рада профспілок.

Дослідження «Думка читачів про «Нашу газету» та перспективи передплати на 1992 р.» (серпень 1991 р.)

Опитано 748 чол. Вибіркова сукупність формувалася у відповідності з серійним принципом, тобто опитувалися передплатники газети за списками обраних відділень зв'язку. Опитування здійснювалося в містах Луганськ, Красний Луч, Стаханов та в Попаснянському районі. Опитування здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю.

Опитування проводилося на замовлення редакції «Нашої газети»

Дослідження «Уявлення мешканців Луганської області про стан та перспективи розвитку місцевої преси» (вересень 1992 р.)

Опитано 968 чол. Вибіркова сукупність мала загальнообласний характер і формувалася за квотним принципом. Вибіркова сукупність репрезентативна за ознаками статі, віку та освітнього рівня.

Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю в містах Луганськ, Алчевськ, Брянка, Красний Луч та Краснодон, в Станично-Луганському, Перевальському, Мілоському та Сватівському районах.

Опитування проводилося на замовлення Луганської обласної державної адміністрації.

Дослідження „Ставлення мешканців Луганської області до проекту Конституції України, що винесено на всенародне обговорення” (вересень 1992 р.)

Опитано 968 чол. Вибіркова сукупність мала загальнообласний характер і формувалася за квотним принципом. Вибіркова сукупність репрезентативна за ознаками статі, віку та освітнього рівня.

Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю в містах Луганськ, Алчевськ, Брянка, Красний Луч та Краснодон, в Станично-Луганському, Перевальському, Міловському та Сватівському районах.

Опитування проводилося на замовлення Луганської обласної державної адміністрації.

Дослідження «Ставлення мешканців м. Луганськ до можливого створення в області вільної економічної зони» (травень 1993 р.)

Опитано 610 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування проводилося методом анкетування за місцем проживання.

Опитування проводилося на замовлення Луганської обласної державної адміністрації.

Дослідження «Політика та економіка України в масовій свідомості мешканців Луганської області» (серпень 1993 р.)

Опитано 1021 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування проводилося методом

стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання. Опитування здійснювалося в містах Луганськ, Стаханов, Роженки, Красний Луч, Брянка, Алчевськ, Краснодон, Лисичанськ, Рубіжне, Свердловськ, Кременському, Біловодському, Лутугінському та Антрацитівському районах.

Опитування проводилося на замовлення Луганської обласної державної адміністрації.

Дослідження «Уявлення мешканців м. Луганськ про приватизацію державної власності» (листопад 1993 р.)

Опитано 634 чол. Вибірка квотна. Репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування здійснювалося методом інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування проводилися на замовлення Виконавчого комітету Луганської міської ради

Дослідницький проект «Луганщина перед виборами Президента України, голів та депутатів місцевих рад» 1994 р.)

Опитування в Антрацитівському районі (лютий – березень 1994 р.)

Опитано 475 чол. Вибірка квотна. Репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування здійснювалося методом інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування в Луганській області (червень 1994 р.)

Опитано 962 чол. Вибірка квотна. Репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування здійснювалося методом інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування проводилися на замовлення Луганської обласної ради.

Дослідницький проект «Підприємництво Луганщини: становлення в умовах суспільної кризи»

Опитування персоналу приватних підприємств в Луганській області (грудень 1994 – січень 1995 рр.)

Опитано 233 чол. Вибірка випадкова за списками персоналу приватних підприємств. Опитування здійснювалося методом роздаткового анкетування на робочому місці. Опитування здійснювалося в містах Луганськ, Алчевськ, Стаханов, Красний Луч та Лисичанськ.

Проект фінансувався грантом Фонду «Євразія»

Дослідження «Думка читачів про фактори, що впливають на популярність газети «Жизнь Луганска» (грудень 1995 р.)

Опитано 400 чол. Вибіркова сукупність була розділена на дві підсукупності. Перша (191 чол.) була сформована за серійним принципом у відповідності зі списками передплатників певних відділень зв'язку у м. Луганську. Друга (209 чол.) формувалася випадковим чином і представляла читачів газети, які купували її в кіосках. Опитування здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування проводилося на замовлення редакції газети «Жизнь Луганска».

Дослідження «Інформаційні потреби ділових кіл Луганщини та перспективи їх задоволення газетою «Негоціант» (червень 1996 р.)

Опитано 197 чол. Для експертного опитування вибірка готувалася наступним чином: випадковим чином за списком підприємств області були визначені підприємства, де проводилося опитування. Серед опитаних 65 чол. Були першими керівниками, 49 – заступниками перших керівників, 28 – керівниками служб маркетингу, 12 – маркетологами і 43 – приватними підприємцями. Опитування здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю.

Опитування проводилося на замовлення редакції газети «Негоціант» (м. Донецьк).

Дослідження «Думка читачів про фактори, які впливають на популярність «Нашої газети» (вересень – жовтень 1996 р.)

Опитано 400 чол. Вибірка формувалася за серійним принципом у відповідності зі списками передплатників «Нашої газети» на обраних відділеннях зв'язку у містах Луганськ, Красний Луч, Стаханов, в Лутугінському та Міловському районах. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Дослідження здійснювалося на замовлення редакції «Нашої газети».

Дослідницький проект «Вибори – 98: населення та влада»

Опитування в м. Луганську (червень – липень 1997 р.)

Опитано 450 мешканців м. Луганська, які на час опитування мали 18 чи більше років. Вибірка мала квотний характер і була репрезентативною за статтю, віком та рівнем освіти. Вибірка була районована у відповідності до виборчих округів. Опитування здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування в м. Красний Луч (лютий 1998 р.)

Опитано 395 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування в Перевальському районі (лютий 1998 р.)

Опитано 396 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та освітнього рівня. Вибірка районована. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання в містах Перевальськ, Зорінськ та Артемівськ, в селищі Чернухіно та в селі Червоний Прапор.

Опитування в м. Луганськ (березень 1998 р.)

Опитано 422 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Опитування проводилися на замовлення Виконавчого комітету Луганської міської ради та Луганської обласної ради.

Дослідницький проект «Говорити та бути почутим».

Опитування мешканців шахтарських міст Луганської області.

Опитано 1200 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована (в м. Краснодоні опитано 400 чол.; в м. Брянка – 400 чол.; в м. Золоте – 200 чол.; в селищі Урало-Кавказ – 200 чол.). Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання.

Дослідницький проект фінансувався Європейським Союзом в рамках Програми Трансатлантичної Ініціативи через грант, наданий Луганській екологічній організації «Зелений світ».

Дослідницький проект «Луганщина – 2004: населення та влада перед президентськими виборами» (липень – вересень 2004 р.)

Опитування в Луганській області (серпень 2004 р.)

Опитано 1220 чол. Вибірка квотна, репрезентативна за ознаками статі, віку та рівня освіти. Вибірка районована. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання. Опитування здійснювалося в містах Луганськ, Алчевськ, Сіверськодонецьк, Красний Луч, Краснодон, Зимогір'я, Горське, Золоте, Артемівськ, Зорінськ, Старобільськ, Новопсковському, Старобільському, Новоайдарському, Лутугінському та Свердловському районах.

Опитування здійснювалося за ініціативою громадської організації „Центр з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму” (м. Луганськ).

ДОДАТОК 2.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

Чисельність та національний склад населення Донбасу за даними X –ї ревізії (1859 р.) і церковного обліку 1857 р. [303]¹

Повіти	Украї нці	Росіяни	Греки	Молдава ни	Німці	Євре ї	Поляки	Білор уси	Інші	Всього
Бахмутсь кий	93250	24692	-	7460	7	1670	1634	-	823	129536
%	71.99	19.06	-	5.76	-	1.29	1.26	-	0.64	100
Слов'яно- сербський	68169	16596	-	3066	92	301	1179	-	-	89403
%	76.25	18.56	-	3.43	0.10	0.3	1.32	-	-	100
Олександр івський	14903	4330	41037	-	10869	9503	319	1803	-	216897
%	68.71	2.0	18.92	-	5.02	4.38	0.14	0.83	-	100
Старобіль ський	21689	42662	-	-	-	-	-	-	529	260081
%	83.3	14.7	-	-	-	-	-	-	2.0	100

¹ [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 172.

Таблиця 2

Національний склад населення Донбасу за даними перепису 1897 р. [303]¹

Етнічні групи	Бахмутський повіт	Маріупольський повіт	Слов'яносербський повіт	Старобільський повіт	м. Слов'янськ	Усього
Українці	193510	117206	88633	299599	11677	710613
%	58.2	46.1	50.7	83.4	73.9	62.5
Росіяни	103702	35691	79281	52932	3668	275274
%	31.2	14.0	45.4	14.7	23.2	24.2
Білоруси	2468	1697	1564	5309	23	11061
%	0.7	0.67	0.9	1.48	0.14	1.0
Греки	142	48290	14	1	6	48452
%	0.042	19.0	0.008	-	0.04	4.2
Німці	12646	19104	896	1085	43	33774
%	3.8	7.5	0.5	0.3	0.27	3.0
Євреї	9457	10291	2331	99	238	22416
%	2.8	4.0	1.3	0.03	1.5	2.0
Татари	346	15462	151	15	8	15992
%	0.1	6.0	0.09	0.004	0.05	1.4
Молдавани	6371	95	839	-	-	7305
%	1.9	0.037	0.48	-	-	0.64
Турки	21	5320	4	-	-	5345
%	0.06	2.0	0.002	-	-	0.4
Поляки	2000	528	1511	50	58	3147
%	0.6	0.20	0.29	0.013	0.37	0.27
Французи	451	46	122	3	5	625
%	0.13	0.018	0.07	-	0.03	0.05
Цигани	255	21	177	172	-	625
%	0.076	0.008	0.10	0.05	-	0.05
Вірмени	281	60	124	4	55	524
%	0.084	0.023	0.07	-	0.34	0.04
Англійці	184	41	13	-	3	241
%	0.055	0.016	0.007	-	0.02	0.02
Литовці	118	13	52	-	-	183
%	0.035	0.005	0.029	-	-	0.01
Чехи і словаки	130	21	25	1	-	177
%	0.039	0.008	0.014	-	-	0.01
Італійці	37	39	25	-	-	101
%	0.011	0.015	0.014	-	-	0.008
Осетини	53	8	28	3	-	92
%	0.015	0.003	0.013	0.008	-	0.008
Болгари	17	53	13	-	-	83
%	0.005	0.02	0.007	-	-	0.007
Латиші	56	9	9	4	4	82
%	0.016	0.003	0.005	0.0008	0.3	0.007

¹ [303] Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861-1900 гг.) Дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – К., 1997. – С. 189 – 191.

Етнічні групи	Бахмутський повіт	Маріупольський повіт	Слов'яносербський повіт	Старобільський повіт	м. Слов'янськ	Усього
Фіни	53	4	9	2	-	68
%	0.015	0.001	0.005	0.0002	-	0.005
Серби	23	25	5	-	-	53
%	0.006	0.009	0.002	-	-	0.004
Грузини	8	3	11	3	-	24
%	0.002	0.001	0.006	0.0008	-	0.002
Шведи	10	4	8	-	2	24
%	0.003	0.001	0.004	-	0.012	0.002
Горці	4	-	15	-	-	19
%	0.0018	-	0.008	-	-	0.002
Перси	8	6	1	2	-	17
%	0.002	0.002	0.0005	0.0002	-	0.001
Естонці	10	1	3	-	-	16
%	0.003	0.001	0.001	-	-	0.001
Голландці	5	-	1	-	-	6
%	0.001	-	0.0005	-	-	0.0004
Норвежці	1	4	-	-	-	5
%	-	0.01	-	-	-	0.0004
Угорці	-	1	-	-	-	1
%	-	-	-	-	-	-
Інші	8	3	3	-	-	14
%	0.002	0.001	0.001	-	-	0.001
Всього	332478	254056	174753	359282	15789	113636
%	100	100	100	100	100	100

1

Таблиця 3

Національний склад населення північно-східних округ УРСР за даними перепису населення 17 грудня 1926 р. [214]¹

Округи	Кількість населення, тис.	З них за національностями й мовами, в %															
		Українці		Росіяни		Білоруси		Молдавани		Греки		Євреї		Татари		Німці	
		Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.	Н.	М.
Гірничопромисловий підрайон УРСР																	
Разом	2036.2	60.0	48.2	31.4	45.0	0.7	0.2	0.4	0.3	1.7	1.5	2.0	1.4	0.7	0.7	1.8	1.7
Міське населення	851.6	40.5	22.1	48.9	71.3	1.4	0.3	0.1	-	0.2	0.1	4.6	2.1	1.3	1.2	0.7	0.6
Сільське населення	1184.6	74.1	66.8	18.8	26.2	0.2	0.1	0.6	0.5	2.7	2.5	0.2	0.1	0.3	0.3	2.6	2.6
Артемівська	448.4	87.4	81.0	7.6	14.0	0.2	0.1	1.4	1.2	-	-	0.1	0.1	0.2	0.2	2.6	2.6
Луганська	373.1	59.7	49.4	37.0	47.2	0.1	-	0.3	0.2	-	-	-	0.1	0.4	0.3	1.7	1.7
Сталінська	363.1	72.4	67.2	13.9	19.5	0.2	0.1	-	-	8.8	8.1	0.2	0.1	0.3	0.3	3.5	3.5
Степовий підрайон УРСР																	
Маріупольська	325.2	61.2	53.3	10.6	21.0	0.1	-	0.4	0.4	18.1	15.6	1.2	1.1	-	-	7.8	7.8
Старобільська	462.0	89.4	89.0	10.2	10.5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.3	0.3

Примітка: Н – національність; М – мова.

¹ [214] Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 175.

Таблиця 4

Національний склад населення Донбасу за даними всесоюзних переписів 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. [214]¹

Націо- нальності	Усе населення							
	1959		1970		1979		1989	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Луганська область								
Усе населення	2452.2	100	2750.6	100	2787.6	100	2857.0	100
Українці	1416.3	57.5	1506.6	54.8	1472.7	53.1	1482.2	52.1
Росіяни	950.0	38.9	1148.3	41.7	1222.0	43.6	1279.0	44.5
Білоруси	25.9	1.1	36.1	1.3	33.5	1.2	33.5	1.2
Євреї	13.9	0.6	12.6	0.5	10.6	0.4	8.2	0.3
Татари	12.6	0.5	12.7	0.5	12.4	0.4	11.9	0.4
Інші	33.5	1.4	34.3	1.2	36.4	1.3	42.2	1.5
Донецька область								
Усе населення	4262.0	100	4892.0	100	5150.3	100	5311.8	100
Українці	2368.1	55.7	2596.9	53.1	2622.6	50.9	2693.4	50.7
Росіяни	1601.3	37.5	1987.2	40.7	2225.4	43.2	2316.1	43.6
Білоруси	63.3	1.5	77.8	1.6	75.9	1.5	76.9	1.4
Євреї	42.5	1.0	40.0	0.8	35.5	0.7	28.1	0.5
Греки	93.2	2.2	93.9	1.9	90.6	1.8	83.7	1.6
Татари	24.5	0.6	26.7	0.5	26.0	0.5	25.5	0.5
Молдавани	12.3	0.3	11.8	0.2	12.2	0.2	13.3	0.3
Інші	56.8	1.2	57.7	1.2	62.1	1.2	74.8	1.4

¹ [214] Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 176..

Таблиця 5

Частка українців та росіян у міськрадах Луганської області. [274]¹

№	Міськради	Все населення, (чол.)	1979		Все населення (чол.)	1989	
			Українці %	Росіяни %		Українці %	Росіяни %
1.	Луганська	497599	42.6	53.2	533755	42.2	53.9
2.	Антрацитівська	95309	44.9	50.9	103699	44.8	50.9
3.	Брянківська	70987	49.3	46.8	72835	49.0	47.3
4.	Кіровська	53513	50.8	45.1	54177	50.7	45.5
5.	Комунарська	119756	44.9	50.7	125618	45.7	50.2
6.	Краснодонська	127011	28.6	66.9	135000	29.3	66.2
7.	Краснолучська	171235	41.1	54.2	174288	41.2	54.1
8.	Лисичанська	142145	60.2	36.4	149467	59.9	36.8
9.	Первомайська	95467	60.5	35.6	97029	60.7	35.9
10.	Ровеньківська	94258	55.0	41.4	100003	55.0	41.6
11.	Рубіжанська	65767	59.4	38.3	73761	60.0	37.6
12.	Свердловська	124359	40.3	53.8	127755	39.2	55.5
13.	Сіверськодо- нецька	124280	52.0	45.4	134796	53.5	44.0
14.	Стаханівська	136880	41.0	55.3	137510	41.5	55.1

¹ [174] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С. 14 – 15, 142 – 155.

Таблиця 6

**Частка українців та росіян в районах Луганської області.
[274]¹**

№	Райони	Все населення (чол.)	1979 р.		Все населення (чол.)	1989 р.	
			Українці в %	Росіяни %		Українці %	Росіяни %
1.	Антрацитівський	44077	62.3	36.3	42592	59.0	39.1
2.	Біловодський	30986	88.0	11.1	28714	86.0	12.2
3.	Білокуракінський	29550	87.8	11.5	25997	87.9	11.2
4.	Краснодонський	36610	42.5	55.0	36149	41.8	55.2
5.	Кремінський	60974	83.5	15.1	58603	81.6	16.8
6.	Лутугинський	85386	63.7	33.3	84765	64.6	32.6
7.	Марківський	20714	92.2	6.6	20342	90.1	7.7
8.	Міловський	19047	78.1	20.7	18152	72.0	25.9
9.	Новоайдарський	31028	51.1	48.1	29466	48.7	49.8
10.	Новопсковський	40293	93.1	6.1	38249	91.0	7.9
11.	Перевальський	107915	49.3	47.3	102197	49.8	46.9
12.	Попаснянський	64942	69.8	28.4	66435	68.4	29.7
13.	Сватівський	55550	90.7	8.5	48235	87.8	10.7
14.	Свердловський	18731	71.6	26.6	18128	67.3	29.6
15.	Слов'яносербський	70197	60.2	37.4	70277	58.4	39.1
16.	Станично-Луганський	56725	32.8	65.4	58504	32.7	65.1
17.	Старобільський	64162	84.6	14.2	63089	83.2	15.2
18.	Троїцький	31244	62.7	36.7	27444	61.3	37.4

¹ [174] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С.14 -15, 142 – 155.

Таблиця 7а

Чисельність найбільших етнічних груп в етнічній структурі Донбасу за даними перепису 2001 р. ¹

Області	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
Донецька	4825,6	100,0	100,0	90,8
українці	2744,1	56,9	50,7	101,9
росіяни	1844,4	38,2	43,6	79,6
греки	77,5	1,6	1,6	92,6
білоруси	44,5	0,9	1,4	57,9
татари	19,1	0,4	0,5	75,2
вірмени	15,7	0,3	0,2	155,1
євреї	8,8	0,2	0,5	31,4
азербайджанці	8,0	0,2	0,1	187,1
Луганська	2540,2	100,0	100,0	88,9
українці	1472,4	58,0	51,9	99,3
росіяни	991,8	39,0	44,8	77,5
білоруси	20,5	0,8	1,2	61,4
татари	8,5	0,3	0,4	71,6
вірмени	6,5	0,3	0,1	170,5

¹ <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>

Таблиця 76

**Розподіл населення Луганської області за національностями за даними
Перепису 2001 р.¹**

№ п/п	Національності	Всього осіб	% від загальної кількості населення	2001 р. у % до 1989 р.
1.	українці	1472376	57,96	99,3
2.	росіяни	991825	39,05	77,5
3.	білоруси	20587	0,81	61,4
4.	татари	8543	0,34	71,6
5.	вірмени	6587	0,26	В 1,7 разів більше
6.	азербайджанці	3123	0,12	
7.	молдавани	3252	0,13	56,2
8.	євреї	2651	0,10	32,2
9.	цигани	2284	0,09	67,8
10.	поляки	2107	0,08	56,4
11.	грузини	2090	0,08	124,5
12.	болгари	1624	0,06	63,1
13.	німці	1555	0,06	79,4
14.	чуваші	1060	0,04	47,6
15.	греки	1049	0,04	75,4
16.	мордва	770	0,03	43,9
17.	узбеки	635	0,03	53,9
18.	литовці	568	0,02	60,4
19.	корейці	482	0,02	98,6
20.	курди	470	0,02	-
21.	удмурти	445	0,02	66,0
22.	осетини	403	0,02	83,4
23.	казахи	333	0,01	48,6
24.	башкири	299	0,01	42,8
25.	лезгини	294	0,01	75,4
26.	гагаузи	275	0,01	69,6
27.	марійці	270	0,01	40,9
28.	латиші	215	0,01	52,1
29.	естонці	154	0,01	74,4
30.	румуни	121	0,01	54,5
31.	інші	3127	0,12	75,4
	Все населення	2540191	100	88,9

¹ Населення Луганської області (за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р.). – Луганськ: Луганське обласне управління статистики, 2003. – С. 70.

Таблиця 8

Уявлення мешканців м. Луганськ про специфіку територіальної спільноти Донбасу (1998 р.). (В %)

№	Визначення населення Донбасу	м. Луганськ		
		Всі опитані №=422	Українці №=191	Росіяни №=191
1.	Особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	51.7	56.2	46.1
2.	Переважно українці, які набули специфічних рис внаслідок особливостей історії	13.0	17.8	8.4
3.	Переважно росіяни і зрусифіковані представники інших народів	21.1	12.8	31.4
4.	Денаціоналізовані елементи	7.8	7.3	7.9
5.	Інше	0.0	0.0	0.0
6.	Важко відповісти	6.4	5.9	6.3

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання. Луганська область (2004 р.):

«Що Ви думаєте про національно-культурну ситуацію в Луганській області? Хто ми?» (№=1219)

№ п/п	Варіанти відповідей	Кількість відповідей	Валідний %	Кумулятивний %
1.	На Луганщині, як і взагалі в Донбасі, склалася особлива спільнота людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії	498	40,9	40,9
2.	Населення Луганщини – це переважно українці, що набули специфіки внаслідок історичних обставин	160	13,1	54,0
3.	Населення Луганщини – це переважно росіяни та обрусівши представники інших народів	362	29,7	83,7
4.	Населення Луганщини – це переважно денационалізовані, відірвані від коріння люди	68	5,6	89,3
5.	Складно відповісти	125	10,3	100

Таблиця 10

Уявлення мешканців міста Луганськ про культурне майбутнє нашого регіону (1998 р.). (В %)

№	Варіанти культурного майбутнього	м. Луганськ		
		Всі опитані №=422	Українці №=219	Росіяни №=191
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	49.8	50.7	47.6
2.	Відбудеться українізація	14.0	16.4	11.5
3.	Відбудеться русифікація	5.7	1.4	11.0
4.	Важко відповісти	30.6	31.5	29.8

Таблиця 11

Уявлення мешканців Луганської області про культурне майбутнє нашого регіону (2004 р.). (В %)

№	Варіанти культурного майбутнього	Луганська область		
		Всі опитані №=1169	Українці №=636	Росіяни №=491
1.	Національно-культурна специфіка Донбасу збережеться	50,5	52,0	48,5
2.	Відбудеться українізація	16,3	17,0	15,5
3.	Відбудеться русифікація	4,7	4,6	5,0
4.	Важко відповісти	28,5	26,4	31,0

Таблиця 12

Розподіл по регіонах відповідей стосовно незалежності України: "Якби референдум відбувся сьогодні..." (В %)[35]¹.

№	Варіанти відповідей	Регіон					Разом
		Північно-Східний (Харківська обл.)	Східний (Дніпропетровська і Запорізька обл.)	Південний (Миколаївська, Херсонська, Одеська обл.)	Донбас	Крим	
1	Не брали б участі у референдумі	17	9	14	7	21	12
2	Проголосували б за незалежність України	34	36	27	16	6	24
3	Проголосували б проти незалежності України	30	36	36	63	55	47
4	Важко відповісти	18	19	23	13	18	17

¹ [35] Бекешкіна І. Ставлення населення Сходу і Півдня України до проблем незалежності, порівняльні оцінки ситуації у Росії і в Україні // Політичний портрет України. – 1994. – № 9. – С. 44.

Розподіл відповідей мешканців м. Луганська на запитання "Чи існують зараз суперечності між Сходом та Заходом України, і якщо так, то на якому рівні?" (В %)

№	Варіанти відповідей	1997 р.			1998 р.		
		Всі опитані №=45 0	Україн ці №=21 9	Росіяни №=219	Всі опитан і №=422	Україн ці №=21 9	Росіяни №=19 1
1	Суперечності існують лише між політиками, а між населенням їх немає	30.7	32.0	29.7	34.1	32.9	36.6
2	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	38.9	33.3	44.3	40.8	42.5	39.3
3	Суперечності існують на рівні населення, а на рівні політиків їх немає	2.4	2.7	2.3	4.5	4.6	3.7
4	Суперечностей взагалі немає	4.4	5.0	3.7	5.9	6.4	4.7
5	Важко відповісти	23.6	26.9	20.1	14.7	13.7	15.7

Таблиця 14

**Розподіл відповідей на запитання "Чи існують зараз суперечності між Сходом та Заходом України, і якщо так, то на якому рівні?"(В %)
(Луганська область, 2004 р.)**

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=1166	Українці №=635	Росіяни №=489	Інші №=42
1.	Суперечності існують лише між політиками, а між населенням їх немає	29,3	29,6	28,6	33,3
2.	Суперечності існують як на рівні політиків, так і на рівні населення	42,9	41,9	44,2	42,9
3.	Суперечності існують на рівні населення, а на рівні політиків їх немає	4,2	3,8	4,9	2,4
4.	Суперечностей взагалі немає	5,1	5,2	4,7	9,5
5.	Складно відповісти	18,5	19,5	17,6	11,9

Таблиця 15

Розподіл відповідей на запитання "До яких відносин між Сходом та Заходом України необхідно прагнути?" (В %) (м. Луганськ)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=450	1997 р.		1998 р.		
			Українці №=219	Росіяни №=219	Всі опитані №=422	Українці №=219	Росіяни №=191
1.	Необхідно домагатися згоди через компроміс	69.6	63.5	75.3	74.9	76.3	73.3
2.	Необхідно домагатися перемоги Сходу над Заходом	6.0	6.4	5.9	5.2	2.7	8.4
3.	Треба, щоб ідеали Західної України перемогли і у нас	1.6	2.3	0.5	2.8	3.2	2.6
4.	Важко відповісти	22.8	27.8	18.3	17.1	17.8	15.7

Розподіл відповідей на запитання "До яких відносин між Сходом та Заходом України слід прагнути?" (Луганська область. 2004 р.) (В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=1168	Українці №=636	Росіяни №=491	Інші №=42
1.	Необхідно домагатися згоди через компроміс	50,5	52,0	48,5	52,4
2.	Необхідно домагатися перемоги Сходу над Заходом	16,3	17,0	15,5	14,3
3.	Треба, щоб ідеали Західної України перемогли і у нас	4,7	4,6	5,1	2,3
4.	Важко відповісти	28,5	26,5	31,0	31,0

Вплив походження кандидата в депутати Верховної Ради України з того чи іншого регіону на ставлення до нього виборців (В балах. Шкала: 1 – 5) (Луганська область. 2004 р.)

Етнічна приналежність респондентів	Якою мірою може вплинути на Ваш вибір майбутнього Президента України його місце народження?						
		Донбас	Захід України	Інші області України	Росія	Інші країни СНД	Країни далекого зарубіжжя
росіяни	Середній бал	5,1	4,1	4,8	4,6	4,1	3,9
	Стандартне відхилення	1,2517	2,1441	1,7011	1,8383	2,1429	2,2745
українці	Середній бал	5,0	4,0	4,6	4,1	3,8	3,6
	Стандартне відхилення	1,2880	2,1657	1,7963	2,0481	2,1927	2,2399
інші	Середній бал	5,1	4,2	5,1	4,6	4,3	3,8
	Стандартне відхилення	1,2337	2,1812	1,4619	1,9248	2,1489	2,2765
Всі опитані	Середній бал	5,0	4,1	4,7	4,3	4,0	3,7
	Стандартне відхилення	1,2701	2,1570	1,7494	1,9704	2,1750	2,2593

Таблиця 18

Оцінка робітниками та науково-технічними спеціалістами важливості основних життєвих цінностей. (Індекси та ранги оцінок) [23]¹

№	Життєві цінності	Робітники (опитування 1985р.) №=1824		Робітники (опитування 1987р.) №=1766		Науково- технічні спеціалісти (опитування 1986 р.) №=589	
		Ранг	Індекс	Ранг	Індекс	Ранг	Індекс
1.	Виховання дітей	1	0.825	2	0.817	2	0.815
2.	Міцна, дружна сім'я	2	0.803	1	0.826	3	0.8
3.	Праця в хорошому, дружному колективі	3	0.731	3	0.757	4	0.768
4.	Мати справжніх друзів	4	0.702	4	0.714	5	0.753
5.	Користування повагою людей	5	0.670	5	0.690	6	0.749
6.	Праця до душі	6	0.632	6	0.677	1	0.825
7.	Стати справжнім майстром своєї справи	7	0.619	9	0.629	8	0.673
8.	Своєю працею бути корисним суспільству, колективу	8	0.603	8	0.630	9	0.655
9.	Матеріальне благополуччя	9	0.583	7	0.656	11	0.518
10.	Змістовне і цікаве проведення вільного часу	10	0.531	10	0.554	12	0.446
11.	Активно боротися з недоліками, несправедливістю	11	0.523	11	0.484	13	0.395
12.	Професійне зростання	12	0.392	12	0.321	7	0.674
13.	Підвищення загальноосвітнього, культурного	13	0.357	14	0.267	10	0.556

¹ [23] Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С.110.

№	Життєві цінності	Робітники (опитування 1985р.) №=1824		Робітники (опитування 1987р.) №=1766		Науково- технічні спеціалісти (опитування 1986 р.) №=589	
14.	Рівня розширення політичного кругозору	14	0.324	13	0.289	14	0.360
15.	Активно брати участь в управлінні справами суспільства, держави	15	0.205	15	0.191	15	0
16.	Прагнути до популярності, слави	16	- 0.502	17	- 0.513	17	- 0.708
17.	Високе службове становище	17	-0.516	16	- 0.504	16	- 0.438

Таблиця 19

Розподіл відповідей на запитання "Чи вистачає Вам упевненості в тому, що ситуація в країні покращуватиметься?"

(В %) (№=1810 в обох випадках) [294, 11 – 16; 395, 25 – 26.]¹

№	Позиції	1995	1997
1.	Не вистачає	64.6	70.3
2.	Важко відповісти, вистачає чи ні	23.4	22.0
3.	Вистачає	9.4	6.3
4.	Не цікавить	1.9	1.2
5.	Не відповіли	0.7	0.2

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 11 – 16. [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 25 – 26.

Таблиця 20

Оцінка змін в Україні, Луганській області та в пункті проживання за останні 3 роки (В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Об'єкти оцінювання	м. Луганськ				м. Красний Луч	
		1997 р. №=450		1998 р. №=422		1998 р. №=395	
		Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Україна	1.6	0.8281	1.9	0.8821	1.4	0.6602
2.	Луганська обл.	1.6	0.8199	1.8	0.8687	1.4	0.6163
3.	Місце проживання	1.7	0.9203	1.9	0.9464	1.2	0.4733

Таблиця 21

Оцінка мешканцями Луганської області змін за останні два роки в Україні, Луганській області та у власному населеному пункті. В балах. Шкала: 1 – 5. (2004 р.)

	Середній бал	Стандартне відхилення
Україна	2,4	1,19309
Луганська обл.	2,5	1,18905
Населений пункт	2,5	1,11614

Таблиця 22

Оцінка корисності для суспільства діяльності різних інститутів. (В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Об'єкт оцінювання	м. Луганськ			
		1997 р. №=450		1998 р. №=422	
		Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Податкова адміністрація	3.0	1.3508	3.2	1.1888
2.	Національний банк	3.6	1.6862	3.7	1.0750
3.	Комерційні банки	2.4	1.3068	2.9	1.1623
4.	Міліція	3.0	1.3530	3.6	1.0964
5.	СБУ	3.9	1.6664	3.8	1.0862
6.	Армія	3.9	1.4683	3.5	1.2828
7.	Національна гвардія	3.5	1.5758	3.6	1.2310
8.	Преса	4.1	1.3480	3.8	1.0899
9.	Телебачення	3.9	1.2187	4.0	1.0215
10.	Православна церква (Московський патріархат)	4.2	1.7196	3.7	1.1979
11.	Православна церква (Київський патріархат)	4.2	1.7307	3.8	1.2100
12.	Державні підприємства	4.2	1.5089	3.9	1.0418
13.	Комерційні підприємницькі структури	2.9	1.2677	3.2	1.1076
14.	Виробничі підприємницькі структури	3.4	1.5073	3.7	1.0611
15.	Вища школа	4.7	1.6038	4.5	0.8189
16.	Національна Академія наук України	4.7	1.7885	4.4	0.8682

Таблиця 23

Оцінка важливості проблем. (В балах. Шкала: 1 – 5)

№	Проблеми	м. Луганськ				м. Красний Луч	
		1997 р. №=450		1998 р. №=422		1998 р. №=395	
		Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.	Серед- ній бал	Станд. відхил.
1.	Низька зарплата	4.7	0.8439	4.7	0.7263	4.7	0.7493
2.	Високі ціни на продовольчі товари	4.6	0.8056	4.6	0.7348	4.7	0.6536
3.	Високі ціни на промислові товари	4.4	0.9767	4.2	0.8984	4.4	0.9134
4.	Високі ціни за комунальні послуги і квартплата	4.8	0.6613	4.7	0.5864	4.5	0.9605
5.	Затримки зарплати	4.8	0.8029	4.6	0.8524	4.8	0.7928
6.	Безробіття	4.4	1.1935	3.8	1.3283	4.1	1.3737
7.	Неповна зайнятість	4.0	1.3711	3.5	1.3080	3.6	1.4522
8.	Поганий стан здоров'я	4.5	1.0414	4.3	1.0041	4.6	0.8521
9.	Безпека (своя чи рідних)	4.4	1.0956	4.0	1.1260	4.3	1.1363
10.	Міжособистісні стосунки в сім'ї	3.7	1.4895	3.4	1.3366	3.6	1.4123
11.	Конфлікти на роботі	3.1	1.5324	2.8	1.3086	2.7	1.4735
12.	Невідворотність смерті	3.2	1.7260	2.8	1.4679	2.8	1.6141
13.	Свавілля властей, порушення прав людини	4.3	1.0761	3.8	1.2563	4.4	1.0241
14.	Порушення свободи засобів масової інформації	3.7	1.3768	3.2	1.3220	3.4	1.3666
15.	Труднощі становлення незалежної Української держави	3.5	1.5586	3.4	1.2881	3.4	1.4447
16.	Стан культури	4.1	1.2270	3.8	1.1283	3.8	1.2537
17.	Стан моралі	4.2	1.1622	3.9	1.1743	4.4	1.0073
18.	Український націоналізм	2.9	1.7143	2.8	1.3799	2.8	1.5866
19.	Російський	2.4	1.6362	2.3	1.3653	2.1	1.3976

№	Проблеми	м. Луганськ				м. Красний Луч	
		1997 р. №=450	1998 р. №=422	1998 р. №=422	1998 р. №=395	1998 р. №=395	
20.	шовінізм Побутова невлаштованість	4.2	1.2104	3.6	1.2524	4.0	1.1433
21.	Можливість встановлення в Україні диктатури	3.5	1.6686	3.0	1.4812	3.4	1.5353
22.	Можливість повернення до старих порядків	3.3	1.6861	3.1	1.4728	3.5	1.4872
23.	Розшарування населення за рівнем доходів	4.0	1.2563	3.7	1.2651	4.0	1.1652
24.	Забруднення навколишнього середовища	4.7	0.7712	4.3	1.0210	4.7	0.7701

Таблиця 24**Загальні дані факторного аналізу**

Var	Communality	Factor	Eigenvalue Percent	Var	Cum Percent
var1	0.33510	1	4.05232	33.8	33.8
var2	0.42658	2	1.51842	12.7	46.4
var3	0.42307	3	1.44439	12.0	58.5
var4	0.27493	4	0.86661	7.2	65.7
var5	0.40117	5	0.80250	6.7	72.4
var6	0.34901	6	0.67381	5.6	78.0
var7	0.26450	7	0.63427	5.3	83.3
var8	0.29962	8	0.52398	4.4	87.6
var9	0.41324	9	0.47791	4.0	91.6
var10	0.37788	10	0.39956	3.3	94.9
var11	0.56899	11	0.34863	2.9	97.9
var12	0.57024	12	0.25759	2.1	100.0

Таблиця 25
Результати 4-факторного рішення

Var	1	2	3	4
var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	0.19881
var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494
var3	0.47868	-0.27074	0.64148	0.25725
var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596
var5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936
var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040
var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225
var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062
var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005
var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585
var11	0.66550	0.49130	-0.05459	0.34055
var12	0.67434	0.45775	-0.12520	0.36247

Таблиця 26**Результати 5-факторного рішення**

Var	1	2	3	4	5
var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	1.19881	0.07258
var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494	0.00857
var3	0.47868	-0.27074	0.64148	0.25725	0.17114
var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596	0.39819
var5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936	0.14304
var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040	0.30173
var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225	-0.57943
var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062	0.06624
var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005	0.24667
var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585	0.30219
var11	0.66550	0.49130	-0.05459	0.34055	-0.06672
var12	0.76434	0.45775	-0.12520	0.36247	-0.03288

Таблиця 27
Результати 6-факторного рішення

Var	1	2	3	4	5	6
Var1	0.45824	-0.52872	-0.41625	0.19881	0.07258	0.17315
Var2	0.44459	-0.50163	0.54606	0.25494	0.00857	-
						0.09439
Var3	0.47869	-0.27074	0.64148	0.25725	0.17114	0.14335
Var4	0.56966	-0.29578	-0.02073	-0.15596	0.39819	-
						0.60771
Va5	0.54011	-0.37965	-0.50608	-0.02936	0.14304	0.20217
Var6	0.60754	-0.25399	-0.31431	-0.20040	0.30173	0.06024
Var7	0.57676	0.17869	0.13217	-0.13225	-0.57943	0.34637
Var8	0.55352	0.08906	0.36145	-0.53062	0.06624	0.14107
Var9	0.68402	0.22845	0.10448	-0.29005	0.24667	-
						0.01681
Var10	0.65243	0.27359	-0.16859	-0.00585	0.30219	-
						0.23764
Var11	0.66550	0.49130	-0.5459	0.34055	-0.06672	0.03026
Var12	0.67434	0.45775	-0.12520	0.36247	-0.03288	-
						0.05494

Таблиця 28.

Ціннісні орієнтації населення Луганської області (2004 р.).

Цінності	Середній бал	Стандартне відхилення
Багатство	3,3	1,32049
Особиста незалежність	3,8	1,32913
Професійна самостійність	3,6	1,46869
Побутовий комфорт	3,9	1,19748
Високий суспільний престиж	3,0	1,45759
Вільний духовний розвиток	3,2	1,50021
Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	2,6	1,51755
Успішне виховання дітей	4,3	1,12824
Спілкування з близькими по духу людьми	3,9	1,19761
Розваги	2,7	1,39229
Влада над людьми	1,9	1,34646
Кохати та бути кохан(ою)им	4,2	1,20730
Міцне здоров'я	4,8	0,59588
Міцна родина та родинні стосунки	4,7	0,70997

Таблиця 29

**Оцінка значимості життєвих цінностей луганчанами різних вікових груп.
(1998 р.). (В балах. Шкала: 1 – 5)**

№	Цінності	18 – 35 років №=139		36 – 65 років №=227		Старші 65 років №=56	
		Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.	Середній бал	Станд. відхил.
1.	Багатство	4.0	0.9231	3.6	1.1194	3.0	1.1005
2.	Особиста незалежність	4.3	0.8930	4.2	1.0619	3.9	1.1180
3.	Професійна самореалізація	4.2	0.9303	3.9	1.2386	2.8	1.5086
4.	Побутовий комфорт	4.4	0.7422	4.2	0.9100	4.1	0.7945
5.	Високий суспільний престиж	3.6	1.0973	3.3	1.1746	2.9	1.3093
6.	Вільний духовний розвиток	3.8	1.0664	3.8	1.0272	3.3	1.2908
7.	Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	3.2	1.1842	3.0	1.2160	2.7	1.3583
8.	Успішне виховання дітей	4.6	0.8138	4.5	0.9771	4.2	1.2699
9.	Спілкування з близькими за духом людьми	4.2	0.9668	4.3	0.9353	4.3	0.8307
10.	Розваги	3.7	0.9917	3.2	1.3187	2.3	1.3328
11.	Влада над людьми	2.5	1.3960	2.2	1.2872	1.7	1.0033
12.	Кохати та бути коханим	4.6	0.7415	4.3	1.0007	4.0	1.1662
13.	Міцне здоров'я	4.9	0.4550	4.8	0.6073	4.8	0.6649
14.	Міцна сім'я та родинні стосунки	4.9	0.4040	4.8	0.5443	4.8	0.4335

Таблиця 30

Оцінка значимості життєвих цінностей мешканцями Луганської області різних вікових груп. (2004 р.). (В балах. Шкала: 1 – 5)

Цінності		Вікові групи			Всього
		18-29 років	30-59 р.	60 і більше	
Багатство	Середній бал	3,7	3,4	2,8	3,3
	Стандартне відхилення	1,1853	1,2314	1,4230	1,3214
Особиста незалежність	Середній бал	4,1	3,9	3,4	3,8
	Стандартне відхилення	1,1164	1,2476	1,5114	1,3298
Професійна самореалізація	Середній бал	4,1	3,8	2,6	3,6
	Стандартне відхилення	1,0664	1,2573	1,6672	1,4693
Побутовий комфорт	Середній бал	4,2	3,9	3,7	3,9
	Стандартне відхилення	0,9927	1,1873	1,3074	1,1980
Високий суспільний престиж	Середній бал	3,4	3,0	2,5	3,0
	Стандартне відхилення	1,3426	1,3640	1,5842	1,4585
Вільний духовний розвиток	Середній бал	3,5	3,2	3,0	3,2
	Стандартне відхилення	1,4723	1,4690	1,5443	1,5013
Здатність вирішувати важливі суспільні проблеми	Середній бал	2,8	2,6	2,4	2,6
	Стандартне відхилення	1,5139	1,4561	1,6034	1,5187
Успішне виховання дітей	Середній бал	4,1	4,4	4,2	4,3
	Стандартне відхилення	1,3344	0,9716	1,1950	1,1290
Спілкування з близькими за духом людьми	Середній бал	4,1	4,0	3,7	3,9
	Стандартне відхилення	1,2152	1,0850	1,3403	1,1982
Розваги	Середній бал	3,5	2,7	2,1	2,7

Цінності		Вікові групи			Всього
		18-29 років	30-59 р.	60 і більше	
Влада над людьми	бал				
	Стандартне відхилення	1,3124	1,2774	1,3293	1,3914
Кохати та бути коханим/коханою	Середній бал	2,3	1,9	1,7	1,9
	Стандартне відхилення	1,4110	1,3116	1,2916	1,3470
Міцне здоров'я	Середній бал	4,5	4,3	3,8	4,2
	Стандартне відхилення	0,9163	1,0795	1,4986	1,2081
Міцна родина та родинні стосунки	Середній бал	4,7	4,8	4,8	4,8
	Стандартне відхилення	0,6936	0,5866	0,5226	0,5963
	Середній бал	4,6	4,7	4,7	4,7
	Стандартне відхилення	0,8118	0,6800	0,6771	0,7104

Таблиця 31

Цінність багатства Луганська область. 2004 р.

Чи вважаєте Ви, що багатство стало в нашому суспільстві мірою життєвого успіху людини?	18 – 29 р. №=266	30 – 59р. №=611	60 р. та старше №=340	Загалом №=1217
Так	68,4	61,5	51,8	60,3
Ні	22,6	27,8	34,7	28,6
Складно сказати	9,0	10,7	13,5	11,1

Таблиця 32

Факторний аналіз ціннісної свідомості (Луганська область. 2004 р.)
„Елементарні ціннісні позиції”

№ п\п	Цінності	Фактори (55% дисперсії)		
		1	2	3
1	Багатство	0,8		
2	Особиста незалежність	0,7	0,2	
3	Професійна самореалізація	0,5	0,5	
4	Побутовий комфорт	0,7		0,3
5	Високий суспільний престиж	0,3	0,7	
6	Вільний духовний розвиток	0,2	0,6	0,2
7	Можливість вирішувати важливі суспільні проблеми		0,9	
8	Успішне виховання дітей			0,7
9	Спілкування з близькими за духом людьми	0,3	0,2	0,5
10	Розваги	0,5	0,4	
11	Влада над людьми		0,6	
12	Любити та бути кохан(ою)ним	0,5		0,5
13	Міцне здоров'я			0,7
14	Міцна родина та родинні стосунки			0,8

Примітка: 1 – Ціннісний тип, що пов'язаний з прагненням до індивідуальних досягнень; 2 – ціннісний тип, пов'язаний з досягненнями, що мають суспільну цінність; 3 – ціннісний тип традиційного типу.

Таблиця 33

Розподіл відповідей на запитання "Якою мовою Ви спілкуєтесь у сім'ї?"
(В %) [294, 82]¹ [395]²

№	Варіанти відповідей	1994 р.	1996 р.	1997 р.	2004 р.
1.	Переважно українською	36.7	36.9	38.2	38,4
2.	Переважно російською	32.4	33.1	34.5	34,3
3.	Іншою мовою	0.7	0.4	0.6	0,9
4.	І українською, і російською, залежно від обставин	29.4	29.6	26.8	26,3
5.	Не відповіли	0.8	0.0	0.0	0,1

Таблиця 34

Розподіл населення Луганської області за рідною мовою за даними Перепису
1989 р [274]³

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (В %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	Все населення	2857031	80.0	0.5	19.5
2.	Українці	1482232	66.3	-	33.7
3.	Росіяни	1279043	99.2	0.8	-
4.	Білоруси	33516	30.9	3.0	66.1
5.	Татари	11937	50.5	1.1	48.2
6.	Євреї	8230	5.1	0.8	94.0
7.	Молдавани	5785	42.8	4.3	52.4
8.	Вірмени	3864	49.0	1.7	48.3
9.	Поляки	3739	11.9	26.4	59.6
10.	Цигани	3367	71.4	3.9	23.9
11.	Болгари	2574	24.0	3.2	72.4
12.	Чуваші	2226	42.4	0.5	57.0

¹ [294] Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – С. 88.

² [395] Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг/ За редакцією Н. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 37.

³ [274] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С. 156.

Таблиця 35

Розподіл міських жителів Луганської області за рідною мовою за даними Перепису 1989 р. (В %) [274]¹

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою. (В %)		
			Мову своєї національності	Українську мову	Російську мову
1.	Все міське населення	2464785	77.9	0.4	21.7
2.	Українці	1214442	60.5	-	39.5
3.	Росіяни	1162160	99.4	0.6	-
4.	Білоруси	31133	30.1	2.4	67.5
5.	Татари	11470	51.1	0.8	47.9
6.	Євреї	8180	5.0	0.7	94.1
7.	Молдавани	5289	42.6	3.5	53.3
8.	Вірмени	3548	47.9	1.5	49.6
9.	Поляки	3368	12.0	24.2	61.5
10.	Цигани	2829	71.3	3.6	24.1
11.	Болгари	2415	23.8	2.5	73.4
12.	Чуваші	2050	42.9	0.3	56.6

¹ [274] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С. 156.

Розподіл сільських жителів Луганської області за рідною мовою [274]¹

№	Етнічні групи	Чисельність етнічних груп	Вважають рідною мовою (В %)		
			Мову своєї національно-сті	Українську мову	Російську мову
1.	Все сільське населення	392246	93.2	0.9	5.9
2.	Українці	267790	92.6	-	7.4
3.	Росіяни	116883	97.6	2.4	-
4.	Білоруси	2383	41.2	11.1	47.7
5.	Татари	467	36.2	7.7	55.9
6.	Євреї	50	10.0	12.0	78.0
7.	Молдавани	496	44.4	13.1	42.1
8.	Вірмени	316	60.8	4.1	34.2
9.	Поляки	371	11.1	45.8	41.5
10	Цигани	538	71.7	5.8	22.5
11	Болгари	159	27.0	14.5	57.9
12	Чуваші	176	36.9	2.3	60.8

¹ [274] Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года) – Луганск: Управление статистики Луганской области, 1991. – С. 157.

Мовний склад населення Луганської області за даними Перепису 2001 р. ¹

	Вважали рідною мовою(%)			Іншу мову
	Мову своєї національності	Українську	Російську	
Українці	50,4	х	49,4	0,02
Росіяни	98,2	1,7	х	0,02
Білоруси	12,8	5,1	82,0	0,03
Молдавани	20,0	7,2	72,2	0,6
Болгари	7,5	5,4	86,9	0,2
Поляки	3,8	25,7	69,7	0,8
Євреї	1,9	3,5	94,5	0,2
Вірмени	44,6	1,4	53,4	0,6
Татари	23,7	2,4	73,6	0,2
Цигани	51,2	7,7	40,6	0,5
Азербайджанці	47,9	2,4	49,0	0,7
Грузини	39,2	2,9	57,4	0,4
Німці	5,0	6,1	88,8	0,1
Інші етнічні групи	20,6	4,9	72,6	1,6

¹ www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/lugansk

Таблиця 38

Розподіл відповідей на запитання "Яким мовам Ви надаєте перевагу для навчання Ваших дітей у школі?" (Луганська область. 1992 р.). (В %)

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=968	Національність		Рідна мова	
			Українці №=441	Росіяни №=467	Українська №=232	Російська №=707
1.	Винятково російській	6	3	8	3	8
2.	Російській з вивченням української	59	48	70	33	69
3.	Винятково українській	4	7	1	1	2
4.	Українській з вивченням російської	17	28	8	41	8
5.	Нехай частина предметів читається українською, частина російською мовами	8	7	6	6	7
6.	Іншим мовам	1	1	1	0	1
7.	Не має значення	4	3	4	4	4
8.	Складно відповісти	1	1	1	1	1

Таблиця 39

**Розподіл відповідей на запитання про мови навчання, якими повинні
послугуватися вузи Луганщини (Луганська область. 1992 р.). (В %)**

№	Варіанти відповідей	Всі опитані №=968	Національність		Рідна мова	
			Українці №=441	Росіяни №=467	Українська №=232	Російська №=707
1.	Винятково українською	7	12	2	19	3
2.	Винятково російською	18	13	21	7	22
3.	Частина груп повинна бути україномовною, частина – російськомовною	63	66	63	65	63
4.	Важко відповісти	11	10	13	8	12

Таблиця 40

Уявлення мешканців міст Луганськ та Красний Луч про бажану мовну політику. (В %)

№	Варіанти мовної політики	Луганськ		Красний Луч
		1997 р. №=450	1998 р. №=422	1998 р. №=395
1.	Українська мова – єдина державна	2	4.7	3.3
2.	Українсько-російська двомовність на всій території України	68	55.5	63.1
3.	Українська мова – єдина державна, але в окремих регіонах визнаються інші офіційні мови	24	33.6	17.9
4.	Інше	2	1.2	1.5
5.	Важко відповісти	4	5.0	14.1

Таблиця 41

**Залежність розподілу відповідей на питання про бажану мовну політику від етнічної приналежності респондентів у містах Луганськ та Красний Луч.
(В %)**

№	Варіанти мовної політики	Луганськ 1998 р.		Красний Луч 1998 р.	
		Українці №=219	Росіяни №=191	Українці №=186	Росіяни №=193
1.	Українська мова – єдина державна	8.2	1.0	4.3	1.9
2.	Українсько-російська двомовність на всій території України	50.2	61.3	65.8	60.3
3.	Українська мова – єдина державна, але в окремих регіонах визнаються інші офіційні мови	36.1	30.9	14.5	21.2
4.	Інше	0.5	2.1	0.4	3.2
5.	Важко відповісти	5.0	4.7	15.0	13.5

Таблиця 42

Залежність розподілу відповідей на питання про бажану мовну політику від етнічної приналежності респондентів (Луганська область, 2004 р.). (В %).

Як Україна повинна розвиватись у сфері функціонування мов?	Етнічна приналежність			Всього
	Росіяни	Українці	Інші	
Через ствердження української як єдиної державної мови на всій території країни	20 4,1%	55 8,6%	1 2,4%	76 6,5%
Через офіційну українсько-російську двомовність	372 75,6%	413 64,6%	32 76,2%	817 69,7%
Через збереження української мови єдиною державною. Але визнання в разі потреби в регіонах та містах інших офіційних мов	79 16,1%	148 23,2%	6 14,3%	233 19,9%
Інше	6 1,2%	3 0,5%	1 2,4%	10 0,9%
Складно відповісти	15 3,0%	20 3,1%	2 4,8%	37 3,2%
Всього	492 100%	639 100%	42 100%	1173 100%

Преса Луганської області: структурні пропорції

№	Характеристики видань	Стан на 25 грудня 1998 р.	Стан на 1 грудня 1999 р.
1.	Разовий тираж обласних газет	151763	133038
2.	Кількість примірників обласних видань на 1 тис. чол. населення області	55	49
3.	Питома вага обласних газет у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	14.23	11.5
4.	Разовий тираж міських та районних державних видань	142880	235697
5.	Кількість міських та районних державних видань на 1 тис. чол. населення в області	53	104
6.	Питома вага міських та районних державних видань у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	13.4	20.3
7.	Разовий тираж недержавних газет, що виходять у містах та районах	771600	789112
8.	Кількість недержавних газет на 1 тис. населення області	282	291
9.	Питома вага недержавних видань у разовому тиражі всіх газет, що виходять в області (%)	72.37	68.2

Таблиця 44

Розподіл відповідей на запитання "З яких джерел Ви найбільше дізнаєтесь про майбутні вибори Президента України та обласних органів влади?" (Можна обирати до 3-х позицій) (1994 р.). (В %) (№=962)

№	Джерела інформації	Вибори Президента України	Вибори до обласних органів влади
1.	Українське телебачення	63.5	24.9
2.	Обласне телебачення	33.9	52.9
3.	Міське (районне) телебачення	6.3	8.8
4.	Всеукраїнські газети	13.6	3.0
5.	Обласні газети	17.9	25.2
6.	Міські (районні) газети	10.9	16.0
7.	Українське радіо	23.2	10.1
8.	Обласне радіо	12.4	24.7
9.	Міське (районне) радіо	3.2	6.3
10.	Розмови з рідними, друзями, знайомими	28.2	28.8

Таблиця 45

Розподіл відповідей на запитання "З яких інформаційних джерел Ви найбільше дізнаєтесь про хід передвиборчої боротьби у Вашому виборчому окрузі?" (1998 р.). (В %)

№	Інформаційні джерела	м. Луганськ №=422	м. Красний Луч №=395	Перевальський район №=396
1.	Обласне телебачення	52.1	35.4	61.9
2.	Обласне радіо	14.2	8.1	5.3
3.	"Наша газета"	6.2	3.0	11.6
4.	"Луганская правда"	8.5	2.5	7.8
5.	"Голос Донбасса"	2,8	3.0	6.8
6.	Безпосередні розмови з людьми	38.6	36.7	38.1
7.	Газета "Ветеран"	12.3	-	-
8.	Газета "Ракурс"	5.0	-	-
9.	Газета "XXI век"	5.0	-	-
10.	Газета "Жизнь Луганска"	19.7	-	-
11.	Луганське кабельне телебачення	7.7	-	-
12.	Телекомпанія "Ефір – 1"	5.9	-	-
13.	Газета "Красный Луч"	-	46.8	-
14.	Газета "Пресс-шанс"	-	39.5	-
15.	Газета "Пятница"	-	7.1	-
16.	Газета "Народная трибуна"	-	-	10.4
17.	Інші джерела	5.0	-	-

Таблиця 46

Назвіть засоби масової інформації, з яких Ви найчастіше отримуєте інформацію про кандидатів в Президенти України (Луганська область. 2004 р.)

ЗМІ	Ранг	Кількість відповідей	% випадків
Газети	2	869	74,1
Телеканали	1	1115	95,1
Радіостанції	3	419	35,7
Листівки	4	165	14,1
Зустрічі с кандидатами та довіреними особами	5	23	2
Всього		1220	221

Таблиця 47

Назвіть масштаб газет, з яких Ви найчастіше отримуєте інформацію про кандидатів в Президенти України (Луганська область. 2004 р.)

	Ранг	Кількість відповідей	% випадків
Районна/міська	2	323	39,4
Обласна	1	468	57,1
Загальноукраїнська	3	217	26,5
Російська	4	83	10,1
Всього		1220	133,1

Таблиця 48

Назвіть газети, з яких Ви найчастіше отримуєте інформацію про кандидатів на пост Президента України? (Луганська область. 2004 р.)

№	Назви газет	Кількість згадувань	% до кількості тих, хто отримує передвиборчу інформацію з газет	Ранг
1	Луганская Правда	112	12,5	1
2	Пресс-шанс	102	11,4	2
3	Луганчане	78	8,7	3
4	Факты	74	8,3	4
5	Жизнь Луганска	58	6,5	5
6	Наша газета	55	6,1	6
7	XXI век	53	5,9	7
8	Экспресс новости	52	5,8	8
9	Красный Луч	40	4,5	9
10	Арт мозаика	39	4,4	10
11	Аргументы и факты	37	4,1	11
12	Вести региона	36	4,0	12
13	Так!	34	3,8	13
14	Заря Донбасса	33	3,7	14
15	За металл	30	3,3	15

№	Назви газет	Кількість згадувань	% до кількості тих, хто отримує передвиборчу інформацію з газет	Ранг
16	Экспресс клуб	27	3,0	16
17	Зеркало недели	27	3,0	16
18	Резон	23	2,6	17
19	Коммунист	23	2,6	17
20	Новый ракурс	22	2,5	18
21	Комсомольская правда	22	2,5	18
22	Вести Краснодона	22	2,5	18
23	Труд	21	2,3	19
24	Северодонецкий вестник	20	2,2	20
25	Наш день	20	2,2	20
26	Слава Краснодона	19	2,1	21
27	Вести Старобельська	18	2,0	22
28	Экспресс информ	17	1,9	23
29	Огни	17	1,9	23
30	Бульвар	17	1,9	23
31	Ижица	15	1,7	24
32	Голос Донбасса	15	1,7	24
33	Теленеделя	15	1,7	24
34	Вечерний Луганск	14	1,6	25
35	Земля кормилица	14	1,6	25
36	Молодогвардеец	13	1,5	26
37	Курьер	13	1,5	26
38	Известия	13	1,5	26
39	Проспект	12	1,3	27
40	Рабочая газета	11	1,2	28
41	2000	11	1,2	28
42	Урядовый курьер	10	1,1	29
43	Телескоп	9	1,0	30
44	Советчица	6	0,7	31
45	Мир новостей	6	0,7	31
46	Ветеран	6	0,7	31
47	Бабушка	6	0,7	31
48	Рио	5	0,6	32
49	Время	5	0,6	32
50	Вести	5	0,6	32
51	Московский комсомолец	4	0,4	33
52	Киевские ведомости	4	0,4	33
53	День	4	0,4	33
54	Голос Украины	4	0,4	33
55	Луганчанка	4	0,4	33
56	Факты и комментарии	3	0,3	34
57	Товарищ	3	0,3	34
58	Советская Луганщина	3	0,3	34
59	Рабочий класс	3	0,3	34
60	Наше завтра	3	0,3	34
61	Надежда	3	0,3	34
62	Мост	3	0,3	34
63	Криминал	3	0,3	34
64	Железнодорожник Донбасса	3	0,3	34
65	Делу время	3	0,3	34
66	Судьба	2	0,2	35
67	Сельские вести	2	0,2	35
68	Сегодня	2	0,2	35
69	Пенсионный курьер	2	0,2	35
70	Новости Луганска	2	0,2	35
71	Народное слово	2	0,2	35
72	Коксохимик	2	0,2	35
73	Диалог	2	0,2	35

№	Назви газет	Кількість згадувань	% до кількості тих, хто отримує передвиборчу інформацію з газет	Ранг
74	Голос народа	2	0,2	35
75	Вечерние вести	2	0,2	35
76	Ветеран Украины	2	0,2	35
77	Вестник	2	0,2	35
78	Без цензуры	2	0,2	35
79	На днях	1	0,1	36
80	Украина молодая	1	0,1	36
81	Украина и мир	1	0,1	36
82	Столичные новости	1	0,1	36
83	Славяносербские вести	1	0,1	36
84	Свобода	1	0,1	36
85	Ровеньки	1	0,1	36
86	Регион	1	0,1	36
87	Оракул	1	0,1	36
88	Новости УНИАН	1	0,1	36
89	Наша Украина	1	0,1	36
90	Наш регион	1	0,1	36
91	Наш Донбасс	1	0,1	36
92	Народная газета	1	0,1	36
93	Луганщина	1	0,1	36
94	Корреспондент	1	0,1	36
95	Киевский телеграф	1	0,1	36
96	Киевские вести	1	0,1	36
97	Знамя	1	0,1	36
98	Донбасс	1	0,1	36
99	Деловая столица	1	0,1	36
100	Гривна +	1	0,1	36
101	Голос Луганщины	1	0,1	36
102	Всеукраинская техническая газета	1	0,1	36
103	Восточный экспресс	1	0,1	36
104	Восточный курьер	1	0,1	36
105	Восточные ресурсы	1	0,1	36
106	Вестник налогов	1	0,1	36
107	Ваша судьба	1	0,1	36
108	Бизнес	1	0,1	36
109	Бабушкины советы	1	0,1	36
200	Экспресс вести	1	0,1	36
201	Правда	1	0,1	36
	Всього	896	104,8	

Таблиця 49

Назвіть телеканали, з яких Ви отримуєте інформацію про кандидатів на пост Президента України. (Луганська область. 2004 р.)

№	Назви телеканалів	Кількість згадувань	% від кількості тих, хто отримує передвиборчу інформацію з телепередач	Ранг
1	Інтер	809	72,9	1
2	1+1	790	71,2	2
3	УТ1	279	25,1	3
4	УТ2	121	10,9	5
5	ТРК Ера	3	0,3	13
6	Новий канал	110	9,9	6
7	ІСТV	95	8,6	7
8	ТРК Україна	60	5,4	9
9	ЛОГТВ	3	0,3	13
10	ЛОТ	49	4,4	10
11	ЛКТ	42	3,8	11
12	ИРТА	93	8,4	8
13	СТБ	40	3,6	12
14	Інші канали	42	3,8	13
15	Російські канали	131	11,8	4
	Всього	1115	240,4	

Таблиця 50

Назвіть радіостанції, з яких Ви отримujete інформацію про кандидатів на посаду Президента України. (Луганська область. 2004 р.)

№	Назви радіостанцій	Кількість згадувань	% від кількості тих, хто отримує передвиборчу інформацію з радіопередач	Ранг
1	Маяк	76	18,1	1
2	Місцеве (міське/районне)	73	17,4	2
3	Русское радио	71	16,9	3
4	Шансон	56	13,4	4
5	Національне радіо України	52	12,4	5
6	Хит ФМ	35	8,4	6
7	Европа+	31	7,4	7
8	Промінь	28	6,7	8
9	Авторадіо	15	3,6	9
10	Луганське обласне радіо	11	2,6	10
11	Свобода	10	2,4	11
12	Наше радіо	10	2,4	11
13	Вояж	10	2,4	11
14	Мелодія	8	1,9	12
15	Класс	6	1,4	13
16	Скайвэй	6	1,4	13
17	Пульс	5	1,2	14
18	Киевское радио	3	0,7	15
19	Эра	3	0,7	15
20	Люкс	2	0,5	16
21	Взрослое радио	2	0,5	16
22	Радио Швеция	2	0,5	16
23	Немецкая волна	2	0,5	16
24	Российское радио	2	0,5	16
25	Эхо	2	0,5	16
26	Гала	1	0,2	17
27	Свободная Чечня	1	0,2	17
28	Голос Чечни	1	0,2	17
29	Плюс	1	0,2	17
30	Донецк ФМ	1	0,2	17
31	Голос Америки	1	0,2	17
32	Полюс	1	0,2	17
33	Хвиля	1	0,2	17
Всього		419	126,3	

Таблиця 51

Увага читачів міських та районних газет до публікацій на різні теми. (1992 р.) (№=968). (В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають інколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
1.	Програми телебачення та радіо	65	14	10	11
2.	Боротьба зі злочинністю	54	21	12	13
3.	Корисні поради	50	24	13	13
4.	Інформація про місцеві події	49	25	12	14
5.	Відповіді на запитання читачів	40	30	17	13
6.	Листи читачів	37	30	19	14
7.	Рішення місцевих органів влади	32	33	24	11
8.	Спорт	32	24	29	15
9.	Культура	28	34	23	15
10.	Релігія	24	30	30	16
11.	Виробництво	24	30	31	15
12.	Літературні твори місцевих авторів	24	27	33	16

Таблиця 52

Увага читачів газети "Жизнь Луганска" до публікацій на різні теми. (1995 р.) (№=400) (В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають інколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
1.	Діяльність міської ради та її виконкому	46	32	10	12
2.	Інформація про події в місті	75	19	2	4
3.	Економіка міста	46	28	10	16
4.	Соціальні проблеми	51	23	8	18
5.	Листи читачів	40	26	15	19
6.	Політика	35	28	10	27
7.	Моральні проблеми	42	27	6	25
8.	Боротьба зі злочинністю	60	21	4	15
9.	Виховання і освіта	29	31	8	32
10.	Художня культура	28	34	11	27
11.	Релігія	20	33	22	25
12.	Спорт	31	27	16	26
13.	Астрологія	50	23	10	17
14.	Екологічні проблеми	32	32	8	28
15.	Медицина	41	30	6	23
16.	Історія міста та краю	39	29	9	23
17.	Публікації місцевих вчених	21	30	18	31
18.	Літературні твори місцевих авторів	17	34	16	33
19.	Рекламні оголошення	39	27	11	23
20.	Корисні поради	53	19	4	24
21.	Програми телепередач	84	6	0	10

Увага читачів "Нашей газеты" до публікацій на різні теми. (1996 р.) №=400)
(В %)

№	Теми	Читають завжди	Читають іноколи	Ніколи не читають	Важко відповісти
1.	Діяльність обласної державної адміністрації	45	38	9	8
2.	Діяльність Рад різних рівнів	29	45	13	13
3.	Економіка області	48	40	5	7
4.	Соціальні проблеми	58	31	2	9
5.	Політичне життя	47	37	7	9
6.	Проблеми екології	40	39	7	14
7.	Боротьба зі злочинністю	75	17	2	6
8.	Моральні проблеми	59	28	4	9
9.	Виховання та освіта	53	31	5	11
10.	Художня культура	39	40	7	14
11.	Релігія	37	35	16	12
12.	Спорт	36	31	20	13
13.	Медицина	61	26	3	10
14.	Публікації місцевих вчених	31	40	12	17
15.	Літературні твори місцевих авторів	30	39	12	19
16.	Історія рідного краю	49	33	7	11
17.	Інформація про події в області	72	22	1	5
18.	Інформація з-за меж області	62	32	0	6
19.	Астрологічні прогнози	56	21	12	11
20.	Корисні поради	75	16	1	8
21.	Програми телепередач	79	10	4	7
22.	Рекламні оголошення	46	26	16	12

Таблиця 54

Уявлення читачів про те, чиї інтереси відстоює "Жизнь Луганска" і чиї інтереси вона повинна відстоювати. (В %. Індекс контрастності: -1 – + 1)

№	Суб'єкти інтересів	Зараз (x)	Повинно бути (y)	Індекс контрастності $(x - y) / 100$
1.	Міськвиконком	44	22	+ 0.2
2.	Міська Рада	28	22	+ 0.1
3.	Мер міста	32	7	+ 0.3
4.	Обласна державна адміністрація	22	11	+ 0.02
5.	Партії правої орієнтації	3	2	- 0.01
6.	Центристські партії	1	2	- 0.01
7.	Партії лівої орієнтації	1	2	- 0.02
8.	Директори заводів	3	5	- 0.02
9.	Підприємці	16	5	+ 0.1
10.	Мафія	14	2	+ 0.1
11.	Робітничий клас	6	22	- 0.2
12.	Інтелігенція	6	17	- 0.1
13.	Всі мешканці міста	20	66	- 0.5
14.	Редакція газети	15	16	- 0.01
15.	Інше	2	2	0

Таблиця 55

Уявлення читачів про те, чиї інтереси відстоює "Наша газета" зараз і чиї інтереси вона повинна відстоювати. (В %. Індекс контрастності: $-1 - +1$)

№	Суб'єкти інтересів	Зараз (x)	Повинно бути (y)	Індекс контрастності $(x - y) / 100$
1.	Обласна держадміністрація	41	16	+ 0.3
2.	Обласна Рада	28	7	+ 0.2
3.	Голова облдержадміністрації	16	1	+ 0.2
4.	Партії правої орієнтації	4	1	+0.03
5.	Центристські партії	6	2	+0.04
6.	Ліві партії	5	2	+0.03
7.	Директори заводів	6	3	+0.03
8.	Підприємці	11	5	+0.06
9.	Мафія	6	0	+0.06
10.	Робітничий клас	10	19	- 0.09
11.	Інтелігенція	9	12	- 0.03
12.	Всі мешканці області	21	58	- 0.4
13.	Редакція газети	16	14	+0.02
14.	Інше	2	1	+0.01